ŽIVOT NA ČESKOSLOVENSKÝCH HRANICÍCH

a jejich překračování v letech 1945–1989

ústav pro studium totalitních režimů

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

ústav pro studium
totalitních režimů

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

ŽIVOT NA ČESKOSLOVENSKÝCH HRANICÍCH

a jejich překračování v letech 1945–1989

Kateřina Lozoviuková – Jaroslav Pažout (eds.)

Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci
Praha – Liberec 2017

Odborní recenzenti:

PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D.
Mgr. Norbert Kmeť, CSc.

© Ústav pro studium totalitních režimů, 2017
ISBN 978-80-87912-68-3
© Technická univerzita v Liberci, 2017
ISBN 978-80-7494-328-7

OBSAH

Předmluva 7

Úvod

Robert Kvaček – Slovo na úvod 13

Život na československých hranicích v letech 1945–1989

Kateřina Lozoviuková – Poválečný Liberec – město v pohraničí 18

David Kovařík – Československo-rakouská státní hranice a její okolí v prvních letech studené války 42

Sandra Kreisslová – Každodennost v blízkosti „ostnatých drátů“ ve vzpomínkách obyvatel česko-rakouského pohraničí 56

David Schriffl – Rakousko-slovenské vztahy v letech 1945–1968. Pohled na pohraniční region „železné opony“ 70

Překračování československých hranic v letech 1945–1989

Jan Rychlík – Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, resp. Polskem 84

Matej Medvecký – So zvláštnym poslaním. Prekračovanie hraníc osobami so spravodajskými úlohami 112

Ľubomír Morbacher – „Železná opona“ a zodpovednosť špičiek KSČ za jej existenciu 124

Libor Svoboda – Zběhové od Pohraniční stráže v letech 1985–1989 136

Veronika Doubová – Přechody státní hranice jako politický delikt. Případy nepovolené emigrace řešené u Krajského soudu v Liberci v letech 1953–1956 180

Sabine Nachbaur – Incidenty na československo-rakouské hranici v době studené války. Možnosti využití rakouských archiválií 200

Život na československých hranicích v letech 1945–1989 ve výuce a ve filmu

Kamil Činátl – Dějepis na hranici 214

Jaroslav Najbert – Na cestě k historické gramotnosti:
jak učit o tzv. železné oponě 236

Kamil Polehla – Iveta Vavřinová – Michaela Weissová –
Téma hranic v československém filmu 50. let.
Příspěvek k problematice politické propagandy ve filmu 264

Petr Bednařík – Hranice v českém hraném filmu období normalizace 276

Summaries 298
Přehled autorů 307
Seznam zkratek 309
Osobní rejstřík 313

Předmluva

Československá státní hranice a její ostraha sehrávaly významnou roli ve vývoji pohraničních regionů především v druhé polovině dvacátého století. Zásadní politické, sociální i národnostní změny prvních poválečných let se nejvýrazněji projevily právě v pohraničních oblastech. Původní německy mluvící obyvatelstvo bylo až na výjimky vysídleno do některé z okupačních zón Německa a v rámci procesu osídlení pohraničí „nahrazeno" obyvatelstvem slovanského původu. V této souvislosti začali vysídlení Němci, stejně jako osoby označené během nacistické okupace norimberskými zákony za židy, cíleně mizet z „paměti" státu. Proces „zapomínání" byl završen po únoru 1948.1

Existence tzv. železné opony a s ní související změna režimu na státní hranici determinovaly život veškerých obyvatel Československa. Vytvoření rozsáhlých zakázaných a hraničních pásem byl spojen s další selekcí lidí a jejich nuceným vysidlováním. Obyvatelé žijící v pohraničí byli ve výrazné míře konfrontováni s faktem, že z přirozené mezistátní hranice se stala velice rychle hranice nepřátelská. Teze Martina Pulce, že „*situace v pohraničí se ovšem nikterak nevymykala z celospolečenské situace, byla pouze její vyhrocenou formou*,"[2] plně vystihuje danou dobu.

K tématu československé státní hranice v letech 1945 až 1989 již byla realizována i aktuálně probíhá celá řada výzkumných projektů a bylo publikováno velké množství odborných i popularizačních studií.[3] Primární zájem se pak ve velké míře soustředil na tematiku ilegálních přechodů státní hranice, činnosti a organizační

1 Proměna pohraničí ve svých projektech i publikacích výrazně a trvale tematizuje na poli odborném i popularizačním např. Antikomplex (podrobněji viz http://www.antikomplex.cz/)

2 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek, Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu č. 13. Praha, ÚDV 2006, s. 11.

3 Za všechny uveďme projekt „Dokumentace usmrcených osob na československých státních hranicích v letech 1948 až 1989" Ústavu pro studium totalitních režimů, který byl zahájen v roce 2009. Jedním z jeho produktů se stala publikace Terezy MAŠKOVÉ a Vojtěcha RIPKY *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Sociologický ústav AV ČR 2015 (více k projektu viz https://www.ustrcr.cz/prime-odkazy/dokumentace-usmrcenych-statni-hranice/ [18. 1. 2017]. Na poli popularizačním zanechal výraznou stopu třiceti devítidílný dokumentární cyklus České televize „Příběhy železné opony", odvysílaný v roce 2006 (jednotlivé díly viz in: http://www.ceskatelevize.cz/porady/10095467107-pribehy-zelezne-opony/dily/ [18. 1. 2017]). Na jeho přípravě se podílel novinář, publicista a aktivní člen občanského sdružení Paměť Luděk Navara. Ten vydal v letech 2006 až 2007 tři monografie dokumentující nejrůznější lidské osudy spjaté s tzv. železnou oponou (NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony 1*. Praha, Host 2006, NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony* 2. Praha, Host 2006, NAVARA, Luděk: *Nové příběhy železné opony.* Praha, Host 2007). Občanské sdružení Paměť se zároveň stalo iniciátorem řady aktivit souvisejících s tématem tzv. železné opony. Jedním z výstupů se stala např. Stezka svobody, která formou třinácti panelů umístěných v Mikulově podává informace o vybraných kauzách jedinců, kteří se pokusili v letech 1948–1989 překročit československou státní hranici. Návazný projekt byl pojmenován „Brána ke svobodě". Bližší informace o aktivitách občanského sdružení Paměť viz in: http://www.sdruzenipamet.cz/ospamet/ [18. 1. 2017].

struktury bezpečnostních orgánů, především Pohraniční stráže, či na technické zabezpečení státních hranic. Zájem badatelů se v menší míře zaměřil i na analýzu každodenního života obyvatel žijících v pohraničních oblastech.[4]

Výzkum problematiky státní hranice lze bezesporu zařadit do tzv. border studies. Hraniční studia, která se postupně etablovala v samostatný vědní obor,[5] zahrnují aktivity odborníků z nejrůznějších vědních odvětví a nabízejí možnost interdisciplinárního přístupu, což se jasně ukazuje i v předložené publikaci. Ta si klade za cíl přinést další z kamínků do mozaiky poznání problematiky života na československé státní hranici v letech 1945 až 1989 a způsobů jejího překonávání. Její základ tvoří studie vycházející z přednášek, jež zazněly ve dnech 20. a 21. srpna 2015 na XXV. ročníku semináře k česko-slovenským vztahům (Česko-slovenské vztahy, Slovensko-české vzťahy) v Liberci.[6]

Celá kniha je uvozena článkem **Roberta Kvačka**, původně otevírajícím vystoupením na libereckém semináři. Autor se zamýšlí nad úlohou hranice jako jednoho ze symbolů novodobé státnosti. Sleduje ji jako místo i příčinu četných krvavých bojů. Důležité přitom podle něj je zabývat se nejenom otázkou, kudy hranice vedly, ale také kudy měly vést.

Publikace se dále člení do tří celků. Její první část obsahuje čtyři příspěvky zabývající se životem v pohraničí v letech 1945 až 1989. Případová studie **Kateřiny Lozoviukové** analyzuje vývoj města Liberce, do roku 1945 jednoho z nejvýznamnějších center českých Němců, v prvních letech po skončení druhé světové války. Dynamický vnitropolitický vývoj v poválečném Československu, jehož nedílnou součástí se stala hluboká přeměna sociálních struktur společnosti, politických a správních orgánů, výrazně determinovala snaha o vytvoření národnostně homogenního státu Čechů a Slováků, kterého mělo být dosaženo především díky vysídlení německy mluvících obyvatel. Dění v Liberci formovaly vzhledem k jeho pohraniční poloze především dva spolu neoddělitelně související procesy a to vysídlení původních německy mluvících obyvatel a osídlení města novými lidmi slovanského původu. Z převážně německého města se velice rychle stalo město s výraznou českou většinou.

4 Např. BLAIVE, Muriel – MOLDEN, Berthold: *Hranice probíhají vodním tokem. Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*. Brno, Barrister Principal 2009.

5 Tento dynamicky se rozvíjející vědní obor je zastoupen na řadě univerzitních pracovišť. Asociace pro příhraniční studia (Assotiation for Borderlands Studies) vydává čtyřikrát ročně časopis Journal of Borderlands Studies.

6 Tento seminář, konaný tradičně v Liberci, je koncipován jako prostor pro setkávání a vzájemnou diskusi českých a slovenských historiků, pedagogů, archivářů, studentů a dalších zájemců o československé (resp. české a slovenské) dějiny. Pořadateli byly vedle hostující katedry historie Fakulty přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci Vzdělávací nadace Jana Husa a Ústav pro studium totalitních režimů, který se společně s libereckou katedrou historie podílel na vzniku předkládané knihy. Seminář byl dále připraven pod patronací Česko-slovenské komise historiků a za odborné spolupráce s Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., Ústavem politických věd Slovenské akademie věd a Severočeským muzeem v Liberci.

David Kovařík a **Sandra Kreisslová** se ve svých příspěvcích zabývají životem na československo-rakouské hranici. Státní hranice mezi Rakouskem a českými zeměmi fakticky po několik staletí vůbec neexistovala. Pohyb českého i německého obyvatelstva po obou stranách hranice byl značný a běžný. Výrazným zásahem do dějin česko-rakouského pomezí se staly události 30. a 40. let 20. století. Nejprve došlo de facto k vymazání historických hranic, následovalo vyhnání původních německy mluvících obyvatel z oblasti jižních Čech a jižní Moravy, čímž se zásadním způsobem změnila etnická skladba obyvatelstva. V důsledku politických změn po roce 1948 pak došlo k devastaci a záměrné likvidaci stovek historických sídel ležících v tzv. hraničním pásmu a z hranice „přátelské" se definitivně stala na dlouhá desetiletí hranice „nepřátelská".

David Kovařík se ve své studii zaměřil na analýzu vývoje na československo-rakouské hranici v časovém horizontu od konce druhé světové války do konce padesátých let 20. století. Studená válka byla symbolizována mimo jiné budováním technicko-ženijního zabezpečení na státní hranici a trvalou přítomností Pohraniční stráže, což výrazným způsobem ovlivňovalo každodenní život civilních obyvatel v této oblasti. Symbolem tzv. železné opony se ve vyhrocené podobě stalo vysídlení a následná likvidace šedesáti vesnic z okolí rakouské hranice, které se po únoru 1948 ocitly na základě rozhodnutí politické reprezentace v zakázaném pásmu. Etnoložka **Sandra Kreisslová** se zaměřila na otázku vzpomínání na existenci tzv. železné opony obyvateli z Novobystřicka a Slavonicka jakožto jednoho ze segmentů paměti období komunismu v bývalém Československu. Zmiňované oblasti se po únoru 1948 staly součástí tzv. hraničního pásma, které podléhalo specifickému režimu, což bezesporu determinovalo život obyvatel těchto lokalit. Z výzkumu mimo jiné vyplynulo, že zatímco starousedlíci interpretovali přítomnost tzv. železné opony většinou jako jasný symbol nesvobody, narátoři, kteří se zde usadili až po druhé světové válce v souvislosti s procesem znovuosídlení pohraničí, hodnotili situaci ve valné míře méně kriticky. Příslušníci Pohraniční stráže ve většině z nich vzbuzovali pocity bezpečí a jistoty, zároveň přinášeli do jejich života i řadu kulturních a společenských aktivit. Text Kreisslové tak zprostředkovává čtenáři nejrůznější vzpomínkové obrazy na každodenní život v blízkosti tzv. železné opony.

První blok uzavírá studie **Davida Schriffla** zabývající se rakousko-slovenskými vztahy v letech 1945 až 1968, která vychází z jeho monografie *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*.[7] Autor sleduje vývoj politicko-diplomatických vztahů, malého pohraničního styku, hospodářské

7 SCHRIFFL, David: *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*. Wien, Verlag der ÖAW 2012. Tato monografie byla v roce 2013 oceněna Jubilejním fondem města Vídně jako nejlepší publikace roku Rakouské akademie věd.

výměny, kulturních kontaktů, obrazu souseda a dalších faktorů. Klade si přitom za cíl korigovat všeobecně prezentovaný názor, že vzájemné kontakty v tomto období de facto neexistovaly, byť skutečností zůstává, že k jejich intenzifikaci došlo v souvislosti s politickým vývojem v Československu až v průběhu šedesátých let.

Druhá část publikace obsahuje šest případových studií, které se z nejrůznějších úhlů pohledů věnují tématu reálného překračování státní hranice. Úvodní text **Jana Rychlíka** charakterizuje možnosti pohraničního styku mezi Československem (respektive jeho severním příhraničím) na jedné straně a Saskem a Pruskem, respektive po roce 1945 Polskem na straně druhé. Do vypuknutí první světové války zde nebyl pohyb nijak omezen. To se změnilo po vstupu Rakouska-Uherska do války, kdy došlo k zavedení pasové povinnosti, jež byla ale spojena s nejrůznějšími úlevami pro osoby žijící v pohraničním pásmu. Malý pohraniční styk existoval i v meziválečném období a obnoven byl částečně po konci druhé světové války. K uzavření hranice dochází tak jako v celé zemi v důsledku únorových událostí roku 1948. Politická liberalizace v Československu v šedesátých letech přinesla určité uvolnění. Od roku 1962 byly vydávány turistické propustky k návštěvě polské strany Krkonoš, od roku 1967 mohli českoslovenští občané cestovat do NDR na základě cestovních pasů a o deset let později došlo k zavedení obdobného systému i ve vztazích s Polskem. V roce 1981 byl tento pozitivní proces zastaven a k obnovení volného cestovního styku s Polskem došlo až v roce 1991.

Studie **Mateje Medveckého** se zabývá státní hranicí v kontextu aktivit československých zpravodajských služeb v době studené války. Autor se nejprve věnuje postupům používaným československými tajnými službami při překračování hranice mezi bloky, sleduje i jejich zpravodajskou aktivitu v příhraničí. Obecné poznatky doplnil detailní analýzou životního příběhu Kurta Prepelici, kterého bratislavská krajská správa Státní bezpečnosti získala v roce 1953 ke spolupráci, z Prepelici se tak stal agent PETERSON. Jmenovaný se z pohledu StB osvědčil natolik, že začalo být plánováno jeho trvalé vysazení do zahraničí, konkrétně do Spolkové republiky Německo. Po detailních přípravách překročil PETERSON československé státní hranice v roce 1967. Místo aktivní práce pro československou rozvědku se ale pragmaticky rozhodl začít žít v SRN běžným občanským životem. Vynaložené úsilí československých zpravodajských služeb (kontrarozvědky i rozvědky), více než deset let trvající aktivní spolupráce tak byla de facto ze dne na den ukončena. V roce 1971 rozvědka celou akci vysazení agenta PETERSONA označila za neúspěšnou a jeho svazek uzavřela.

Text **Libora Svobody** je zaměřen na problematiku zbíhání příslušníků Pohraniční stráže v letech 1985–1989. Pohraniční stráž byla v pravém slova smyslu elitním vojenským sborem a jednou z opor komunistického režimu v Československu. Přesto i zde docházelo k podobným jevům jako u armádních jednotek, tedy ke krádežím, šikanám, pokusům o vzpouru, svévolnému opuštění posádky, zanedbávání a porušování základních řádů a předpisů apod., setkáváme se však i s řadou případů zběh-

nutí. Autor si klade za cíl ukázat, jaké důvody a jaký charakter mělo zbíhání od jednotek Pohraniční stráže v poslední etapě existence komunistického režimu a jakými represivními i preventivními opatřeními se mu nejvyšší místa snažila zabraňovat. **Ľubomír Morbacher** pak ve své kratší stati upozornil na odpovědnost stranických špiček KSČ za existenci tzv. železné opony a tragédie s ní spjaté a na možný postih zodpovědných osob. V této souvislosti stručně charakterizoval základní normy, které byly podstatné při přeměně běžné státní hranici v hranici „nepřátelskou".

Veronika Doubová se v souvislosti s přechody hranic zaměřila na problematiku politických procesů 50. let 20. století. Konkrétně analyzovala činnost Krajského soudu v Liberci v letech 1953 až 1956. Aktivity těchto soudů, které de facto převzaly po ukončení činnosti Státního soudu jeho pravomoci, zůstávají často na pokraji zájmu badatelů. Doubová jasně prokázala, že trestáni nebyli jen ti, kteří státní hranice z nejrůznějších důvodů překročili, ale i osoby, jež o tomto činu (reálně či podle stanoviska soudu) věděly a neoznámily jej. Obecnou charakteristiku doplnila analýzou jednoho z konkrétních případů, kauzy Němky Elvíry Tandlerové. Ta zůstala po vysídlení rodiny v Liberci sama a k ilegálnímu přechodu státní hranice ji motivovala touha po setkání s blízkými. Soud tento její čin klasifikoval jako vyzvědačství a Tandlerovou poslal na šestnáct let do vězení.

Sabine Nachbauer se ve své studii, založené především na analýze materiálů uložených v rakouských archivech, zabývala incidenty na československo-rakouské hranici v době studené války se zaměřením na 50. a 60. léta 20. století. Všímá si zpravodajské činnosti obou zemí na opačných stranách hranic, problematiky uprchlíků z Československa i neoprávněných, většinou nechtěných přechodů státních hranic ze strany rakouských občanů. Velmi úzkou demarkační linii mezi neutrálním Rakouskem a Československem je podle Nachbauerové nutno vnímat v kontextu dlouhodobějších československo-rakouských vztahů a to v souvislosti s politickými událostmi ve střední Evropě. Vývoj tzv. železné opony může zároveň posloužit jako indikátor pro politické a vojenské události studené války.

Poslední, třetí blok je vyhrazen příspěvkům zabývajícím se propagandou z didakticko-pedagogického hlediska a tímto tématem ve filmu. **Kamil Činátl** reflektuje státní hranici jako místo české kulturní paměti, přičemž vychází především z metodologie Jana Assmanna (memory studies). Hranice podle něj představuje v české kulturní paměti živé místo, jehož prostřednictvím se současná společnost vztahuje hned k několika významným historickým tématům. Činátl dokládá, nakolik jsou tato historická témata zapojena do sociální praxe, a navrhuje modelový přístup, jak téma hranice využít pro podporu historické gramotnosti. Modelový didaktický postup pak podává návod, jak s tématem hranice pracovat ve výuce dějepisu. V centru Činátlovi pozornosti pak stojí obecnější epistemologické otázky o smyslu školního dějepisu.

Jaroslav Najbrt ve své studii poukázal na možnosti aplikace anglosaských konceptů historické gramotnosti a historického myšlení v případě tématu tzv. železné opony. Vycházel přitom ze svých zkušeností z badatelsky orientovaných vzdělávacích projektů, které koordinoval jako středoškolský učitel a člen oddělení vzdělávání Ústavu pro studium totalitních režimů. Tzv. železná opona je podle něj konfliktním symbolickým místem paměti, které rozděluje české vzpomínání na socialismus. Tento latentně přítomný konflikt historických interpretací nabízí možnosti pro promyšlení cílů vzdělávání ve smyslu dějepisné výuky na českých školách.

Následující příspěvek **Michaely Weissové, Kamila Polehly a Ivety Vavřinové** se zabývá státní hranicí v kontextu problematiky politické propagandy v československé filmové tvorbě 50. let 20. století. Autoři se zaměřili na základní propagandistické stereotypy, které film při zobrazení hranice v tomto období využíval. Analyzují tak například používaní stereotypů při zobrazování zabezpečovacího systému hranice, příslušníka pohraniční stráže a jeho služby, chování nepřátelského agenta či narušitele hranic, způsobu práce přátelských i nepřátelských skupin, charakterů emigrantů. Došli k závěru, že veškerá zkoumaná tvorba je zásadně politicky a dobově podmíněna, přičemž ale často užívá schémat, která mají v zásadě archetypální a nadčasový charakter, jenž není omezen zkoumaným obdobím.

Obdobné téma, jen v jiném časovém horizontu (v období tzv. normalizace), zpracoval filmový historik **Petr Bednařík**. V normalizačním filmu můžeme vysledovat řadu paralel k filmu 50. let. Filmové studio Barrandov v tomto období natočilo množství snímků, které se dějově vracely do prvních let po únoru 1948. Filmy tematizovaly pozitivní charakter ostrahy státní hranice Pohraniční stráží a letectvem a odhalování nebezpečných západních agentů. Na tyto obrazy plynule navázaly i filmy odehrávající se v tehdejší současnosti, které divákům měly prezentovat práci příslušníků ozbrojených složek jakožto hrdinných strážců bezpečnosti života běžných občanů Československa.

Součástí většiny studií je ilustrační příloha s faksimiliemi fotografií či dokumentů. Za možnost jejich publikování patří poděkování – pomineme-li osobní archivy některých autorů – Archivu bezpečnostních složek, Archivu města Ostravy, Městskému úřadu Nová Bystřice, Národnímu archivu, Niklasy Perzimu, Správě Národního parku Podyjí, Státnímu okresnímu archivu v Českém Krumlově a Státnímu okresnímu archivu v Jindřichově Hradci.

•Kateřina Lozoviuková, Jaroslav Pažout

Slovo na úvod

Robert Kvaček

Už je to dávno, hodně dávno, kdy mně ministr Hodžovy vlády František Ježek líčil, jak to ve vládní koalici vypadalo během zlého roku 1938. Zastupoval v ní národně demokratickou stranu, která ještě vystupovala – už nerada – jako Národní sjednocení. O hranicích se nediskutuje, o hranice se bojuje, byl její názor projednávaný i ve vládě. Ježek jej považoval za původní heslo své strany a nebyl jakýkoliv důvod mu to vyvracet. Apelativní teze vznikla ve skutečnosti počátkem 20. let v Itálii, hlásali ji či uplatňovali Mussolini a d'Annunzio, když chtěli svou zemi rozšířit do velmocenské podoby a podle toho ji vybavit i rozsahem. Pro většinu Čechů a Slováků bylo národně demokratické heslo srozumitelné, pochopitelné a akceptovatelné, ač se jinak k této straně příliš nehlásili. Byl však čas obrany, a proto i možné války. Hranice mimo jiné symbolizovala samostatný stát a Čechoslováci, zvláště čeští, se cítili svázáni s ním životně.

Ať nepřekvapí, že hranici i jako státní symbol se v těchto zamotaných letech naučil vnímat i kluk. Zrálo se ovšem v té době rychleji než v čase poklidném, který klukovství přeje. Citově vidět hranice mě učili diváci Čápova filmu *Babička* z roku 1940. Jeho úvodem byl pohled na Krkonoše a další hory doprovázený v kině hlasitým šepotem: to patřilo k nám. Hranice se pro mě, a nejen pro mě, stávaly magickým pojmem: zvědavě jsem se díval na Němce, kteří v našem městě zastavovali na autobusové lince Liberec – Trutnov, vlastně Reichenberg – Trautenau, a na cestě dvakrát přejeli hranice protektorátní. Zdálo se mi, že požívali jakéhosi privilegia. Hned po válce jsem spěchal překročit tuto protektorátní hranici u Sychrova a zažíval jsem přitom – jak dnes neuvěřitelné – zvláštní pocit. Právě jako pocitovou nadsázku jsme po letech, už mladiství dospělí, vnímali pár kroků na polské území v Krkonoších. Vše uvedené je jistě malicherné, ale zároveň nikoliv bezvýznamné – film *Uloupená hranice* z roku 1938 se nám i starším jevil jako výstižný už názvem a samozřejmě také dějem, ač mu do celistvějšího obrazu krvavých chvil v území napadeném sudetoněmeckými bojůvkami nemálo chybělo.

Státní hranice je vlastně myšlená čára, která odděluje pevninské a vodní území státu od území státu jiného či od států jiných. Oddělování se může týkat i území ne-

podléhajícího svrchovanosti moci žádného státu. Hranice vedená na povrchu země nebo na vodní hladině, či dokonce vzduchem určuje prostor suverenity. Tedy pomyslná čára – ve skutečnosti ale velmi, někdy až příliš konkrétní čára. Tolik bojů o ni, tolik krve a neštěstí, ale také tolik podnětných střetů a úsilí a snah vytvářejících předpoklady i základy příznivého dějinného času pro určitá území.

O státní hranice se může najednou i jednat, i bojovat. Důkazů je bezpočet, i dnešních. Novodobé české a československé dějiny je prožívaly hned na počátku utváření prvního československého státu. Jeho představitelé prosazovali územní rozsah vznikající republiky na pařížské mírové konferenci a nedobudované, více dobrovolnické vojenské jednotky utvářely v určitých oblastech faits accompli pro tuto podobu. Vystupování československé delegace v Paříži bylo v určitých aktivitách příznačné pro taková mezinárodní jednání, jež měla nově rozhraničit svět. Sama sebe cenila delegace v argumentacích, v jejich přípravě a pak prezentaci vysoko. Ve zprávě do Prahy psala, *„že co se týče materiálu, dokumentace, statistik a map, jsme byli nejlépe dokumentováni ze všec*h“. Optimismus jí věru nescházel, byl ostatně bytostnou vlastností její faktické hlavy, ministra zahraničí Edvarda Beneše. Právě on v jiné zprávě z Paříže také konstatoval, že *„hlavními rozhodčími jsou lidé, kteří ponejvíce o ničem nevědí“*. Opravdu mnoho nevěděli třeba o citlivých a složitých problémech středoevropských – *„tím ovšem nelze říci, že tito lidé o tom museli by soudit špatně, neboť soudí svou všeobecnou inteligencí a vzděláním,“* doplňoval Beneš a zároveň zmírňoval hodnocení znalostí kompetentů, hlavně politiků a diplomatů vítězných mocností. Uvažovali a rozhodovali především politicky, jak to také bývalo a je při stanovování hranic. Termín politicky je ovšem mnohoobsažný, zároveň neurčitý, vždycky s historickými rozměry, můžeme-li tak označit souvislosti a zájmy, v nichž a o nichž se rozhoduje.

Československá delegace zdůvodňovala hranice svého, dosud téměř neznámého státu zcela pragmaticky, dovolávala se jak práva historického, tak přirozeného. Ojedinělé toto smísení také nebývá. Výsledek se delegaci jevil nadějný. Tam, kde se mohl zdát sporný či problematický, přistoupila ještě interpretace pomocí evropského zájmu – nevyčerpal se ostatně dodneška a zvláště Německo s ním ve dvacátých letech a od padesátých let dokáže umně pracovat. Na pařížské mírové konferenci byl užit při hádáních o problematice těšínské, která – možná překvapivě, ale kvůli užití zbraní logicky – se stala tématem pro československou delegaci nejobtížnějším. Československo bylo představováno jako silný středoevropský činitel – o „novou Evropu“ mu koneckonců opravdu šlo, jen v takové Evropě se zdála zakotvovat československá existence. Proto delegace aspoň bedlivě sledovala črtání většiny evropských hranic, vliv na ně ale samozřejmě neměla. Splněním svých hlavních požadavků si byla téměř jista – *„Otázka českých Němců nebude vůbec dělat zvláštních obtíží,“* sděloval Beneš Revolučnímu Národnímu shromáždění a v tomto duchu pokračoval: *„Otázka dunajské hranice slovenské rovněž tak. Otázka Rusínů uherských jest všeobecně*

přijímána s velikými sympatiemi, zvláště od Francouzů a současně od Angličanů, takže se zdá zásadně rozhodnuta." Opatrnost – v jejich pojetí – projevovali českoslovenští zástupci v otázce Lužice. „*Hlavně vyhýbáme se řešení ve formě anexe*," zdůrazňoval Beneš. Diskusi vylučoval o budoucnost Slovenska. „*Má-li Slovensko být součástí naší republiky, o tom nediskutujeme,*" ujišťoval Beneš o konci Horní země spojeném s vytyčením zcela nové hranice, pro niž měla platit směs důvodů etnografických a historických – „*staré původní obyvatelstvo je a vždycky bylo slovenské*". Beneš si z referátu pro vedoucí muže mírové konference odnesl „*velmi přesný a jasný dojem*", že přijímají hranici na Dunaji. O slovenských hranicích se však ještě nejen disputovalo, ale také se o ně bojovalo – s Maďarskem i Polskem, dokonce i bratislavské předmostí v Petržalce bylo nejdříve obsazeno vojensky.

Obecně je užitečné, dokonce nezbytné, studovat hranice nejen tak, jak se reálně vytvářely, ale také jaké měly být. Dějiny znají tolik záměrů, plánů, projektů utvářejících různé státní útvary, v dávnu i nedávnu, že nejsme s to o všech vědět. Představme si jen včerejší dvě století. Co vše tam z expanzí a politiky vznikalo a také vzniknout mělo, je v plánu situováno do nových hranic. Něco z toho se objevilo na mapách, záměry se tedy stávaly skutečností, i když třeba jen na chvíli, jiné zůstávaly v myslích, úvahách, projektech. Můžeme se jen dohadovat, jaké prostory by hranice ujednocovaly, ale cíle jsou známy, třeba v případě německé Mitteleuropy nebo Hitlerovy Nové Evropy. Tupá tužka při rýsování hranic, hlavně arbitrážním výrokem, zase zavdávala v terénu podnět k několikakilometrovým nejistotám a sporům, vizte cianovsko-ribbentropskou vídeňskou arbitráž z 2. listopadu 1938.

Hranice se stávaly, a bohužel v tomto podivném světě ještě jsou, pásmem prvního útoku pro agresivní šturmování a první oblastí obrany pro zachycení nepřítele. Samy bývaly a někdy z vůle politiků a vojáků a různých vládců stále jsou vyvolavatelem konfliktních situací, nepřátelství, zdrojem střetů. Politika a vojenství je také povýšily na symbol – bránit je bylo pociťováno jako úkol hodný samotného života, nemožnost splnit ho citelně zasahovala a nadlouho poznamenávala povolané. Občas potřebovali důkaz, že bojovat chtěli. Jako mlčící československý voják na podzim 1938. Dala mu ho mimo jiné Šrámkova poezie. „*Patroni čeští, stál jsem tam? Stál!*"

Je ovšem zlé, když hranice jsou prostorem bojovým. Měly by nanejvýš přispívat k poznání, že všichni jsme jednoho rodu. Jen se trochu lišíme tělesně, duchovně, umem, kulturou. Člověk se přece nerodí pro válku, není stvořen pro uniformu, ale pro důstojný život. A je to tak dobře.

Život na československých hranicích
v letech 1945–1989

Poválečný Liberec – město v pohraničí[1]

Kateřina Lozoviuková

Československo prodělalo v prvních poválečných letech velice dynamický vnitropolitický vývoj, který výrazně determinovala snaha o vytvoření národnostně homogenního státu Čechů a Slováků, jehož mělo být dosaženo především vysídlením německy mluvících obyvatel státu. Jeho nedílnou součástí byla hluboká přeměna sociálních struktur společnosti, politických a správních orgánů.

Tento celostátní vývoj samozřejmě ovlivňoval i dění ve městě Liberec, které vzhledem k jeho pohraniční poloze formovaly především dva spolu neoddělitelně související procesy, a to vysídlení původních německy mluvících obyvatel a osídlení města novými lidmi slovanského původu. Jednalo se o dva kontinuální procesy, řízené stejnými úřady a ministerstvy. To znamená, že ve stejnou chvíli, kdy odjížděl vlakový transport do jedné z okupačních zón Německa, přicházeli do města noví obyvatelé, a to buď spontánně, či v rámci tzv. náborových akcí. Z převážně německého města se velice rychle stalo město s výraznou českou většinou.

Osvobození Liberce proběhlo bez velkých střetů. Říšský místodržící Konrád Henlein opustil město 7. května 1945. Po zatčení americkou armádou se rozhodl ukončit svůj život a spáchal sebevraždu (10. května). Revoluční národní výbor (RNV), který se zformoval především z Čechů žijících v Liberci za okupace, převzal město i jeho radnici bez velkých problémů během několika dní. Dny vlády německého starosty Eduarda Rohna a Henleinova nástupce Friedricha Vogelera byly sečteny.[2] Střelba i vojenské útoky se Liberci zcela nevyhnuly, jednalo se ale o jev spíše ojedinělý. Sovětská letadla zasáhla bombami některé domy v Růžodole, v Hanychově i ve středu města, během tohoto útoku přišlo o život několik osob. Jednotky Rudé armády (RA), jimž velel plukovník Lykov, postupovaly od Frýdlantu v Čechách a do Liberce dorazily 9. května.[3]

1 Tato studie vznikla v rámci projektu SGS FP TUL 16/2017 *„Místa paměti" – po stopách bývalých libereckých spoluobčanů.*

2 KARPAŠ, Roman a kol.: *Kniha o Liberci.* Liberec, Dialog 1996, s. 385–386.

3 Den poté bylo zřízeno její posádkové velitelství. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945: „Divoký odsun" a počátky osidlování. II.1.* Středokluky, Susa 2011, s. 443–444.

Mnohem problematičtější než samotné osvobození města se ukázal vývoj v následujících týdnech a měsících. V Liberci samotném žilo po druhé světové válce jen velmi málo osob české národnosti. Jejich přesný počet nelze dnes již zjistit. Evidence obyvatelstva se začala provádět až od 25. června 1945 v souvislosti s výdejem potravinových lístků (14 798 Čechů a antifašistů, 34 403 Němců).[4] Lze předpokládat, že nálada většiny obyvatel byla jiná než ve vnitrozemí. Konec války neznamenal vítězství, ale porážku. Ve městě samotném panovala atmosféra napětí, strachu z toho, co přijde. Řada Němců, hlavně říšských, Liberec rychle opouštěla. První týdny v osvobozeném městě byly plné zmatků, chaosu a nejistoty.

Vojenská situace v Liberci nebyla jednoduchá. Část města ovládala RA, ve městě zůstala posádka vedená již zmiňovaným Lykovem, kterého 1. června 1945 vystřídal pplk. Rumjancev. Zbytek města kontrolovaly různé ozbrojené „revoluční" formace. Mezi ně patřil např. místní strážní oddíl (vedený Jaroslavem Bulířem), vojáci z Hradce Králové, příslušníci pohotovostního oddílu vyslaného velitelstvím uniformované československé policie v Praze a dobrovolníci, kteří přišli z Turnova. Jednalo se o skupinu Alex, v jejímž čele stál plukovník František Kadláček. Ten byl pověřen převzetím prozatímní vojenské správy města. Dne 18. května se do Liberce dostal oddíl Revolučních gard (RG) z Prahy-Košíř pod vedením kapitána Langa.[5] Dne 20. května pak dorazila skupina RG z Mladé Boleslavi, jíž velel Pavel Hložek.[6] O dva dny později přišly do Liberce složky velitelství Alex z Hradce Králové (gen. Josef Janáček), které měly stabilizovat vojenskou správu města.[7] Podřídily se jim všechny skupiny kromě jednotek RG Pavla Hložka. Začátkem července dorazila do města jednotka Pohotovostního pluku 1 Národní bezpečnosti.[8]

Z uvedeného je zřejmé, že bezpečnostní poměry ve městě i okolí byly značně chaotické a nestabilní. Osvobození v tomto případě doprovázela zvýšená kriminalita. Docházelo k rabování, násilnostem nejrůznějšího typu. Mezi pachateli nalezneme jak příslušníky RA, tak řadu dalších lidí nejrůznějších národností.[9] Policejní aparát

4 *Sborník okresní správní komise Liberec 1945–1946*. Liberec 1946, s. 25.

5 STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy" v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*. Praha, ÚSD AV ČR 2005, s. 159–161.

6 *ABS*, f. Velitelství Státní bezpečnosti, sign. 310-71-12, fol. 1–4, Zpráva pro ministerstvo vnitra shrnující výsledky vyšetřování činnosti příslušníků Revoluční gardy a tzv. policejního oddílu Rudolfa Rokose v Liberci od května do června 1945, 12. 12. 1947.

7 V červnu 1945 vznikl z těchto jednotek a nového mužstva I.–III. prapor 44. pěšího pluku, jehož velení bylo v Liberci.

8 STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy" v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 159–161.

9 Tak např. členové tzv. přepadové policie (cca 20 mužů) se měli dopustit řady krádeží a drancování. Jeden z nich, Josef Zelenka, byl přistižen při krádeži zlata a vzat do vazby. Třicetiletý Zelenka měl být v tuto dobu za krádeže již sedmkrát trestán. Informace generálního velitele četnictva a policie pro ministra vnitra intimující situační hlášení Policejního ředitelství v Liberci o výkonu bezpečnostní služby ve městě v prvních týdnech po osvobození. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 443–444 (dokument č. 152). Jako absurdní se jeví, že podle zprávy o činnosti Oblastního velitelství SNB

nemohl tento stav zvládnout. Situaci zároveň komplikovalo svévolné jednání členů nejrůznějších ozbrojených formací. Ke zlepšení nedošlo ani po příjezdu policejního rady Josefa Vodvárky asi s padesáti policejními úředníky, gážisty a skupinou četníků. Situace se mírně zlepšila až s příchodem pravidelné československé armády.[10]

Výrazný vliv na bezpečnostní situaci ve městě měl mít vládní rada dr. Benda, který se do Liberce se svými spolupracovníky vrátil na přelomu května a června s pověřením stát se prozatímním správcem místního Úřadu národní bezpečnosti. Benda v Liberci působil jako policejní ředitel již před válkou. Jeho jmenování nebylo přijato bez problémů, námitky vůči němu měli hlavně komunisté.[11] Benda se stal jedním z kritiků počínání RG Pavla Hložka.[12]

RG vznikaly na pokyn ministerstva vnitra jako pomocné ozbrojené oddíly, které měly zajišťovat bezpečnost, a to především v pohraničních oblastech státu. V některých případech si tyto útvary počínaly velice svévolně, dopouštěly se řady kriminálních deliktů a odmítaly se podřídit posádkovému velitelství. Tak tomu bylo i v Liberci, což vedlo k jejich neoblibě mezi německým i českým obyvatelstvem.

Konání Hložkových RG[13] lze charakterizovat jako kriminální, páchání činů trestných i podle tehdejších platných zákonů nebylo ničím výjimečným, stalo se standardní součástí jejich působení. Sami gardisté se často vnímali jako neomezení vládci nad městem i životy jeho obyvatel, o čemž svědčí například výrok Rudolfa Rokose: *„Kašleme na rozkaz ministerstva vnitra, moc jsme my sami, nikdo nám nemá co poroučet.“*[14] Pavel Hložek nejenže se odmítal podřídit centrálnímu posádkovému velitelství, ale nechal zároveň v rámci RG zřídit jakýsi policejní oddíl, jehož vedením pověřil výše

v Liberciz 3. 1. 1946 byl tzv. přepadový oddíl zřízen z potřeby rychlého zásahu při zjištěném rabování etc. Oddíl byl motorizovaný a skládal se ze tří hlídek po čtyřech mužích. Souhrnná zpráva o činnosti Oblastního velitelství SNB v Liberci za rok 1945 zaslaná Zemskému velitelství v Praze. Citováno podle ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 813 (dokument č. 401).

10 V Liberci bylo umístěno velitelství 44. pěšího pluku. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Akty hromadného násilí v roce 1945 a jejich vyšetřování. II. 3.* Středokluky, Susa 2010, s. 443–444.

11 ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 484.

12 Situační zpráva dr. Bendy, prozatímního správce Úřadu národní bezpečnosti v Liberci, 13. 6. 1945. Citováno podle ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 814 (dokument č. 179). Pavel Hložek se narodil 14. 4. 1898 v Čechovicích u Mladé Boleslavi, původní profesí byl akademickým malířem. *ABS*, f. Velitelství Státní bezpečnosti, sign. 310-71-12, Zpráva pro ministerstvo vnitra shrnující výsledky vyšetřování o činnosti příslušníků Revoluční gardy a tzv. policejního oddílu Rudolfa Rokose v Liberci od května do června 1945, 12. 12. 1947.

13 Původní oddíl Hložkových RG čítal zhruba dvacet osob, většina z nich pocházela z posledního Hložkova bydliště, obce Jablkenic (nedaleko Mladé Boleslavi). Oddíl se postupně rozrostl na 1300 mužů. Bylo by naivní se domnívat, že všichni členové RG za sebou měli zkušenost z odboje. Naopak řada z nich se podle tvrzení samotného Hložka stala „partyzány“ krátce před revolucí či až za ní.

14 ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Akty hromadného násilí,* s. 161.

zmíněného Rudolfa Rokose. Rokos a jeho muži si v bývalé služebně SS v Jablonecké ulici 22 zřídili provizorní vězení. Během krátké doby zadrželi desítky osob, řadu z nich mučili a některé i zabili.[15] Strach z nich neměli pouze Němci, ale i Češi, především starousedlíci, kteří o nich často mluvili jako o „gardách rabovacích". Rokosovi muži, které zpráva pro ministerstvo vnitra charakterizovala jako *„kavárenské flákače, kteří loupí, rabují a nikdo si před nimi není jist životem"*,[16] pravděpodobně vyvraždili 20. června rodinu německého antifašisty Rudolfa Rottera, kterého unesli a později popravili. V Matoušově ulici (tehdy Ehrlichově) skončil brutálním způsobem život pěti žen a tří dětí, z nichž nejmladšímu byly pouhé dva roky.[17] Rokos, který se neprávem nechával titulovat jako doktor, byl v srpnu 1945 zatčen. Po převozu do Prahy byl propuštěn (říjen 1945) a vyšetřovací komise branně-bezpečnostního výboru Ústavodárného Národního shromáždění jeho případ již znovu neotevřela.[18] Podle historiků Adriana von Arburga (Adrian Portmann) a Tomáše Staňka byl Rokos během působení na Liberecku v přímém kontaktu s vládními činiteli. V pohraničí působil údajně z pověření odboru „Z" ministerstva vnitra. V kontaktu byl s plukovníkem J. Bártíkem a s B. Pokorným.

Chování gardistů znepokojovalo i velitele RA, který na poslední chvíli pravděpodobně zabránil hromadnému excesu na Soukenném náměstí, kde bylo v reakci na zastřelení jednoho z příslušníků strážních jednotek shromážděno větší množství německy mluvících mužů. Ti byli vysvlečeni do půl těla, kontrolováni, zda nemají či neměli na paži vytetovanou krevní skupinu (identifikace příslušníků SS) a postaveni ke zdi jednoho z domů. Dohled nad nimi vykonávaly RG Pavla Hložka, on sám měl dva až tři zadržené zastřelit. Mrtvých by bylo pravděpodobně více, pokud by nezakročil již zmiňovaný velitel RA Lykov, který se podobným násilným akcím snažil bránit.[19]

Neklid přetrvával v pohraničních oblastech ještě začátkem léta 1945. První měsíce po válce provázela řada negativních jevů jako rabování a konflikty s původním německým i českým obyvatelstvem. To, že se nejednalo pouze o ojedinělé záležitosti, dokládá řada pramenů i celostátní provenience. Například satirický časopis *Dikobraz* se na svých stránkách tématu vykrádání pohraničí tzv. zlatokopy věnoval hned několikrát.[20] V Liberci a okolí se takovýchto deliktů dopouštěly vedle jednot-

15 STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy" v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 156–167.

16 *Vojenský historický archiv v Praze*, f. Styční důstojníci, kart. 79, Informace pro ministra vnitra, 26. a 29. 6. 1945. Za zprostředkování této informace děkuji Stanislavu Bimanovi.

17 ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Akty hromadného násilí*, s. 166–172 (dokument č. 56).

18 STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy" v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování*, s. 156–167.

19 K tomu více viz KOČOVÁ, Kateřina: *Tábor ve Stráži nad Nisou a odsun Němců*. Bakalářská práce. Ústí nad Labem, Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem 1998.

20 K tomu více např. HORÁK, Josef: *Obraz Němců a Německa na stránkách časopisu Dikobraz 1945–1990*. Diplomová práce. Liberec, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci 2008.

livců i organizované skupiny. Ze zpráv určených pro ministerstvo vnitra vyplývá, že se na těchto akcích výrazně podílely již zmiňované RG. Jejich členové se například 9. června dopustili hromadného vykrádání bytů. Na veřejných místech odebírali českým i německým občanům šperky bez jakéhokoliv zdůvodnění. Úřad národní bezpečnosti v Liberci několikrát upozorňoval ministerstvo vnitra na kriminální chování, které výrazně komplikuje proces stabilizace v regionu. V zadrženém dopise si stěžovala matka synovi, jenž byl členem jedné z jednotek RG, že jí zatím neposlal žádný majetek: *„Všichni již dostali z pohraničí plné kufry, jen já ještě nic,"*[21] a žádala ho o nápravu. Mezi starousedlíky byl v této době rozšířen názor, že „z vnitrozemí sem jde celé podsvětí".

Správu města řídil první dny po osvobození již zmiňovaný Revoluční národní výbor. V původním RNV nezastávali žádné posty komunisté, těch žilo v Liberci za okupace minimálně. Tradičně nejsilnější zastoupení měli národní socialisté a sociální demokraté. Během osvobozování města začali úzce spolupracovat s německými komunisty a dva z nich se pak stali poradci u RNV. Své pozice museli ale velice rychle, hned po příchodu „vládního zmocněnce" (komisaře) Eduarda Šťovíčka, postoupit osobám české národnosti. Ani on se ale na své pozici dlouho neudržel. Dne 26. května 1945 ho kvůli údajnému falšování dokladů zatkly RG.[22] V čele RNV stál sociální demokrat Josef Čapek, který stejnou funkci zastával již v roce 1918. Mezi další členy patřil například Josef Polívka.[23]

V Československu probíhala v poválečných měsících řada procesů, které formovaly nový politický i správní systém státu. Bylo jasné, že v obou případech nepovažuje politická reprezentace za vhodný návrat ke stavu z první republiky. Obzvláště obtížné se ukázalo etablování stabilní správy v pohraničí. Výjimkou nebyl ani Liberec. S ustavením veřejné správy v oblastech s více než polovinou tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva měly pomoci okresní národní výbory (ONV), jež fungovaly v protektorátu. Okres Liberec spadal do kompetence ONV v Turnově. Dne 29. května vznikla Okresní správní komise (OSK) Liberec.[24] Ta pro potřeby správy libereckého okresu ustavila dvanáct referátů. Po dvou z nich vedli komunisté, národní socialisté

21 ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Akty hromadného násilí,* s. 174.

22 PROCHÁZKA, Jiří: *Liberec v nástupu k socialismu. K historii Liberecka v období 1945–1948.* Liberec, Okresní výbor KSČ a Okresní národní výbor v Liberci 1966, s. 8–25.

23 FILIP, Robert: Okresní národní výbor Liberec v letech 1945 až 1960. Část I. (1945–1951), in: *Fontes Nissae*, 2005, roč. VI, s. 157.

24 Do jejího čela byl dosazen František Svoboda, který se vydal z pověření ministerstva vnitra do Liberce z Prahy již 24. května. Informace o F. Svobodovi jsou velice torzovité. Údajně pocházel z Čáslavi, pracoval v pojišťovně a v době příchodu do Liberce neměl být členem žádné strany. Později vstoupil do KSČ. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 388.

a sociální demokraté, zbývajících šest nestraníci z řad odborníků.[25] Působnost OSK se do 27. listopadu 1945, kdy Liberec získal postavení statutárního města, vztahovala na okres Liberec i město samotné.[26]

Činnost RNV byla oficiálně ukončena ke 14. červnu, kdy její pravomoci převzala Místní správní komise (MSK),[27] vedená opět Josefem Čapkem.[28] MSK byla v listopadu téhož roku přetransformována na místní národní výbor (MNV). Členy národních výborů či správních komisí se v pohraničních oblastech často stávaly osoby bez dostatečné kvalifikace, které se v některých případech snažily chaotické poválečné situace využít ve svůj prospěch.

Obnovené Československo se hlásilo k předválečné tradici první republiky, přesto bylo z politických rozhodnutí zřejmé, že cílem nového státu není nastolit stav před Mnichovem, ale nová lidovědemokratická republika, jejíž zahraniční politika se orientuje na Sovětský svaz. Výrazný nástup komunistické strany (resp. stran, vedle KSČ existovala i Komunistická strana Slovenska) nebyl vnímán jako nebezpečný a nepřirozený.[29] Odklon doleva lze v tomto období sledovat nejen v Československu (tři ze čtyř českých politických stran se hlásily k myšlenkám socialismu),[30] ale v celé Evropě. Komunisté obsadili klíčové pozice v nejvyšších státních orgánech, ale v řadě případů i na místní úrovni, kde se nejdůležitějšími institucemi staly již zmíněné národní výbory (případně správní komise). Na území českých zemí v nich komunisté převzali (někdy i za pomocí sovětské armády) třetinu míst a v polovině národních výborů získali předsednické křeslo.

Tak tomu bylo i v Liberci. Prvním předsedou MNV se stal člen KSČ Jan Harus, pozdější poslanec a ministr státní kontroly. Jeden z nejdůležitějších referátů OSK – osídlovací – připadl rovněž komunistům. Vedl ho Josef Drázský, který byl zároveň jmenován i prvním náměstkem OSK. Komunisté[31] patřili v Liberci vedle sociálních

25 Pozice náměstků OSK obsadili Josef Veverka (sociální demokrat), Josef Drázský (KSČ) a Jan Kögler (národní socialista). Jeden z nejdůležitějších referátů – referát pro bezpečnost a samosprávu – vedl Josef May. FILIP, Robert: *Okresní národní výbor Liberec v letech 1945 až 1960. Část I. (1945–1951)*, s. 157.

26 O neuspořádanosti poměrů v prvních poválečných týdnech svědčí i ve velice krátké době několikrát přesouvané sídlo OSK. Ta původně sídlila na radnici, od 1. 6. pak v budově bývalého okresního úřadu na nádraží a od 5. 6. v budově bývalého reálného gymnázia v dnešní Hálkově ulici (budova sloužila za okupace jako úřad říšského místodržitelství).

27 Výrazný podíl jejích členů měl pocházet z vnitrozemí. ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš: *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951. Duben – srpen/září 1945*, s. 388.

28 FILIP, Robert: *Okresní národní výbor Liberec v letech 1945 až 1960. Část I. (1945–1951)*, s. 161.

29 V tomto kontextu považuji za nutné připomenout, že již za první republiky patřili komunisté mezi nejsilnější politické strany.

30 Z 25 členů první poválečné vlády (ministrů a státních tajemníků) bylo sedm příslušníků KSČ či KSS a přinejmenším další tři lze označit za jejich sympatizanty. Komunisté zaznamenali v tomto ohledu úspěch nejen co do počtu postů, ale především v tom, že obsadili klíčové resorty (např. ministerstvo vnitra, zemědělství, informací). Ministrem obrany byl jmenován Ludvík Svoboda, který navenek vystupoval jako nestraník, ve skutečnosti byl ale přímým spolupracovníkem KSČ.

31 Mezi nejvýznamnější představitele komunistické strany v Liberci patřili vedle již zmíněného Jana Haruse a Josefa Drázského také Ota Falta či Štěpán Jiroušek.

demokratů mezi nejaktivnější poválečné strany. Sociální demokraté se poprvé sešli 14. května a místní organizace ČSSD byla oficiálně ustavena o pět dní později.[32] Liberecká krajská organizace této strany patřila spolu s plzeňskou mezi demokraticky orientované. Po únorových změnách v roce 1948 byla řada jejích členů perzekvována. Mezi významné představitele patřil Václav Mareš či Antonín Urban. Nejvýraznější osobností strany byl Josef Veverka, který patřil i mezi nejaktivnější představitele občanského a politického života ve městě. Ve straně zastával významné pozice na místní i celostátní úrovni (člen ústředního výboru strany, poslanec), zároveň byl jmenován i národním správcem tiskárny bratří Stiepelů a šéfredaktorem deníku Národní fronty *Stráž severu*, což byly nejdůležitější noviny poválečného Liberce.[33] Další politickou stranou, která ovlivňovala poválečný vývoj ve městě, byli národní socialisté, kteří se orientovali především na tzv. střední vrstvy a drobné podnikatele (živnostníky). Vedli je Jan Kögler a Emil Weiland, kteří byli v Liberci občansky aktivní již za první republiky. Nejmenší vliv na rozvíjející se politický život ve městě měli lidovci, jež vedl František Havlík.

První poválečné volby se v Československu konaly na podzim roku 1945. Jednalo se o nepřímé neboli paritní volby.[34] V Liberci proběhly bez velkých potíží. V tzv. velkém Liberci získali nejvíce volitelů zástupci tzv. zájmových organizací (16), komunisté a lidovci (14) skončili za sociálními demokraty (15) třetí. Nejméně volitelů získali národní socialisté (13) a nezávislí (5). Jinak vyzněly celkové výsledky voleb v libereckém okrese, kde s jasnou převahou zvítězili komunisté (38).[35] Z volitelů se pak vybírali delegáti pro volbu členů Zemského národního výboru (ZNV) a Prozatímního Národního shromáždění (PNS). Na kandidátní listinu členů ZNV v Praze nebyl navržen ani jeden z libereckých zástupců. Do PNS se dostali komunista Jan Harus, národní socialista Emil Weiland a sociální demokrat Josef Veverka.[36] Jejich

32 KARPAŠ, Roman a kol.: *Kniha o Liberci*, s. 388–389.

33 K jeho osobě více např. KARPAŠOVÁ, Mária: Josef Veverka, in: *Osobnosti v dějinách regionu 2*. Liberec, Pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci 2005, s. 121–131; VEVERKOVÁ, Emílie: *Znovu bych mu ruku podala.* Středokluky, Susa 2004.

34 Každá politická strana vybrala stejný, předem určený počet kandidátů a jejich náhradníků. Ty navrhla na společnou kandidátní listinu, kterou schválily všechny strany Národní fronty. Občané nehráli v těchto volbách žádnou roli a nebyli o nich téměř informováni. Strany neprezentovaly veřejnosti ani své volební programy. Tento typ voleb nebyl ve světě ojedinělý. Důvodů k realizaci takovéto koncepce nalezneme několik. Jedním z hlavních předpokladů přímých voleb jsou aktuální voličské seznamy. Ty v poválečném Československu neexistovaly, od okupace nebyly vedeny. Snížil se i věk plnoletosti z 21 let na 18 let. Tisíce lidí změnily od roku 1938 trvalé bydliště, řada z nich se do země vracela z emigrace. Zároveň přicházeli do pohraničí noví osídlenci a další osoby byly vysídlovány. V Československu probíhala jedna z největších migračních vln 20. století. Z toho je zřejmé, že vytvoření stabilních voličských seznamů bylo časově náročné a v tak krátké době od osvobození nemožné.

35 Druhý nejvyšší počet volitelů získali národní socialisté a sociální demokraté(25). Za nimi následovali zástupci tzv. zájmových organizací (17), lidovci (15) a nezávislí (7).

36 K tématu více viz MURÁŇOVÁ, Edita: *Volby v českých zemích*. Diplomová práce. Liberec, Pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci 2005.

osudy byly zcela rozdílné. Zatímco Jan Harus měl před sebou výraznou politickou kariéru, Josef Veverka i Emil Weiland se po únorových změnách roku 1948 stali kvůli svému přesvědčení obětí politických procesů.[37] Komunisté získali v těchto volbách převahu i celorepublikově.

První „skutečné" volby, které doprovázely předvolební kampaně a mítinky, se uskutečnily v květnu 1946. I tyto volby prokazovaly ve srovnání s obdobím první republiky rozdíly. Tehdy mohl volit a být volen každý plnoletý občan státu bez ohledu na národnostní příslušnost. Po válce získali toto právo pouze občané slovanské národnosti.[38] I ti z Němců, kteří obdrželi od státu osvědčení o státní spolehlivosti, byli z voleb až na výjimky vyloučeni. Na navrácení státního občanství si uznaní antifašisté museli ve valné většině počkat až do období po uvedených volbách. Tuto skutečnost vnímala řada z nich jako nespravedlnost, což je vzhledem k jejich časté předválečné politické aktivitě (jednalo se hlavně o sociální demokraty a komunisty) pochopitelné. Zástupci libereckých německých komunistů celou situaci hodnotili jako velice smutnou a svůj osud v zemi vnímali velmi skepticky.[39] Pokud pomineme tyto skutečnosti, jednalo se o poslední svobodné volby do roku 1990.

Den před volbami došlo přímo ve městě k otevřenému konfliktu mezi národními socialisty a komunisty. Národní socialisté uspořádali lampionový průvod, během něhož skandovali před sekretariátem KSČ protikomunistická hesla („Harus, komunisté z radnice ven, hej rup!"). Komunisté se nedali a začali průběh průvodu narušovat provoláváním svých hesel (např. „Ať žije rudý Liberec!"). Konflikt vyvrcholil fyzickými útoky z obou stran a stal se předzvěstí budoucích událostí. Zájem o volby byl ze strany voličů obrovský a je srovnatelný se situací v roce 1990 (Liberec-město: 92,66 %, Liberec-venkov: 94,66 %). Výsledek se nijak výrazně nelišil od celorepublikového. Výrazné vítězství komunistů (celostátně 38 %, 114 poslaneckých mandátů z 300) se projevilo u místní správy.

V Liberci získali komunisté nadpoloviční většinu v sedmi ze třiceti osmi volebních okrsků. Nejvíce hlasů obdrželi od voličů z průmyslových a okrajových čtvrtí města, naopak nejméně od obyvatel v obvodu vilové čtvrti u muzea a průmyslové školy, kde zvítězili národní socialisté. Sociální demokraté skončili na třetím místě.

37 K tomu více např. JOKLOVÁ, Kateřina: Liberecký monstrproces Emil Weiland a spol., in: *Fontes Nissae*, 2009, roč. X, s. 121–146; KOČOVÁ, Kateřina: Liberec v prvních letech komunistické totality – politická perzekuce a politické procesy, in: *Česko-slovenská historická ročenka 2005*. Red. Vladimír Goněc. Brno, Masarykova univerzita 2005, s. 195–205.

38 Mezi tzv. státně nespolehlivé obyvatelstvo, kterému bylo volební právo odebráno, se dostali i někteří přeživší holocaustu. Jednalo se osoby, které byly podle norimberských zákonů označeny za Židy, ale za první republiky se hlásily k německé národnosti. Ani ti, kteří se za první republiky přihlásili k národnosti židovské, se voleb zúčastnit nemohli. Nebyli považováni za Slovany.

39 ARBURG, Adrian von: „Hier gibt es kein Zurück mehr". Vertreibung, Aussiedlung, Flucht und Ausreise deutscher Antifaschisten aus der Tschechoslowakei 1945–1951, in: *… i oni byli proti*. Ústí nad Labem, Muzeum města Ústí nad Labem – Albis International 2007, s. 185.

Voliči, kteří nesouhlasili se systémem Národní fronty, mohli svůj nesouhlas vyjádřit odevzdáním bílého lístku. Pro tento krok se rozhodlo velice málo osob (cca 0,5 % voličů).[40]

Volební vítězství komunistů bylo v libereckém okrese – po Ústí nad Labem, Kladnu a Karlových Varech – jedním z nejvýraznějších. Jaké byly příčiny úspěchu? Komunistům se podařilo vybudovat velice rychle silnou síť místních a závodních organizací. Díky masovému náboru získali velké množství nových členů. Do pohraničí přicházel nezanedbatelný počet nemajetných osob. Komunisté zpolitizovali na veřejnosti řadu problémů pohraničí, prezentovali se jako ti, kteří lidem dávají půdu, živnosti, domov. Dokázali dobře využít všeobecný příklon politiky doleva, vděk Sovětskému svazu za osvobození a svou účast na odboji během okupace. Volby dostaly do čela Ústavodárného Národního shromáždění budoucího druhého komunistického prezidenta Antonína Zápotockého. Poslanecké mandáty za Liberec byly potvrzeny pro Jana Haruse, Emila Weilanda i Josefa Veverku.

Jak již bylo řečeno, nejvýraznějším fenoménem poválečného Liberce, který změnil jeho ráz, se staly dva neoddělitelně související procesy: proces vysídlení původních německy mluvících obyvatel a osídlení města novými lidmi slovanského původu. Věnujme nyní pozornost osudu původních obyvatel města, kteří kvůli své národnosti museli město opustit.

První poválečné měsíce ve městě provázela vlna vyhroceného nacionalismu, odporu vůči všemu německému. Nositeli a šiřiteli tohoto negativního jevu byli jak oficiální představitelé města, tak běžní občané, ať starousedlíci, či nově příchozí. Příčiny takového chování měly ve velké míře kořeny v několikaletém útlaku, byly reakcí na sílící germanizační politiku let 1938–1945 a negativní prožitky z doby okupace. Na druhou stranu dostaly v tomto období šanci osoby s psychopatickými a sadistickými sklony, jejichž jednání lze označit za kriminální. Většina z nich nebyla za své činy (i díky tzv. amnestijnímu zákonu) potrestána. Z dostupných pramenů a vzpomínek pamětníků vyplývá, že v Liberci nebyl nenávistný nacionalismus tak vyhrocený jako v Brně, Ústí nad Labem a dalších městech, kde lze mluvit o hromadném násilí páchaném na německy mluvících osobách, které mělo v řadě případů za následek i smrt.[41]

Jedním z projevů nesnášenlivosti ve městě se stala likvidace německých symbolů. Jako příklad poslouží budova radnice, ze které byla odstraněna německá pamětní

40 Ve volebním okrese Liberec-venkov vyhrála KSČ (s výjimkou Zákalí) jednoznačně. Na rozdíl od celostátního výsledku se na druhém místě za komunisty neumístili národní socialisté, ale sociální demokraté, pro které volby jinak znamenaly velké zklamání. Roli tady bezesporu hrála tradice, silné postavení a jasné názory libereckých sociálních demokratů v čele s Josefem Veverkou. K problematice více KARPAŠOVÁ, Mária: Parlamentní volby 1946 na Liberecku, in: *Sborník Severočeského muzea – Historia 8*. Liberec, Severočeské muzeum 1986, s. 55–75.

41 K tomu více např. STANĚK, Tomáš: *Poválečné „excesy" v českých zemích v roce 1945 a jejich vyšetřování.*

tabule, umělecká díla byla z části sejmuta a uskladněna, v některých případech však zcela zničena. Mezi ně patřily například sochy F. a H. Liebiegů na radnici nebo umělecky ceněná Metznerova kašna na náměstí E. Beneše,[42] která v polovině dvacátých let nahradila před radnicí dosavadní Neptunovu kašnu, jež se do tohoto prostoru vrátila v roce 2010. Franz Metzner patřil mezi nejvýznamnější sochaře své doby. Uvedený objekt byl po válce zcela mylně označen za symbol německé rozpínavosti a stržen. Metzner sám zemřel v roce 1919 a i z toho je jasné, že s německým nacionálním socialismem nic společného neměl. Kamenné články kašny byly uskladněny a po roce 1948 spolu s dalšími díly rozbity a použity jako podklad do nově dlážděných ulic.[43]

Transfer osob považovaných za Němce byl zahájen bezprostředně po skončení války. Výraznou roli v procesu vysídlení německého etnika z města sehrálo liberecké Oblastní sběrné středisko (OSS).[44] Skládalo se ze dvou hlavních táborových zařízení, tábora na tzv. Výstavišti a tábora ve Stráži nad Nisou. Ten první, který byl zřízen bezprostředně po osvobození v květnu 1945, se nacházel přímo ve městě Liberec (v prostorách dnešního Univerzitního náměstí). Z kapacitních důvodů bylo na podzim 1945 rozhodnuto o otevření tábora pobočného, a to v lokalitě Stráž nad Nisou. V obou případech byla uplatněna praxe běžně aplikovaná v celé Evropě, kdy byly využity již existující objekty, které za okupace sloužily k internaci osob. Tábor na tzv. Výstavišti byl umístěn v zařízení určeném nejprve pro příslušníky pracovní organizace Todt a později pro francouzské zajatce. Ve Stráži nad Nisou byly využity prostory vybudované v souvislosti s rozšiřující se válečnou výrobou. V objektu byly za okupace umístěny osoby určené na práci.

Liberecké OSS patřilo mezi nejvýznamnější v Československu, o čemž svědčí i dlouhá doba jeho existence. Většina táborových zařízení v republice ukončila svou činnost v roce 1946. Tábor ve Stráži nad Nisou fungoval až do roku 1949, tábor na tzv. Výstavišti dokonce do roku 1952. Liberecké středisko sloužilo nejprve k umísťování osob považovaných za Němce z Liberce a okolí. Později, když bylo zrušeno množství jiných táborů, sloužilo k internaci Němců z Čech, Moravy, Slezska i Slovenska.

V době tzv. divokého odsunu německého obyvatelstva bylo z Liberce vysídleno minimálně 58 tisíc osob. Skutečný počet byl ale o něco vyšší. Evidence není úplná, mnozí Němci utíkali z nejrůznějších důvodů sami, a to hlavně do americké okupační zóny. I tato fáze transferu byla ve velké míře realizována přes liberecké OSS. První

42 BÍLKOVÁ, Libuše – CHOCHOLOUŠKOVÁ, Hana – MELANOVÁ, Miloslava – MOHR, Jan: *Liberecká radnice*. Liberec, Dialog, 1993, s. 73.

43 K osobě Metznera více např. MOHR, Jan: Franz Metzner und die Kunstschau 1908 in Wien, in: *Gustav Klimt und die Kunstschau 1908.* Red. Agnes Husslein-Arco – Alfred Weidinger. München, Prestel 2008, s. 94–121.

44 Následující část textu vychází ze studie LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – ŠTOPPEROVÁ, Lenka: Oblastní sběrné středisko v Liberci a odsun Němců, in: *Fontes Nissae*, 2009, roč. X, s. 87–120.

transport v rámci tzv. organizovaného (legálního) odsunu osob považovaných za Němce z Liberecka se uskutečnil 28. ledna 1946. Na základě analýzy dochovaných transportních seznamů lze konstatovat, že v roce 1946 bylo prostřednictvím OSS Liberec vysídleno 41 971 osob. Většinu transportovaných, tak jako ostatně v celém Československu, tvořily ženy (celkem 22 444, z toho 7 074 do amerického okupačního pásma a 15 370 do sovětského). Vysoký byl i počet transportovaných dětí do čtrnácti let (celkem 7 202, z toho 2 459 do amerického okupačního pásma a 4 743 do sovětského). Transportovaní muži byli ve většině případů staří nebo invalidní (celkem 12 325, z toho 4 334 do amerického okupačního pásma a 7 991 do sovětského). Středisko ukončilo svou činnost až v roce 1952, v rozmezí let 1947–1952 bylo jeho prostřednictvím vysídleno dalších minimálně 17 tisíc osob.

Život ve městě nedaleko státní hranice má samozřejmě svá specifika. Řada původních německých obyvatel, kteří byli z ČSR vysídleni, se do města vracela. Většinou se jednalo o krátkodobé pobyty, jejichž motivací byla návštěva příbuzných a známých či majetek, který v původním bydlišti zanechali. Vzhledem k výraznému nedostatku de facto všeho v okupovaných zónách Německa se někteří vraceli s vidinou obstarání základních potravin a dalších věcí nutných k běžnému životu, snažili se zkrátka zlepšit svou aktuální životní situaci. Samozřejmě nelze vyloučit, že některé z návratů byly motivovány snahou o destabilizaci a narušení poválečného procesu obnovy Československa. Takovýchto návštěvníků „přivítal" Liberec v poválečném období řadu. Většina z těch, kteří hranice ilegálně překročili, se bez velkých problémů vrátila zpět do Německa. Pokud byli během takovýchto ilegálních pobytů zadrženi, následovala ve většině případů internace a následné opětovné vysídlení. V některých případech byli postaveni před liberecký mimořádný lidový soud.[45]

Vystěhování z Československa se mohly dočasně nebo trvale vyhnout tři skupiny obyvatel německého původu: osoby ze smíšených manželství, specialisté a antifašisté. Početně nejvýraznější skupinou, která v libereckém okrese po ukončení tzv. orga-

45 V rámci retribučního soudnictví ovlivňovaly život ve městě dvě instituce: Mimořádný lidový soud (MLS) a Trestní nalézací komise (TNK) Liberec. V letech 1945–1948 bylo před instancí MLS projednáno zhruba 1 400 případů. 879 osob bylo odsouzeno, z toho osm k trestu smrti. Liberecký MLS neodsoudil, kromě zástupce Konráda Henleina Hermanna Neuburga, žádného z významných představitelů okupačního režimu nacistické správy. Pozornost soudu se v určitých případech soustředila na tzv. místní elity, o čemž svědčí např. kauza J. W. Liebiega. Činnost soudu i TNK výrazným způsobem ovlivňovala problematika národnostní indiference. K tomu více např. KOČOVÁ, Kateřina: *Činnost mimořádných lidových soudu – MLS Česká Lípa, Liberec a Litoměřice*. Disertační práce. Hradce Králové, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové 2006; RYBÁŘ, Václav: *Trestní a nalézací komise v Liberci v letech 1945–1947*. Bakalářská práce. Liberec, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci 2009; KOČOVÁ, Kateřina, Mimořádný lidový soud v Liberci a firma Johann Liebieg a Comp., in: *Fontes Nissae,* 2005, roč. VI, s. 86–115; LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – KMOCH, Pavel: Zakázaná láska. Trestní postih milostných vztahů v letech 1935–1948, in: *Žena jako subjekt a objekt dějepisného vyučování. Acta Universitatis Purkynianae, Facultatis Philosophicae, Studia Historica Didactica 3*. Red. Josef Märc. Ústí nad Labem, Univerzita Jana Evangelisty Purkyně 2012, s. 113–133.

nizovaného odsunu zůstala, byli specialisté a jejich rodiny. Tyto osoby byly vyjmuty z odsunu z hospodářských důvodů. Nejednalo se většinou o kvalifikované odborníky, ale o běžné pracovní síly, bez nichž by výroba zkrachovala. Měly zůstat do doby, než se za ně najde odpovídající náhrada nebo než zaučí své nástupce.[46]

Druhou početně nejsilnější skupinu tvořily osoby ze smíšených manželství.[47] K 1. listopadu 1946 bylo ve městě Liberec podáno 436 žádostí osob ze smíšených manželství o navrácení československého občanství. Podle stanoviska Úřadu bezpečnostního referenta se pouze ve 284 případech skutečně jednalo o „manželství smíšená". Řada dětí z těchto svazků se už nikdy nenaučila pořádně německy a neidentifikovala se s německou národností či kulturou. Jejich rodiče ze strachu před perzekučními mechanismy raději svou rodnou řeč zapomněli a svou identitu popřeli. Kvůli netolerantní společnosti tak připravili své děti nejen o dar bilingvismu.

Třetí skupinu tvořili antifašisté. Statut antifašisty, jak byli oficiálně nazýváni odpůrci německého nacionálního socialismu a politiky Sudetoněmecké strany, získávaly v poválečném Československu především dvě skupiny Němců: příslušníci předválečné německé sociální demokracie a komunisté. Získat status antifašisty a zpět československé občanství nebylo v řadě případů snadné.[48] Vyřizování žádostí se i díky platným právním předpisům často vleklo a ne všem oprávněným žadatelům

46 Tak například jednu z výrazných pozic v liberecké spořitelně, post vedoucího vkladového oddělení, zastával ještě v roce 1946 původní německý ředitel. K tomu více viz BUREŠOVÁ, Lenka: *Liberecká spořitelna v letech 1938–1948*. Diplomová práce. Liberec, Pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci 2002.

47 Uzavírání česko-německých manželství bylo na určitou dobu zakázáno. Lze konstatovat, že milostné vztahy mezi osobami české a německé národnosti nebyly žádoucí. V případě tzv. smíšených manželství můžeme sledovat určitý vývoj v posuzování žádostí o navrácení československého státního občanství. Na počátku platila poměrně striktní pravidla, kdy měla být odsunuta každá rodina, jejíž otec byl národnosti německé. Zůstat naopak mohli příslušníci rodin, jejichž otcové se hlásili k národnosti české. Toto rozhodnutí bylo poněkud nelogické, jelikož na děti i jejich jazykové schopnosti a identifikaci měla v prvních letech života ve většině případů bezesporu výraznější vliv matka než otec, a nebylo později tak striktně uplatňováno.

48 Od listopadu 1945 fungovala při liberecké Okresní správní komisi informační kancelář ANTIFA – Antifašistický výbor. Tyto výbory se organizovaly v celém poválečném Československu a jejich úkolem bylo pomoci osobám německého původu, které bojovaly proti nacionálnímu socialismu či jím byly perzekvovány. Seznamy libereckých antifašistů uveřejňovala pravidelně od září 1945 i *Stráž severu* s tím, že pokud by měl někdo z veřejnosti námitky proti udělení tohoto statutu a následně osvědčení o státní spolehlivosti jmenovaným osobám, mohl je písemně sdělit příslušnému orgánu. Od prosince 1945 se kompetence liberecké ANTIFY rozšířily. Z informační kanceláře se stala antifašistická komise, která měla vedle dosavadních úkolů ve své kompetenci prověření žádostí a udělení statutu antifašisty. Komise měla osm členů, čtyři Čechy a čtyři Němce. Jedním z nich byl německý komunista Edmund Hünigen. Tato komise vydávala antifašistické legitimace do října 1946. Ty pak byly ze zcela prozaických důvodů zrušeny. Ukázalo se totiž, že se jimi prokazují i ti, kteří evidentně spolupracovali s nacistickými úřady. Před libereckým divadlem byla s touto legitimací zadržena např. osobní sekretářka Konrada Henleina. V srpnu 1946 se na základě této legitimace odstěhoval „dobrovolně" do Německa i Albin Hilsch a tím se zachránil před jistým odsouzením. S jeho jménem jsme konfrontováni v trestním spise Waltera Jautze, kterého Mimořádný lidový soud v Liberci odsoudil k trestu smrti. Oba jmenovaní se jako příslušníci freikorpsu podíleli na aktivitách proti československému státu. KOČOVÁ-LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: *Němečtí antifašisté na Liberecku*, in: *...i oni byli proti*, s. 311–312.

bylo vyhověno. Čekání provázela nejistota umocňovaná silnými antiněmeckými náladami. Je vhodné podotknout, že získání statusu antifašisty nezaručovalo, že dotyčný nebude vystaven represivním opatřením vůči německému etniku. Například v říjnu 1945 si liberečtí němečtí antifašisté stěžovali na Ústředním sekretariátu KSČ a upozorňovali na skutečnost, že i majitelé antifašistických průkazů bývají vyháněni ze svých domovů nebo propouštěni ze zaměstnání: *„Používá se taková metoda: je jim odňata antifašistická legitimace s odůvodněním, že bude přezkoumána, a mezitím se usídlí v bytě nebo domku český uchazeč s již předem připraveným dekretem od bytového úřadu* […] *jsou* […] *posíláni do dolů a na venkov na nejtěžší práce. Také při odměňování nedostávají stejnou mzdu jako čeští dělníci a zaměstnanci. Obdobně většina dostává pouze německé potravinové příděly* […] *Jejich děti nejsou přijímány do škol* […]*“* Poválečné represe, těžké životní podmínky, zklamání údajně dohnaly k sebevraždě minimálně tři antifašisty z Liberce.[49]

Kolik demokraticky smýšlejících Němců a komunistů žilo po druhé světové válce na Liberecku, nelze říci. Můžeme ale konstatovat, že obě strany (komunisté, sociální demokraté) měly v libereckém regionu již za první republiky silnou členskou základnu.[50] Vzhledem k výše uvedenému není překvapující, že řada uznaných antifašistů se rozhodla pro odchod ze země. Proces vysídlení antifašistů československá politická reprezentace vítala. Korespondoval s její snahou vytvořit z osvobozeného Československa národnostně homogenní stát Čechů a Slováků. Je vhodné podotknout, že kladně se k antifašistickým transportům stavěli i Spojenci. Příchod antinacisticky smýšlejících Němců považovali za důležitý krok v denacifikačním procesu na území Německa. Antifašisté byli dosazováni do nově se organizujících správních orgánů a institucí. Vystěhování bylo pro mnohé z nich jediným možným východiskem z tíživé životní situace. Přes své smýšlení a konání za okupace se z nich v osvobozeném Československu stali občané druhé kategorie, bez možnosti se politicky a občansky angažovat. Již v říjnu 1945 prohlásil Rudolf Weber, jeden z nejvýznamnějších libereckých německých komunistů, před svými německými spolustraníky, že jejich politická budoucnost v Československu je prakticky nemožná. Jeho výrok *„Hier gibt es kein Zurück mehr“* („Zde již není cesty zpátky“) zcela vystihl tehdejší situaci. Ještě před samotným zahájením tzv. organizovaného odsunu v lednu 1946 bylo z Liberce vystěhováno minimálně 1 160 antifašistů. V roce 1946 se přes liberecké středisko vystěhovalo dalších minimálně 6 240 uznaných antifašistů. K vysídlení těchto osob docházelo i v následujících letech. Tak jako nemůžeme říci, kolik antifašistů se

49 *Trpký úděl. Výbor dokumentů k dějinám německé sociální demokracie v ČSR v letech 1937–1948*. Red. Hana Mejdrová. Praha, Ústav mezinárodních studií 1997, s. 115–117.

50 PROCHÁZKA, Jiří: K problematice vystěhování německých antifašistů z Liberecka, in: *Sborník Pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, řada dějepisná*. Praha, SPN 1968, s. 145.

v poválečném Liberci nacházelo, nelze ani uvést, kolik jich v Liberci po válce zůstalo. Jedním z nich byl Ervin Šolc, jehož syn patří mezi nejaktivnější představitele dnešních libereckých Němců.[51]

Jak již bylo řečeno, kontinuálně s procesem odsunu probíhal proces osídlení. Migrační vlna vyvolaná násilným přesunem německého obyvatelstva a osídlováním těchto oblastí změnila v Československu sociální rozvrstvení, ovlivnila i politické preference a vývoj v zemi. To se týká i města Liberce a jeho okolí. Do pohraničních oblastí státu směřovaly po druhé světové válce téměř dva miliony osob. Většina nově příchozích pocházela ze slabších sociálních vrstev. Ten, kdo měl vybudovanou pevnou existenci a zázemí, postrádal motivaci své původní bydliště opouštět. Řada osídlenců byli mladí lidé, kteří tak často dostali šance (pracovní zařazení, majetek atd.), na jaké by za normálních podmínek čekali léta. Hospodářsky vyspělé regiony, mezi něž Liberec patřil, lákaly i kvalifikované síly. Stát proces osídlování podporoval nejrůznějšími kampaněmi, výzvami, ale i výraznými materiálními výhodami.[52]

Lze konstatovat, že v roce 1945 byla společnost v pohraničních oblastech v neustálém pohybu. Pohraničí obsazovaly nejrůznější vojenské a polovojenské formace, Němci byli vyháněni přes hranice ze svých domovů nebo umísťováni v táborových zařízeních, zpět se vraceli tzv. hraničáři a přicházeli i noví osídlenci, kteří zůstali dočasně nebo natrvalo. První osídlenci se objevovali dříve, než začal tzv. organizovaný odsun (1946). Z toho všeho je zřejmé, že odsun i znovuosídlení pohraničí byly kontinuální procesy, během nichž se obě hlavní skupiny – budoucí vysídlenci i noví osídlenci – potkávali, střetávali a ať chtěli, či nechtěli, museli společně žít.

Stejně jako proces vysídlení osob německého původu lze proces znovuosídlení pohraničí sledovat v několika fázích. Období do léta 1945 lze označit jako dobu neorganizovaného osídlování.[53] Od léta 1945 pak můžeme mluvit o organizovaném a státem koordinovaném osídlování, které bylo i právně zakotveno. V červenci 1945 byl vydán dekret prezidenta republiky č. 27 o jednotném řízení vnitřního osídlení. Za tímto účelem byl zřízen Osidlovací úřad, jehož činnost řídila Komise pro vnitřní

51 K poválečnému osudu antifašistů v Liberci viz např. KOČOVÁ-LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: *Němečtí antifašisté na Liberecku*, s. 307–319.

52 K problematice osídlení např. ČAPKA, František – SLEZÁK, Lubomír – VACULÍK, Jaroslav: *Nové osídlení pohraničí českých zemí po druhé světové válce*. Brno, Akademické nakladatelství CERM 2005; WIEDEMANN, Andreas: *Kommt mit uns das Grenzland aufbauen! Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. Essen, Klartext Verlag 2009.

53 Orgány pověřené procesem osídlování, s výjimkou ministerstva zemědělství, nezahájily ještě svou činnost. Přesto do pohraničí proudily početné skupiny osob, které hodlaly této situace využít, dříve než bude pozdě. Ekonomický potenciál pohraničí nebyl zanedbatelný a nabízel mnoho možností. První osídlenci pocházeli většinou z vnitrozemských regionů, které se nacházely na hranicích mezi bývalým Protektorátem Čechy a Morava a Říšskou župou Sudety. Do zahájení tzv. organizovaného odsunu přišlo do pohraničních oblastí na 800 tisíc nových osídlenců. Zhruba tolik osob považovaných za Němce bylo do konce roku 1945 z ČSR vyhnáno.

osídlení při ministerstvu vnitra, vedeném komunistou Václavem Noskem. V Liberci vznikla jedna z úřadoven, která spravovala přibližně území dnešního Libereckého kraje (navíc okres Jičín, do její správy naopak nespadala Jilemnice). Tehdejší liberecký okres netrpěl ve srovnání s dalšími okresy nedostatkem nových osídlenců. To platilo především pro Liberec, který se díky pověsti bohatého města stal pro řadu osob lákavý.

Hlavní etapa osídlení Liberecka proběhla tak jako v celé zemi v letech 1945–1947, další osídlovací akce byly organizovány v rozmezí let 1949–1951.[54] Zmínky o dosídlování se objevují ještě v roce 1959. Jak již bylo uvedeno, první se do Liberce vraceli tzv. hraničáři, tedy ti, kteří byli nuceni opustit město v roce 1938. Postupně začali přicházet i první osídlenci, kteří se rozhodli v Liberci a libereckém okrese usadit natrvalo. Početně nejvýraznější skupinu tvořili obyvatelé původně pocházející z východních částí pražského kraje (cca 40 tisíc). Naopak nejméně osídlenců přicházelo ze Slovenska. Mezi osídlenci nalezneme i skupiny tzv. repatriantů a reemigrantů.[55] Ti do ČSR přicházeli na základě výzvy československé vlády k osídlení pohraničí. Lákáni byli i na řadu výhod, např. příspěvek na jednorázové stěhování. Do libereckého okresu se přistěhovala skupina volyňských a zelovských Čechů. Jejich integrace nebyla vždy bezproblémová a neobešla se bez předsudků a ústrků.[56]

Jako nejtěžší se ukázalo získat kvalifikované odborníky do všech možných odvětví. Velice problematická byla situace ve zdravotnictví. Chyběli ošetřovatelé, sestry, lékaři. Liberecká nemocnice se léta potýkala s nedostatkem personálu. Prvním českým ředitelem se stal jičínský gynekolog Hynek Tišer. Ten měl na začátku svého libereckého působení k dispozici především německý personál, který byl postupně nahrazován. Koncem června 1945 pracovali ve městě čtyři čeští lékaři, čtrnáct německých a čtyři němečtí dentisté. Jednalo se o jev obecný, v celém pohraničí údajně chy-

54 K osídlování Liberecka více MOŤKA, Radek: *Osidlování Liberce po druhé světové válce*. Bakalářská práce. Liberec, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci 2013.

55 Za repatrianty byly považovány osoby, které byly před rokem 1938 československými státními občany a území okupovaného státu musely opustit z politických či jiných důvodů. Vracející se Češi a Slováci usazení trvale v zahraničí již před rokem 1938 byli označeni jako reemigranti. Z vládní zprávy z roku 1950 vyplývá, že do ČSR se v letech 1945–1950 vrátilo 202 326 takovýchto osob.

56 Volyňští Češi tvořili mezi reemigranty v ČSR specifickou a početně výraznou skupinu (přes 33 tisíc osob). Jejich předci z území českých zemí přišli na Volyň v šedesátých a sedmdesátých letech 19. století v rámci zemědělského osídlení. V roce 1921 bylo toto území na základě dohody z Rigy rozděleno mezi Polsko a SSSR. Většina původních „Čechů" žila v meziválečném období v polské oblasti. První transport volyňských Čechů dorazil do ČSR v lednu 1947. Nejednalo se o nemajetné osoby, řada z nich s sebou přivážela dobytek, koně, pracovní nástroje a vybavení domácností. Hlavní tábor, ze kterého poté odcházeli na konkrétní hospodářství, se nacházel v Žatci. V případě potomků českých evangelíků, kteří se v polském Zelově usadili v 18. století během protireformace, se jednalo o početně výrazně menší skupinu. Jejich příchodu předcházela jednání, kdy do města přijeli již v srpnu 1945 jejich zástupci, kteří zjišťovali, jaké existenční možnosti jim Liberec nabízí. V říjnu pak dorazila první skupina zhruba 200 osob. V Liberci samotném zůstala pouze menší část, většina zelovských Čechů našla nový domov na Frýdlantsku.

bělo na sedm set lékařů a v jednu chvíli se dokonce uvažovalo o povinném přesídlení doktorů z jiných částí republiky.[57]

Úspěšný proces osídlování městských částí komplikoval výrazný nedostatek bytů a jejich poměrně špatný stav, řada z nich nutně potřebovala rekonstrukci. Bytů nebylo v Liberci dost ani před válkou. Většinu objektů i pozemků zkonfiskovaných původnímu německému obyvatelstvu převzalo do svého vlastnictví město. Adaptace nedostatečně vybavených bytů a rekonstrukce katastrofální kanalizační sítě město natolik finančně vyčerpaly, že se s výstavbou nových bytů začalo až v padesátých letech.[58]

Zachování a obnova průmyslu, živností, hospodářství ve městě i v jeho okolí byly podstatné pro zdravý chod města a život jeho obyvatel. Tento proces doprovázela řada problémů. Výraznou roli v hospodářském životě města a reorganizaci průmyslu sehrávala liberecká Obchodní a živnostenská komora (OŽK).[59] Ta se snažila udržet v provozu podniky, které měly v oblasti tradici. Za tímto účelem organizovala i vzdělávací programy, kurzy a poskytovala poradenskou činnost pro podnikatele a národní správce. Shromažďovala zároveň údaje o hospodářsko-sociální situaci kraje, které měly být využity k zefektivnění procesu hospodářské proměny po květnu 1945. Komora se soustředila i na mezinárodní spolupráci, během krátké doby navázala řadu kontaktů. Liberečtí představitelé OŽK byli například přítomni při jednáních na kongresu obchodních komor v Bruselu, od roku 1947 se liberecká organizace stala členem Československo-švýcarské komory, která měla sídlo v Praze. Tento pozitivní trend byl zastaven na základě pokynů státních orgánů v září 1948. Tento krok vládnoucí komunistické strany vedl k následnému zrušení instituce, jež bezesporu sehrála pozitivní roli v rozvoji hospodářství v komplikovaných prvních poválečných letech.

Nedílnou součástí liberecké OŽK byl Ústav pro zvelebování živností (založený již v roce 1898) a Výzkumný ústav textilní a kondiční (v rámci OŽK od roku 1925). Prvně jmenovaný sehrával výraznou roli při zřizování národních správ a školení národních správců. Tak například již v srpnu 1945 uspořádal v Liberci první kurz

57 MOŤKA, Radek: *Osidlování Liberce po druhé světové válce*, s. 49.

58 Noví obyvatelé konfiskovaných bytů platili od dubna 1946 nižší nájemné než ve vnitrozemí (cca o 25 %). Rodinné domky mohl zájemce koupit za pěti- až patnáctinásobek ročního nájemného. Koncem téhož roku začal být mezi obyvatele rozdělován nábytek a další bytové vybavení. Poplatky byly i v tomto případě směšné, platila se šestina z původní ceny. Faktem je, že většina osob, které se usadily v pohraničí, dostávala původně nižší platy než ve vnitrozemí. Stát situaci řešil tzv. osidlovacím příspěvkem, jenž byl zaveden v polovině roku 1946 a měl zároveň motivovat další osoby k příchodu do pohraničí. MOŤKA, Radek: *Osidlování Liberce po druhé světové válce*, s. 48.

59 Do obvodu této tradiční instituce spadalo po osvobození devatenáct politických okresů. Ministerstvo vnitřního obchodu pověřilo vedením liberecké OŽK záhy po osvobození JUDr. Stanislava Štolu. Přetransformování komory v ryze český subjekt probíhalo poměrně rychle, pozitivní roli sehrálo i několik kvalifikovaných sil, které uvolnila pro Liberec královéhradecká OŽK. Většina z původních 144 německých zaměstnanců byla propuštěna a odsunuta. K dalším statutárním a personálním změnám došlo v letech následujících.

v češtině na téma vedení podniků v národní správě, který absolvovalo úctyhodných 250 účastníků. Ústav sehrával výraznou roli ve vzdělávání nových osídlenců, a to ve všech oblastech podnikání. Vedle školení vedoucích pracovníků například zaštiťoval mistrovské kadeřnické zkoušky, staral se o učně a pořádal vzdělávací kurzy pro živnostníky z nejrůznějších oborů. Výzkumný ústav se specializoval na vypracovávání odborných posudků a vědeckou činnost.

OŽK zároveň patřila mezi důležité organizátory a mecenáše kulturního života města. Po válce poskytla například výraznou finanční dotaci Severočeskému muzeu (50 tisíc Kč), podporovala divadelní aktivity, prosazovala zřízení Severočeského rozhlasového přijímače, přispěla na znovuvybudování pomníku T. G. Masaryka v Růžodole. V roce 1947 zřídila Šaldovu cenu, která se měla ve spolupráci s národním výborem každoročně udělovat za nejlepší dílo v oboru výtvarném, literárním, hudebním a divadelním. Komora byla aktivní i na poli sociálním. Poskytovala například starobní výpomoc zchudlým, přestárlým a nemajetným řemeslníkům z řad svých členů.[60]

Transformovat se muselo i školství, které bylo v libereckém okrese do této doby převážně německé. Vedle škol základního stupně zahájily výuku ve školním roce 1945/1946 i střední školy (reálné gymnázium, střední textilní škola, státní průmyslová škola a obchodní akademie, v roce 1948 přejmenovaná na Střední ekonomickou školu). Liberec díky procesu osídlování a vysídlování původních německých obyvatel demograficky omládl. Do pohraničí přicházeli převážně mladí lidé. S tím souvisel i postupně narůstající počet dětí a s tím stoupající potřeba navýšení kapacity školských zařízení. Přestože na konci 19. století byl Liberec (tehdy Reichenberg) označován jako město škol, po druhé světové válce se okres léta potýkal s nedostatkem kvalifikovaných pracovních sil na všech stupních předškolní i školní výchovy. Tento stav mělo pomoci zlepšit otevření Vysoké školy pedagogické v říjnu 1945. Jednalo se o pobočku pražského vzdělávacího zařízení a vyučovalo se pouhé dva dny v týdnu.[61] Studium bylo určeno nejen budoucím učitelům, ale i těm, kteří ve školství již působili, ale chyběla jim dostatečná odborná kvalifikace. Podmínkou pro uchazeče o studium byl slovanský původ a osvědčení o státní a národní spolehlivosti.

S příchodem nových osídlenců, kteří se rozhodli v Liberci zůstat, se do města vrátil společenský a kulturní život.[62] Pořádaly se taneční zábavy a koncerty, které byly

60 Mezi nejvýznamnější představitele liberecké OŽK patřil její prezident z let 1946–1948, architekt František Zejdl, který se aktivně podílel na rozvoji města již před okupací. V říjnu 1938 byl nucen Liberec opustit, válku strávil většinou v Mladé Boleslavi. V roce 1944 se zapojil do odboje v rámci turnovské partyzánské skupiny „Jindra". Do Liberce se natrvalo vrátil v září 1945 a ihned se jako člen národních socialistů zapojil do správních orgánů města. Z pozice prezidenta komory byl odvolán de facto současně s převzetím moci komunisty ve státě, v roce 1952 následovalo jeho odsouzení v jednom z politických procesů na čtrnáct let odnětí svobody. K OŽK více BRUNCLÍK, Zdeněk – VINKLÁT, Pavel D.: *150 let Hospodářské komory v Liberci 1851–2001*. Liberec, Okresní hospodářská komora 2000.

61 Do Liberce jezdil v tomto období přednášet například historik Josef Polišenský.

od roku 1944 zakázány. Mezi nejvýznamnější instituce patřilo liberecké divadlo. V jeho prostorách se první představení konalo záhy po osvobození, 13. května. Jednalo se o produkci v ruském jazyce. První českým vystoupením se stal o pár dní později (20. května) koncert pro RA. Divadlo bylo svěřeno do národní správy Oldřichu Mrňákovi, který byl již 15. května jmenován na schůzi divadelníků předsedou závodní rady. Ta převzala objekt divadla a postupně upravila prostory. První hru mohlo publikum vidět v září, kdy činohra vystoupila s Jiráskovým dramatem *Gero*. Opera se do Liberce vrátila 5. října 1945. Soubor představil nastudování *Prodané nevěsty* pod vedením Jaroslava Novotného.

Součástí Severočeského muzea se po osvobození staly i regionální sbírky Vlastivědného a Přírodovědného muzea v Liberci. V bývalé vile Konráda Henleina bylo za velké pozornosti médií a politických představitelů otevřeno Muzeum nacistického barbarství. Vedle běžných návštěvníků ho museli povinně navštěvovat i liberečtí Němci od deseti let.[63] Uplatňování výchovného aspektu nebylo v poválečné Evropě ničím ojedinělým.

Na své si přišli i sportovní nadšenci a fanoušci. Záhy po osvobození byly obnoveny některé z klubů a institucí (především Sokol), které nabízely řadu aktivit, mezi něž patřila i fotbalová utkání. Jedním z nich byl zápas mezi libereckým týmem a týmem bývalých francouzských válečných zajatců, který je určitým symbolem doby okupace.

Proces znovuobnovení občanského, kulturního i sportovního života pohraničních oblastí byl důležitým mezníkem v procesu integrace s vnitrozemskými oblastmi státu. Významnou roli na poli zábavy, zprostředkování informací i propagandy plnil rozhlas. Vedle centrální stanice existovala regionální vysílání zaměřená na specifické problémy konkrétních pohraničních oblastí. Jedna z takovýchto stanic se nacházela přímo v Liberci. Ve svých pořadech často tematizovala problémy běžného života, jakými byl třeba nedostatek kvalifikovaných sil, bytů a potíže v zásobování. Zároveň nabízela i speciální pořady pro osídlence ze Slovenska, které jim měly pomoci se snáze integrovat.

Úspěšný průběh procesu osídlování pohraničních oblastí prezentovala výstava *Budujeme osvobozené kraje*, zahájená v Liberci v srpnu 1946 za přítomnosti řady významných politických představitelů.[64] To, že byl pro akci tohoto druhu zvolen Libe-

62 K tomu více viz ANDRESOVÁ, Jana: *Kulturní život v Liberci po druhé světové válce*. Diplomová práce. Pardubice, Filozofická fakulta Univerzity Pardubice 2009.

63 Pokud by návštěvu památníku odmítli, přišli by o potravinové příděly. Vedle toho byli povinni absolvovat promítání dokumentů *Osvěčim*, *Stalingrad* a *Spravedlnost se blíží*. ŠTOPPEROVÁ, Lenka: *Oblastní sběrné středisko v Liberci v letech 1945–1952*. Diplomová práce. Liberec, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Technické univerzity v Liberci 2006, s. 9.

64 Budujeme osvobozené kraje, in: *Osidlování*, 1946, roč. 1, s. 101. O významu výstavy svědčí i fakt, že jejího slavnostního zahájení se zúčastnili kromě jiných náměstek předsedy vlády Petr Zenkl, ministr informací Václav Kopecký, ministr financí Jaromír Dolanský, ministr vnitřního obchodu Antonín Zmrhal, místopředseda Ústavodárného Národního shromáždění Alois Petr, předseda Národního

rec, nebyla náhoda. Liberec, v době okupace hlavní město Říšské župy Sudety, byl širokou veřejností vnímán jako sídlo Konrada Henleina. Právě zde mělo být demonstrováno, jak daleko již pokročilo „počešťování" pohraničí. Výstava měla legitimizovat proces osídlování a vystěhování německy mluvících obyvatel státu, zároveň poukázat na možnosti, které pohraničí nabízí, a motivovat tak občany k přesídlení z vnitrozemských oblastí. Iniciátorem výstavy se stala výše zmíněná OŽK, která byla zároveň hlavním organizátorem a finančním garantem. Akci logicky výrazně podpořil stát, záštitu převzal prezident Edvard Beneš, který pozval v září 1946 delegaci organizátorů do Prahy. Během setkání mimo jiné pronesl tezi, že hlavním momentem úspěchu osídlovacího procesu je „očista od německého elementu". Výstava měla přispět k upevňování národního mýtu Čechů a Slováků. Ten byl symbolicky tematizován například na dvacetimetrovém poutači, jehož tři stupně s daty 1432 (husité), 1918 (vznik Československa) a 1945 (znovuobnovení Československa) odkazovaly na důležité mezníky v dějinách. V centru expozice stála rozevřená kniha s nápisem: *„Vláda věcí tvých se k tobě navrátila, lide český."* Prostory, které byly za velkého vypětí sil a nadšení během pěti měsíců vystavěny podle projektu Svatopluka Technika,[65] se později staly místem konání každoročních výstavních trhů, které se pod názvem Severočeské výstavní trhy poprvé konaly již v roce 1947. Výstava *Budujeme osvobozené kraje*, která skončila v říjnu téhož roku, se údajně stala první velkou akcí tohoto typu v republice. I z tohoto důvodu ji provázela značná pozornost médií i veřejnosti. Liberec navštívili téměř všichni členové vlády. Ekonomicky se jednalo o fiasko (schodek tři miliony korun), ale ideologicky splnila výstava svůj účel. Zvýšila atraktivitu města, ale i celého pohraničí a stala se jedním z dalších kroků k legitimizaci cíle státní politiky, vytvoření homogenního státu Čechů a Slováků.

Koncem roku 1947 byla hlavní etapa osídlování ukončena. Podle zpráv Státního úřadu statistického se do severních a severovýchodních Čech (okresy Rumburk, Nový Bor, Doksy, Frýdlant v Čechách, Česká Lípa, Liberec, Jablonec nad Nisou, Jilemnice, Vrchlabí, Broumov a Trutnov) přistěhovalo 290 498 osob (249 617 z vnitrozemí českých zemí, 22 978 ze Slovenska a 17 903 reemigrantů). Jak již bylo řečeno, Liberec neměl zvláštní problémy s nedostatkem osídlenců. Přesto lze konstatovat, že v roce 1947 byl okres osídlen ve srovnání se stavem z roku 1930 pouze ze 70 %. V samotném městě žilo k 1. lednu roku 1945 kolem 80 tisíc obyvatel (z toho pouze zhruba šest tisíc Čechů), rok nato klesl počet na zhruba 68 tisíc (počet Němců a Čechů byl de facto

pozemkového fondu Josef Smrkovský, primátor Prahy Václav Vacek a předseda Osidlovacího úřadu Miroslav Kreysa.

65 Poznatky o výstavě zaznamenal Svatopluk Technik v publikaci *Výstava Budujeme osvobozené kraje v Liberci roku 1946*, která přináší řadu cenných poznatků především technického rázu, její propagandistická role, která byla stěžejní, je výrazně upozaděna. TECHNIK, Svatopluk: *Výstava Budujeme osvobozené kraje v Liberci roku 1946*. Liberec, Česká beseda 2001.

vyrovnaný). O pár let později (k 1. 4. 1948) mělo ve městě žít něco málo přes 55 tisíc lidí, z nichž necelé tři tisíce byly klasifikovány jako Němci.[66]

V Liberci došlo v prvních poválečných letech k výrazné přeměně národnostních, sociálních i politických struktur. Integrace nově příchozích přinesla i řadu problémů. Většina původního obyvatelstvo zmizela a noví občané města si teprve začali vytvářet ke svému novému domovu vztah. Tak masivní výměna obyvatelstva vedla i k tomu, že na určitou dobu zmizela z velké míry tzv. pomístní jména, která se utvářejí po generace. Dnes lze konstatovat, že již opět existují. V zájmu státní politiky nebylo připomínat minulost převážně německých oblastí. Konsolidace nové společnosti v pohraničí se ukázala problematičtější, než se očekávalo a než bylo veřejnosti prezentováno.

Důsledky masového odsunu původních obyvatel jsou v těchto lokalitách patrné dodnes. Přesto poválečný osud původních obyvatel Liberce nehraje v „paměti města" výraznější roli. Byť nově příchozí i původní čeští obyvatelé využívali německy mluvící osoby na práci, byť budovy tábora na tzv. Výstavišti zmizely až při výstavbě areálu dnešní univerzity na přelomu padesátých a šedesátých let, při vyhodnocování dotazníkové akce prováděné studenty v rámci jednoho z našich seminářů vyšlo najevo, že dotazovaní si na tyto události až na výjimky nepamatují.[67] Otázkou zůstává, zda si na ně obyvatelé, kteří se v řadě případů v Liberci usadili v rámci poválečného procesu znovuosídlení pohraničí, skutečně nepamatují nebo pamatovat nechtějí. Faktem je, že i tato kapitola je nedílnou součástí historie města. Při sčítání lidu v roce 2011 se k německé národnosti ve městě Liberec přihlásilo z celkového počtu 102 754 obyvatel 298 osob (k národnosti české 71 389, přes 25 tisíc národnost neuvedlo).[68]

Život v pohraničních oblastech má svá specifika. Po druhé světové válce se měla obnovit a zvýšit jejich bezpečnostní úloha. Státní politika si kladla za cíl z důvodů „morálních" a „národních" vysídlit z pohraničí všechny nespolehlivé osoby a zároveň zabránit přistěhování nových potencionálních protivníků státu. Pokud by k němu přece došlo a tito lidé byli odhaleni, měli být přesídleni. Miroslav Kreysa, který stál v čele Osidlovacího úřadu v Praze, zdůraznil ve svém proslovu u příležitosti otevření liberecké výstavy *Budujeme osvobozené kraje* nutnost přeměny pohraničí, jež bylo donedávna symbolem němectví a fašismu, v *„pevný bastion naší milované republiky"*.[69]

První poválečná léta změnila tvář města. Přes nejrůznější problémy a ztráty, které tuto dobu provázely, se během tzv. třetí republiky (1945–1948) podařilo v Liberci

66 MOŤKA, Radek: *Osidlování Liberce po druhé světové válce*, s. 52–54.
67 Dotazníková akce byla provedena v roce 2005.
68 Více osob se hlásilo k národnosti slovenské (1 827), ukrajinské (1 112) a polské (309). *Zpracování analýz v rámci aktualizace strategie rozvoje Statutárního města Liberec. Část B. Občanská vybavenost.* Liberec, Statutární město Liberec 2013, s. 24–25.
69 MOŤKA, Radek: *Osidlování Liberce po druhé světové válce*, s. 48.

z velké míry stabilizovat správu města, obnovit hospodářský, kulturní i sportovní život. Občanská společnost ožila a prezentovala se na nejrůznějších úrovních, ve spolcích, společenských akcích apod. Nový život města začal. Asi málokdo tušil, že za pár let bude nastolen nový totalitní systém a obyvatelé země ztratí na více než čtyřicet let svobodu.

Muzeum nacistického barbarství, které musely navštívit všechny osoby označené za Němce (povinně nosily bílou pásku). *(Krajská vědecká knihovna v Liberci, fotografická sbírka)*

Alegorické ztvárnění libereckého Oblastního sběrného střediska pro Němce. Kresba Alfred Kindermann. *(SOA Litoměřice, f. Mimořádný lidový soud v Liberci 1945–1948, kart. 42, Ls 817/46)*

Návštěvníci výstavy *Budujeme osvobozené kraje. (SOkA Liberec, Sbírka obrazů, fotografií a negativů, inv. č. 395)*

Stavba ústředního panelu výstavy *Budujeme osvobozené kraje. (SOkA Liberec, Sbírka obrazů, fotografií a negativů, inv. č. 1943)*

Ústřední panel výstavy *Budujeme osvobozené kraje*. *(SOkA Liberec, Sbírka obrazů, fotografií a negativů, inv. č. 1113)*

Oslavy osvobození Rudou armádou v Liberci v roce 1955. *(Krajská vědecká knihovna v Liberci, fotografická sbírka)*

Československo-rakouská státní hranice a její okolí v prvních letech studené války

David Kovařík

Státní hranice sehrávala zvláště ve druhé polovině dvacátého století významnou roli ve vývoji pohraničních regionů českých zemí. Opatření zavedená k její ostraze zasahovala v různé intenzitě do kolektivních i individuálních osudů obyvatel žijících v jejím okolí. Platí to v plné míře rovněž pro oblasti v blízkosti rakousko-české (československé) hranice, kudy vedla v období studené války takzvaná železná opona.[1] K historii československé státní hranice v komunistickém období již bylo publikováno mnoho odborných prací i popularizačních textů. Často se soustředily na ilegální přechody nebo na samotnou činnost pohraničníků a příslušníků dalších ozbrojených složek nasazených k ostraze hranice, případně na problematiku technického zabezpečení hranic.[2]

V tomto příspěvku se budu věnovat především vlivu „železné opony" na každodenní život obyvatel obcí na české straně československo-rakouské hranice. Hlavní pozornost zaměřím na období prvních poválečných let a následnou dobu nástupu a upevňování komunistického režimu v Československu, které zanechaly nejviditelnější stopy na proměně sledovaných pohraničních regionů.[3] Jako základní pramen-

1 Historii, vývoj a používání pojmu železná opona zpracovala GAVRINĚVOVÁ, Kristýna: *Jak se jmenuje historie. Železná opona – od metafory k realitě*. Bakalářská práce. Praha, Fakulta sociálních studií Univerzity Karlovy 2009. K tomuto pojmu v české kolektivní paměti blíže ŠMIDRKAL, Václav: „Železná opona" jako české místo paměti, in: *Střed. Časopis pro mezioborová studia střední Evropy*, 2012, roč. 4, č. 1, s. 56–79.

2 Z odborných prací zabývajících se ostrahou hranice a nelegálními přechody např. PULEC, Martin: Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek 1948–1951, in: *Securitas Imperii. Sborník k problematice bezpečnostních složek*, 2001, roč. 7, s. 55–96; VANĚK, Pavel: *Pohraniční stráž a pokusy o přechod státní hranice v letech 1951–1955*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008; ŠTAIGL, Jan: Ochrana štátnej hranice Slovenska v rokoch 1950–1966, in: *Vojenská história*, 2000, roč. 4, č. 3–4, s. 53–78. V popularizační formě např. JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena a kol.: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Praha, Baset 2006. V publicistickém zpracování např. NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony*. Brno, Host 2004 aj.

3 K této problematice čerpám mj. z výzkumu prováděného v rámci projektu *Stories – Příběhy na hranici / Geschichten an der Grenze*, realizovaného v letech 2009–2012 z programu Cíl 3: European Territorial Co-operation Austria – Czech Republic 2007–2013, který dokumentoval každodennost Čechů a Rakušanů žijících v příhraničních oblastech jižních Čech a rakouského Waldviertelu ve druhé polovině dvacátého století. Výsledky z tohoto projektu jsou publikovány v kolektivní monografii: DVOŘÁK, Jiří – HAAS, Hanns – KOCINA, Jiří – KOVAŘÍK, David – KREISSLOVÁ, Sandra – NIKRMAJER, Leoš – PERZI, Niklas – PETRÁŠ, Jiří – SAMHABER, Thomas: *Tak blízcí, a přece tak vzdálení. Lidé v jižních Čechách a ve Waldviertelu 1945–1989*. Jindřichův Hradec, Národní muzeum fotografie 2012.

ný materiál mi posloužily především archivní dokumenty z ústředních i regionálních archivů, dobový tisk a kroniky.[4]

Dramatické a pohnuté události se ovšem odehrávaly v okolí státních hranic již od vzniku Československé republiky na podzim 1918. Tehdy se zrodila také nová státní hranice československo-rakouská, která s drobnými korekturami kopírovala dosavadní zemské hranice mezi českými a rakouskými zeměmi. Státní hranice ovšem nerespektovala národnostní složení zdejšího obyvatelstva, což vnášelo napětí zejména do česko-německého soužití v těchto pohraničních regionech a později bylo využito k hitlerovské agresi proti Československu a snahám o revizi jeho státních hranic.[5]

Na druhé straně představovala meziválečná doba, zejména pak dvacátá léta a ještě první polovina třicátých let 20. století, na československo-rakouské hranici relativně klidné a stabilní období, což se kladně odráželo i ve vývoji zdejších příhraničních regionů. K pozitivnímu rozvoji přispívaly také vztahy mezi Československem a Rakouskem, které byly mezi světovými válkami oproti jiným sousedním státům celkem uspokojivé.[6] V pohraničních oblastech obou zemí existovalo celní pohraniční pásmo s možností malého pohraničního styku, kterého využívali lidé k snadnějšímu mezistátnímu styku.[7] Přeshraniční vazby a živé kontakty mezi občany obou meziválečných států posilovala především skutečnost, že jak na československé, tak na rakouské straně hranice žili lidé mluvící stejným jazykem, kteří si byli kulturně blízcí, často také propojení příbuzenskými svazky.

---

4 Jiným významným pramenem k této tematice jsou vzpomínky pamětníků, ať již z řad osob zainteresovaných na ostraze státní hranice (pohraničníci, pomocníci PS) nebo tzv. obyčejných lidí, kteří v pohraničí prožívali svoji každodennost. Dané problematice se podrobněji věnuje příspěvek Sandry Kreisslové v této publikaci.

5 Podkladem pro vytyčení nových státních hranic se staly staré zemské hranice mezi Čechami a Moravou na jedné straně a Dolními a Horními Rakousy na straně druhé, přičemž k československému území se na základě mírové smlouvy podepsané 10. září 1919 v St. Germain-en-Laye připojily ještě nevelké, ale strategicky významné oblasti Valticka a Vitorazska a o několik let později i oblast moravsko-dyjského trojúhelníku a také nevelké území Petržalky na Slovensku, které do té doby územně a administrativně patřily do Dolních Rakous. Blíže KOLLÁROVÁ, Dominika: *Československé úsilí o úpravu státní hranice s Rakouskem po první světové válce*. Diplomová práce. Hradec Králové, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové 2010. K problematice hraničních smluv mezi Československem a Rakouskem blíže KUKLÍK, Jan: Uspořádání sousedských vztahů. Nástin historie československo (česko)-rakouských smluv, in: *Česko. Rakousko. Odloučeni – rozděleni – spojeni. Sborník a katalog Dolnorakouské zemské výstavy*. Red. Stefan Karner – Michal Stehlík. Schallaburg – Jihlava, Muzeum Vysočiny Jihlava – Schallaburg Kulturbetriebsges.m.b. H. 2009, s. 66–71 (zde s. 67).

6 K československo-rakouským vztahům v meziválečném období podrobně KONRÁD, Ota: *Nevyvážené vztahy. Československo a Rakousko 1918–1933*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v. v. i., 2012.

7 Celní pohraniční pásmo představovalo územní pruh o šířce 10–15 km na obou stranách hranice, kde mohli místní obyvatelé využívat tzv. malého pohraničního styku a některých dalších výhod (celní úlevy pro majitele pozemků prostírajících se po obou stranách hranice). Celní pohraniční pásmo v okolí československo-rakouské hranice bylo stanoveno vyhláškou ministerstva financí ze dne 13. 3. 1929, publikovanou pod č. 67/1929 Sb. zákonů a nařízení, a bilaterální dohodou mezi Československem a Rakouskem „o úpravě osobního styku v malém pohraničním pásmu", publikovanou pod č. 68/1929 Sb. zákonů a nařízení. Celé znění obou nařízení viz *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1929*. Praha, Státní tiskárna 1929, s. 515–550 a 551–554. K vývoji státní

Zásadní proměnu prodělaly československé pohraniční oblasti ve druhé polovině třicátých let 20. století, kdy bylo také v okolí rakouské hranice zavedeno vojenské pohraniční pásmo (1936),[8] a zejména v souvislosti se sudetskou krizí i úpravou československých státních hranic jako důsledkem mnichovské dohody (1938).[9] Nacistická okupace a druhá světová válka pak otevřely stavidla rozsáhlých migračních pohybů obyvatel v okolí hranic, které postihly tisíce českých, židovských, ale též německých antifašisticky smýšlejících obyvatel a na konci války vyvolaly vlnu uprchlíků před válečnou frontou. Hromadné přesuny obyvatel v česko-rakouském pohraničí vyvrcholily poválečným vysídlením německy mluvícího obyvatelstva v letech 1945–1946 za hranice československého státu, k nimž se v dalších letech přidaly i další tisíce obyvatel z řad vitorazských Čechů a moravských Chorvatů přesídlených z okolí rakouské hranice do českého vnitrozemí.[10]

S vysídlením velké části původního obyvatelstva a s příchodem nových osídlenců z českého vnitrozemí, ze Slovenska a také reemigrantů z různých zemí došlo k výraznému utlumení přeshraničních kontaktů s obyvateli Rakouska. Poválečtí noví osídlenci již neměli k sousednímu Rakousku a jeho obyvatelům bližší vztah a vinou uzavření hranice si jej v dalších letech ani nemohli vybudovat. Místo toho se po roce 1945 v českém pohraničí vytvořily podmínky pro vznik nové a specifické entity lidí,

---

hranice a pohraničního styku mezi oběma státy blíže také RYCHLÍK, Jan: Mezi mobilitou a restrikcí. Pohraniční styk na československo-rakouské hranici, in: *Česko. Rakousko. Odloučeni – rozděleni – spojeni*, s. 170–173.

8 „Vojenské" pohraniční pásmo bylo zřízeno v roce 1936 v reakci na zhoršující se mezinárodní i vnitropolitickou situaci čs. státu. Zahrnovalo celé politické okresy osídlené převážně „menšinovým" (německým) obyvatelstvem Na československo-rakouské hranici se takové opatření týkalo devíti českých a moravských politických okresů a statutárního města Znojma. V tomto pohraničním pásmu pak mohla vojenská správa realizovat různá opatření, třeba schvalovat některé stavební úkony, vyvlastňovat nemovitosti, přerušovat po nezbytnou dobu dodávky elektrického proudu, rušit živnostenské koncese nebo rozhodovat o povolení k pobytu u cizích státních příslušníků. Pohraniční pásmo bylo zřízeno na základě vládního nařízení č. 155/1936 Sb. z 19. června 1936, o pohraničním pásmu a obvodu opevněných a jiných pro obranu státu důležitých míst, které bylo prováděcím nařízením k zákonu o obraně státu č. 131/1936 Sb., vydanému 13. 5. 1936. Viz *Sbírka zákonů a nařízení státu československého. Ročník 1936*. Praha, Státní tiskárna 1936, s. 593–596.

9 V okolí bývalé rakouské hranice bylo k Německé říši připojeno území o rozloze 4 322 km² s 319 tisíci obyvateli. Viz BOHMANN, Alfred: *Das Sudetendeutschtum in Zahlen*. München, Sudetendeutscher Rat 1959.

10 K problematice nucených migrací v okolí rakouské hranice již existuje rozsáhlá literatura. K vysídlení Němců z jihočeského a jihomoravského pohraničí v okolí rakouských hranic např. HAVLÍK, Bohumil: Perzekuce a odsun Němců na jihozápadní Moravě v letech 1945–1946, in: *Vlastivědný sborník Vysočiny, oddíl věd společenských,* 2002, roč. 12, s. 145–170; KOVAŘÍK, David: Vysídlení Němců z okresu Jindřichův Hradec 1945–1948, in: *Jihočeský sborník historický,* 2005, roč. 74, s. 219–234; MARKEL, Martin: *Vysídlení Němců z jižní Moravy 1945–1949*. Brno, Vojenská akademie 2002; MAŠKOVÁ, Věra: K odsunu uprchlíků a německého obyvatelstva z okresu Český Krumlov v letech 1945–1946, in: *Výběr z prací členů Historického klubu při Jihočeském muzeu v Č. Budějovicích*, 1992, roč. 29, č. 1, s. 16–22. K tématu vnitrostátního přesídlení moravských Chorvatů a obyvatel českého Vitorazska podrobněji DVOŘÁK, Tomáš: *Vnitřní odsun 1947–1953. Závěrečná fáze „očisty pohraničí" v politických a společenských souvislostech poválečného Československa*. Brno, Matice moravská 2012, s. 201–294; MLYNÁRIK, Ján: *Tragédie Vitorazska 1945–1953. Poprava v Tušti*. Třeboň, Caprio 2005, s. 187–387.

kterým byla přisuzována role budovatelů „nového světa", ryzích vlastenců a v neposlední řadě i strážců státních hranic.[11]

V dobovém tisku a kronikách se nové osídlenecké společnosti často dostává označení „hraničáři", či dokonce „novodobí Chodové". Můžeme zde sledovat zřejmou inspiraci a návaznost na tradici chodských Psohlavců jako idealizovaných bojovníků proti cizím nepřátelům a ochránců národních hodnot. V tomto duchu například poslanec Prozatímního Národního shromáždění Mirko Sedlák, který byl zároveň předsedou Okresní správní komise v Českém Krumlově, pronesl novoroční projev, odvysílaný v českobudějovickém rozhlase 1. ledna 1946. Mimo jiné prohlásil: *„Vy, moji krajané a spolupracovníci, jste těmi, na které hledí nejen celý československý národ, ale i celý svět. Úkol pak, který provádíte, je tak závažný nejen pro váš osobní život, ale i pro budoucnost celého národa, že je také povinností celého národa sledovati průběh dění, které má nejen v nových Psohlavcích a Chodech dáti živý železný pás pohraničí. Čeká se proto od nás, že budeme nejlepší z nejlepších."*[12]

Specifické postavení lidí žijících po druhé světové válce v okolí státních hranic připomenul ve svém článku také první poválečný předseda Místního národního výboru v Nové Bystřici František Janáček, který ještě v roce 1948 o obyvatelích tohoto pohraničního městečka ležícího v nejtěsnější blízkosti rakouské hranice napsal: *„Zde na hranicích státu rodí se nové společenství lidí se specifickými formami života. Není tu opravdových majetkových a třídních rozdílů, není tu velkostatkářů a továrníků. A těchto předností jsou si hraničáři plně vědomi a jsou přesvědčeni, že na cestě pokrokového vývoje jsou o krok před ostatními kraji republiky."*[13]

Přítomnost státní hranice a poměr poválečného Československa k rakouskému státu, který se rovněž vyvíjel a prodělával přitom různé proměny, tedy významně zasahovaly do procesu budování nového společenství v českém pohraničí. První poválečné roky přitom ještě naznačovaly alespoň právní kontinuitu s obdobím před rokem 1938. S pádem nacistického Německa a obnovením Československa a Rakouska jako dvou suverénních států se znovu ustavila i předmnichovská státní hranice, stejně tak znovu vstoupila v platnost většina „pohraničních" opatření z předválečné doby. Zároveň se však začala zavádět nová opatření, která směřovala k větší kontrole pohraničních území a jejich obyvatel. A tak byl vedle již dříve existujícího celního a „vojenského" pohraničního pásma na podzim 1946 zaveden v okolí rakouských hranic ještě tzv. pohraniční bezpečnostní pás, který počítal s utlumením malé-

11 K vytváření nové společnosti v poválečném pohraničí blíže SPURNÝ, Matěj: Očištěná společnost. Očista jako konstitutivní princip utváření poválečné české společnosti na příkladu českého pohraničí, in: *Soudobé dějiny*, 2012, roč. 19, č. 2, s. 209–226.

12 Tento projev byl otištěn v regionálním tisku: SEDLÁK, Mirko: Novoroční poselství hraničářům, in: *Jihočech*, 1946, roč. 2, č. 1, s. 2.

13 JANÁČEK, František: Nová Bystřice po třech letech, in: *Věstník Jindřichohradecka*, 1948, č. 2, s. 1.

ho pohraničního styku, legitimační povinností obyvatel žijících v blízkosti hranic a také s prozatím blíže neurčenou, ale plánovanou „očistou" tohoto území.[14]

Pohraniční styk mezi obyvateli obou států se po druhé světové válce omezil na nezbytné „hospodářské minimum". Začalo se rovněž s odkupem nebo výměnou zemědělských pozemků a přilehlých nemovitostí, které na rakouském území náležely československým občanům, a totéž platilo pro majetek rakouských občanů na československé straně hranic, pokud ovšem již nebyl zkonfiskován na základě příslušných prezidentských dekretů. Jak uvádí přiložená dobová zpráva bezpečnostních orgánů, bylo již také *„nutno příslušnými opatřeními odstranit hlavní důvody tohoto styku a zajistit, aby obyvatelé pohraničního bezpečnostního pásu byli připoutáni hospodářsky k vnitrozemí a nemuseli hledat živobytí na druhé straně hranic"*.[15]

Od roku 1947 začaly být systematicky odebírány propustky do Rakouska lidem, kteří podle příslušného pokynu ministerstva vnitra neměli „závažný" důvod překračovat hranici. Stejné ministerstvo pak ještě téhož roku vydalo první směrnice k přesídlení *„nespolehlivých obyvatel"* z pohraničního pásma, a to včetně cizinců všech národností a *„zejména rakouských státních příslušníků"*, kterým se do budoucna neměla vydávat ani dočasná povolení k pobytu.[16] Vývoj tak nezadržitelně směřoval k úplnému přerušení styků mezi českými a rakouskými obyvateli, k čemuž nakonec i formálně došlo definitivním zrušením malého pohraničního styku mezi oběma státy výnosem ministerstva vnitra v lednu 1949.[17]

Jak vyplývá z předešlých řádků, československá státní hranice (nejen) s Rakouskem se uzavírala již od obnovy poválečného státu v roce 1945, přičemž nástup komunistické diktatury v tomto případě jen dovršil proces započatý v éře třetí republiky. V čase studené války pak dostala československo-rakouská hranice další význam, neboť se stala rovněž hranicí geopolitickou a ideologickou, rozdělující dva mocenské systémy: demokratický Západ a komunistický Východ. Zatímco Československo se stalo součástí komunistického bloku a sovětské sféry vlivu, Rakousko představovalo v poválečné Evropě stát, který byl sice až do poloviny padesátých let rozdělený do čtyř okupačních zón spojeneckých armád (přičemž sovětská zóna se nacházela na území podél celé československé hranice), avšak zároveň se jednalo o zemi s parlamentní demokracií a tržním hospodářstvím západního typu.[18]

14 *NA*, f. Ministerstvo vnitra – tajné (MV-T), sign. P-T 1023-8, kart. 2, Zpráva generálního sekretariátu ministerstva národní obrany o zajištění bezpečnosti a obrany státu v pohraničí, 6. 11. 1946.

15 *Tamtéž*.

16 *Tamtéž*, f. MV-T, sign. T 1023-4, kart. 2, Úprava poměrů v pohraničí. Opatření ministerstva vnitra v pohraničním bezpečnostním pásu, nedatováno.

17 *ABS Kanice*, f. Sekretariát Ministerstva vnitra (A 2/1), inv. j. 1780, Porada presidia ministerstva vnitra, 13. 1. 1949.

18 K poválečnému vývoji Rakouska blíže VEBER, Václav a kol.: *Dějiny Rakouska*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2010, s. 548–567.

Zvláště v prvních letech komunistického vládnutí v Československu se rakouská hranice stala místem, přes něž mnoho českých a slovenských občanů odcházelo nebo se pokusilo odejít do exilu, ale i místem přechodů agentů zpravodajských služeb.[19] Z dřívějších dob se zde ještě udržovalo a čile praktikovalo pašeráctví. Československé bezpečnostní orgány proto zpřísňovaly zavedené postupy, tak aby se ostraha a zajištění státních hranic ještě zdokonalily. Byla zřízena vojensky organizovaná Pohraniční stráž, která měla v okolí rakouské hranice tři brigády s velitelstvími v Českých Budějovicích, Znojmě a Bratislavě, dále se na hranici prováděly důkladnější úpravy terénu, stejně jako nová výstavba ženijně technických zátarasů. To vše mělo zajistit faktickou neprostupnost hranice s Rakouskem.[20]

Opatření k ostraze a zajištění státní hranice se již také mnohem více dotýkala lidí žijících v pohraničí. Znatelným zásahem do jejich života bylo zřízení nového hraničního pásma, které vstoupilo v platnost 1. dubna 1950 výnosem ministerstva vnitra.[21] Hraniční pásmo zahrnovalo území v okolí státní hranice od Jáchymova po Bratislavu ve stanovené šířce dvou až šesti kilometrů (někdy i více) od hraniční čáry, přičemž různou šířku hraničního pásma ovlivňovala jak povaha místního terénu, tak hospodářské potřeby státu. Při jeho vyznačování se přihlíželo k tomu, aby v něm nebyla větší města nebo významné hospodářské podniky. Proto se třeba v okolí rakouských hranic hraniční pásmo vyhnulo tehdejšímu okresnímu městu Mikulov, ačkoliv některé jeho zastavěné části se nacházely jen několik stovek metrů od hraniční čáry. Naproti tomu menší pohraniční města mající význam lokálních a spádových center, jako byly České Velenice, Nová Bystřice nebo Slavonice, tomuto opatření neunikla. Celkem hraniční pásmo na československo-rakouské hranici postihlo přes dvě stě obcí a osad, přičemž jejich počet se v průběhu doby měnil.[22]

Lidé trvale nebo přechodně žijící v hraničním pásmu museli mít povolenku k pobytu a byli vystaveni řadě omezujících opatření, jako například zákazu vycházet v nočních hodinách mimo obec nebo vyznačené cesty. Stejně tak se omezily mož-

19 Podle rakouského historika Stefana Karnera bylo jen v letech 1948–1989 zabito 129 osob při pokusu o přechod státní hranice do Rakouska. Viz KARNER, Stefan: *Halt. Tragödien am Eisernen Vorhang. Die Verschlussakten*. Salzburg, Ecowin 2013. Dokumentací usmrcených osob při přechodech státní hranice se věnoval také PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, Úřad pro vyšetřování a dokumentaci zločinů komunismu 2006.

20 K opatřením k zajištění a ostraze československo-rakouské státní hranice v době budování komunistického systému blíže VANĚK, Pavel: Přehled organizačního vývoje znojemské pohraniční brigády v letech 1951–1955, in: *Časopis Matice moravské*, 2004, roč. 123, č. 1, s. 111–142.

21 *ABS Kanice*, f. A 2/1, inv. j. 216, Výnos ministerstva vnitra o zřízení hraničního pásma, 1. 4. 1950. Hraniční pásmo bylo zřízeno po několikaměsíční intenzivní přípravě ministerstva vnitra, Pohraniční stráže a příslušných pohraničních krajských a okresních národních výborů.

22 *Seznam míst (obcí, osad a samot) v hraničním pásmu. Výnos ministerstva vnitra BP/7 ze dne 23. 2. 1950, č. 244/10-5-BP/7*. Brožura vydaná ministerstvem vnitra, zaslaná bezpečnostním referátům všech krajských a okresních národních výborů v krajích Bratislava, Brno, Č. Budějovice, Jihlava, Karlovy Vary a Plzeň. Uloženo v *ABS Kanice*, f. A 2/1, inv. j. 1784, Záležitosti státní hranice – zřízení hraničního pásma.

nosti pohybu pro brigádníky, turisty nebo osoby mající v hraničním pásmu příbuzné a známé, jejichž návštěvy musely být předem nahlášené a schválené příslušnými bezpečnostními orgány. Hraniční pásmo přispělo k výraznému utlumení cestovního ruchu a celkovému úbytku turistů v pohraničí. Zkomplikovalo také dojíždění lidí zaměstnaných v podnicích v pohraničí nebo třeba práci lékařů, jejichž zdravotní obvod zasahoval do těchto míst. Vznikající problémy a hospodářské těžkosti spojené s hraničním pásmem se proto stávaly argumentem lidových samospráv v postižených pohraničních obcích, které usilovaly o vyjmutí z tohoto opatření.[23]

Když od druhé poloviny padesátých let začalo hraniční pásmo především vlivem zmírnění mezinárodního i vnitropolitického napětí ustupovat směrem ke státní hranici a díky tomu se z tohoto opatření vysvobozovalo stále více pohraničních obcí, přijímali to místní obyvatelé s radostí a úlevou. Kronikář Nové Bystřice k tomu zapsal: *„Příznivým důsledkem zrušení hraničního pásma pro město Novou Bystřici je i ta skutečnost, že v době dovolených a prázdnin navštívily naše město desítky prvních turistů a výletníků z vnitrozemí spolu s několika cizinci z Rakouska, Německa a Spojených států. Ti všichni zde nalezli příjemné prostředí a odnášeli si ty nejlepší dojmy.“*[24] K úplnému vyjmutí všech osídlených oblastí z hraničního pásma došlo v roce 1964, kdy ministerstvo vnitra vydalo nový hraniční statut stanovující, že v okolí hranic bude pouze jedno pásmo, a to na území dosavadního zakázaného pásma, jež mělo i nadále zůstat neobydlené a běžné veřejnosti nepřístupné.[25]

Součástí bezpečnostních opatření v okolí rakouské hranice v prvních letech studené války bylo rovněž přesídlování tzv. státně nespolehlivého obyvatelstva do vnitrozemí. Nucené migrace přímo navazovaly na poválečné vysídlování různých stigmatizovaných skupin obyvatel. Na rozdíl od prvních poválečných let, kdy byly vysídlovací procesy převážně produktem „poválečné národní očisty“ a zasáhly menšinové (Němci, Chorvaté) nebo národnostně nevyhraněné obyvatelstvo (vitorazští Češi), k nimž pak přibyli další starousedlíci (neodsunutí Němci, lidé ze smíšených manželství, cizí státní příslušníci), se v procesu „očisty pohraničí“ začaly více uplatňovat také politické motivy, sociální kritéria a třídní hlediska.[26] Svá bydliště tak mu-

23 Příkladem může být městečko Slavonice, kde se nachází významná památková rezervace a řada kulturních pamětihodností. Místní funkcionáři lidové správy si stěžovali, že jim zřízením hraničního pásma ubylo turistů, což se nepříznivě projevilo v tržbách zdejších obchodů a služeb. *Moravský zemský archiv Brno*, f. Krajský národní výbor Jihlava, sign. 12/50, kart. 3, Návrh na vyjmutí obce Slavonice, okres Dačice, z hraničního pásma, 1. 6. 1950.

24 *SOkA Jindřichův Hradec*, f. Archiv obce Nová Bystřice, Kronika města Nová Bystřice 1945–1967, s. 298.

25 K nové úpravě hraničního pásma blíže VANĚK, Pavel: Vojenská rada Pohraniční stráže a její práce na přehodnocení úkolů Pohraniční stráže počátkem 70. let, in: *Sborník Archivu ministerstva vnitra*, 2003, roč. 1, s. 54–67 (zde s. 57 a poznámka č. 18 tamtéž).

26 Výzkumem různých migrací v rámci československého státu se intenzivně zabýval především švýcarský historik Adrian Portmann von Arburg, např. ve své rozsáhlé disertaci. ARBURG, Adrian von: *Zwischen Vertreibung und Integration. Tschechische Deutschenpolitik 1945–1953*. Disertační práce. Praha, Fakulta sociálních věcí Univerzity Karlovy 2004.

seli opustit i někteří noví osídlenci označení v dobové terminologii jako „reakční živly", což byla pestrá škála lidí, kam patřili předúnoroví veřejní činitelé nekomunistických politických stran, národní správci, živnostníci, odpůrci kolektivizace a další skupiny obyvatel. V jiných případech se jako důvod pro přesídlení uváděly různé morální a povahové charakteristiky s nálepkou pašerák, šmelinář nebo asociál, což mohlo ovšem posloužit jako záminka k vystěhování nepohodlných sousedů.

Po nástupu komunistické moci v Československu v roce 1948 proběhlo větší vysídlení obyvatel z okolí rakouské hranice v souvislosti s působením akčních výborů, které měly pravomoci rozhodovat o vystěhování různých jednotlivců i celých rodin z pohraničí. Druhá vlna nucených přesídlení přišla v souvislosti s vydáním výnosu ministerstva vnitra o přesídlení státně nespolehlivého obyvatelstva z hraničního pásma v listopadu 1951, na jehož základě bylo do konce dubna 1952 z okolí rakouské hranice přesídleno 441 rodin, tj. asi dva tisíce osob.[27]

Okolí rakouské hranice zažilo na počátku padesátých let také přesídlovací akci, která byla spojena se zřízením zakázaného pásma, což bylo pruh vedoucí podél bavorské a rakouské hranice v šíři jednoho až dvou kilometrů od hraniční čáry. V tomto vymezeném prostoru nesměl nikdo bydlet ani do něho vstupovat bez povolení orgánů Pohraniční stráže, což znamenalo nutnost přesídlit z tohoto území všechno místní obyvatelstvo bez ohledu na státní spolehlivost, etnickou příslušnost nebo třídní původ. V listopadu 1951 vydalo ministerstvo národní bezpečnosti seznam míst v zakázaném pásmu, kde se jenom v okolí rakouské hranice nacházelo šedesát obcí a osad (z toho celá polovina v tehdejším okrese Kaplice),[28] a směrnici pro přesídlení tamních obyvatel, která v tomto prostoru postihla 211 rodin, tedy asi jeden tisíc obyvatel, z nichž větší část se mohla vystěhovat do nedalekých obcí v širším hraničním pásmu.[29]

Okolí rakouské hranice se ovšem vyprazdňovalo i v důsledku dobrovolných odchodů zdejších obyvatel, které k tomuto kroku vedly horší životní podmínky v pohraničí. Špatnou situaci v těchto oblastech vystihuje dokument vypracovaný v roce 1951 ministerstvem vnitra a předložený předsednictvu ÚV KSČ jako „řešení otázky v pohraničí". V tomto dokumentu se mimo jiné dočteme: *„Zprávy krajských národních výborů i průzkumy prováděné v pohraničních oblastech podél západního pásma Německa a Rakouska potvrzují, že proces vylidňování pohraničí, které je beztoho řídce osídleno,*

27 *NA*, f. MV-T, sign. T-P 978, kart. 25, Závěrečná zpráva a zhodnocení akce přesídlení osob ze zakázaného pásma a osob nespolehlivých z hraničního pásma, 2. 6. 1952.

28 *Seznam míst v hraničním a zakázaném pásmu. Ministerstvo národní bezpečnosti/Hlavní správa SNB, č. 1174*, bez vročení. Tištěná brožura určená pro interní potřebu všech bezpečnostních referentů krajských a okresních národních výborů. Uloženo v *ABS Kanice*, f. A 6/1, inv. j. 73.

29 K této problematice blíže KOVAŘÍK, David: „V zájmu ochrany hranic". Přesídlení obyvatel ze zakázaného a hraničního pásma (1951–1952), in: *Soudobé dějiny,* 2005, roč. 12, č. 3/4, s. 686–707.

v podstatě neustal, naopak že touha osídlenců po návratu do vnitrozemí stále stoupá. Hlavním důvodem tohoto nepříznivého jevu je nízká životní úroveň osídlenců v pohraničí ve srovnání s vnitrozemím, zejména tam, kde chybí nejzákladnější sociální, zdravotní a kulturní zařízení. Osídlenci proto tím spíše než obyvatelstvo ve vnitrozemí podléhají argumentaci štvavé propagandy západních imperialistů […] *Tato situace je v podstatě stejná od Aše až k Jindřichovu Hradci.*"[30]

Jak vypadal běžný život v obci v okolí rakouské hranice na počátku padesátých let 20. století, dokumentují zápisy z dochovaných kronik. Tak například kronikář jihomoravské obce Úvaly o tamní situaci napsal: *„Politické poměry v obci byly neuspořádané. Funkcionáři NF v důsledku špatné politické činnosti si nedokázali získat důvěru občanů a zapojit tyto do veřejného dění v obci. Různé skupiny občanů vedou mezi sebou ustavičné spory a tím je narušeno klidné občanské soužití* […] *Zahrada MNV připomíná prales. Nefungoval rozhlas a po vsi chodil bubeník, marná snaha o zavedení autobusové dopravy do Valtic a opravu místních komunikací a školy. Velmi málo se občané starají o vzhled obce a jejich domů, některé jsou tak zchátralé, že se zdají jako neobydlené, dané na pospas přírodním živlům* […] *Škola je zchátralá a nebezpečná, v podlaze jsou díry, dveře k záchodům jsou naproti třídám a jsou to suché záchody, takže v létě je zápach rozšířen po celé škole.*"[31]

Při dokumentaci vývoje v okolí československo-rakouské hranice je třeba zmínit ještě jeden fenomén související s existencí „železné opony" a dobou studené války: Následkem nucených migrací a bezpečnostních opatření k ostraze státní hranice docházelo v českém pohraničí k zásadní proměně kulturní krajiny, která se projevovala mimo jiné i značnou redukcí zdejších sídel. V okolí rakouské hranice tak po druhé světové válce zaniklo velké množství obcí, osad i významných samot. Nejvíce pohraničních sídel bylo zbořeno v letech 1945–1960 v nejrůznějších demoličních akcích. Vedle téměř šedesáti vesnic, které zanikly v zakázaném pásmu, bylo likvidací postiženo ještě dalších několik tisíc sídel, která po vysídlení jejich původních obyvatel zůstala opuštěná a chátrala.[32]

Největší demolice opuštěných sídel probíhaly na konci padesátých let a k jejich odstranění přispěly také události v Rakousku. V roce 1959 se ve Vídni konaly dvě akce, které pečlivě a s obavou sledovaly československé bezpečnostní složky. V květnu se v rakouské metropoli odehrával jubilejní Sudetoněmecký sraz, na který mělo dorazit přes dvě stě tisíc Němců vysídlených z Československa, a od 26. července do 4. srpna zde probíhal Světový festival studentstva a mládeže, kde se rovněž očekával

30 *NA*, f. Osidlovací komise ÚV KSČ, a. j. 323, Zpráva ministra vnitra o situaci v pohraničí, 1951.
31 *SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově*, f. Místní národní výbor Úvaly, Obecní a školní kronika obce Úvaly 1945–1956, s. 49.
32 K problematice poválečných demolic pohraničních sídel viz KOVAŘÍK, David: *Demoliční akce v českém pohraničí v letech 1945–1960*. Disertační práce. Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 2010.

zvýšený počet účastníků. Protože se obě vídeňské akce odehrávaly jen několik desítek kilometrů od československé hranice, vyjádřili někteří bezpečnostní představitelé obavu ze zvýšeného zájmu části jejich účastníků navštívit Československo nebo se jen podívat ke státní hranici na „železnou oponu" a s tím spojených nepříznivých důsledků.[33]

Nedatovaná zpráva ministerstva vnitra, vypracovaná pravděpodobně na jaře 1959, například uvedla: *„Bylo zjištěno, že v Rakousku se připravují během Světového festivalu mládeže ve Vídni zájezdy na čs. státní hranice, aby účastníci festivalu viděli na vlastní oči, jak to vypadá v socialistickém Československu."*[34] V podobném duchu se vyjadřovali také někteří funkcionáři místních samospráv v pohraničních obcích. Představitelé Místního národního výboru v Mikulově popsali situaci následovně: *„Řada turistů, i z ciziny, zneužívá v zájmu cizí nepřátelské propagandy špatného stavebního stavu v některých pohraničních okresech pořizováním snímků a jiných dokumentů. Také blížící se světový festival mládeže ve Vídni vede k provedení této akce, neboť je jisté, že srazy mládežníků, zejména ze západního Německa a nepřátelské ciziny, budou konány na hranicích ČSR, aby zesměšnily naše socialistické zřízení a nepřátelskou propagandou ukázaly na tzv. Komunistický ráj".*[35]

K demolici většiny opuštěných sídel v okolí rakouské hranice došlo v květnu a červnu 1959. Do akce bylo nasazeno kolem 500 příslušníků vojsk ministerstva vnitra, frekventantů policejních škol, členů jednotek civilní obrany a částečně také vojáků základní služby sloužících u Pohraniční stráže. Na kratší dobu deseti dní pak při demoličních pracích vypomáhali také příslušníci Sboru národní bezpečnosti. Pracovníci byli v terénu rozděleni do pracovních jednotek po dvaceti mužích. Kromě nich bylo do bouracích prací nasazeno 43 buldozerů, 27 bagrů a 300 nákladních automobilů. Podle závěrečné zprávy ministerstva vnitra bylo zbouráno v okolí rakouské hranice kolem šesti tisíc objektů v několika desítkách obcí a osad.[36]

Takto rozsáhlá demoliční akce nejenže významně změnila vzhled řady obcí a osad, ale zároveň završila jednu tragickou etapu poválečného vývoje pohraničních regionů spojenou s rozsáhlými migracemi obyvatel, násilnou proměnou kulturní krajiny a mizením příhraničních sídel i celých vesnic. Československo-rakouská

33 Zvláště v sudetoněmeckém krajanském tisku je možné najít řadu článků a poznámek ke špatnému stavu českého pohraničí a devastaci po vysídlení německých obyvatel. K pohraničním oblastem v okolí rakouské hranice můžeme takové zprávy číst v periodiku *Böhmerwäldler Heimatbrief für den Heimatkreis Prachatitz*, vydávaném vysídlenci ze Šumavy, nebo *Der Südmährer*, který vydávají vysídlení Němci z jižní Moravy a okolí Nové Bystřice.

34 *ABS Kanice*, f. A2/1, inv. j. 1322, Zpráva o provádění demoliční akce v pohraničním území v roce 1959.

35 *SOkA Břeclav se sídlem v Mikulově*, f. Okresní národní výbor Mikulov, inv. j. 904, kart. 417, Zpráva k provádění demolic v okrese Mikulov v roce 1959.

36 *ABS Kanice*, f. A 2/2, inv. j. 1170, Závěrečná zpráva o skončení demoličních prací v pohraničních okresech, určena pro 29. schůzi kolegia ministerstva vnitra, 1960.

hranice však přes relativní stabilizaci a uklidnění poměrů v pohraničí zůstala pro většinu obyvatel uzavřená a bránila rozvoji pohraničních regionů až do pádu komunistického režimu v roce 1989. Zvláště období od šedesátých let do pádu železné opony by si zasloužilo ještě podrobnější badatelský výzkum. Přínosem by byl podobný výzkum i na druhé (rakouské) straně tehdejší železné opony.[37]

Zemědělské práce ve vysídlené obci Staré Hutě (okres Jindřichův Hradec) v zakázaném pohraničním pásmu, kolem roku 1950. *(SOkA v Jindřichově Hradci, Sbírka fotografií)*

37 K tématu česko-rakouských vztahů a výzkumu společné historie obou zemí se uskutečnilo zvláště v posledních letech více projektů a konferencí s několika literárními výstupy mapujícími též období studené války a život v okolí státní hranice; kromě prací zmíněných v poznámkách č. 3 a 5 také např. LAUSSEGGER, Armin – LINKE, Reinhard – PERZI, Niklas (Hg.): *Österreich. Tschechien. Unser 20. Jahrhundert*. Berlin – Wien – Zürich, LIT-Verlag 2009 (zde zejména kapitola Leben am „Eisernen Vorhang" na s. 155–170); SPRENGNAGEL, Gerald M. – STEHLÍK, Michal (ed.): *Kreiského éra v Rakousku a období normalizace v ČSSR*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013 aj. V mikrohistorickém pohledu se o srovnání českých a rakouských zkušeností a dobových reálií na příkladu měst Gmünd a České Velenice pokusili BLAIVE, Muriel – MOLDEN, Bertold: *Hranice probíhají vodním tokem. Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*. Brno, Společnost pro odbornou literaturu – Barrister & Principal 2009.

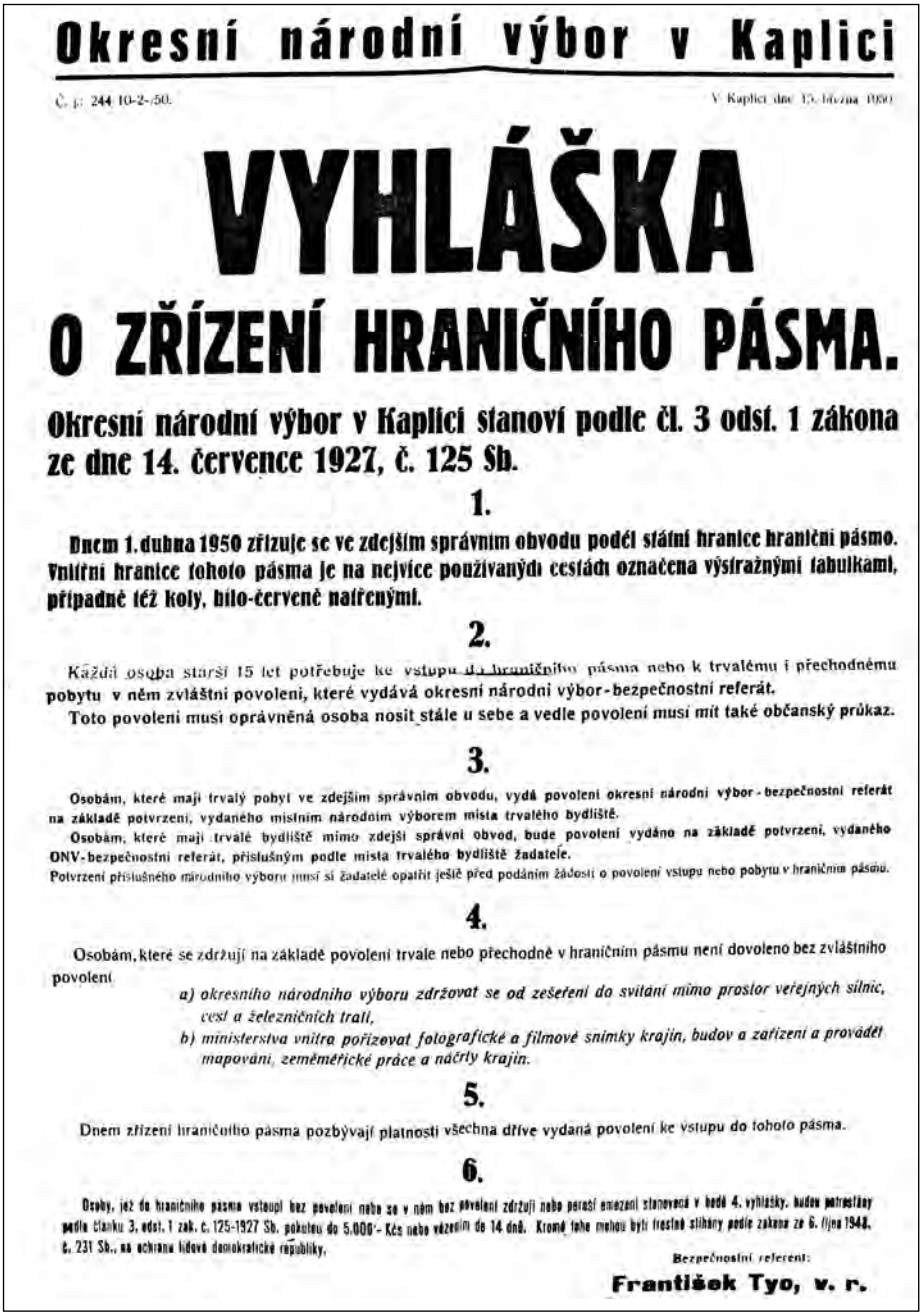

Okresní národní výbor v Kaplici

Č. j.: 244/10-2-/50. V Kaplici dne 15. března 1950

VYHLÁŠKA

O ZŘÍZENÍ HRANIČNÍHO PÁSMA.

Okresní národní výbor v Kaplici stanoví podle čl. 3 odst. 1 zákona ze dne 14. července 1927, č. 125 Sb.

1.

Dnem 1. dubna 1950 zřizuje se ve zdejším správním obvodu podél státní hranice hraniční pásmo. Vnitřní hranice tohoto pásma je na nejvíce používaných cestách označena výstražnými tabulkami, případně též koly, bílo-červeně natřenými.

2.

Každá osoba starší 15 let potřebuje ke vstupu do hraničního pásma nebo k trvalému i přechodnému pobytu v něm zvláštní povolení, které vydává okresní národní výbor - bezpečnostní referát.

Toto povolení musí oprávněná osoba nosit stále u sebe a vedle povolení musí mít také občanský průkaz.

3.

Osobám, které mají trvalý pobyt ve zdejším správním obvodu, vydá povolení okresní národní výbor - bezpečnostní referát na základě potvrzení, vydaného místním národním výborem místa trvalého bydliště.

Osobám, které mají trvalé bydliště mimo zdejší správní obvod, bude povolení vydáno na základě potvrzení, vydaného ONV - bezpečnostní referát, příslušným podle místa trvalého bydliště žadatele.

Potvrzení příslušného národního výboru musí si žadatelé opatřit ještě před podáním žádosti o povolení vstupu nebo pobytu v hraničním pásmu.

4.

Osobám, které se zdržují na základě povolení trvale nebo přechodně v hraničním pásmu není dovoleno bez zvláštního povolení

a) okresního národního výboru zdržovat se od zešeření do svítání mimo prostor veřejných silnic, cest a železničních tratí,

b) ministerstva vnitra pořizovat fotografické a filmové snímky krajin, budov a zařízení a provádět mapování, zeměměřické práce a náčrty krajin.

5.

Dnem zřízení hraničního pásma pozbývají platnosti všechna dříve vydaná povolení ke vstupu do tohoto pásma.

6.

Osoby, jež do hraničního pásma vstoupí bez povolení nebo se v něm bez povolení zdržují nebo porušují omezení stanovená v bodě 4. vyhlášky, budou potrestány podle článku 3, odst. 1 zák. č. 125-1927 Sb. pokutou do 5.000/- Kčs nebo vězením do 14 dnů. Kromě toho mohou být trestně stíhány podle zákona ze 6. října 1948, č. 231 Sb., na ochranu lidové demokratické republiky.

Bezpečnostní referent:

František Tyo, v. r.

Vyhláška o zřízení hraničního pásma v okrese Kaplice, 15. 3. 1950. *(SOkA v Českém Krumlově, f. Okresní národní výbor Kaplice, nezpracovaný materiál)*

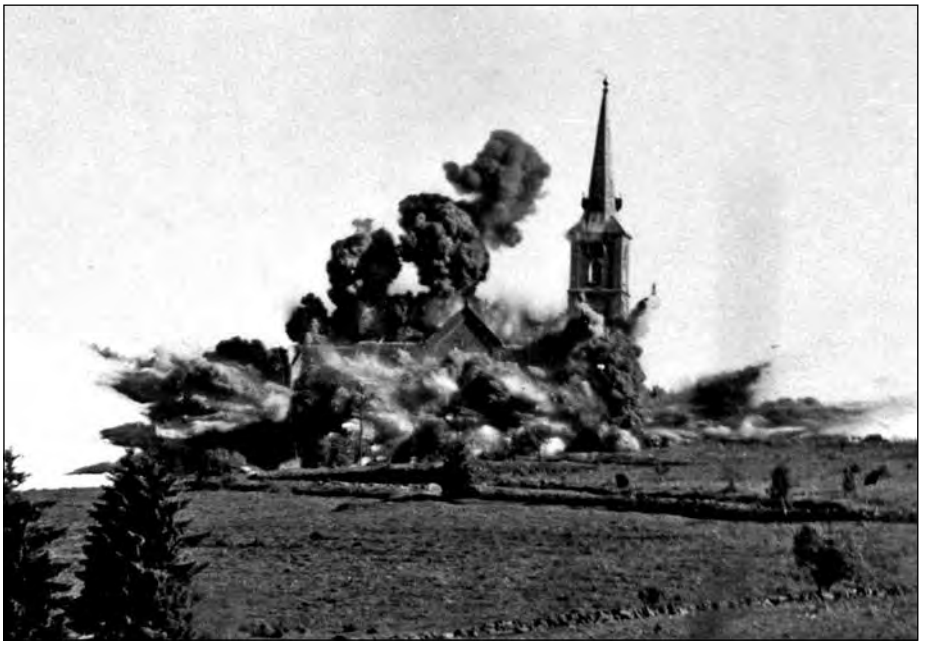

Odstřel kostela v někdejší obci Kapličky provedený 4. 6. 1959 v rámci celoplošné demoliční akce v okolí rakouských hranic. *(ABS, fotodokumentace demoličních prací v pohraničí a hraničním pásmu)*

Pohled na československo-rakouskou státní hranici v 50. letech 20. století, v pozadí třístěnný elektrifikovaný drátěný zátaras na české straně hranic. *(ABS, f. 2345 – 10. pohraniční brigáda Volary, inv. j. 203)*

Každodennost v blízkosti „ostnatých drátů“ ve vzpomínkách obyvatel česko-rakouského pohraničí

Sandra Kreisslová

„Nikam jsme se nemohli hnout, byly tady dráty. Tam se nesmělo. Když jste koukali dalekohledem a oni vás viděli, přišli vás vyslýchat.“[1]

Výše citovaný úryvek představuje jeden z možných pohledů na život na československé státní hranici s Rakouskem v čase studené války. Pamětník, z jehož biografie je citát vyňat, pochází z Nové Bystřice, jihočeského městečka, které od druhé poloviny 20. století prošlo nebývalou proměnou. Zatímco před druhou světovou válkou zde panoval čilý příhraniční ruch, v následujícím období byla obec vtažena do ideologického střetu mezi demokratickým Západem a komunistickým Východem a rakouskému sousedovi se na několik desítek let zcela uzavřela. Blízkost tzv. železné opony, která regionem probíhala, tehdy zásadně zasáhla také do životních podmínek místního obyvatelstva.[2] Tato studie chce nahlédnout do vzpomínek obyvatel české strany česko-rakouského pomezí a zjistit, jak se každodenní zkušenost života u střežené státní hranice zapsala do jejich paměti.

Práce se opírá o orálněhistorický výzkum spjatý se dvěma badatelskými projekty, na kterých jsem se spolupodílela. Jednalo se o česko-rakouský projekt *Stories / Příběhy* (2009–2012), který na příkladu vybraných měst a obcí mapoval společnou historii Čechů a Rakušanů žijících v jižních Čechách a ve Waldviertelu v letech 1945–1989,[3] a projekt *Iron Curtain Stories / Příběhy železné opony* (2013) společnosti Post Bellum,

1 Rozhovor s pamětníkem N. H. Narozen v roce 1945, dříve zaměstnán v komunálních službách. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

2 K pojmu „železná opona“ více např. Bernhard Schneider, který se ve svém příspěvku zabývá životem na česko-rakouské hranici z pohledu rakouské strany. Viz SCHNEIDER, Bernhard: Hic sunt leones. Assoziationen zum Leben an der Grenze, in: *Österreich. Tschechien. Unser 20. Jahrhundert. Begleitband zum wissenschatlichen Rahmenprogramm der Niederösterrechischen Landesausstellung 2009*. Red. Armin Laussegger – Reinhard Linke – Niklas Perzi. Münster, Lit Verlag 2009, s. 155–159.

3 Výsledky projektu jsou publikovány v kolektivní monografii DVOŘÁK, Jiří – HAAS, Hanns – KOCINA, Jiří – KOVAŘÍK, David – KREISSLOVÁ, Sandra – NIKRMAJER, Leoš – PERZI, Niklas – PETRÁŠ, Jiří – SAMHABER, Thomas: *Tak blízcí, a přece tak vzdálení. Lidé v jižních Čechách a ve Waldviertelu 1945–1989*. Jindřichův Hradec, Národní muzeum fotografie 2012. Zde vycházím především ze své kapitoly *Reflexe socialistické každodennosti v životních příbězích obyvatel česko-rakouského pomezí* a kapitoly Davida Kovaříka *Nová Bystřice. Příběh městečka na rakouské hranici*. Oba autoři k tématu „paměti železné opony“ dále uveřejnili studii KOVAŘÍK, David – KREISSLOVÁ, Sandra: Die Entwicklung

během kterého byla zaznamenávána svědectví pamětníků o životě za „železnou oponou".[4] Pro účely tohoto článku jsem využila celkem šestnáct vybraných interview osob pocházejících z novobystřického a slavonického regionu, tedy oblasti, která byla v padesátých letech 20. století zařazena do hraničního pásma a podléhala zvláštnímu pohraničnímu režimu. Dotazovaní byli narozeni mezi lety 1922 a 1961; jednalo se o devět žen a sedm mužů, zastoupeni byli jak starousedlíci, tedy osoby, které ve sledované oblasti žily již před rokem 1945, tak obyvatelé, kteří se zde usazovali až po druhé světové válce.[5] Vypravěčky a vypravěči pracovali nejčastěji v dělnických profesích, dále v obchodu, službách, školství, jeden z dotazovaných byl příslušníkem Pohraniční stráže (PS).

Životopisná vyprávění se soustředila na širokou otázku každodennosti v době socialismu.[6] K realizaci tohoto tematicky a časově ohraničeného výzkumného záměru posloužilo biograficko-narativní interview[7], během kterého se narátorky a narátoři na jedné straně vybízeli ke spontánnímu převyprávění vlastní životní historie, na straně druhé byli návodnými otázkami vedeni k tématům, která byla relevantní pro samotný zkoumaný problém, tedy k různým aspektům „socialistického všedního dne". Pro potřeby svého příspěvku jsem však vybrala pouze výpovědi, v nichž vypravěčky a vypravěči nějakým způsobem interpretovali existenci „železné opony" a její průnik do každodennosti.

Během výzkumu byl aplikován emický přístup, díky němuž jsem získala informace o osobních zkušenostech a významech, které aktéři uplynulým událostem přikládají. Vzpomínky nezobrazují minulost jako takovou, nýbrž reprezentují retrospektivní interpretace minulosti konkrétního jedince, který přemýšlí a vzpomí-

---

des Eisernen Vorhangs im tschechisch-österreichischen Grenzgebiet und seine Präsenz in den Erinnerungen der Bewohner auf der tschechischen Seite, in: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde. 25 Jahre Erinnerung an das geteilte Europa*. Red. Elisabeth Fendl – Tilman Kasten – Werner Mezger – Michael Prosser-Schell – Hans-Werner Retterath – Teresa Volk. Münster, Waxmann 2015, s. 9–35.

4 Rozhovory byly publikovány na webovém portálu Paměti národa – www.pametnaroda.cz.

5 Nahrávky a jejich přepisy jsou uloženy v archivu autorky, zde citované výpovědi jsou opatřeny poznámkou pod čarou s informacemi o roku narození dotazovaných osob a dřívějším (případně i současném) zaměstnání. Dále je uveden rok a místo rozhovoru. Jména narátorek a narátorů jsou anonymizována, použité iniciály jsou fiktivní.

6 Každodennost je zde definována z pozice sociálního konstruktivismu. Z tohoto pohledu se jedná o svět každodenně zažívané zkušenosti, který je zakotven v myšlenkách a činnostech jedinců, jež ho utvářejí a přetvářejí prostřednictvím společné interakce a komunikace. Srov. BERGER, Peter L. – LUCKMANN, Thomas: *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění.* Brno, Centrum pro studium demokracie 1999. Dále také např. SEDLÁK, Petr: Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání, in: *Soudobé dějiny*, 2013, roč. XX, č. 1–2, s. 126–128.

7 Blíže k metodě narativního interview viz SCHÜTZE, Fritz: *Die Technik des narrativen Interviews in Interaktionsfeldstudien. Dargestellt an einem Projekt zur Erforschung von kommunalen Machtstrukturen*. Bielefeld, Fakultät für Soziologie 1977. Srov. také HÁJEK, Martin – HAVLÍK, Martin – NEKVAPIL, Jiří: Problém relevance v tematicky orientovaném biografickém interview: případ orálněhistorických životopisných rozhovorů, in: *Sociologický časopis*, 2014, roč. 50, č. 1, s. 29–56.

ná jakožto člen určité sociální skupiny.[8] Jedinečný pohled narátorek a narátorů na minulost proto zároveň odkazuje ke společně sdílené a komunikované minulosti skupiny, ke které vypravěč náleží.[9] Toto kolektivní vědění o minulosti je (re)konstruováno z pozice přítomnosti a plní důležitou funkci při formování individuálních a skupinových identit. Propojení paměti a identity bývá ovšem také důvodem zkreslování vzpomínek vzhledem k přirozené snaze vidět sebe sama a vlastní skupinu v lepším světle. Vzpomínky jedinců se mohou od skutečně prožité minulosti také lišit z důvodu zapomínání, zamlčování, zjednodušování či dotváření.[10] Orálněhistorický přístup tuto problematičnost ústních pramenů přiznává. Svým zaměřením na tento subjektivní materiál nám tak více než přesné popisy událostí nabízí pochopení významů, které jim lidé přikládají. Reflektuje individuální prožitky a dějiny „psané zdola", čímž umožňuje promluvit tzv. bezdějinným vrstvám společnosti a otvírá téma každodennosti.[11]

Vzpomínky na „uzavřenou" hranici

Krátce po únorovém puči v roce 1948 začal komunistický režim zavádět různá opatření k zabezpečení a ostraze státní hranice. Přísná ostraha panovala především v pohraničních oblastech sousedících s „kapitalistickými státy", kudy od roku 1951 vedla tzv. železná opona. Původní politicko-administrativní úloha státní hranice, jež do každodenního života obyvatel pohraničí zasahovala jen minimálně, tak získala nový obsah – stala se ideologicko-politickou linií dělící znesvářený východní a západní blok. Tento význam, který byl státní hranici s Rakouskem a západním Německem nově připsán, měl také fyzický rozměr skrze budování bariér zajišťujících „ochranu" nejen Československu, nýbrž celé sovětské soustavě. V narativu komunistické moci tak byla „železná opona" interpretována jako nutná obrana před „vnějším nepřítelem", fakticky však sloužila k zamezení emigrace československých občanů.[12]

Dne 1. dubna 1950 bylo výnosem ministerstva vnitra vyhlášeno zřízení hraničního pásma o hloubce dvou až šesti kilometrů od hraniční čáry. Pro zde žijící obyvatele

8 LAMNEK, Siegfried: *Qualitative Sozialforschung. Band 2. Methoden und Techniken.* Weinheim, Psychologie Verlags Union 1995, s. 74.

9 První, kdo vyslovil tezi o závislosti individuální paměti na paměti různých skupin (např. rodiny, náboženské skupiny, národa), byl francouzský sociolog Maurice Halbwachs. Srov. HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť.* Praha, SLON 2010. Různé teoretické koncepty paměti ve své publikaci rozebírá ERLL, Astrid: *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen. Eine Einführung.* Stuttgart, Verlag J. B. Metzler 2005.

10 Blíže k problematice přetváření osobních vzpomínek např. WELZER, Harald: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung.* München, Beck 2002. Skupinové strategie vzpomínání sleduje např. ASSMANN, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur.* München, Beck 2013.

11 K metodě orální historie blíže MÜCKE, Pavel – VANĚK, Miroslav: *Třetí strana trojúhelníku. Teorie a praxe orální historie.* Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze 2015.

12 ŠMIDRKAL, Václav: „Železná opona" jako české místo paměti, in: *Střed*, 2012, roč. 4, č. 1, s. 61–63.

znamenalo toto opatření řadu omezení, nesměli se například zdržovat po setmění a před svítáním mimo obec a veřejné cesty. Osoby, které zde měly pouze přechodný pobyt (brigádníci, rekreanti) nebo se chtěly stýkat se svými příbuznými, kteří z této oblasti pocházeli, musely žádat o časově omezená povolení. Jen o několik dnů později, 28. dubna 1951, bylo zřízeno také zakázané hraniční pásmo, které se táhlo zhruba do dvou kilometrů od státní hranice. V tomto prostoru panoval mnohem striktnější režim než v hraničním pásmu, nesměl zde nikdo žít a s výjimkou členů Pohraniční stráže se zde nesměl ani nikdo pohybovat.[13] Místní obyvatelé se museli vystěhovat. Jako příklad může posloužit rodina pamětníka J. C. Ta se po druhé světové válce v rámci osídlování pohraničí usadila v Leštnici nedaleko Slavonic. Z důvodu začlenění obce do zakázaného pásma však musela svůj nový domov po několika letech opustit: „*Otec už viděl, jak tu bude hospodařit, měl tam postavený včelín. Máti vzpomíná, že se tam nadřela. Dvě děcka, uvařit a ještě hospodářství. Chlapi byli na poli a ženská měla úklid a všechno. V jednapadesátém na podzim přišel befél, že tu oblast zabírá vojenská správa, a začali tam dělat dráty. Prvně vysídlit, najely tam buldozery, deťáky a pétépáci a začali srovnávat vesnici se zemí. To už jsme byli dost vystěhovaný, my jsme byli jedni z nejposlednějších.* […]

Jenom asi dvě nebo tři rodiny zůstaly ve Slavonicích. To je jedno, kam šly, hlavně že se to vyčistí, aby ty vesnice mohli srovnat se zemí. Těch vesnic tady bylo víc, Leštnice, Kuní, Košťálkov. Dali tam zákaz vstupu, že je to hraniční pásmo – vstup zakázán. A Maříž měla hraniční pásmo – vstup jen na povolení. To byla dvě pásma, jedno mělo černou tabulku a jedno červenou. Ta Maříž byla vesnice určená na vymření. To znamená, že si tam nikdo nemohl vyměnit křidlici nebo okna, nikdo se tam nesměl nastěhovat. Přes cestu za Slavonicemi dali závoru, stáli tam ve dne v noci vojáci, měli stálou službu a hlídali vstup do Maříže a tím pádem i do Leštnice.“[14]

Z Leštnice bylo v rámci přesídlovací akce ze zakázaného pásma vystěhováno celkem 35 obyvatel z osmi domů a hospodářství.[15] Někteří z tzv. přesídlenců, jak je nazýval komunistický režim, se usadili v nedalekých Slavonicích, některé rodiny se vrátily zpět do vnitrozemí. Během necelých sedmi let po nuceném vysídlení Němců tak obyvatelstvo Leštnice znovu postihla nedobrovolná migrace. Tentokrát však probíhala za jiných podmínek: vystěhovaní obyvatelé ze zakázaného pásma si s sebou

13 V roce 1964 byl dvouzónový systém ochrany státní hranice zrušen, zachováno bylo hraniční pásmo hluboké zhruba jeden až dva kilometry od hraniční čáry, které plnilo obdobnou funkci jako dříve zakázané hraniční pásmo. Blíže k tomu KOVAŘÍK, David: „V zájmu ochrany hranic“. Přesídlení obyvatel ze zakázaného a hraničního pásma (1951–1952), in: *Soudobé dějiny,* 2005, roč. 12, č. 3–4, s. 686–707. Dále také kapitola Davida Kovaříka v této knize.

14 Rozhovor s pamětníkem J. C. Narozen v roce 1944, dříve zaměstnán jako autoklempíř. Rozhovor se uskutečnil v roce 2013 ve Slavonicích.

15 *Moravský zemský archiv v Brně*, f. Krajský národní výbor Jihlava, sign. 58/52 kart. 31, Jmenný seznam rodin z obcí Košťálkov, Kuní a Rajchéřov a osad Dětříš, Pernárec, Košlak a Leštnice, které v důsledku zřízení zakázaného pásma byly vysídleny a obyvatelé přestěhovány do nového bydliště, nedatováno.

směli vzít veškerý movitý majetek a mohli také požadovat majetkové vyrovnání. Ve většině případů se toto majetkoprávní vypořádání řešilo přidělením nové nemovitosti a hospodářství z volných německých konfiskátů. Rodina pana J. C. se tak přestěhovala do Slavonic, kde dostala starý polorozbořený dům pod podmínkou, že rodiče budou zaměstnáni u Československých státních lesů.[16]

Opuštěné obce a osady v zakázaném pásmu po vysídlení chátraly. Tento stav nevyhovoval ani pohraničníkům, proto bylo rozhodnuto o jejich demolici. Zachováno bylo jen několik málo budov, které využívala Pohraniční stráž nebo armáda.[17] Mezi takto zbouranými vesnicemi byla také Leštnice, jejíž dřívější osídlení dnes již skoro nic nepřipomíná. Přestože zde pan J. C. prožil jen několik let, dokázal si k obci vytvořit silné pouto a dodnes na ni vzpomíná s patřičnou nostalgií. Snad proto, že se ve vzpomínkách dostává do období svého dětství: „*To jsou takové vzpomínky, že jsem se tam chtěl dostat, ale legálně to nešlo. Načerno jsem si to netroufl, protože za to se střílelo. Když přejdete ty dráty, okamžitě vyjedou na gazíkách nebo na koních přijede vojsko. Nikdy jsem se tam nedostal, i když jsem chtěl. Podařilo se mi to, až když se otevřely hranice.*“ Na otázku, zda to tam poznal, odpověděl: „*Perfektně, všechno. Čí který strom byl, kde jsme bydleli, kde byly ořechy. Akorát mám strach, že když to srovnali se zemí, zůstalo tam hodně sklepů, do jednoho se dávaly brambory, tam mléko, maso. A jak to srovnali se zemí, tak mám strach, že bych se do nich mohl propadnout. On se tam udělal mech, vyrostla tráva, tak spadnete třeba do studně.*“[18]

Získat příběhy obyvatel, kteří žili v obcích v zakázaném pásmu, není snadné. Mezi lety 1951 a 1952 bylo z šedesáti takto postižených obcí a osad česko-rakouského pohraničí přesídleno 211 rodin.[19] Tito lidé se odstěhovali na různá místa po celé republice a nevytvořili žádné nové kompaktní osídlení. Přestože těch několik stovek osob bylo spojeno stejným osudem, nevzniklo žádné organizované společenství, které by formovalo společnou paměť. V podmínkách komunistického režimu nebyla uskupení tohoto typu tolerována, společná minulost však nespojila toto obyvatelstvo ani po roce 1989. Nově vzniklé sousedské kontakty se zpřetrhaly, obyvatelstvo se teritoriálně roztříštilo a patrně ani spojení s místem, kde novoosídlenci po válce prožili jen několik let, nebylo natolik intenzivní, aby je motivovalo ke sdružování.

Pro obyvatele, kteří v blízkosti zakázaného pásma žili, symbolizovalo zapovězené místo, jen někteří se zde mohli pohybovat na povolenku v rámci zemědělských

16 Rozhovor s pamětníkem J. C.

17 Celkem bylo na česko-rakouské a česko-bavorské hranici srovnáno se zemí kolem 130 vesnic s 2 800 domy a hospodářskými staveními, přičemž hlavní demoliční vlna zde proběhla v letech 1953–957. K tomu viz podrobněji KOVAŘÍK, David: *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960. Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945*. Brno – Praha, Prius – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006.

18 Rozhovor s pamětníkem J. C.

19 Viz příspěvek Davida Kovaříka v této publikaci.

a lesnických prací. V rozhovorech se hovoří o prostoru „za dráty", jejichž bezprostřední blízkost byla interpretována různě. Zejména u narátorek a narátorů, kteří pocházeli ze starousedlých rodin či nekomunistického prostředí, evokovaly pocity nesvobody a neustálého dohledu. V některých vzbuzovala státní hranice ještě dlouho po zrušení „železné opony" strach a působila podobně jako syndrom fantomové končetiny. „*Vždycky když lítal vrtulník nebo letadlo, tak se říkalo, že někoho chytají. Ale že bych sama takhle někoho znala, někoho, koho by tady chytli, to ne. Ale je pravda, že v člověku zůstal, jak bych to řekla, takový trošku strach z té hranice. Že to dlouho trvalo, spoustu let po revoluci, než člověk jel* (přes hranice – pozn. aut.) *v klidu.* […] *Člověk k tomu místu, k těm hranicích měl takový vztah, že v něm ten strach zůstal, někde uvnitř. Když měli přijet příbuzný, šla jsem jim naproti na konec Bystřice. Ale než přijeli, objevili se pohraničníci a ptali se, proč se tam dívám.* […] *Ta představa, že se někam díváte a někdo vidí, že vy se tam díváte, mi přišla tehdy neskutečná.*"[20]

Starousedlí obyvatelé pohraničí mnohdy ještě pamatovali své německy hovořící sousedy, často měli „na druhé straně" hranice příbuzné, což jim umožňovalo na komunistickou propagandou pěstovaný obraz „německého revanšismu" a „kapitalistického nepřítele" nahlížet kritičtěji a utvrzoval se tak jejich negativní postoj k „nepropustné" hranici. Novoosídlenci oproti tomu nově se etablující „socialistický všední den" přijímali otevřeněji a alespoň částečně jej akceptovali.[21]

„*Některým lidem to třeba vadilo. Mně nevadilo, že tady byli vojáci, že tady byly dráty. Mě to nijak neomezovalo, protože já jsem tenkrát ani neměla zájem někam jít. Ty lidi, který tady byli starousedlíci, těm to vadilo, ale mně tenkrát ne. Pro mě už byla cizina z Prahy přijít sem, takže já jsem nechtěla jít ještě dál, mně to stačilo. Já jsem měla dost tý dálky z Prahy sem, takže mně to nevadilo, dělalo to na mě dojem takovýho hezkýho pohraničního městečka. Jednak tady bylo kino, jednak jsme tady měli kulturní dům, kde se občas hrálo divadlo nebo sem jezdili umělci, třeba Štědroň tady zpíval. Nebylo to úplně izolovaný od kultury, takže mně se to zdálo jako poklidný městečko, ale přitom se tu i něco dělo. Dneska tu kino není, nefunguje tu prostě nic.*"[22]

Život v blízkosti „železné opony" znamenal především zvýšený dohled nad civilním obyvatelstvem, které se v hraničním pásmu pohybovalo. Pamětníci tyto kontroly, které zde probíhaly, chápali vesměs jako restriktivní. Na druhé straně však uváděli, že přítomnost Pohraniční stráže fungovala jako prevence před kriminalitou a záruka bezpečí.

---

20 Rozhovor s pamětnicí N. R. Narozena v roce 1961, učitelka a tlumočnice. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

21 LOZOVIUK, Petr: Das Alte und das Neue in einer sozialistischen „Musterstadt". Die Bezirksstadt Žďár nad Sázavou, in: *Sozialgeschichtliche Kommunismusforschung. Tschechoslowakei, Polen, Ungarn und DDR 1948–1968.* Red. Christiane Brenner – Peter Heumos. München, Oldenbourg 2005, s. 500.

22 Rozhovor s pamětnicí B. H. Narozena v roce 1942, dříve zaměstnána v textilním podniku Partex. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

„*Okolo Bystřice směrem k drátům byly cedule – hraniční pásmo, vstup jen na povolení. Když přijížděli lidi do Bystřice, tak jak se přijíždělo od Hradce, je tam židovský hřbitov, a jedno období pod ním byla taková plechová budka. V tý stáli dva vojáci a kontrolovali auta, který jezdily sem do Bystřice. No, kdyby kontrolovali auta, tak to celkem beru v pohodě, ale jednou mě zastavili, když jsem jela z matriky na kole, a nechtěli mě pustit dál, protože jsem neměla občanský průkaz. Já jsem říkala: ‚Pánové, já jsem tam známá jak falešná pětka.' – ‚Jak to, že nemáte občanskej průkaz?' – Já říkám: ‚Protože bych ho mohla ztratit, bude pršet, zmokne mi,' a tak dále. Vymyslela jsem x důvodů, ale málo platný. Takže jsem tam s chlapcema musela chvíli postát. Oni si telefonicky ověřili mou totožnost a pak mě teda nechali dojet zpátky domů. Stalo se nám to pak ještě jednou s manželem. Když jsme vyrazili, našli jsme vzkaz od tchána s tchyní, kam za nima máme přijet. Skočili jsme do auta, projeli jsme okolo kláštera, ale tam nebyli. No tak jsme se vraceli zpátky, jenomže to už tam byli chlapci ve vojenském. Ovšem my jsme neměli ani občanky, ani řidičák, prostě nic. A já říkám: ‚Pánové, prosím vás, vždyť jsme z Bystřice,' a tak dále. Nicméně jsme museli vyčkat, než přijede velitel z Nové Bystřice.* […] *Oni to asi mysleli dobře, ale bylo to na Bohnice, protože zaprvé já jsem nebyla zvyklá s sebou někde nosit občanku, a když se člověk někam hnul, tak to byl prostě průšvih. Po městě chodili kluci* […], *kolikrát by jeden řekl kontrarozvědka, a ti sledovali pohyb lidí, který sem do toho pásma přijeli. A chodili tady u nás, dá se říct, v podstatě pořád, ve dne v noci. Ale z druhý strany jsme třeba věděli, že nám nikdo nevykrade chatu, protože oni chodili i do chatový oblasti, a když jsme zapomněli jednou klíče ve dveřích, tak jsme přijeli a měli jsme je uklizený pod rohožkou. Takže tohle byla třeba kladná stránka věci. Jinak všechno sledovali, kdo přijel, jak přijel.*"[23]

„Strážci" hranice ve vzpomínkách pamětníků

Ostrahu státní hranice vykonávala Pohraniční stráž. Její přítomnost hodnotili pamětnice a pamětníci ambivalentně, jak je zřejmé i z výše citované výpovědi paní N. M., která jako mnozí z dalších vzpomínala na kontroly v hraničním pásmu. Legitimováni byli především obyvatelé z jiných regionů a cizinci, kteří do oblasti přijížděli.

„*Tady už někde z Pěnný* (Horní Pěna – pozn. aut.) *kontrolovali vojáci občanky, on se sem nikdo dohromady ani nedostal.* […] *Příbuzným jsme vždycky říkali, nezapomeňte si vzít občanky, když sem jedete. Tak to bylo komplikovaný. A vojáci už nastupovali někdy v Pěnný, někdy v Číměři. A chodili po autobuse a kontrolovali občanky. Jak já jsem se jezdila učit do Jindřichova Hradce, tak si pamatuju, že chodili po těch cizích lidech a každej se musel legitimovat.*"[24]

23 Rozhovor s pamětnicí N. M. Narozena v roce 1950, zaměstnána v knihovnických službách. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

24 Rozhovor s pamětnicí B. J. Narozena v roce 1943, dříve zaměstnána v textilním podniku Partex. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

Mohlo se ovšem stát, že vojáci místní obyvatele nerozpoznali a vyžadovali doklady i po nich. Takové situace se sice interpretovaly jako omezující, tyto „přehmaty" se však vojákům jedním dechem odpouštěly, neboť „to byla jejich práce" a „oni za to nemohli".

„*Potom většinou kontrolovali v takový situaci, když třeba utekli vězni. To klidně kontrolovali auto za autem. Dokonce i policie jeden čas jezdila jako doprovod v autobuse. My jsme to brali s úsměvem, dvakrát se nám povedlo takhle narazit, přestože jsme byli domorodci, známí, všichni nás znali. Vojáci za to nemohli, měli to v popisu práce. Takže na ty jsem se ani nemohla zlobit, ačkoliv vztek jsem tenkrát měla. Takže to bylo tak nějak daný tou dobou a asi to bylo nařízení. Protože jinak by to asi o vlastní vůli nedělali.*"[25]

Vedle uniformovaných vojáků zde působilo také několik členů Pohraniční stráže v civilu. Tito „tajní vyzvědači" se soustředili především na sledování „podezřelých" jedinců, turistů a cizinců, kteří se mohli stát potenciálními „narušiteli hranic". Pamětnice a pamětníci tyto osoby na rozdíl od běžných vojáků hodnotili velmi negativně. Označovali je za „tajné" a spojovali s donašečstvím a udáváním.

„*To spíš tady byli takový ty tajný, na tom útvaru byli jako civilní. To víte, ty holt dělali špicunk.* […] *Oni byli jako zaměstnanci, byli jako u péesáků. Nevím, jestli to byli policajti, nebo jestli to byli příslušníci* (Pohraniční stráže – pozn. aut.)*, ale chodil i v civilu. O někom jsme to i věděli. O někom se tady vždycky říkalo, že je nápadnej jak stometrový hovno u cesty. To se tak říkalo.*"[26]

„ *Chodili v civilu po Bystřici, bylo jich asi dvacet, a sledovali, jak sem přišel někdo cizí. Každýho sledovali, kontrolovali.* […] *Oni znali bystřický lidi všechny. Takže jak přišel někdo cizí, hned ho kontrolovali. Pátrači jim říkali.*"[27]

Do režimu „ochrany státní hranice" se měli zapojit i běžní obyvatelé příhraničních obcí. Předpokládalo se například, že budou hlásit „podezřelé" jedince, kteří se zde pohybují. Prověřené a „spolehlivé" osoby se pak mohly stát pomocníky Pohraniční stráže (PPS), tak jak to bylo zavedeno v roce 1954. Tito dobrovolní spolupracovníci pomáhali s odhalováním „nepřátel" a podíleli se na různých hraničních operacích. Vše fungovalo za patřičného působení komunistické propagandy, která obyvatelstvo „západního" pohraničí označovala za „hraničáře", jež budují „nový socialistický svět" a spolu se „statečnými pohraničníky" se podílejí na ochraně československé hranice před „agresí západního imperialismu". Města a vesnice soutěžily o titul Vzorného pohraničního města či Vzorné pohraniční obce a každoročně se zde pořádaly oslavy Dne Pohraniční stráže (11. července). Zatímco někteří dotazovaní na participaci míst-

25 Rozhovor s pamětnicí N. M.
26 Rozhovor s pamětnicí B. J.
27 Rozhovor s pamětníkem A. D. Narozen v roce 1923, dříve zaměstnán v textilním podniku Partex. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.

ních obyvatel na zajišťování ostrahy hranic pohlíželi jako na přirozenou součást života v pohraniční obci („*Tady musel bejt každej pomocník. I můj otec. Prostě každej chlap z každý chalupy měl povinnost, kdyby náhodou něco, tak se to muselo hlásit.*“[28]), někteří tuto součinnost obou skupin – civilního obyvatelstva a pohraničníků – nesli se značnou nelibostí („*Ale v tomhle městě byl každej sudej voják, každý lichej udavač. No a všichni tím žili. To asi neradi uslyší moji spoluobčani, ale tohle město bylo frontový.*“[29])

Náležitá pozornost byla v tomto ohledu věnována také práci s dětmi a mládeží. Žáci z místních základních škol a pionýrských oddílů se pravidelně zúčastňovali přednášek o činnosti vojáků a ukázek práce strážných psů cvičených ke zneškodňování „narušitelů“. Předávaly se jim zde základní znalosti a dovednosti potřebné k ostraze hranice a zájemci se pak mohli sdružovat v kroužcích Mladých ochránců hranic.

„*To je na každém, jak to vnímal. Ale shodl jsem se i s kamarádem* […], *že to pro nás bylo jako třináctá komnata, do toho jsme se narodili. Prostě tamhle na kopci byly dráty, který zabíjely. Ve škole mě učili rozebírat samopal. Ještě mi říkali, kdo tady bude jinej, narušitel, tak ho udej, nahlas ho, co tady dělá. Přitom jsem si taky ale začal uvědomovat, že to město je nádherný.*“[30]

„*Tady byly hranice hlídaný psama, a kdo by chtěl utéct, toho by zastřelili.* […] *Jako děti jsme se musely chodit dívat na ty cvičený psy. Jak zaútočí na člověka, jak jsou výborně cvičený. Je pravda, že já jsem patřila k menšině, který se to nelíbilo. Určitě to byli krásný šikovný psi, ale mně se prostě nelíbilo dívat se na to, jak na někoho útočí psi. A je taky pravda, že ani mě, ani rodiče nikdy nenapadlo říct, že nepůjdeme do Pionýra. Třeba můj manžel v Pionýru nebyl. Bylo to možné, ale nikoho to nenapadlo, protože člověk vyrůstal v tom, že to dělají všichni. Tak dnes zase dělá jiný věci, protože to dělají všichni, ale teprve zpětně, když vyrostete, si řeknete, že v určitým okamžiku jsem přece mohla říct ne, ale nějak to nikoho nenapadlo. Vedoucí z Pionýra byl často voják, tak tam* (na útvar – pozn. aut.) *ty děti samozřejmě vzal, myslel si asi, kdovíco jim ukáže, protože ti psi poslouchali na slovo. Ale já jsem zase z domova věděla, že ty psy nasazují, kdyby někdo utíkal. Když si to člověk uvědomí, tak to nebylo nic hezkýho, že to ukazovali dětem.*“[31]

Pohraniční stráž se tak stala nedílnou součástí tehdejšího života na hranici. Jak vyplývá z výše citované výpovědi, podíleli se vojáci na výchově místních dětí a často figurovali jako vedoucí pionýrských oddílů. Mnoho vojáků se zde také oženilo a natrvalo usadilo. Nebylo tak neobvyklé, že narátorky a narátoři byli s některým z členů Pohraniční stráže spřízněni příbuzenským vztahem.

28 Rozhovor s pamětníkem N. J. Narozen v roce 1957, dříve zaměstnán v pohostinství. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Novém Vojířově.
29 Rozhovor s pamětníkem S. Z. Narozen v roce 1956, architekt. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 ve Slavonicích.
30 Rozhovor s pamětníkem S. Z.
31 Rozhovor s pamětnicí N. R.

„Tenkrát tady bylo těch vojáků opravdu hodně. Třeba i moje spolužačky, dvě nebo tři, jsou povdávaný za vojáky. Ti chlapi tady většinou zůstali, protože jich tu byl vždycky nedostatek. Textilky plný ženskejch."[32]

Spolupráce probíhala kupříkladu také v kulturní oblasti, vojáci z místních posádek zakládali hudební kapely a společně s místními obyvateli pořádali taneční zábavy. Dále se také účastnili různých svépomocných akcí a brigád například v rámci akcí „Z" a významně tak přispívali při výstavbě pohraničních obcí.

„Hlavní brigády se organizovaly v sobotu, případně v neděli odpoledne. V sobotu většinou celej den. Většinou se lidi střídali, zajišťovala se jim svačina. Ta půlka, která šla dopoledne, končila tak v jednu a pak přišli odpoledne na druhou hodinu další. To jsem neorganizoval já. Potřeboval jsem tolik a tolik lidí, tak mi to zabezpečili na národním výboru, myslím, že to dělal tajemník. A když jsme to nemohli vykrejt civilníma lidma, pomáhali nám vojáci. Velitel nám vždycky někoho uvolnil, mezi nima byli někdy i odborníci a zedníci."[33]

Všechny tyto okolnosti přispívaly k „poklidnému" soužití. Někteří z dotazovaných, ať už z řad aktivních participantů „ochrany státní hranice", nebo z řad tzv. obyčejných lidí, proto považovali život v obci před rokem 1989 v mnoha ohledech za lepší. Se zrušením vojenských útvarů zmizel z obcí kulturně-společenský život a pocit bezpečí, jak se dozvídáme z četných vyprávění. Je však nutno také zohlednit, že pro dotazované narátorky a narátory bylo sledované období časem jejich dětství a mládí, což mohlo do jisté míry spoluurčovat pozitivní obsah vzpomínek.

„Ty místní se tam (v hraničním pásmu – pozn. aut.) *uměli pohybovat. Když tam přišel nějaký turista, tak ho to překvapilo, ale místním to bylo vcelku jedno. Já si pamatuju, že za mnou přišla babka, když se zbouraly dráty, že teď má strach, že ji někdo okrade, měla prostě strach. Připadala si tam zaplotěná a hlídaná. Ti kluci* (vojáci – pozn. aut.) *tam lidem pomáhali. Kulturní domy a všechny tyhle zařízení dělali vojáci – péésáci v takzvaný akci Z. Jinak by tam nebylo nic. Když oni zmizeli, v některých vesnicích to úplně padlo. Protože tam nosili prachy, utráceli je v hospodě. A najednou tam není nic.*"[34]

„Tancovali jsme. Měli jsme taneční, protože tady byli vojáci, takže vlastně byl dostatek kluků. To dneska taky není. Mezi těmi vojáky byli i muzikanti. Já vám řeknu, jeden básnil a jeden hrál, to dneska už není."[35]

32 Rozhovor s pamětnicí N. M.
33 Rozhovor s pamětníkem N. C. Narozen v roce 1944, dříve zaměstnán v oboru pozemního stavitelství. Rozhovor se uskutečnil v roce 2010 v Nové Bystřici.
34 Rozhovor s pamětníkem P. D. Narozen v roce 1955, dříve zaměstnán u Pohraniční stráže. Rozhovor se uskutečnil v roce 2013 v Brně.
35 Rozhovor s pamětnicí B. J.

Vzpomínky na otevření česko-rakouské hranice a nástin dalšího vývoje

V roce 1989 „železná opona" padla. Rakousko bylo tehdy první západní zemí, která otevřela své hranice československým občanům. Již v prosinci toho roku tak měli lidé žijící kolem česko-rakouské hranice možnost navštívit sousední zemi. Mezi obyvateli českého pohraničí panovalo napětí a zvědavost, jak vypadá „západní svět", o kterém do té doby často měli informace pouze z rakouských medií. První návštěvy vyvolávaly ambivalentní pocity. Na jedné straně pamětníci obdivovali čistotu a upravenost rakouských obcí a výkonnost rakouské ekonomiky, na druhé straně je vítaly cedule s výzvou „Češi, nekraďte nám tady", za které se styděli. Záhy také, dle pamětnice M. M., zjistili, že i v idealizované zemi na druhé straně hranice, která byla považována v mnohém za vzor, je „chleba o dvou kůrkách".

„*Co se děje v Rakousku, nás tady v pohraničí vždycky zajímalo. Tady se dala chytit i rakouská televize, takže jsme se taky podívali. Samozřejmě jsme měli my jinou představu o nich, stejně jako oni měli jinou představu o nás. Já si myslím, že politická propaganda na obou stranách pracovala, jak měla, protože oni byli škaredý kapitalisti, my jsme podle jejich náhledu zase právě slezli ze stromu. Bylo to vzájemný, ta neinformovanost tady prostě byla, a myslím si, že když se potom hranice otevřely, spoustě lidí spadly klapky z očí. Že se mohli podívat, mohli to posoudit a mohli přijít na to, že chleba je všude o dvou kůrkách. Že nebyl důvod jen k obdivným výkřikům, že se mohli podívat i na život obyčejných lidí v Rakousku, protože oni tam nemají nic zadarmo. A myslím si, že zrovna ten region hned naproti nám není jeden z nejbohatších. A stejně tak jsem ráda, že rakouští občané se přesvědčili o tom, že i my tady leccos máme. Pamatuju jejich kritiku, jak měli seznamy závadných jídel a všeho možného, a hned nato jsem viděla nákupní vozíky, kde byly tři cihly sýra, deset másel, pět kilo cukru a další a další. Nakupovali tady, obzvlášť ze začátku, opravdu ve velkým. Někteří lidi to odsuzovali a já jsem říkala, neodsuzujte to, kdyby to bylo obráceně, my bysme byli ještě horší.*"[36]

Bezprostředně po otevření hranic se rozmohl především jednodenní turismus. Čeští občané jezdili do Rakouska za nákupy atraktivního spotřebního zboží, Rakušané vyhledávali na české straně hranice cenově výhodné gastronomické a jiné služby, včetně služeb sexuálních. Počátkem devadesátých let se začaly realizovat také první projekty přeshraniční spolupráce, které měly přispět k přeshraničnímu styku a kooperaci v nejrůznějších oblastech života. Počáteční nadšení místních obyvatel však na obou stranách hranice postupně opadalo, jak dokládají výsledky výzkumu dvojice historiků Muriel Blaive a Bertholda Moldena na příkladu Českých Velenic a Gmündu. Na české straně z důvodu nedostatečného zájmu a lhostejnosti, v Rakousku mimo jiné z důvodu hluboce zakořeněného stereotypního obrazu „fa-

36 Rozhovor s pamětnicí N. M.

lešného Čecha", kterému nelze důvěřovat.[37] Někteří obyvatelé sice navázali se svými sousedy za hranicemi hlubší přátelské vztahy, zřejmě však zatím není takovýchto osobních kontaktů tolik (přičemž roli zde jistě sehrává také jazyková bariéra), aby významněji přispěly ke změně celospolečenských postojů a dekonstrukci tradovaných mýtů a stereotypů.

V této době také narůstalo napětí na mezistátní úrovni, které začalo česko-rakouské vztahy na dlouho dobu zatěžovat a vyvolávalo u místních obyvatel obavy. Rakouské občany znepokojovala výstavba a provoz jihočeské jaderné elektrárny Temelín, což vyústilo v blokády hraničních přechodů Rakouska s Českem. V českých občanech zase vzbuzovaly strach snahy o zrušení tzv. Benešových dekretů a možné majetkové nároky vysídleného německojazyčného obyvatelstva. Přes tyto a další sporné body česko-rakouských vztahů však různé sociologické výzkumy z devadesátých let poukazovaly na to, že Češi hodnotí své rakouské sousedy ve srovnání s jinými národy pozitivněji. Dle Olgy Šmídové zaujímali Rakušané ve srovnání s Němci dokonce „prominentní místo", které vyplývalo ze společné minulosti v rámci rakousko-uherské monarchie a značného promísení obou etnik: „*Češi předpokládají, či dokonce shledávají, že Rakušané jsou jim povahou bližší, že ‚Rakušáci' jsou mentálně jakýmsi ‚přechodným druhem' mezi Němci a Čechy, v čemž vidí pozůstatek společné minulosti, společné (rakousko-uherské) státnosti, kultury a silného etnického promísení Rakušanů s Čechy.*"[38] Údajné historické pouto a kulturní blízkost však zdaleka nejsou zárukou bezproblémového česko-rakouského soužití. Mnoho z dalších výzkumů ukázalo, že neobyčejně pozitivní mínění o Rakousku a Rakušanech plynoucí z prvních zkušeností s touto zemí a místními obyvateli již o několik let později nahradil komplexnější obraz, zdůrazňující především problémy ve vzájemných vztazích.[39]

Závěrečné shrnutí

Francouzská historička a socioložka Françoise Mayerová ve svém díle *Češi a jejich komunismus* výstižně poukázala na různost pamětí komunismu, když představila kolektivně sdílené obrazy komunistické minulosti několika odlišných skupin (současných komunistů, někdejších normalizátorů, disidentů, politických vězňů, agentů StB a historiků).[40] Obdobně ani vzpomínky na každodenní žitou realitu v blízkosti

37 BLAIVE, Muriel – MOLDEN, Berthold: *Hranice probíhají vodním tokem. Odrazy historie ve vnímání obyvatel Gmündu a Českých Velenic*. Brno, Barrister & Principal 2009, s. 38, 144.

38 ŠMÍDOVÁ, Olga: Němci v českém, Češi v německém zrcadle, in: *Češi a Němci. Dějiny, kultura, politika.* Red. Walter Koschmal – Marek Nekula – Joachim Rogall. Praha, Paseka 2001, s. 228–229.

39 SAMHABER, Thomas – PÖTSCHER, Franz – PERZI, Niklas: 1989–1994. Pět let otevřené hranice, in: *Kultury na hranici. Jižní Čechy, Jižní Morava, Waldviertel, Weinviertel.* Red. Václav Bůžek – Andrea Komlosy – František Svátek. Wien, Promedia 1995, s. 81–90.

40 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus. Paměť a politická identita.* Praha, Argo 2009.

„železné opony“ nejsou jednotné a nelze hovořit o homogenní paměti českých obyvatel česko-rakouského pohraničí. Tato diverzita je odrazem různých politických a sociálních identit, se kterými byli vypravěčky a vypravěči svázáni.

Zatímco v příbězích starousedlého obyvatelstva a nekomunistů byly „dráty“ interpretovány jako symbol nesvobody a komunistické „totality“, obyvatelé, kteří do zkoumané oblasti přicházeli po roce 1945, hodnotili mnoho aspektů života před rokem 1989 pozitivně. Zvýšený dohled nad civilním obyvatelstvem, který zde v rámci ostrahy hranice panoval, sice chápali rovněž jako omezující, hojně však uváděli i výhody, které jim přítomnost Pohraniční stráže v obci přinášela. Nízká kriminalita, pocit bezpečí a kulturně-společenský život, který zde vojáci zajišťovali, jim umožňoval relativně spokojený a pohodlný život. Kromě toho jim komunistický režim nabízel možnou identifikaci s propagandistickým obrazem obyvatel pohraničí coby „novodobých Chodů“ – vlastenců a věrných strážců hranic. Mnoho obyvatel se do systému ochrany státní hranice aktivně zapojilo a stalo se pomocníky Pohraniční stráže či přímo pohraničníky. Někteří z těchto bývalých příslušníků československé Pohraniční stráže se dnes sdružují v Klubu českého pohraničí. Jednou z priorit tohoto ultralevicového a nacionalistického uskupení je obrana „národních zájmů“ v pohraničí a obhajoba poválečného nuceného vysídlení Němců. Specifická interpretace minulosti, kterou se tato skupina prezentuje, je jednou z dalších podob paměti komunismu.

Každoroční oslavy 1. máje v Nové Bystřici probíhaly za účasti příslušníků Pohraniční stráže. *(Městský úřad Nová Bystřice)*

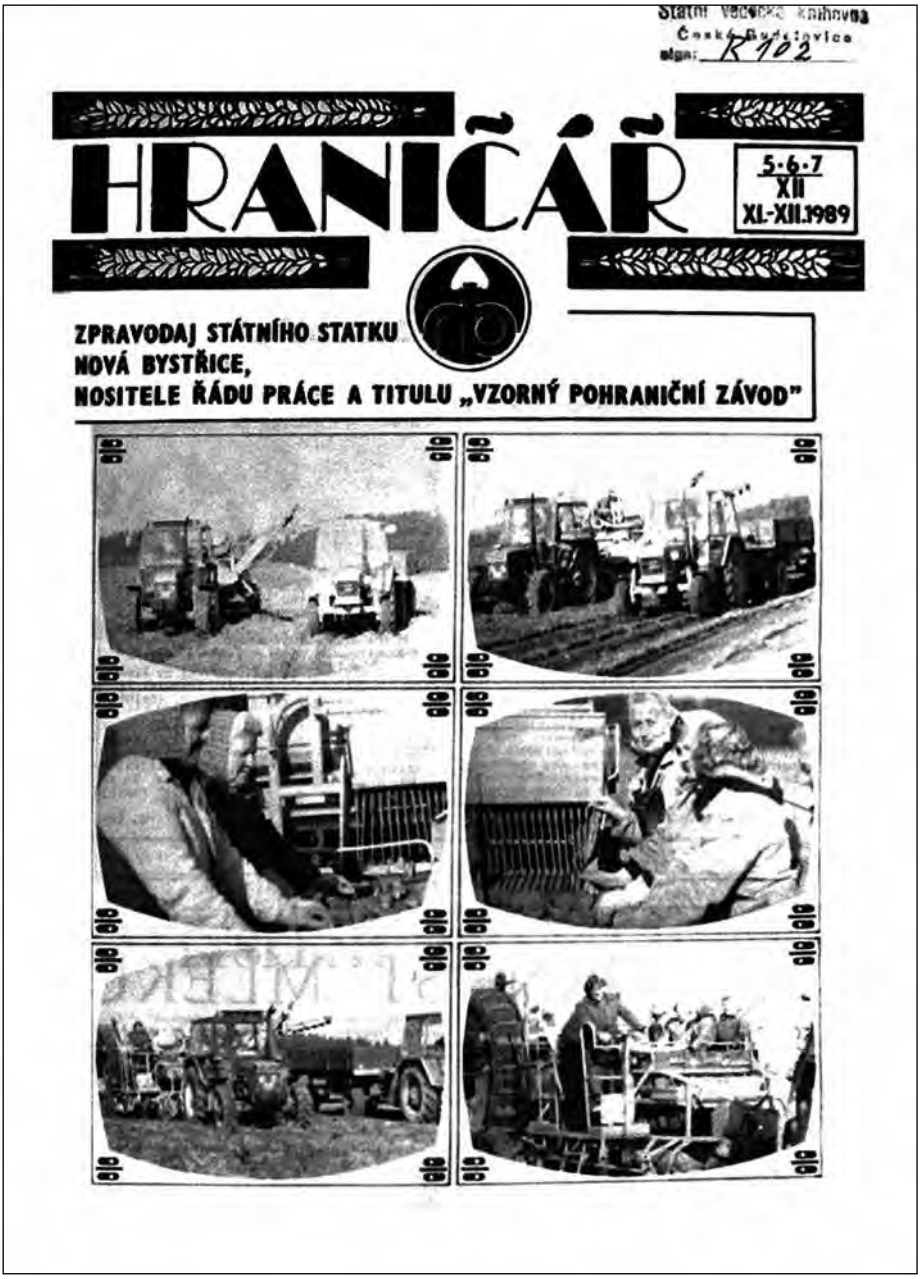

Obálka novobystřického časopisu *Hraničář* je ukázkou pěstování hraničářského kultu v československém pohraničí. *(Městský úřad Nová Bystřice)*

Rakousko-slovenské vztahy v letech 1945–1968. Pohled na pohraniční region „železné opony“[1]

David Schriffl

V roce 1945 se zhroutila samostatná Slovenská republika jako satelitní stát Německé říše. Politické elity uprchly na Západ, německá menšina byla již předtím evakuována a s pomocí Rudé armády bylo obnoveno Československo. Slovensko sice formálně získalo právo na spolurozhodování v rámci společného státu s Čechy, to však bylo již záhy de facto podryto. Úplná reintegrace Slovenska, které mělo malý vliv na celostátní politiku a pouze díky existenci Sboru pověřenců omezené spolurozhodovací možnosti, vedla k tomu, že se na politické aspekty, jako např. na otázky vztahů se sousedními státy, nahlíželo pouze z celostátní československé perspektivy, z hlediska československé státnosti a historie. Slovenské zájmy se přehlížely. Tento úhel pohledu však zužoval poznávací možnosti. Ve své monografii *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968* jsem se snažil zkoumat rakousko-slovenské vztahy z této regionální a dílem lokální perspektivy, přičemž jsem zacházel až do detailů. Rozkryl jsem přitom různé oblasti společných vztahů. Vedle politicko-diplomatických kontaktů k nim patří malý pohraniční styk, kulturní aktivity, hospodářská výměna, dopravní otázky, obraz souseda a jeho proměna atd. Kniha je pokusem jednak napsat zcela nově dějiny těchto vztahů a jednak – tam, kde existují – důkladně analyzovat rozdíly ve vztazích mezi Rakouskem a Slovenskem na straně jedné a Rakouskem a českými zeměmi na straně druhé.

Podle mého názoru mají tyto velmi markantní rozdíly původ již v odlišném historickém uspořádání obou pozdějších částí Československa. Například v dějinách vztahu mezi Prahou a Vídní lze vysledovat podstatně intenzivnějšími konflikty než v poměru Vídně a Bratislavy. Čechy a Morava byly součástí Předlitavska a často citované „konfliktní společenství“ našlo jeviště ve společném státu. Slováci byli naproti tomu – také v konfliktu – orientováni více na Budapešť než na Vídeň. Různé dílčí oblasti výzkumu společně vytvářejí obraz podstatně komplexnějších vztahů, než se dosud předpokládalo.

1 Pokud není uvedeno jinak, vychází tento příspěvek z knihy SCHRIFFL, David: *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*. Wien, Verlag der ÖAW 2012 (připravuje se její překlad do slovenštiny), a z mé přednášky prezentované 1. února 2016 v rámci přednáškového cyklu Europagespräche, pořádaného katedrou historie University Hildesheim.

Tak je tomu především v oblasti politicko-diplomatických vztazích, které bych chtěl v tomto textu nastínit. Ačkoli Slovensko samozřejmě v rámci Československa nedisponovalo vlastní diplomatickou službou nebo oficiální zahraniční politikou, existoval úřad, který lze považovat za katalyzátor zkoumaných styků, a to rakouský generální konzulát v Bratislavě. Záhy po zřízení provizorního rakouského diplomatického zastoupení v Praze vstoupila do popředí otázka diplomatického zastoupení Rakušanů na Slovensku. Historické kontakty především na hospodářské a příbuzenské úrovni byly po roce 1945 vystaveny silnému negativnímu zatížení v důsledku nejprve nacionalisticky a později od roku 1948 ideologicky motivovaných nucených opatření (vyvlastnění a vysídlení). Přesto nebo právě proto bylo obnovení rakouského konzulátu na Slovensku v roce 1945 důležité.

Bylo také zřejmé, že rakouské diplomatické zastoupení v Bratislavě není pouze nutné, ale že je také ze slovenské strany považováno z politických důvodů za žádoucí. Již 18. července 1945 žádal předseda Slovenské národní rady v rozhovoru s rakouským zplnomocněncem v Praze o vyslání diplomatického zástupce do Bratislavy. Hledání osobnosti, která by byla pro slovenskou stranu akceptovatelná, nebylo kvůli probíhajícímu vysídlení německy mluvícího obyvatelstva jednoduché – jeden z kandidátů byl například navzdory své účasti ve Slovenském národním povstání v roce 1944 vyvlastněn a uvězněn. Přesto mohl první diplomatický zástupce, který získal na přání slovenských politiků titul „pověřenec", zahájit svou činnost již na začátku září 1945. Plánovalo se zavést označení „zástupce zplnomocněnce v Praze", který měl odrážet zvláštní statut Slovenska v rámci Československa.

Úkol nového úřadu spočíval zpočátku především v hájení zájmů rakouských státních občanů, kteří byli v souvislosti s uplatňováním represivních opatření vůči německy mluvícím obyvatelům nejrůznějšími způsoby diskriminováni a v mnoha případech internováni. Častá přátelská ujištění slovenských politiků, že dodrží sliby Prahy, že se s Rakušany nebude nakládat jako s Němci, nebyla naplněna. Pozitivní postoj slovenských politiků k Rakousku, který byl zdůrazňován v osobních rozhovorech, se neshodoval s politickou realitou. Slovenští politici naopak činili rozhodnutí, která – což je překvapivý výsledek mého výzkumu – v těchto otázkách vyjadřovala přísnější postoj, než tomu bylo u pražského ústředí. K tomu je třeba říci, že rakouská diplomacie obdržela již v létě 1945 v Praze slib, že československé úřady nebudou s osobami s rakouským státním občanstvím nakládat jako s Němci.

Na tomto místě bych rád zmínil především dvě pozoruhodná rozhodnutí:

Sbor pověřenců projednával otázku postavení Rakušanů na svém zasedání 5. listopadu 1945. Ohledně rakouských státních příslušníků bylo rozhodnuto, že se má zohledňovat stanovisko pražského ministerstva vnitra, podle kterého je Rakousko spřáteleným státem a v souladu s tím se má také nakládat s jeho státními příslušníky: „*Je žiaduce, aby rakúski štatni príslušníci boli čo najskôr repatriovaní do Rakúska,*

a preto im treba účinne pomáhať pri vybavovaní otázok spojených s odchodom […].“[2] Zápis ze zasedání nicméně obsahoval – nikoli jako přímou součást usnesení – následující prováděcí nařízení: „*Všetkým povereníctvam majú byť dané inštrukcie jednať s príslušníkmi rakúskej národnosti ako s občanmi národnosti nemeckej.*“[3] V souladu s tím bylo informováno bratislavské pověřenectvo vnitra. V dopisu úřadu předsednictva Sboru pověřenců z 15. listopadu 1945 označeném jako důvěrný bylo uvedeno, že Sbor pověřenců v otázce nakládání s rakouskými státními příslušníky formálně přejímá podobné stanovisko, jaké má pražské ministerstvo vnitra, zároveň že však bylo rozhodnuto, „*aby ste všetkým príslušným orgánom dali inštrukcie, aby s občanmi rakúskej národnosti jednali podobne ako s osobami národnosti nemeckej*“.[4]

Slovensko nebylo zjevně ochotno nalít rakouským představitelům čistého vína ohledně vlastních politických rozhodnutí, aby zbytečně nevyvolávalo mezinárodní problémy. Vysídlení německojazyčného obyvatelstva dále pokračovalo. Skutečnost, že v červnu 1946 oproti příslibům počty uvězněných Rakušanů dokonce ještě stouply, do tohoto obrazu dobře zapadá. Navíc ještě Slovenská národní rada formálně potvrdila výše uvedené stanovisko Sboru pověřenců. Rakouská strana v Praze v prosinci 1945 prohlásila, že rakouský národ není „etnografická skupina“, ale suma státních občanů, a to bez ohledu na mateřský jazyk. Pražské ministerstvo zahraničních věcí navrhlo slovenským úřadům, aby postupovaly jako u osob švýcarské národnosti, a zažádalo o stanovisko k této otázce Slovenskou národní radu.

Předsednictvo Slovenské národní rady pak na zasedání dne 12. dubna 1946 přijalo následující usnesení: „[…] *Predsedníctvo SNR necíti sa byť legitimizovaným k zaujatiu stanoviska, či existuje, alebo neexistuje rakúska národnosť, nakoľko je to vec, ktorá sa vymyká z pôsobnosti Predsedníctva SNR.* […] *Predsedníctvo SNR nehodlá ani v dôsledku zavedenia rakúskej národnosti meniť svoj postoj k majetkovým interesom niektorých zahraničných príslušníkov, ktorí boli doposiaľ kvalifikovaní ako príslušníci nemeckej národnosti.*“[5] Vzhledem k tomuto usnesení byly intervence rakouských institucí předem odsouzeny k neúspěchu.

Tím nám vzniká obraz Slovenska, které na rakouská přání týkající se například zájmů rakouských státních občanů reagovalo prostřednictvím svých politických představitelů přátelskými slovy, ve stejné chvíli ale podporovalo realizaci vysídlení německy mluvících osob. V důsledku toho se snížil počet rakouských státních příslušníků na Slovensku. Bratislavský konzulát zůstal přesto zachován a v říjnu 1947

2 *Slovenský národní archiv* (SNA), f. Úrad predsednictva Zboru povereníkov (dále jen ÚPZP), kart. 3, zasedání dne 5. 11. 1945.
3 Tamtéž.
4 *SNA*, ÚPZP, kart. 3, dopis úřadu předsednictva Sboru pověřenců pověřenectvu pro vnitřní záležitosti z 15. 11. 1945.
5 *SNA*, ÚPZP, kart. 522, zasedání dne 12. 4. 1946.

byl dokonce povýšen na konzulát generální. Vlivem toho, že se menšina přibližně tří tisíc Rakušanů žijících na Slovensku v roce 1938 scvrkla do roku 1948 přibližně na tři stovky Rakušanů a v kontextu převzetí moci komunisty v Československu se činnost generálního konzulátu měnila stále více směrem k opatřování informací o situaci za pozvolna se spouštějící „železnou oponou". Rakouský konzulát byl od poloviny září 1951 jediným diplomatickým zastupitelským úřadem západních států na Slovensku. Tato skutečnost vedla k tomu, že Svatá stolice získávala informace o církevní situaci na Slovensku přes rakouské kanály, mnohé zprávy z Bratislavy se předávaly vídeňské nunciatuře.

Situace na rakousko-slovenské hranici byla do značné míry určována počínající studenou válkou. Globální konfrontace mezi USA a SSSR a s ní spojené vytváření bloků narýsovaly mezi Vídeň a Bratislavu na řekách Moravě a Dunaji „systémovou hranici". Rakousko bylo sice od roku 1945 obsazeno čtyřmi mocnostmi, východní Rakousko Rudou armádou, přesto se dokázalo politicky a hospodářsky udržet na Západě. Sovětský svaz neměl zájem na rozdělení země jako v případě Německa a v roce 1955 získalo Rakousko plnou suverenitu, která byla vykoupena neutralitou. Československo bylo ovšem pevně v rukou Moskvy. Prvním významným příznakem tohoto faktu byl Stalinův zákaz, který Praze znemožnil podílet se na americkém Marshallově plánu. Fronty definitivně vymezil komunistický státní převrat v roce 1948. Československo a Rakousko se nyní ocitly na opačných stranách, což je okolnost, jejíž důsledky lze sledovat dodnes.

Pohyb zboží, osob a informací přes hranici byl následně silně omezen. Významnou část aktivit rakouského konzulátu proto představovalo politické zpravodajství. Za účelem získání autentických informací o atmosféře na Slovensku byla v roce 1950 z iniciativy spolupracovníka generálního konzulátu uskutečněna tajná anketa týkající se politického systému a ideálního státního uspořádání, jejíž výsledek ukázal, že stávající lidovědemokratický režim má dokonce i u ideologicky privilegovaných vrstev nízkou podporu. Otázky zjišťovaly, jaký postoj má respondent k režimu, zda očekává brzkou změnu situace a zda si přeje spíše autonomii v rámci Československa, nebo vlastní slovenský stát. Výsledky je samozřejmě třeba interpretovat opatrně. Počet respondentů této ankety se pohyboval kolem dvou set. To není příliš vysoké číslo, přesto lze anketě přičíst jistou výpovědní hodnotu. Jednalo se o osoby s různým sociálním zázemím a společné preference dotazovaných překračovaly 70 %.

Výsledky ankety ukázaly – což není překvapující – velkou nevoli širokých kruhů obyvatelstva vůči komunistickému režimu již dva roky po jeho nastolení. Pouze v tolik opěvované „dělnické třídě", o kterou komunistická strana z ideologických důvodů usilovala, byla ještě v únoru 1950 většina pro vládnoucí režim. Klérus, osoby samostatně výdělečně činné a zemědělci se ocitli v opozici k vládnoucím poměrům. Také inteligence – zde zastoupená v podobě úředníků a vysokoškoláků – stávající

systém odmítala. Většina respondentů však měla realistický odhad a neslibovala si brzkou změnu. V souladu s odmítnutím komunistického režimu preferovala absolutní většina dotazovaných společenských vrstev – s výjimkou dělníků – samostatný slovenský stát před autonomií v rámci Československa. V tom se snad odráží spíše vidina vlastního státu jako východiska ze stávajícího režimu, jehož direktivy přicházely z Prahy, nikoli z Bratislavy, než přání znovunastolit fašistické Slovenska v podobě, v jaké existovalo v letech 1939–1945.

Kontakty se slovenskými katolickými kruhy, využité k vypracování zmíněných zpráv, vedly později k zatčení a odsouzení dvou spolupracovníků generálního konzulátu v Bratislavě, generální konzul byl nahrazen. Z dochovaných dokumentů je zřejmá snaha rakouské strany distancovat se od veřejného spojování rakouského diplomatického zástupce s touto záležitostí. To svědčí podle mého názoru o tom, že byl – ač velmi omezeně – brán ohled na vztahy se sousedním státem dokonce i v té nejtemnější fázi stalinistických zinscenovaných procesů. Výše zmínění Rakušané, jednalo se o Karla Rajnocha a Annu Marii Bärovou, byli v roce 1951 odsouzeni v politickém procesu s „vlastizrádnými" slovenskými biskupy Michalem Buzalkou, Pavolem Gojdičem a Jánem Vojtaššákem, kteří byli mj. obviněni z podpory fašistické Slovenské republiky.[6] Iniciátor ankety si odpykal šest let vězení ve slovenském Leopoldově, který mi v rozhovoru přirovnal ke koncentračnímu táboru.

K získávání informací z Východu nesloužily pouze riskantní tajné ankety, ve spojitosti s globálním konfliktem studené války byla učiněna také opatření v rámci infrastrukturních systémů. Například se zřizovaly elektronické odposlouchávací stanice, jako byla stanice rakouské na Königswarte, hoře téměř bezprostředně na hranici se Slovenskem, z níž je vidět na Bratislavu. Odposlouchávací stanice Königswarte byla postavena v roce 1958 z amerických finančních prostředků a je dodnes v provozu.

Součástí zkoumané situace na hranici je také nakládání s pozemky, které patřily odsunutým rakouským státním občanům. Není to téma, které by nám přišlo jako první na mysl v rámci výzkumu vztahů sousedních zemí; to, zda a jak je rolníkům a zemědělcům umožněn přístup na pole, které obhospodařují, však ve velmi speciální oblasti na lokální rovině zcela jasně odráží jejich úroveň.

Na základě přehledu z roku 1947 bylo možné rekonstruovat, do jaké míry měli rakouští majitelé, kteří byli podle československé dikce „Němci postižení konfiskací", možnost obdělávat vlastní pozemky. Přitom se ukazují výrazné rozdíly mezi rakousko-slovenskou a česko/moravsko-rakouskou hranicí. Zatímco na Slovensku bylo obdělávání a sklízení polí bez problémů možné, pak na česko/moravsko-dolnorakouské hranici tomu téměř plošně bránily místní úřady. Na Moravě docha-

6 Podrobněji k této kauze např. SCHRIFFL, David: *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft?*, s 104–113.

zelo během obdělávání polí dokonce k přestřelkám a zatčením. U slovenské hranice není o tak velkých konfliktech nic známo, přestože i tam existovaly rozlehlé pozemky patřící odsunutým Rakušanům.

Ačkoli byl malý pohraniční styk po převzetí moci komunisty v únoru 1948 oficiálně ukončen, vznikla již 4. června 1948 – tedy několik měsíců poté – pro rakousko-slovenskou pohraniční oblast nová lokální dohoda o malém pohraničním styku a jeho udržování. Ta přetrvala všechny mezistátní potíže až do technického uzavření hranice. Za účelem upevnění spolupráce se 14. září 1948 konalo setkání rakouské a slovenské delegace přímo na hraničním přechodu Kittsee – Petržalka. Na slovenské straně byli vedle místních úřadů a hraničních orgánů přítomni také zástupci Sboru pověřenců z Bratislavy, na rakouské straně mj. hejtmani všech okresů hraničících se Slovenskem. Zapojila se také rakouská hejtmanství a Okresní národní výbor Malacky. Tím slovenská strana obešla účast pražského ministerstva zahraničních věcí, které by vlastně bývalo bylo pro přeshraniční kontakty kompetentní. Pražské centrální úřady prokazatelně nebyly po celá léta informovány o ustanoveních pro malý pohraniční styk mezi Rakouskem a Slovenskem.

Ze strany úřadů byly podmínky pro rakouské majitele pozemků, kteří k překročení hranice používali vedlejší cesty, na slovenské hranici v mnohém ohledu lepší než na hranici s Čechami a Moravou. Ještě léta poté, co moc převzali komunisté, fungovaly lokální kontakty přes rakousko-slovenskou hranici. Základem byla mezistátní smlouva z roku 1929. Nejednalo se tedy o více méně náhodné a ojedinělé dohody. Na základě stávajících mezistátních smluv se po velmi dlouhé období – zahrnující dokonce i světovou válku – udržovala znovu a znovu obnovovaná a přizpůsobovaná lokální spolupráce, na které se podílely rakouské i slovenské úřady nacházející se v blízkosti hranice. To je překvapivé v kontextu událostí druhé světové války a následné poválečné politiky Československa (především vysídlení německojazyčné menšiny, konfiskace, politika národních výborů obecně a zavedení přísného pohraničního režimu po roce 1948). To, že navzdory všem těmto vnějším faktorům nebyly všechny pozemky „rakouských Němců“ jednoduše vyvlastněny a hranice nebyla „utěsněna“, ale naopak se stále znovu hledaly způsoby, jak spolu konstruktivně vycházet, ukazuje na obdivuhodné „mikroklima kooperace“ na rakousko-slovenské hranici.

Po celá staletí byla hospodářská výměna mezi Rakouskem a Slovenskem určována také specifickým regionálním pracovním trhem. V tomto rámci přicházeli mnozí Slováci mj. především do oblastí východního Rakouska jako sezonní pracovníci. Tam se řada z nich tradičně podílela na pěstování zeleniny a cukrovky. Jedná se o dobrý příklad nucené redukce kontaktů mezi sousedními zeměmi po druhé světové válce, neboť v letech 1945–1947 se demografické změny na Slovensku bolestně promítly i do rakouského zemědělství.

Odsun německojazyčné menšiny z Československa vedl mj. k tomu, že byly pohraniční oblasti Čech a Moravy nově osídlovány Čechy z historického jádra země, ale také Romy a mnohými Slováky, a to především za účelem obdělávání půdy, která osiřela a zůstala by ležet ladem. Tím byla plně využita i část tradičního přebytku slovenských pracovních sil. Slovenský zdroj pracovních migrantů se ztenčil i současným vyhoštěním části maďarské menšiny za Slovenska. Zesílené industrializační snahy vedly již v meziválečném období, ale hlavně během druhé světové války a po ní k tomu, že se strukturní nadměrná nabídka pracovních sil změnila v jejich nedostatek.

Již v červenci 1945 musela zpráva pro kabinetní radu rakouské provizorní vlády o potravinové situaci konstatovat: *„Nejhorší je ovšem bilance u cukru. Z nejrůznějších důvodů totiž neobyčejně upadlo pěstování řepy, neboť setba připadla na dobu války a chyběli sezonní pracovníci, kteří sem vždy přicházeli ze Slovenska.*“[7] Pokusy nahradit chybějící pracovníky zaučenými uprchlíky mj. z Československa označil příslušný migrační úřad za nedostačující a poukázal na výjimečnou kvalifikaci slovenských řepařek. Slovenská správa sice dokonce z vlastního podnětu neoficiálně oslovila rakouského pověřence, aby problém v rámci nadprůměrně dobrých předválečných vztahů vyřešila prostřednictvím odborářských kontaktů, přesto se nutné síly opatřit nepodařilo, především kvůli tehdejšímu nedostatku pracovních sil na Slovensku samotném. Ještě před rokem 1948 tedy vedla opatření československé vlády ke zhroucení přeshraničního regionálního pracovního trhu mezi Rakouskem a Slovenskem. Než se mohl tento trh obnovit, uplynulo téměř padesát let.

Z oblasti hospodářské spolupráce bych zde rád uvedl zajímavý příklad zcela jiného druhu, který spíše než s místním obyvatelstvem a pracovními silami souvisí s vysokou politikou zasahující do realizace jednoho velkoprojektu a s vlivem mezinárodní politiky na něj. Jedná se o vodní elektrárnu Wolfsthal.

Už od roku 1952 plánovala Komunistická strana Československa využívat vodní energii Dunaje v trojzemí s Rakouskem a Maďarskem. Vedle získávání energie bylo cílem také zlepšení protipovodňové ochrany Bratislavy. V květnu 1954 bylo oficiálně osloveno Rakousko a v roce 1955 započala první vyjednávání. Rakousko již předtím uvažovalo o výstavbě elektrárny u Hainburgu a domnívalo se, že by její kapacity mohly být přehrazením řeky v oblasti slovenského hlavního města ohroženy a že by z elektrárny v sousední zemi nemohlo profitovat. Po zdlouhavých jednáních byl roku 1957 na rakouské přání jako lokalita pro stavbu elektrárny vybrán Wolfsthal. Poté však na rakouské straně vyvstal zásadní problém. Američtí představitelé oznámili rakouské vládě, že při financování projektu nelze počítat s jejich podporou, neboť mají ke spo-

7 ENDERLE-BURCEL, Gertrude (ed.): *Protokolle des Kabinettsrates der Provisorischen Regierung Karl Renner 1945*, sv. II: „Right or wrong my country!“ Protokolle des Kabinettsrates 17. Juli 1945 bis 5. September 1945. Wien, Verlag Österreich 1999, s. 119.

lupráci s lidovědemokratickými režimy velice kritické stanovisko. V tomto okamžiku již slovenská strana plánovala uvedení do provozu na rok 1963. Zajímavé je, že se v interních dokumentech objevilo varování před tím, že by v případě konfliktu mohlo být zničení elektrárny použito k zaplavení slovenského hlavního města. Koneckonců byla studená válka, takové úvahy tehdy nebyly ničím neobvyklým.

Slovenská strana přistupovala k rakouským přáním ohledně přesného určení lokality a typu výstavby s neuvěřitelnou trpělivostí, zatímco se jednání bez výsledku táhla po mnoho let. Ve smyslu stranického závazku k využívání Dunaje se již v roce 1953 podařilo uzavřít s maďarskými soudruhy odpovídající dohodu, jejímž jádrem se měla stát přehrada Gabčíkovo. Prozatímní souhlas s tímto pro Československo energeticko-technicky výhodným řešením vyslovil ústřední výbor komunistické Maďarské strany pracujících také prostřednictvím svých zástupců v Praze na začátku února 1956. Toto „maďarské řešení" by se obešlo bez přehrady Wolfsthal, bylo s ní dokonce v rozporu kvůli příliš malé vzdálenosti. Proč se však mělo s Rakouskem dále vyjednávat? Proč měli úředníci ústředního výboru Komunistické strany Slovenska vypracovat směrnice pro jednání, jehož možný výsledek byl označován za málo slibný? Řešení je třeba hledat v geopolitice. V srpnu 1955 byly československé plány na využívání Dunaje předloženy k přezkoumání Moskvě. Sovětští experti však s nimi nevyjádřili písemný souhlas, ale požadovali, aby bylo řešení nejprve projednáno s Rakouskem, protože by ovlivnilo také rakouskou oblast Dunaje. Tato sovětská námitka zapojila rakouskou stranu do dlouhé vyjednávací hry, která nakonec zůstala bez výsledku. To, že k tomuto sovětskému zohlednění rakouských zájmů došlo několik týdnů po podepsání rakouské státní smlouvy, nejspíš není náhoda. Rakousko mělo profitovat ze své role dobrovolně neutrálního státu. Jak jí tedy bylo uloženo, vyjednávala československá strana od prosince 1955 s Rakušany dál.

Obě strany tak dlouho v jednáních pokračovaly z různých důvodů – Československo na základě nařízení z Moskvy, Rakousko ve snaze zabránit ztrátě využitelné vodní energie na spodním úseku rakouské části Dunaje, kterou by způsobila výstavba slovenské elektrárny těsně za Bratislavou. Kdyby tomu tak nebylo, rakouská vláda by pravděpodobně přistoupila k výstavbě přehrady Hainburg již v 60. letech. Nejspíš by pak nikdy nedošlo k nakonec úspěšnému, ochranou životního prostředí motivovanému protestu proti stavbě této elektrárny v oblasti Stopfenreuther Au (dnes součást Národního parku Donau-Auen), který se stal zárodkem pro etablování hnutí zelených v Rakousku. Projekt vodní elektrárny se diskutoval ještě jednou v roce 1968. Navzdory mnoha kolům jednání a detailnímu plánování však nebyla elektrárna nikdy postavena. Pro dnešní chráněnou krajinnou oblast Dunaje mezi Vídní a Bratislavou je to štěstí, neboť varianta bez rakouské účasti by nejspíš celé trojzemí proměnila v přehradu s kanálem.

Po roce 1956 je možno vysledovat určité liberalizační tendence, ke kterým patřilo i uvolnění v oblasti cestovního ruchu. Již v souvislosti se zkušebním chodem zjednodušeného udělování víz pro cesty mezi Československem a Rakouskem vybrala pražská vláda hraniční přechody mezi Vídní a Bratislavou, které se staly od října 1963 velmi úspěšnou testovací oblastí, kde se rozhojnily kontakty mezi oběma sousedními zeměmi. Mezi 19. říjnem 1963 a koncem roku tak na Slovensko přicestovalo o 40 tisíc turistů více. Teprve potom byla nová ustanovení aplikována také na hraniční přechody s Čechami a Moravou. Komunistická strana Slovenska si od zvýšení turistického ruchu slibovala vyšší devizové příjmy. Vymyslela dokonce pravidelnou dopravu křídlovými čluny mezi Bratislavou a Vídní. „Twincityliner" – moderní křídlový člun pendlující po Dunaji mezi Vídní a Bratislavou – je tedy iniciativou ústředního výboru KSS.

Počet žádostí o vízum, který od května 1966 razantně stoupal, postavil dokonce rakouský konzulát před kapacitní problémy. Od 1. ledna do 23. listopadu 1965 byla vystavena víza 16 016 osobám, v roce 1966 v témže období již 24 289 osobám. Během roku tedy došlo k nárůstu o 51 %, přičemž už v roce 1965 byl jejich počet podstatně vyšší než o několik let dříve.

Podíl jednorázových víz pro soukromé osoby stoupl – což je příznakem nárůstu svobody cestování a jeho individualizace. Velmi oblíbené byly zájezdy slovenského odborového hnutí do Rakouska, které se konaly každoročně. Například v roce 1967 se jich zúčastnilo 800 až 1000 osob. V této době nevzrostl pouze počet Rakušanů cestujících na Slovensko, ale Slováky to táhlo za nákupy do Vídně. V deníku *Pravda* – ústředním orgánu Komunistické strany Slovenska – se dokonce objevovaly reklamy na vídeňské kavárny.

V roce 1968 vojska zemí Varšavské smlouvy násilně ukončila československé Pražské jaro. Invaze učinila přítrž také uvolnění v oblasti cestovního ruchu. V období tzv. normalizace, které následovalo, se v důsledku zpřísnění československých ustanovení o vycestování změnily také rakouské normy o přicestování občanů ČSSR. Pokud byla rakouská víza před invazí využívána za účelem turismu nebo k prohloubení vzájemných kontaktů, stál nyní záhy v popředí motiv útěku.

V době uvolnění se ukazovalo, že odříznutí slovenského obyvatelstva od Západu přece jen nebylo úplné. To se netýkalo pouze „železné opony", ale také oblasti elektronických médií. Rakouský rozhlas a televize se stále více stávaly jedním z nejvýznamnějších necenzurovaných zdrojů informací východně od řeky Moravy.

Již v roce 1958 vycházel bratislavský Sbor pověřenců z předpokladu, že se počet 20 tisíc televizních přijímačů na Slovensku do roku 1965 zvýší na 328 tisíc. V tajném memorandu předseda Sboru pověřenců varoval: „*Obsah programu viedenského televízneho vysielania z hľadiska ideologického je škodlivý, lebo negatívne pôsobí na myslenie obvateľov. Táto skutočnosť má aj nepriaznivý vplyv na myslenie a výchovu najmä*

mladých ľudí.“[8] Vzhledem k tomu považoval Sbor pověřenců za nutné zajistit, aby Slováci mohli přijímat vlastní programy, nikoli ORF. Uvažovalo se přitom například o zamezení rozšířeného „melouchaření“, kdy se načerno ladily antény slovenských televizních přijímačů na vídeňský vysílač. Dokonce mnohé přijímače ve veřejných a stranických budovách byly již naprogramovány na ORF.

Úspěch těchto opatření byl nevalný. Ztrátu informačního monopolu komunistické strany ilustruje i skutečnost, že počet prodaných výtisků komunistického vídeňského deníku *Volksstimme* – což byly po dlouhou dobu jediné na Slovensku legálně prodávané noviny z Rakouska – vždy ve čtvrtek výrazně stoupl, neboť v tento den obsahoval program ORF.

Ve fázi liberalizace se intenzivně udržovaly také vztahy v oblasti kultury. Rakouský generální konzul například na požádání zaopatřoval různé slovenské instituce moderní rakouskou literaturou. Jednalo se o divadla, vědecká pracoviště a především nakladatelství. Byla mezi nimi dokonce Smena, nakladatelství slovenského ústředního výboru Československého svazu mládeže, kterému konzulát v roce 1967 zprostředkoval k překladu rakouskou literaturu. Překládala se a v divadle a v televizi se uváděla díla Bachmannové, Bernharda a Handkeho.

Vztahy však nezlepšovala a kontakty nerozšiřovala jen hodnotná literatura. Magnetem pro publikum se stalo hostování divadelních souborů Wiener Theaterensemble a Volkstheater v Bratislavě v prosinci 1964. Představení se zúčastnili i slovenští političtí prominenti. Vystoupení vídeňské Lední revue znamenalo již v roce 1963 – nomen est omen – prolomení ledů mezi oběma zeměmi. Zhlédlo ji celkem 260 tisíc diváků z celého Slovenska (pro srovnání: Bratislava měla tehdy přibližně 280 tisíc obyvatel), mezi nimi mnozí vysocí politici včetně Alexandra Dubčeka. Jedná se o neuvěřitelné číslo, a proto také generální konzul označil tuto revue za „*nejlepší politickou reklamu, jakou si zde Rakousko od roku 1945 udělalo*“.[9]

Invaze v roce 1968 učinila těmto kontaktům i snahám přítrž. Po 21. srpnu 1968 se vztahy sice zcela nezpřetrhaly, ale opětovným uzavřením hranice utrpěly těžkou újmu co do kvality i kvantity, a to především na „nízké“ a osobní úrovni. Několik uvedených příkladů každopádně ukazuje, že dosavadní představu o zcela mrtvé hranici mezi Rakouskem a Slovenskem v letech 1945–1968 je nutné poopravit.

(*Z němčiny přeložila Nikola Mizerová*)

8 *SNA*, ÚPZP, rozhodnutí Sboru pověřenců ohledně problémů souvisejících s pořady vídeňské televize, zasedání ze 25. 11. 1958.

9 *ÖStA – AdR*, f. Generalkonsulat Pressburg, Veranstaltungen, Zl. 2142-A/63, Wiener Eisrevue: Auftreten beider Gruppen in der ČSSR. Generalkonsulat Pressburg an BMfaA Wien vom 17. 8. 1963.

Výstava rakouských knih v Bratislavě v roce 1960. *(ÖStA – AdR, BKA-AA, II-Pol/Politische und Residentenberichte, 0. Gr. Zl., Zl. 2-Pol/60. Krumhaar an Kreisky vom 25. 2. 1960)*

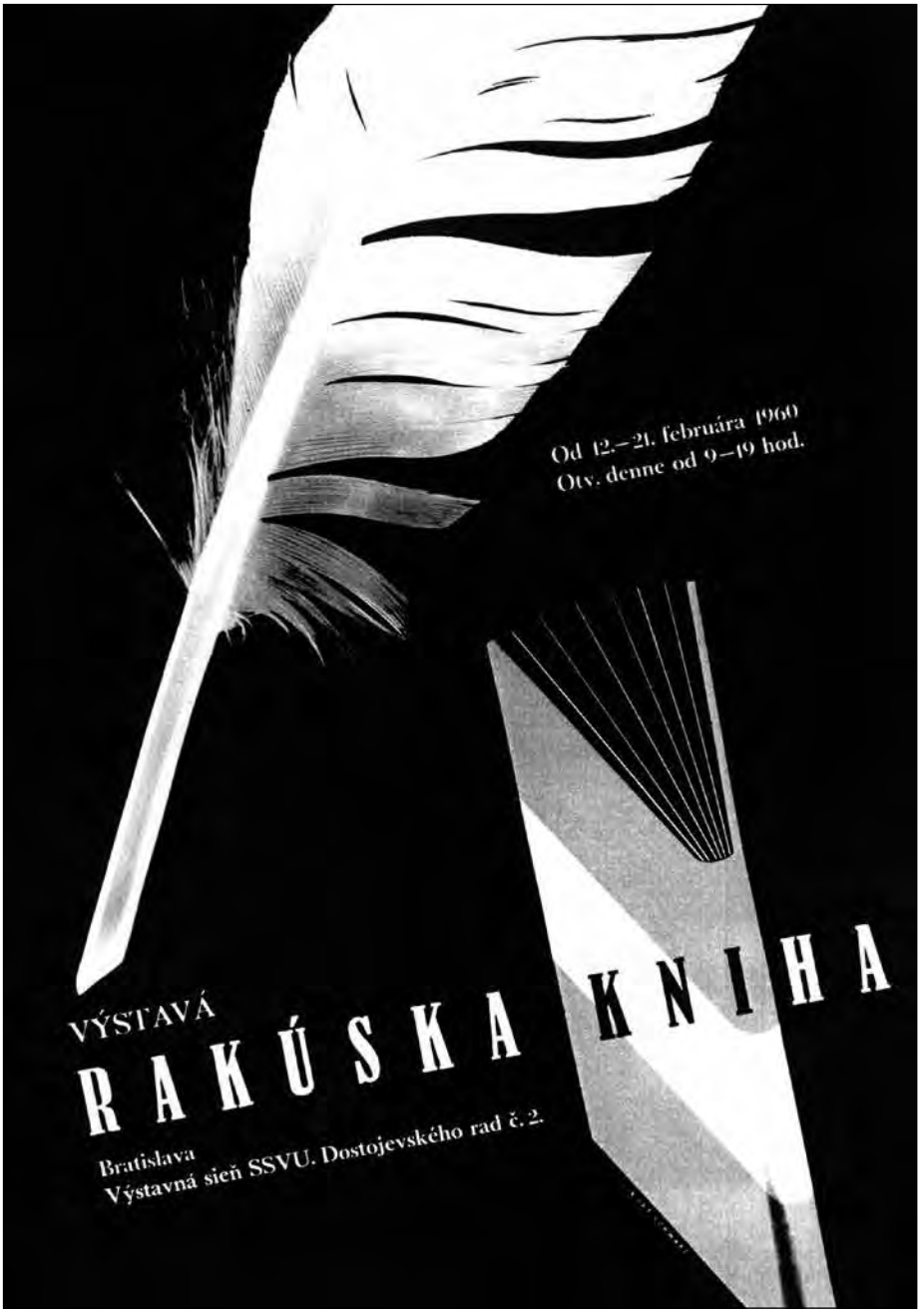

Plakát k výstavě. *(ÖStA – AdR, BKA-AA, II-Pol/Politische und Residentenberichte, o. Gr. Zl., Zl. 2-Pol/60. Krumhaar an Kreisky vom 25. 2. 1960)*

Překračování československých hranic
v letech 1945–1989

Severní hranice Čech a pohraniční styk se Saskem a Pruskem, resp. Polskem

Jan Rychlík

Současná česká hranice na severu se sice od odstoupení Slezska Prusku po první slezské válce v roce 1742 již neměnila, měnily se však státy, se kterými zde Čechy sousedily: sousedními státy zde bylo po více než dvě století Sasko a Prusko, resp. od roku 1871 sjednocené Německo. Po roce 1945 se situace změnila: území na východ od Lužické Nisy připadlo Polsku, území západně od ní spadalo do sovětské okupační zóny Německa, z níž v roce 1949 vznikla Německá demokratická republika (NDR). Měnily se tedy logicky i předpisy týkající se pohraničního styku.

Podívejme se nejprve na situaci před rokem 1914. V Rakousku byl pohyb osob uvnitř státu zcela uvolněn císařským nařízením č. 31/1857 ř. z. (říšského zákoníku) ze dne 9. února 1857.[1] K cestování uvnitř státu již nebyl zapotřebí cestovní pas, ale každý cestující byl povinen opatřit si nějaký hodnověrný průkaz totožnosti. Pro cesty do zahraničí byl nadále zapotřebí cestovní pas vystavený okresním hejtmanstvím nebo policejním ředitelstvím a rovněž cizinci cestující do Rakouska byli povinni vykázat se na hranicích pasem svého domovského státu. Dne 22. října 1850 podepsali zástupci států Německého spolku v Drážďanech zvláštní konvenci umožňující volné cestování po všech zemích spolku bez cestovního pasu na základě pouhé jednoduché legitimace (Paßkarte) ověřující totožnost cestujícího. Rakousko formálně přistoupilo k drážďanské konvenci teprve v roce 1859, ale v praxi již dříve tolerovalo různé úlevy v pohraničním styku, a především ve styku se spřáteleným Saskem a Bavorskem nevyžadovalo od osob bydlících v pohraničí cestovní pas.[2] Pohyb osob na česko-saské i česko-pruské hranici byl proto v zásadě volný.

Císařským nařízením č. 116/1865 ř. z. ze dne 6. listopadu 1865 byly zrušeny pasové kontroly i na vnějších hranicích říše.[3] Pohraniční kontroly pasů mohly být napříště znovu zavedeny jen v případě válečného stavu, velkých nepokojů nebo jiných

1 *Reichsgesetzblatt für das Kaisertum Österreich*, Jahrgang 1857, Stück VIII, s. 99, Kaiserliche Verordnung No. 31/1857.

2 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu. Pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848–1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 6–7.

3 *Reichsgesetzblatt für das Kaisertum Österreich*, Jahrgang 1865, Stück XXXIV, s. 354, Kaiserliche Verordnung No. 116/1865.

pohrom ohrožujících veřejný pořádek či zdraví obyvatelstva. Povinnost opatřit si k cestě do zahraničí cestovní pas sice nebyla tímto nařízením zrušena, avšak to se netýkalo cest do německých států, resp. od roku 1871 do Německa, kde k cestě stačil úředně ověřený průkaz totožnosti. Pokud cestující nepřepravoval zboží či jiné předměty podléhající celní kontrole, mohl překročit hranice v zásadě kdekoliv. Všechny pasové předpisy byly shrnuty do meziministerského nařízení č. 80/1867 ř. z. z 10. května 1867.[4] Důvody, pro které bylo možno občanovi odmítnout vydání cestovního pasu, byly stanoveny v § 15: „*Pasu na cesty do cizích zemí může se vůbec jen takovým osobám odepříti, které nejsou v plném požívání práv občanských, pakli nepředložily náležitého přivolení k cestě od těch osob, které mají právo je dávati; též se toho může odepříti těm, kdož nějakým opatřením policejním či soudním obmezeni jsou v právu cesty konati.*“[5] Uvedené nařízení současně umožňovalo, aby byly v případě potřeby k překračování hranic použity i jiné průkazy jasně dokazující totožnost držitele. Takovými průkazy byly především pracovní knížky, které si ale jejich držitel pro cestu do ciziny měl nechat potvrdit příslušným okresním hejtmanstvím (§ 3, odst. 2). O pohraničním styku říkalo nařízení toto: „*Obyvatelé na hranicích však mají zapotřebí jen certifikátu od představeného příslušného politického úřadu okresního, aby za příčinou denního obchodu aneb krátkých vyjížděk pro vyražení mohli bez překážky přes hranice rakouské někam jeti nebo jíti. Taktéž mohou představení císařských úřadů policejních, jichž sídlo není daleko od hranic, jakož i úřadové političtí a policejní, jež v místech léčitelských blíž hranic dozorství vykonávají, osobám nepodezřelým vydávati certifikáty na krátké vyjížďky pro vyražení do vedlejší cizí země.*“ (§ 3, odst. 3 a 4).

V Německu byla situace obdobná. Zde platil pasový zákon (Gesetz über Paßwesen, zkráceně Paßgesetz) z 12. října 1867, platný původně jen pro země Severoněmeckého spolku, avšak v roce 1871 rozšířený na celou Německou říši.[6] V době míru nebyl k překročení hranic říše potřeba cestovní pas. Povinnost opatřit si k cestě pas (Paßzwang) mohla být zavedena říšskou vládou v případě války nebo mimořádných opatření.

Vypuknutí první světové války znamenalo konec svobody pohybu přes státní hranice. Zavedená omezení se v Rakousku opírala o vládní nařízení o vyhlášení výjimečného stavu, jímž byla zároveň pozastavena platnost některých občanských práv a svobod. Už 25. července 1914 bylo vládním nařízením č. 159/1914 ř. z.[7] zakázáno

4 *Tamtéž*, Jahrgang 1867, Stück XXXII, s. 157, Kundmachung No. 80/1867.

5 Říšský zákoník vycházel vedle německého znění, které bylo považováno za originální, rovněž v úředních překladech do všech jazyků Předlitavska. Zde je proto § 15 citován podle českého překladu, který vycházel pod názvem Říšský zákoník pro císařství rakouské (později pod názvem *Říšský zákoník pro království a země na říšské radě zastoupené*).

6 *Bundesgesetzblatt des Norddeutschen Bundes vom 12 October 1867*, s. 33.

7 *Reichsgesetzblatt für die in Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder*, Jahrgang 1914, Stück LXXIV, s. 827, Verordnung No. 159/1914.

překračovat bez cestovního pasu a jinde než na hraničním přechodu státní hranici v Dalmácii a nařízení z 31. července 1914 č. 187/1914 ř. z.[8] přineslo obdobné omezení i pro Halič. Vládním nařízením z 15. ledna 1915 č. 11/1915 ř. z.[9] byla tato povinnost rozšířena na celou hranici Předlitavska, pokud byla vnější hranicí Rakouska-Uherska. Pasy cizích státních příslušníků musely být opatřeny vízem. Protože v Uhrách platil od roku 1903 zvláštní pasový zákon,[10] vydala obdobné nařízení také uherská vláda pro hranice Uher, pokud byly vnějšími říšskými hranicemi.[11] Také v Německu byla hned při vypuknutí války zavedena povinnost opatřit si cestovní pas pro všechny osoby překračující říšskou hranici.[12] Současně ovšem v Rakousku § 5 nařízení č. 11/1915 ř. z. umožňoval c. k. místodržitelům a zemským hejtmanům, aby po dohodě s vojenským velitelem oblasti stanovili úlevy v pohraničních oblastech. Úlevy pro malý pohraniční styk byly potom skutečně zavedeny i na česko-saské a česko-pruské hranici, kde bylo možné vydávat pro osoby žijící v hraničním pásmu propustky.[13]

Hranice mezi novým Československem a Německem po první světové válce probíhala – pokud jde o české země – stejně jako dosavadní hranice rakousko-německá (s výjimkou oblasti Hlučínska, které do roku 1919 patřilo k Německu a nyní připadlo do Československa). Prakticky absolutní svoboda cestování, která existovala v Rakousko-Uhersku před rokem 1914, nebyla v Československé republice ani v Německu obnovena. Až do roku 1921 trvala v Československu omezení cestování zavedená za války a získat cestovní pas bylo poměrně komplikované: rakouské a uherské předpisy z doby války zůstaly v platnosti a žadatel navíc musel prokázat, že má zaplaceny všechny daně, popřípadě předem složit na jejich zaplacení ke dni splatnosti finanční kauci v penězích či domácích cenných papírech.[14] Každodenní život si

8 *Tamtéž*, Jahrgang 1914, Stück XCVI, s. 893, Verordnung No. 187/1914.

9 *Tamtéž*, Jahrgang 1915. Stück VII, s. 19, Verordnung No. 11/1915.

10 Šlo o zákonný článek č. VI/1903 z 11. 3. 1903. Slovenské znění zákona viz *Sbierka krajinských zákonov za rok 1903*. Budapešť 1903, s. 48–52. Text je rovněž publikován in RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, dok. 3, s. 145–148. Podle § 1 tohoto zákona nebyl v době míru k překročení státní hranice zapotřebí cestovní pas, avšak § 2 umožňoval vládě zavést takovou povinnost v době války nebo mimořádné situace.

11 Nařízení uherské ministerské rady (kormányrendelet) č. 285/1915 a č. 1725/1915. Podrobnější předpisy obsahovala vyhláška ministerstva vnitra (belügyminiszteri rendelet, zkratka BM kr.) č. 6754/1915 BM. kr. Za poskytnutí těchto informací a překlad příslušných právních norem děkuji Dr. Peteru Bencsikovi z Univerzity v Szegedu. Srov. též RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 10–11.

12 *Reichsgesetzblatt* (RGBl) 1914, s. 263.

13 Nařízení č. 11/1914 ř. z. bylo znovu publikováno v *Zemském zákoníku pro Království české* (z. z. č.), roč. 1915, částka I, s. 1, č. 1/1915 z. z. č. Zřízení pasových kontrol a úlevy v pohraničním styku viz *Zemský zákoník pro Království české*, roč. 1915, částka IV, s. 11, vyhláška c. k. místodržitele z 13. 2. 1915 č. 6212 praes, č. 9/1915 z. z. č. Úlevy pro přeshraniční plavbu na Labi viz *Zemský zákoník pro Království české*, roč. 1917, částka XXVIII, s. 111, vyhláška c. k. místodržitele z 29. 6. 1917 č. 8/D-6425/18, č. 56/1917 z. z. č.

14 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1918, částka XVI, s. 75, nařízení č. 87/1918 Sb. ze dne 22. 12. 1918; *tamtéž*, roč. 1919, částka IX, s. 55, nařízení ministra financí č. 46/1919 Sb. ze dne 18. 1. 1919.

ovšem vynucoval různá řešení ad hoc, která byla přijímána především na základě místně platných dohod. Hranice tedy i bezprostředně po válce zůstaly relativně průchodné, přičemž v průběhu dvacátých let došlo k postupné regulaci pohybu osob na základě dvoustranných dohod. Mnoho lidí kromě toho v pohraničí překračovalo hranice bez jakýchkoliv dokladů, což nepředstavovalo žádné velké riziko, protože hranice nebyla nijak přísně střežena a porušení pasových předpisů bylo podle § 5 vládního nařízení č. 11/1915 ř. z. stíháno jako pouhý přestupek.

V roce 1921 bylo cestování do a z Československa uvolněno. Pasové předpisy byly dočasně regulovány vládním nařízením č. 215/1921 Sb. z 9. června 1921, které se opíralo o zmocnění dané starým císařským nařízením č. 116/1865 ř. z., resp. uherským pasovým zákonem č. VI/1903.[15] Nařízení stanovovalo, že ke každému překročení státní hranice potřebuje československý občan platný cestovní pas, cizinci pak potřebovali cestovní pas vydaný úřadem domovského státu a československé vstupní vízum. Neobsahovalo žádné ustanovení o tom, kdy je možné vydání cestovního pasu odmítnout. § 5 dále zmocňoval vedoucí správních úřadů II. stolice, tj. přednosty zemské politické správy v Praze, Brně a Opavě, ministra s plnou mocí pro správu Slovenska a šéfa civilní správy Podkarpatské Rusi, aby stanovili podle místní potřeby hraniční přechody a úlevy pro pohraniční styk. Do té doby platily dosavadní předpisy.

Platnost vládního nařízení měla být omezena na dva roky, ale nakonec trvala téměř sedm let a teprve 29. března 1928 byl po dlouhé přípravě a opakovaném jednání poslanců přijat nový zákon č. 55/1928 Sb., o cestovních pasech.[16] Pasy vydávaly – tak jako dříve – okresní úřady, ve statutárních městech policejní ředitelství. Zákon v § 7 taxativně stanoval, ve kterých případech je možné vydání cestovního pasu odmítnout. Vedle celkem pochopitelných důvodů, jako bylo trestní stíhání nebo nevykonání uloženého trestu či rozhodnutí soudu, bylo podle odstavce 1, písmeno d) možné pas nevydat osobám, „*jejichž cesta do ciziny mohla by ohrožovati důležité zájmy státní bezpečnosti, nebo důležité hospodářské zájmy republiky Československé, jakož i světoběžníkům ze zvyku*“. Tato formulace byla velmi vágní, neboť fakticky umožňovala s odvoláním na hospodářské či bezpečnostní zájmy republiky odmítnout pas komukoliv. To se sice za první republiky nedělo a pasy byly vydávány celkem bez problémů (s výjimkou osob, které chtěly cestovat do SSSR), ale v letech 1945–1948 bylo toto ustanovení komunisty ovládaným ministerstvem vnitra používáno přímo masově. Porušení pasových předpisů bylo považováno za přestupek, za který hrozila pokuta do 5 000 Kč nebo vězení do 14 dnů (§ 12). Podobně jako v nařízení z roku 1921 i zákon o cestovních pasech z roku 1928 umožňoval úlevy v pohraničním styku, ale s tím rozdílem, že je nyní povolovalo přímo ministerstvo vnitra po dohodě s případnými

15 *Tamtéž*, roč. 1921, částka 52, s. 485, nař. č. 215/1921 Sb.
16 *Tamtéž*, roč. 1928, částka 21, s. 277, zák. č. 55/1928 Sb.

dalšími ministerstvy (§ 11, odst. 1). Ministerstvo vnitra po dohodě s ministerstvem zahraničí mohlo také buď samo, anebo na základě dvoustranných dohod rušit či opětovně zavádět vízovou povinnost pro cizince (§ 10).

Podobně tomu bylo v Německu, kde povinnost opatřit si k cestě do zahraničí pas, zavedená v roce 1914, byla výslovně potvrzena nejprve pasovým nařízením (Paßverordnung) z 10. června 1919 a pak novelizovaným zněním starého spolkového pasového zákona z 5. listopadu 1923 a k němu vydanou prováděcí vyhláškou z roku 1923.[17] Definitivně byly pasové předpisy upraveny pasovou vyhláškou (Paßbekanntmachung) ze 7. června 1932 platnou od 1. července 1932.[18] Pasy vydávaly zemské správní úřady a z jejich pověření nižší správní úřady příslušné podle místa bydliště žadatele, tedy úřady zemských radů (landráty). Podle § 11, odst. 1 této vyhlášky bylo možné odmítnout vydat pas nebo případně odebrat už vydaný pas osobě, jejíž cesta by ohrozila vnitřní nebo mezinárodní bezpečnost říše nebo členské (spolkové) země říše anebo její obzvlášť důležitý zájem. Podle § 11, odst. 2 bylo možné dále odmítnout vydat pas nebo ho odebrat osobě, která byla trestně stíhána nebo už odsouzena, která měla nedoplatky na daních či clu, osobě mající konat vojenskou povinnost anebo hodlající vstoupit do cizí armády. Odmítnout vydat pas bylo možné i v případě, jestliže se osoba chtěla odchodem do ciziny vyhnout zákonem stanoveným povinnostem (§ 11, odst. 3). Nebylo ale možné odmítnout vydat pas říšskému občanovi pobývajícímu v zahraničí k návratu do vlasti (§ 11, odst. 4). Podle § 69 mohly být z pasové povinnosti povoleny úlevy pro malý pohraniční a výletní styk (kleiner Grenz- und Ausflugverkehr).

Uvedená vyhláška byla celkem liberální a platila v Německu i po převzetí moci nacisty. § 11 dával ovšem úřadům dostatečné možnosti omezit cestování nežádoucích osob, čehož nacistické úřady v případě potřeby plně využívaly. Na druhé straně je třeba říci, že v prvních letech nacistického režimu německé úřady ještě celkem nebránily říšským občanům v cestování do ciziny, samozřejmě pokud proti nim nebyly námitky politického nebo obecně kriminálního charakteru. Dne 11. května 1937 vydala říšská vláda nařízení s platností zákona o pasové a cizinecké policii a povinnosti prokazovat se průkazem totožnosti.[19] Toto nařízení zmocňovalo říšského ministra vnitra, aby podle potřeby nově organizoval pasovou službu. V praxi mělo ten dopad, že vydávání cestovních pasů správní úřad vždy konzultoval s příslušnou úřadovnou státní policie (Staatspolizeistelle), tedy v praxi s Gestapem.

17 *RGBl. 1919*, Paßverodnung vom 10 Juni 1919, s. 516; *RGBl.1923 I*, Gesetz vom 5. November 1923, s. 1077; *RGBl 1923 I*, Paßverodnung vom 4. Juni 1923, s. 613.

18 *RGBl.1932 I*, s. 257. Zákonným podkladem pro vydání této pasové vyhlášky byl ale i nadále pasový zákon někdejšího Severoněmeckého spolku z 12. října 1867 ve znění říšského zákona z 5. listopadu 1923. Zákon platil ve Spolkové republice Německo až do roku 1952, kdy byl nahrazen spolkovým pasovým zákonem ze dne 4. března 1952 (*Bundesgesetzblatt I, 1952*, s. 290).

19 *RGBl. I, 1937*, s. 589.

Mezi Československem a Německou říší byla zrušena vízová povinnost. Na československo-německé hranici pokračoval nadále malý pohraniční styk na základě separátních dohod uzavřených během první světové války pro pohraniční styk s Bavorskem, Saskem a Pruskem. Platnost těchto dohod a nařízení byla výslovně potvrzena v příloze F k československo-německé hospodářské dohodě podepsané v Praze 29. června 1920, která nabyla účinnosti 12. září 1922.[20] Sjednocení všech předpisů o malém pohraničním styku pro celou československo-německou hranici bylo provedeno vyhláškou ministra vnitra z 27. dubna 1928, která vstoupila v platnost 2. května téhož roku.[21] Osoby mající bydliště v pohraničním okrese alespoň po dobu tří měsíců mohly získat pohraniční průkaz opravňující k překročení hranice do protilehlého pohraničního okresu a k pobytu v něm po dobu šesti dnů. Pohraniční průkaz mohly vydávat úřady, které byly doposud oprávněny vydávat propustky pro malý pohraniční styk, což byly v praxi okresní úřady nebo obecní a městské úřady se souhlasem okresních úřadů. Průkaz mohl získat i občan třetího státu bydlící v pohraničním pásmu, pokud ke vstupu na území druhého státu s ohledem na své státní občanství nepotřeboval vízum. Pro výpravy výletníků bylo možné vydávat jednorázová hromadná osvědčení. Osobám, které obdělávaly v druhém státě pozemky, dále lékařům, zvěrolékařům a duchovním bylo dovoleno v případě potřeby překračovat hranici i mimo oficiálně zřízené hraniční přechody. Tato úleva mohla být rozšířena i na další osoby, pokud to místní poměry vyžadovaly.

Mnichovská dohoda z 30. září 1938, následná ztráta Těšínska a pak vídeňská arbitráž z 2. listopadu 1938 změnily průběh československé hranice. Svoboda cestování byla od konce září omezena: na základě vládního nařízení z 26. září 1938 bylo osobám v branném věku zakázáno cestovat do ciziny[22] a od 5. října bylo vycestování možné jen na základě zvláštního povolení, které vydávaly zemské úřady.[23] Nařízení se neopíralo o pasový zákon, který plošný zákaz omezení cestování do ciziny vůbec neumožňoval, ale o zákon o obraně státu z 13. května 1936 a o branný zákon z 19. března 1920.[24] Obě opatření byla zrušena teprve koncem roku 1938, kdy byl opět zaveden volný cestovní styk na cestovní pasy.[25] Malý pohraniční styk byl v době

20 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1922, částka 135, s. 1598, č. 359/1922 Sb.

21 *Tamtéž*, roč. 1928, částka 24, s. 291, vyhláška ministra vnitra č. 66/1928 Sb.

22 *Tamtéž*, roč. 1938, částka 68, s. 1001, vl. nař. č. 194/1938 Sb.

23 *Tamtéž*, roč. 1938, částka 74, s. 1025, vl. nař. č. 209/1938 Sb. ze dne 3. 10. 1938. Nařízení bylo publikováno 5. 10. 1938, tedy v den, kdy také vstoupilo v platnost.

24 Podle § 138 zákona o obraně státu mohla vláda v případě války či mobilizace vydávat se souhlasem prezidenta nařízení s platností zákona (vyjma oblasti finanční), přičemž tato nařízení ale musela být do dvou týdnů od uveřejnění předložena Národnímu shromáždění ke schválení, jinak pozbývala platnost – viz *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1936, částka 35, s. 479, zák. č. 131/1936 Sb. § 37 branného zákona umožňoval vládním nařízením omezit cestování do ciziny osobám podléhajícím branné povinnosti – viz *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1920, částka XLI, s. 469, zák. č. 193/1920 Sb.

25 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1938, částka 111, vl. nař. č. 361/1938 Sb. ze dne 21. 12. 1938. Nařízení bylo publikováno dne 29. 12. 1938.

mnichovské krize zcela zastaven a teprve určité uklidnění na podzim 1938 umožnilo jeho částečné obnovení. Na Liberecku šlo především o styk mezi Libercem a Turnovskem, které zůstalo na československém území (nová hranice probíhala na železnici Turnov – Liberec mezi Sychrovem a Hodkovicemi nad Mohelkou). Malý pohraniční styk mezi Německem a Československem byl nejprve regulován místními dohodami německých vojenských velitelství a československých okresních úřadů, od 9. listopadu 1938 dohodou územně příslušných zemských radů (landrátů) a okresních hejtmanů. Vydávání propustek bylo podle oběžníku z 21. října 1938 omezeno jen na pracovní a vážné osobní důvody.[26] Počátkem listopadu 1938 Německo navrhlo Česko-Slovensku uzavření nové dohody o pohraničním styku, která byla podstatně méně liberální než doposud formálně platné předpisy z roku 1928. Nová československo-německá dohoda o pohraničním styku byla podepsána 26. ledna 1939. Pásmo pohraničního styku bylo stanoveno na 15 km po obou stranách nové hranice, přičemž propustky vydávaly v Německu úřady zemských radů (landráty), v Česko-Slovensku okresní úřady. Dohoda umožňovala, aby příslušné úřady převedly vydávání propustek v případě místní potřeby na policejní a četnické stanice.[27]

Vznik Protektorátu Čechy a Morava opět změnil situaci. Ačkoliv protektorát byl integrální součástí Německa, zůstala mezi ním a vlastní říší i nadále administrativní hranice, jejíž překročení bylo možné jen s řádným cestovním pasem nebo propustkou, přičemž získat obojí bylo mnohem obtížnější než v době existence Československa. Pohraniční styk mezi Německem a Protektorátem Čechy a Morava byl provizorně prováděn na základě dohody z 26. ledna 1939, ovšem s tím rozdílem, že i na české straně nyní vydávaly propustky německé úřady, a to nejprve vojenské a pak civilní, tj. úřady vrchních zemských radů (oberlandráty). Propustky vydané československými okresními úřady před 14. březnem 1939 musely být oberlandrátem dodatečně potvrzeny. Změna ovšem nastala v tom, že se nyní vydávání propustek značně zpřísnilo a postupně bylo omezováno jen na pracovní důvody.[28] Dálkový cestovní styk mezi protektorátem a jinými státy byl německými úřady suspendován hned 16. března 1939, kdy také německá pohraniční policie převzala výkon pasové služby.[29] K výjezdu z protektorátu bylo zapotřebí vedle pasu (zatímně platily staré československé pasy opatřené přetiskem Protektorát Čechy a Morava, od podzimu 1939 jen říšské pasy) ještě zvláštní výjezdní povolení od německé vojenské správy (Durchlaßschein), resp. později od úřadovny německé státní policie (Staatspolizei-

26 *SOkA* v Břeclavi se sídlem v Mikulově, f. Zemský rada (Landrat) Mikulov, kart. 22, inv. č. 13, fasc. XI-36/1939.

27 *Tamtéž*, oběžník zemského rady v Mikulově (Landrat Nikolsburg) četnickým stanicím a úřadovně pořádkové policie v Břeclavi (Gendarmerieposten und Schupo Lundenburg) ze dne 17. 2. 1939, č. XI-160/41-39.

28 *Tamtéž*, oběžník zemského rady v Mikulově ze dne 21. 3. 1939, č. XI-241/50-39.

29 *SOkA v Hodoníně*, f. Okresní úřad Hodonín, kart. 367, inv. č. 161.

stelle).[30] Cestovní pasy vydávaly se svolením státní policie v Německu úřady zemských radů (landráty) a v protektorátě úřady vrchních zemských radů (oberlandráty). Ty také vydávaly propustky pro malý pohraniční styk mezi protektorátem a vlastní říší. Od roku 1941 mohla být k překročení hranice mezi protektorátem a říší použita i všeobecná občanská legitimace s propustkou, jejíž získání ovšem nebylo o nic snadnější než dříve. Nahrazování řádných pasů občanskými legitimacemi se rozšířilo především od roku 1942 v souvislosti s postupným zaváděním jednotných průkazů (tzv. Kennkarte) pro obyvatele protektorátu i říše (od 3. března 1942).

Obnovení Československa znamenalo zcela novou etapu ve vývoji pohraničního styku, a to ve dvou směrech. Především se zásadním způsobem změnilo etnické složení českého pohraničí. Doposud bylo toto území etnicky německé a místní obyvatelstvo bylo četnými osobními i hospodářskými vazbami spjato s německým obyvatelstvem na druhé straně hranice. Nuceným vysídlením Němců a příchodem nových kolonistů z vnitrozemí nastala zcela nová situace, protože čeští přistěhovalci nikoho z lidí žijících na druhé straně hranice neznali. Na někdejší česko-slezské (česko-pruské) hranici to přitom platilo dvojnásobně, protože někdejší Pruské Slezsko připadlo Polsku, které odtud vysídlilo německé obyvatelstvo a oblast osídlilo Poláky pocházejícími většinou z východních oblastí meziválečného Polska, tj. oblastí anektovaných Sovětským svazem. Za normálních okolností by nepochybně po určité době došlo i u nového obyvatelstva k navázání hospodářských, kulturních i čistě osobních kontaktů s lidmi na druhé straně hranice. Poválečné poměry ovšem v tomto směru vůbec nebyly normální. Komunisty ovládané ministerstvo vnitra nemělo zájem na tom, aby československí občané cestovali do ciziny, a už vůbec ne na tom, aby navazovali kontakty se svými sousedy na druhé straně hranic. Vláda se na svém zasedání 26. ledna 1946 usnesla, že cestování do zahraničí má zůstat i nadále výrazným způsobem omezeno. Cestovní pasy, které místo správních úřadů nyní vydávaly výhradně bezpečnostní orgány, se napříště mohly vydávat jen pro služební, pracovní a obchodní cesty a zcela výjimečně k osobním cestám za účelem léčení nebo ve vážných humanitárních případech.[31]

V důsledku porážky Německa v druhé světové válce se polsko-německá hranice posunula hluboko na západ, až na Lužickou Nisu a dolní tok Odry. Dosavadní česko-pruská hranice se stala hranicí česko-polskou. V Polsku platil i po roce 1945 pasový zákon ze 4. července 1936[32], který obsahoval rovněž gumovou formulaci umožňující odmítnutí cestovního pasu: podle § 3, odst. 2 bylo možné odepřít vydání cestovního pasu v případě, že by cestou mohl být ohrožen důležitý státní zájem nebo bezpečnost státu či veřejná bezpečnost, přičemž o tom, kdy je bezpečnost takovou cestou

30 *Věstník Říšského protektora pro Čechy a Moravu*, roč. 1939, č. 5, s. 8.
31 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 28–29.
32 *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U.), 1936, Nr. 56, poz. 404.

ohrožena, rozhodovaly samotné správní úřady. I zde bylo toto ustanovení využíváno (přesněji zneužíváno) po roce 1944 polskými komunistickými úřady k paušálnímu zákazu cest do zahraničí.[33]

Česko-saská hranice byla v letech 1945–1949 hranicí mezi Československem a sovětskou okupační zónou Německa, poté hranicí mezi Československem a Německou demokratickou republikou. Teoreticky vzato zde měla pro úpravu pohraničního styku opět platit předválečná vyhláška ministerstva vnitra z 27. dubna 1928, protože nebyla nikdy oficiálně zrušena.[34] Ve skutečnosti byla tato hranice po válce pro běžný styk uzavřena a nebyla zde podepsána žádná dohoda o malém pohraničním styku. Podobně vypadala situace na předválečné česko-pruské hranici, protože předválečná československo-polská dohoda o malém pohraničním styku z 30. května 1925[35] se oficiálně týkala jen původního úseku hranice, tj. úseku od Bohumína na Odře po československo-polsko-sovětské (dnes slovensko-polsko-ukrajinské) trojmezí na Kremenci ve Východních Beskydech.

Po únorovém převratu bylo cestování do ciziny, a to i v rámci malého pohraničního styku, ještě více omezeno. Už 23. února 1948 vydalo ministerstvo vnitra příkaz uzavřít hranice, k jejichž překročení bylo napříště vedle řádného pasu potřebné ještě zvláštní povolení ministerstva vnitra nebo pověřenectva vnitra v Bratislavě. Nový zákon o cestovních pasech č. 53/1949 Sb. ze dne 23. února 1949[36] v § 2, odst. 5 výslovně říkal, že na vydání cestovního pasu nemá občan právní nárok. Vláda se 1. března 1949 usnesla, že soukromé cesty občanů do zahraničí včetně tzv. lidovědemokratických států nebudou povolovány, což v zásadě platilo až do roku 1955.[37] S platností od 1. ledna 1952 bylo vydávání veškerých cestovních pasů přeneseno z orgánů ministerstva vnitra na ministerstvo zahraničí v Praze, které se stalo jediným vydávacím místem v celém Československu.[38]

Třeba říci, že obdobná situace jako v Československu byla i u obou severních sousedů. V Polsku nadále formálně platil zákon z roku 1936, přičemž cestovní pasy nebyly vydávány s odvoláním na § 3, odst. 2 citovaného zákona. V roce 1954 nahradil tento zákon Dekret státní rady (Rada państwa – kolektivní hlava státu) ze 14. srpna 1954[39],

33 STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Warszawa, PAN-ISP 2010, s. 32.

34 Československo-německá dohoda o malém pohraničním styku z 26. 1. 1939 byla právně irelevantní, protože v českých zemích byly veškeré právní normy vydané po dni 29. 9. 1938 prohlášeny za neplatné, pokud nebyly po 5. 5. 1945 výslovně znovu uznány za platné. Viz vyhláška ministra vnitra ze dne 27. 7. 1945 č. 30/1945 Sb., o platnosti ústavního dekretu prezidenta republiky ze dne 3. 8. 1944 č. 11/1944 úředního věstníku československého o obnově československého právního pořádku, *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, roč. 1945, částka 15, s. 51.

35 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1925, částka 102, s. 1165, vl. vyhláška č. 238/1925 Sb.

36 *Tamtéž*, roč. 1949, částka 20, s. 190, zák. č. 53/1949 Sb.

37 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, s. 54.

38 *Sbírka zákonů republiky Československé, roč.* 1951, částka 55, s. 330, vl. nařízení č. 125/1951 Sb.

39 *Dz. U. 1954*, Nr. 39, poz. 170.

který vůbec nemluvil o tom, za jakých okolností je možné či nemožné vydat občanovi pas nebo jiný doklad, což znamenalo, že takové rozhodnutí plně záviselo na státních orgánech (orgánech ministerstva veřejné bezpečnosti, ministerstva vnitra). Obdobná byla situace v NDR: i zde formálně platila pasová vyhláška z roku 1932 opírající se o pasový zákon Severoněmeckého spolku z roku 1867, ale cestovní pasy se s odůvodněním, že by cesta mohla ohrozit zájmy státu, nevydávaly. Dne 15. září 1954 schválila Lidová sněmovna NDR nový pasový zákon, podle kterého neměl občan na vydání pasu právní nárok.[40]

Pohraniční styk s Polskem ve skutečnosti nebyl nikdy úplně zrušen a jako první byl také liberalizován. Prováděcí vyhláška k zákonu o cestovních pasech vydaná ministerstvem vnitra 16. března 1949[41] zmocňovala okresní národní výbory v pohraničním pásmu na hranici československo-polské a československo-maďarské vydávat i nadále propustky pro malý pohraniční styk. Styk s Polskem se prozatímně řídil starou československo-polskou dohodou z roku 1925. Přípravu nové smlouvy zřejmě zpozdila otázka konečného vytyčení hranic v prostoru řeky Jizery, která byla vyřešena až v roce 1958. Malý pohraniční styk s Polskem pak nově regulovala dohoda podepsaná v Praze 4. července 1959, která vstoupila v platnost 12. dubna 1960.[42] Umožňovala obyvatelům obou států žijících v pásmu širokém 15 km od hranic získat buď stálou propustku, pokud to bylo odůvodněno pracovními povinnostmi (především obhospodařováním pozemků), anebo jednorázové propustky z humanitárních či vážných osobních důvodů.

V roce 1962 byla na československo-polskou hranici rozšířena platnost turistické konvence z 6. září 1955 (platná od 22. dubna 1956) vztahující se původně jen na oblast Vysokých Tater.[43] Každý československý nebo polský občan mohl nyní získat propustku platnou spolu s občanským průkazem k návštěvě protilehlé pohraniční turistické oblasti Krkonoš na dobu nejvýše šesti dní. Propustky vydávaly krajské správy ministerstva vnitra prostřednictvím okresních správ Veřejné bezpečnosti (v Praze Hlavní správa Veřejné bezpečnosti), jinak řečeno pověřené policejní služebny podle místa trvalého bydliště žadatele. V Polsku propustky vydávala Vojvodská oddělení Občanské milice (Komenda wojewódska Milicji obywatelskiej – KWMO), tedy rovněž policejní orgány.[44] Překročení hranice bylo ale možné jen na stanove-

40 *Gesetzblatt der DDR*, 1954, I., s. 786.

41 *Úřední list republiky Československé*, roč. 1949, díl I, částka 51, s. 359, vyhláška MV č. 439/1949 ú. l., § 6, odst. 5.

42 *Sbírka zákonů Republiky československé*, roč. 1960, částka 39, s. 285, vyhláška ministra zahraničních věcí č. 99/1960 Sb. ze dne 8. 6. 1960.

43 *Tamtéž*, roč. 1956, částka 16, s. 56, vyhláška ministra zahraničních věcí č. 29/1956 Sb. Text dohody viz *Příloha ke Sbírce zákonů Československé republiky*, částka 16/1956, s. 9–11. Srov. též *Dokumenty i materiały do stosunków polsko-czechosłowackich*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, PAN 1985. Tom I, część 2 (dále jen: I/2), dok. 309, s. 247–251.

44 STOLA, Dariusz: *Kraj bez wyjścia?*, s. 90.

ných hraničních přechodech v Harrachově a na Špindlerově boudě (druhý přechod byl později zrušen a nahrazen přechodem na Pomezních Boudách).[45] Konvence se – poněkud překvapivě – nevztahovala na oblast Jizerských hor, byť pro Orlické hory (a na východě Slovenska pro oblast Dukly) platila.[46] Současně zpřístupnila v Krkonoších hraniční cestu, nově pojmenovanou Cesta československo-polského přátelství, která byla od roku 1948 pro turisty uzavřena.[47] K použití této cesty nebyla zapotřebí turistická propustka, stačil občanský průkaz. Oficiálně byla tato cesta přístupná až do roku 1990 jen pro československé a polské občany.[48]

Vedle malého pohraničního styku a turistické konvence začal být od roku 1956 postupně a pomalu liberalizován i běžný cestovní styk se socialistickými státy. Cesty byly zpravidla omezeny jen na pozvání blízkých příbuzných a bylo možné je uskutečnit většinou jen jednou za rok. K soukromé cestě do evropských socialistických států se obyčejně nevydával cestovní pas, ale jen příloha k občanskému průkazu opravňující k jednomu překročení hranic. Ministerstvo zahraničních věcí formálně zmocnilo k vydávání těchto příloh orgány ministerstvo vnitra, kterými byla podobně jako u turistických propustek okresní oddělení ministerstva vnitra – okresní správy VB, v Praze, Brně, Ostravě a Bratislavě městské správy VB.[49] Od 1. srpna 1958 mohly tyto orgány vydávat cestovní doklady k turistickým a soukromým cestám do všech evropských socialistických států.[50] K mnohem větší liberalizaci pasových předpisů došlo koncem padesátých let v Polsku. Zákon o cestovních pasech ze 17. června 1959[51] po formální stránce dával občanovi při splnění zákonem stanovených podmínek právo na vydání cestovního dokladu. Nemusel to být pas, ale i jej nahrazující cestovní doklad, což byl v Polsku pro cesty do Československa (a později vůbec do zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci) zpravidla občanský průkaz (dowód osobisty) s úředním zápisem o tom, že držitel může vycestovat. § 2 zákona ovšem umožňoval odmítnout vydání cestovního dokladu, a to buď v případě, že osoba dříve porušila

45 VOTRUBEC, Ctibor – ČEŘENSKÝ, Míťa: *Turistická oblast polských Krkonoš v rámci československo-polské konvence. Příloha k průvodci „Krkonoše“*. Praha, STN 1963, s. 24.

46 *Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1961, částka 37, s. 275, vyhláška ministra zahraničních věcí č. 80/1961 Sb. z 4. 7. 1961, *tamtéž*, roč. 1962, částka 32, s. 299, vyhláška ministra zahraničních věcí č. 61/1962 Sb. z 13. 6. 1962.

47 DOSTÁL, Jaroslav: *Krkonoše*. Praha, Knihkupectví Klubu českých turistů 1948, s. 12.

48 *AMZV*, mikrofilmy smluv, Polsko, sign. 6.160, číslo filmu 435/81 – dodatek č. 2. Výměna dopisů mezi ministry zahraničních věcí ČSFR a Polska Jiřím Dienstbierem a Krzysztofem Skubiszewskim z 2. 8. 1990 a 24. 9. 1990, kterými se hraniční cesta otevírá i pro občany třetích zemí. Viz též *Sbírka zákonů ČSFR, ČR, SR*, roč. 1990, částka 89, s. 2070–2071, č. 555/1990 Sb.

49 *Úřední list Československé republiky*, roč. 1956, částka 57, s. 324, vyhláška MZV č. 114/1956 ú. l. z 2. 6. 1956

50 *Tamtéž*, roč. 1958, částka 64, s. 533, vyhl. MZV č. 117/1958 ú. l. z 30. 7. 1958.

51 *Dz. U. 1959*, Nr. 36, poz. 224, pozdější novely: 29. 6. 1962 (*Dz. U. 1962*, Nr. 39, poz. 172), 14. 2. 1967 (*Dz. U. 1967*, Nr. 6, poz. 21) a 5. 12. 1983 (*Dz. U. 1983*, Nr. 66, poz. 29). Prováděcí nařízení ministrů vnitra a zahraničních věcí (rozporządzenie ministrów Spraw wewnętzrnych i Spraw zagranicznych) ze 4. 3. 1960 (*Dz. U. 1960*, Nr. 18, poz. 107).

pasové předpisy, v cizině vyvíjela činnost škodící zájmu PLR, anebo by cesta mohla ohrozit státní zájem.

Na hranici s NDR vypadala situace jinak a malý pohraniční styk tu v padesátých letech neexistoval.[52] Důvody byly celkem zřejmé: přes východoněmecké území bylo možné dostat se poměrně snadno do Západního Berlína. Situace se změnila po uzavření hranice mezi Východním a Západním Berlínem (12. srpna 1961) a zahájením stavby berlínské zdi. Platný východoněmecký zákon o cestovních pasech z 15. září 1954 přitom úlevy v pohraničním styku v § 7 umožňoval. V roce 1962 byla podepsána mezi ČSSR a NDR turistická konvence, umožňující československým občanům návštěvu drážďanského a erfurtského kraje a občanům NDR příhraničí Severočeského a Západočeského kraje. Přechod hranic se uskutečňoval na základě propustky k občanskému průkazu. Na rozdíl od turistické konvence s Polskem bylo v případě styku s NDR podmínkou zakoupení poukázky na služby (tzv. voucheru) u registrované cestovní kanceláře, která pak zpravidla sama zaslala žádost o propustku příslušné okresní správě Veřejné bezpečnosti.[53] V NDR byl proces zřejmě podobný, byť se nepodařilo dohledat podrobnosti. Propustky pravděpodobně vydávaly – podobně jako jiné cestovní doklady – pověřené úřadovny Německé lidové policie (Deutche Volkspolizei).[54] Překročení hranice bylo možné jedině v Hřensku či na Cínovci, anebo vlakem na železničním přechodu Děčín – Bad Schandau.[55]

K situaci na česko-saské hranici zbývá dodat, že již dříve, od 1. dubna 1951, byla obnovena peážní (tranzitní) doprava z Liberce do Varnsdorfu přes Žitavu (Zittau). Vlaky zde projížděly bez zastavení a cestující nepodléhali pasové ani celní prohlídce.[56] Tranzitní doprava zde existovala již v meziválečném období,[57] po válce ale dlouho nemohla být obnovena podle původní československo-německé dohody, protože úsek v délce 5 km mezi Hrádkem nad Nisou a mostem přes Lužickou Nisu připadl

52 Je ovšem pravděpodobné, že existovaly nějaké místně platné dohody týkající se služebního styku, jako např. styku železničářů v přechodových stanicích, předávání pošty v pohraničních stanicích poštovními zaměstnanci apod. Žádné konkrétní dohody se ale zatím nepodařilo dohledat.

53 *Turistický průvodce ČSSR. 1. Krušné hory*. Praha, Sportovní a turistické nakladatelství 1966, s. 240–242.

54 Podle pasového zákona NDR z 15. 9. 1954 (*Gesetzblatt der DDR*, 1954, I., s. 786) vydávalo cestovní pasy občanům NDR ministerstvo zahraničních věcí nebo jiné orgány jím pověřené, víza – včetně výjezdních – ministerstvo vnitra (§ 6). Vládním nařízením bylo možné stanovit, které jiné doklady nahrazují pas (§ 3, odst. 1). V praxi cestovali do států RVHP občané NDR na osobní průkaz (Personalausweis) s přílohou či razítkem nahrazujícím výjezdní vízum. Tyto náležitosti vydávala Německá lidová policie. Pasový zákon NDR z 28. 6. 1979 (*Gesetzblatt der DDR*, 1979, I., s. 148) pak vydávání obyčejných cestovních pasů a nahrazujících cestovních dokladů výslovně přenesl na oddělení pasů a hlášení pobytu Německé lidové policie (§ 5, písm. a).

55 *Turistický průvodce ČSSR*. 1. *Krušné hory*, s. 242.

56 SCHREIER, Pavel: *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha, Baset 2004, s. 69.

57 *Úřední jízdní řád Republiky Československé*, Letní období 1937, tab. 111, s. 195–196, tab. 134a, s. 238. V meziválečném období byla situace usnadněna tím, že trať Liberec – Zittau – Varnsdorf patřila od svého postátnění roku 1905 Saským státním drahám. Viz SCHREIER, Pavel: *Zrození železnic v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, s. 70–71.

Polsku, s nímž musela být uzavřena zvláštní dohoda.[58] Výměnou za povolení průjezdu přes území NDR povolilo zase Československo tranzit vlaků Německé říšské dráhy (Deutsche Reichsbahn – DR[59]) ze Žitavy do Seifhennersdorfu přes Varnsdorf.

Je nutno zmínit se také o postihu za nedovolené překročení hranice. Neoprávněné překročení státní hranice bez pasu či propustky (stejně jako překročení sice s propustkou, ale mimo hraniční přechod) bylo v Československu až do roku 1948 stále trestáno jen jako přestupek proti pasovému zákonu č. 55/1928 Sb., tj. pokutou do 5 000 Kčs nebo vězením do 14 dní. Nový zákon o cestovních pasech č. 53/1949 Sb., který vstoupil v platnost 1. dubna 1949, umožňoval v § 8 uložit pokutu až 50 000 Kčs nebo trest vězení až do šesti měsíců, pokud všem nešlo o čin přísněji trestaný podle jiných předpisů. Od 1. srpna 1950 bylo nedovolené překročení hranice s Polskem trestáno na základě § 100 trestního zákona správního rovněž pokutou do 50 000 Kčs nebo vězením do dvou měsíců.[60] Tím se situace lišila od poměrů na hranici s Rakouskem či Německem, včetně sovětské okupační zóny Německa, resp. NDR, kde od podzimu 1948 při zadržení při pokusu o přechod zpravidla hrozil pachateli buď postih za pokus o nedovolené opuštění republiky s trestní sazbou od jednoho roku do pěti let, anebo přímo za přípravu velezrady, kde byla sazba samozřejmě ještě mnohem vyšší (10–25 let).[61]

V NDR bylo nedovolené překročení hranice do Československa původně stíháno podle nařízení o trestání přestupků proti pasovým předpisům (Paßstrafverordnung) z 27. května 1942,[62] a to peněžitým trestem anebo vězením (zpravidla šest měsíců) či obojím. Zákon o cestovních pasech z 15. září 1954 ve svém § 8 stanovoval za nedovolené opuštění území NDR či nedodržení podmínek, za kterých byla cesta povolena (cesta do státu, pro který cestovní doklad nebyl vydán, překročení povolené doby pobytu, zneužití cestovního dokladu k jinému účelu cesty), vězení do tří let či peněžitý trest.[63] Novelou z 11. prosince 1957 byl § 8 ještě zpřísněn, protože trestné bylo také opuštění území NDR na základě zfalšovaných dokladů nebo dokladů vydaných na základě nepravdivých údajů či zfalšovaných podkladových materiálů a rovněž pouhý pokus o neoprávněné opuštění republiky.[64] Trestní zákon NDR, kte-

58 *Dokumenty i materiały do stosunków polsko-czechosłowackich*, I/2, dok. 236, s. 88–96.
59 Tak zněl název státního drážního podniku NDR.
60 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1950, částka 40, s. 109, zák. č. 88/1950 Sb. ze dne 12. 7. 1950.
61 *Tamtéž*, roč. 1948, částka 85, s. 1461, zák. č. 231/1948 Sb. ze dne 6. 10. 1938. Trestný čin nedovoleného opuštění republiky byl převzat jako § 95 i do nového trestního zákona č. 86/1950 Sb. (*Tamtéž*, roč. 1950, částka 39, s. 213) a později v poněkud měkčí formě jako § 109 odst. 1 a 2 do trestního zákona č. 140/1961 Sb. (*Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1961, částka 65, s. 465). V praxi byly v padesátých letech osoby zadržené při pokusu o překročení západní hranice zpravidla stíhány nikoliv pro nedovolené opuštění republiky, ale pro přípravu velezrady podle § 78 tr. z.
62 *RGBl. 1942 I*, s. 348.
63 *Gesetzblatt der DDR*, 1954, I., s. 786.
64 *Tamtéž*, 1957, I., s. 650.

rý vstoupil v platnost 1. července 1968,[65] zavedl trestný čin nedovoleného opuštění republiky (Republikflucht, § 213), který se trestal odnětím svobody na dobu do pěti let, podle novely z 28. června 1979 v případě přitěžujících okolností až na osm let. Nedovolené překročení hranice NDR s jinými socialistickými státy – ať už občanem NDR, či cizincem – bylo však zpravidla považováno za tzv. lehký případ, a pokud zde nebyla důvodná domněnka, že „pachatel" hodlal utéci přes sousední socialistický stát do „kapitalistické ciziny", bylo možné jej potrestat pouhou pokutou od 10 do 300 (východoněmeckých) marek.[66]

Odlišná byla situace v Polsku, protože polský trestní zákon neměl ustanovení o nedovoleném opuštění republiky. Trestné bylo pouze nedovolené překročení státní hranice, přičemž trestnost se týkala pouze hranice Polské lidové republiky, nikoliv hranic obecně. Polský občan, který opustil Polsko legálně a zůstal v zahraničí anebo odjel legálně do některého státu a pak překročil nedovoleně hranici do třetího státu (např. z Jugoslávie do Rakouska), se tedy z hlediska polského práva dopouštěl jen správního přestupku. Tresty za nedovolené překročení hranice byly ovšem i v Polsku přísné. Bezprostředně po válce bylo nedovolené překročení státní hranice stíháno ještě jen jako přestupek proti dekretu prezidenta republiky z 23. prosince 1927 o státních hranicích ve znění novely uveřejněné vyhláškou ministra vnitra z 22. ledna 1937.[67] Za nedovolené překročení státní hranice hrozil podle § 23 této vyhlášky peněžitý trest nebo vězení až do jednoho roku či obojí. Trest se vztahoval na každou osobu bez ohledu na státní občanství, což znamenalo, že trestu podléhali např. i českoslovenští občané, kteří neoprávněně překročili hranici směrem do Polska.[68] Dekretem z 15. září 1948 byl trest za nedovolené překročení státních hranic zvýšen z jednoho na tři roky, přičemž stejně mohl být potrestán i ten, kdo hranice sice překročil s platným dokladem, avšak nikoliv na místě k tomu určeném.[69] Konečně dekretem státní rady (což byla kolektivní hlava Polské lidové republiky) z 23. března 1956 byl za nedovolené překročení státní hranice stanoven trest odnětí svobody až na pět let (§ 30), přičemž ale v „případech méně důležitých" (w przypadku małej wagi) bylo možné takový čin potrestat jen peněžitou pokutou do výše pěti tisíc zlotých anebo vězením do jednoho roku (§ 30, odst. 2).[70] Zde je opět zřejmý rozdíl: přísné tresty hrozily za pokus uniknout po moři na relativně blízký dánský ostrov Bornholm ane-

65 Trestní zákon NDR (Strafgesetzbuch der DDR) nahradil do té doby platný říšský trestní zákon (Reichstrafgesetzbuch) z roku 1871, používaný jinak kontinuálně v SRN. Po sjednocení Německa byl s platností od 3. 10. 1990 říšský trestní zákon opětovně zaveden i na území někdejší NDR.

66 Anpassungsgesetz vom 11 Juni 1968, § 1, *Gesetzblatt der DDR*, 1968, I., s. 242.

67 *Dz. U. RP*, 1937, Nr. 11, poz. 83.

68 Na konci čtyřicátých a na počátku padesátých letech bylo běžné, že českoslovenští občané, kteří nelegálně překročili polskou hranici a byli zajištěni polskými orgány, byli odsuzováni k několika týdnům či měsícům nucených prací, které si často odbývali při budování válkou zničené Varšavy.

69 *Dz. U. RP*, 1948, Nr. 47, poz. 348.

70 *Dz. U. PRL*, 1956, Nr. 9, poz. 51. Změna: *Dz. U. PRL*, 1959, Nr. 27, poz. 168

bo (do roku 1961) za pokus o překročení hranice s NDR, protože přes ni bylo možné dostat se do Západního Berlína. Naproti tomu malé tresty (vysoká pokuta nebo krátkodobé vězení) hrozily za překročení hranic do Československa (a od roku 1961 i do NDR), kdy se dalo předpokládat, že pachatel nehodlal emigrovat na Západ. Tato úprava byla pojata i do nového polského trestního zákona z 19. dubna 1969,[71] který nahradil doposud používaný platný trestní kodex z roku 1932. Článek 288 nového trestního zákona říkal, že kdo bez vyžadovaného povolení překročí hranice PLR, bude potrestán odnětím svobody až na pět let. V méně závažných případech (čl. 288, odst. 2) bylo možné takovou osobu potrestat jen vězením do jednoho roku nebo peněžitým trestem. Samotný pobyt za hranicí bez platného pasu, pokud nebyl spojen s činností vedoucí k poškození PLR, ale ani nadále trestný nebyl.

Je vhodné dodat, že přísné tresty za nedovolené překročení hranic v Československu, Polsku a NDR (a rovněž v ostatních tzv. socialistických státech s výjimkou Jugoslávie) byly pouhou implementací sovětského trestního práva. Trestní zákoník Ruské sovětské federativní socialistické republiky (RSFSR)[72] trestal v článku 84 nedovolené překročení státní hranice či pokus o její překročení třemi lety nucených prací, avšak útěk ze země (emigraci) považoval přímo za velezradu (čl. 58, odst. 1, písm. a), za kterou ukládal trest smrti nebo v případě polehčujících okolností pobyt v pracovním táboře na dobu 10 let.[73]

V Československu nastaly změny k lepšímu v šedesátých letech. Na základě vládního nařízení z 28. srpna 1963 bylo vydávání veškerých cestovních dokladů (vyjma diplomatických a služebních pasů) převedeno z ministerstva zahraničních věcí zpět na ministerstvo vnitra,[74] které pravomoc delegovalo na své okresní a krajské či městské správy. Na základě usnesení vlády ČSSR č. 1076 z 21. prosince 1963 měl být postupně zcela uvolněn cestovní styk se socialistickými státy, zatímco cesty do ostatních zemí měly být i nadále omezeny jen na návštěvy příbuzných.[75] Pro cesty do zemí RVHP byly stále vydávány cestovní přílohy k občanskému průkazu, buď jednorázové, nebo později stálé, platné zpravidla na jeden až dva roky. Pro hromadné zájezdy byly vydávány

71 *Dz. U. PRL*, 1969, Nr. 13, poz. 94.

72 Jednotlivé svazové republiky měly své vlastní trestní kodexy, avšak ty se lišily jen uspořádáním jednotlivých článků, nikoliv zpracovanou materií či výší trestů.

73 Trestní zákoník RSFSR byl přijat 22. 11. 1926 a byl několikrát novelizován. Dne 25. 1. 1927 do něj byla zakomponována část o „kontrarevolučních" trestných činech, včetně pověstného článku 58. Podle původního znění čl. 84 se nedovolené překročení státní hranice trestalo vězením do jednoho roku nebo pokutou do 500 rublů, avšak novela z 10. 11. 1936 zvýšila trest na tři roky. Původní úřední texty trestního zákona a jeho novel (publikované ve sbírkách *Sobranie zakonov SSSR* a *Sobranie uzakoneniej RSFSR*) jsem neměl k dispozici. Články cituji podle komentovaného vydání trestního zákoníku TRAJNIN, Aron – MEN'ŠAGIN, Vladimir – VYŠINSKAJA, Zinajda: *Ugolovnyj kodeks*. Komentarij. 2. izd. Moskva, Juridičeskoje izdateĺstvo 1946. Zde jsou i novely a doplňky trestního zákona.

74 *Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1963, částka 39, s. 261, vládní nařízení č. 66/1963 Sb.

75 *NA*, f. Úřad předsednictva vlády ČSSR, usnesení vlády ČSSR, č. 1076/1963.

tzv. zájezdní soupisky, tj. hromadný doklad, přičemž každý účastník se vykazoval občanským průkazem. Přílohu k občanskému průkazu mohl získat každý občan, pokud byl svéprávný a nebyly proti němu námitky z hlediska jeho zachovalosti. Jako první byl od 1. ledna 1964 uvolněn cestovní styk s Maďarskem, což představovalo určitou koncesi pro maďarskou menšinu na Slovensku. Československo-maďarská dohoda o vzájemném cestovním styku se stala vzorem pro pozdější dohody s ostatními socialistickými státy: obsahovala totiž vedle zveřejněné části též neveřejnou část, v níž se strany zavazovaly nepropouštět občany druhého státu do třetích zemí, pro něž jejich cestovní doklady neplatily, čímž mělo být znemožněno, aby někdo přes území jiného socialistického státu odcestoval bez povolení do „kapitalistické ciziny".[76] Cestovní styk s NDR byl uvolněn od 31. srpna 1967.[77] Cesty do Polska (a z Polska do Československa) nebyly zcela uvolněny, protože k individuální cestě bylo zapotřebí pozvání od fyzické nebo právnické osoby. K úplnému uvolnění cestovního styku došlo teprve s platností od 20. srpna 1977. Vycestování bylo vázáno na zakoupení minima devizových prostředků na každý den pobytu. Současně se vstupem dohody v platnost přestaly být vydávány propustky v rámci turistické konvence, zatímco dohoda o malém pohraničním styku zůstala v platnosti.[78]

Dne 18. června 1965 přijalo Národní shromáždění nový zákon č. 63/1965 Sb., o cestovních dokladech.[79] Na rozdíl od zákona z roku 1949 dával každému občanovi právo získat cestovní pas nebo jiný doklad a důvody, pro které bylo možné jeho vydání odmítnout, byly v § 4 taxativně stanoveny. Ovšem jedním z důvodů odmítnutí bylo i to, že cesta by „nebyla v souladu se zájmy státu", což byla ještě gumovější formulace než ta, se kterou operoval v § 7 zákon z roku 1928. Prováděcí vyhláška k novému zákonu vázala platnost pasu na vystavení výjezdní doložky. Ta mohla být (a zpravidla i byla) pro ostatní státy Rady vzájemné hospodářské pomoci trvalá, ale jinak jen jednorázová.[80] Vydávala se na základě pozvání od fyzické osoby bydlící v zahraničí, od

76 *AMZV*, mikrofilmy smluv, Maďarsko, sign. L3600, mikrofilm č. 274/80. Dohoda byla podepsána v Praze 11. 12. 1963. Zveřejněnou část smlouvy viz *Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1964, částka 1, s. 3, č. 2/1964 Sb. Určitou výjimku tvořila československo-jugoslávská dohoda podepsaná 8. 10. 1964 v Bělehradě. Ta závazek nepropouštět občany druhé strany do třetích zemí neobsahovala, protože jugoslávští občané mohli cestovat volně do všech států. Do Jugoslávie se ovšem nedalo cestovat zcela volně, a navíc článek 3 umožňoval smluvním stranám vydávat po vzájemné dohodě i jiné doklady než cestovní pasy, které pak platily jen pro cestu do druhého smluvního státu. Toho Československo využívalo od roku 1981, kdy byly vydávány zvláštní cestovní pasy platné pouze k cestám do Jugoslávie. Text smlouvy viz *AMZV*, mikrofilmy smluv, Jugoslávie, sign. 3778, mikrofilm 0159/80. Srov. *Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1965, částka 8, s. 79, č. 13/1965 Sb.

77 *Tamtéž*, roč. 1967, částka 37, s. 366, vyhl. MZV č. 101/1967 Sb. V Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR se bohužel text smlouvy mezi ČSSR a NDR nepodařilo dohledat.

78 Dohoda o uvolnění cestovního styku byla podepsána ve Varšavě 20. 7. 1977. Její úplný text včetně viz AMZV, mikrofilmy smluv, Polsko, sign. L 6.160, mikrofilm č. SP 435/81. Oficiálně publikované znění viz *Sbírka zákonů ČSSR*, roč. 1977, částka 19, s. 301, č. 59/1977 Sb.

79 *Tamtéž*, roč. 1965, částka 31, s. 352, zák. č. 63/1965 Sb.

80 *Tamtéž*, roč. 1965, částka 31, s. 353, vyhl. MV a MZV č. 64/1965 Sb.

roku 1968 také na základě příslibu prodeje deviz od Státní banky československé (SBČS). V roce 1968 a ještě i v roce 1969 byl připravován v Československu nový zákon o cestovních dokladech, který měl cestování zcela uvolnit. Občan měl mít právo vycestovat kdykoliv kamkoliv. Nástup ostré fáze normalizace způsobil, že uvedený zákon nebyl nikdy vydán a situace v oblasti cestování se oproti šedesátým letům naopak výrazně zhoršila. Od 9. října 1969 bylo pro československé občany prakticky nemožné vycestovat soukromě na Západ, protože vyjma cest k nejbližším příbuzným byly soukromé cesty povolovány jen v případě získání tzv. devizového příslibu.[81] Ten bylo ale velmi obtížné získat, protože devizy uvolňované SBČS ani zdaleka nemohly pokrýt všechny žádosti.

Styk mezi Československem a sousedními socialistickými zeměmi byl sice v období normalizace nesrovnatelně snadnější než po válce anebo v padesátých letech, ale celkově vzato nebyl zcela volný. Zatímco ve vztahu k NDR neplatila žádná omezení, v letech 1980–1981 zavedlo československé vedení z hospodářských a politických důvodů omezení ve styku s Polskem. Na základě československo-polských jednání rozhodlo předsednictvo ÚV KSČ 31. října 1980 omezit počet soukromých cest československých občanů do Polska a opačně na čtyři ročně vyjma humanitárních důvodů.[82] Od 20. listopadu 1980 nařídila SBČS devizovým bankám neprodávat cestujícím polské zloté častěji než jednou za devadesát dní a rovněž Polská národní banka (Narodowy bank Polski) přistoupila k podobnému rozhodnutí, pokud jde o prodej československých korun polským občanům.[83] Protože dohoda o volném cestovním styku z roku 1977 vázala překročení hranic na příslušné devizové vybavení, došlo skutečně k omezení počtu cest. Zároveň na základě usnesení předsednictva ÚV KSČ československé úřady prakticky přestaly vydávat propustky pro malý pohraniční styk ze soukromých důvodů, byť dohoda o malém pohraničním styku formálně vypovězena nebyla. Dne 2. prosince 1981 předsednictvo ÚV KSČ rozhodlo s platností od 7. prosince jednostranně uzavřít polské hranice, které napříště bylo možné překračovat jen na ověřené pozvání blízkých příbuzných či z humanitárních důvodů.[84] O týden později byl v Polsku vyhlášen výjimečný stav, který formálně trval až do 22. července 1983, byť už koncem roku 1982 byl pozastaven. V Polsku byla po vyhlášení výjimečného stavu ihned zrušena možnost cestovat do ostatních zemí Rady vzájemné hospodářské pomoci na základě občanského průkazu a tato možnost nebyla již nikdy obnovena. I k cestě do uvedených států musel tedy polský občan mít po zrušení výjimečného stavu cestovní pas. To ale nebyl hlavní problém, protože k cestě

81 *Sbírka zákonů ČSSR, ČSR, SSR*, roč. 1969, částka 37, s. 409, vládní nařízení č. 114/1969 Sb. ze dne 8. 10. 1969.
82 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, dok. 23, s. 221–227.
83 *Archiv České národní banky*, f. Státní banka československá, fasc. cestovní ruch 1980 – Polsko.
84 RYCHLÍK, Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, dok. 24, s. 228–233.

do zemí RVHP nebylo těžké jej získat. Větší problém představovala skutečnost, že československá strana ani po zrušení výjimečného stavu neobnovila volný cestovní styk s Polskem, a to přes naléhání polské strany, která žádala především umožnit cesty do Polska příslušníkům polské menšiny na Těšínsku. Od roku 1984 byl pouze rozšířen okruh osob, které bylo možné zvát na soukromé návštěvy, umožněny cesty na základě předem zakoupených poukázek na služby (voucherů) a cesty v rámci organizované turistiky prostřednictvím cestovních kanceláří.[85] Současně byla znovu otevřena hraniční cesta v Krkonoších, uzavřená po vyhlášení výjimečného stavu.[86] Dne 24. května 1985 byl podepsán také prováděcí protokol k dohodě o malém pohraničním styku z roku 1959, který fakticky omezil vydávání propustek jen na služební a humanitární důvody.[87]

V Polsku byla veškerá omezení týkající se cestování polských občanů zrušena s platností od 1. ledna 1989: polští občané napříště mohli získat pas platný k cestám do všech států světa a použitelný po dobu platnosti k neomezenému počtu vycestování, který po skončení každé cesty nebylo třeba (tak jako doposud) vracet pasovému úřadu.[88] V NDR nedošlo prakticky k žádné liberalizaci, protože podle platného pasového zákona z roku 1979 záviselo vydání jakéhokoliv cestovního dokladu na ministerstvu vnitra.

Cestování do Československa, a tedy ani styk na česko-saské hranici nebyly až do podzimu 1989 omezeny. Občané NDR mohli hranici překračovat na základě občanských průkazů, československí občané na základě cestovních pasů nebo cestovních příloh k občanským průkazům. Když ale na podzim 1989 začali východní Němci masově hledat útočiště na velvyslanectví SRN v Praze a vynucovali si tak propuštění do Spolkové republiky, rozhodl se východoněmecký komunistický režim Ericha Honeckera volný styk s Československem 3. října 1989 suspendovat a hranici pro běžné turistické cesty svých občanů uzavřít.[89] Českoslovenští občané naproti tomu mohli do NDR cestovat i nadále bez omezení. To netrvalo dlouho, protože Honecker brzy padl a jeho nástupce Egon Krenz 1. listopadu zákaz cestovat do Československa zrušil.[90] Dne 9. listopadu si Berlíňané vynutili otevření hranice se Západním Berlínem, komunistický režim se zhroutil a občanům NDR bylo umožněno svobodně cestovat kamkoliv.

85 *AMZV*, mikrofilmy smluv, Polsko sign. L 6.160, dodatek 1, č. 435/81. Fotokopie protokolu z 27. 6. 1984 Nové zásady cestovního ruchu ČSSR – PLR platné od 1. 8. 1984".

86 *Tamtéž*, bod 9 protokolu.

87 Protokol byl zrušen teprve v souvislosti se zrušením dohody po nabytí platnosti nové dohody o malém pohraničním styku v roce 1996 – viz *Sbírka zákonů ČR*, roč. 1996, částka 54, s. 1969, sdělení Federálního ministerstva zahraničních věcí (FMZV) č. 187/1996 Sb.

88 *Dz. U. 1988*, Nr. 40, poz. 317 – Rozporządzenie Rady ministrów z dnia 7. 12. 1988 w sprawie opłaty paszportowej.

89 TAYLOR, Frederick: *Berlínská zeď. 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989*. Praha, BB art, 2008, s. 394.

90 *Tamtéž*, s. 405.

V Československu bylo svobodné cestování do všech států světa fakticky umožněno od 4. prosince 1989, kdy byly nařízením federálního ministra vnitra zrušeny výjezdní doložky.[91] Československá strana však ani potom neotevřela zcela hranice s Polskem. K cestě z Československa do Polska a opačně bylo stále třeba mít úředně ověřené pozvání příbuzných, pozvání instituce druhého státu anebo voucher na zakoupené služby. Tehdejší federální ministr financí Václav Klaus, pozdější prezident České republiky, se totiž obával ekonomických dopadů otevření hranic na vnitřní československý trh.[92] Bez pozvání či voucheru byl ale možný tranzit do třetí země, což v praxi umožňovalo omezení cestovního ruchu obcházet. Ve skutečnosti nebyl dokonce plně obnoven ani malý pohraniční styk podle československo-polské dohody z roku 1959. Zcela volný styk na základě cestovních pasů byl opětovně zaveden teprve v květnu 1991.[93]

Spojení regionů po obou stranách hranice a volný pohyb přes ně by nebyly nikdy možné bez zániku komunistického režimu, který sice hovořil o bratrství a internacionalismu, ale na hranicích budoval drátěné zátarasy a kladl všemožné překážky kontaktům mezi lidmi. Vstupem České republiky, Slovenska a Polska do Evropské unie v roce 2004 a pak do schengenského prostoru roku 2007 se konečně otevřela cesta k tomu, aby hranice mezi těmito státy lidi již nikdy nerozdělovala.

91 Zrušení výjezdních doložek se formálně opíralo o § 7 zákona o cestovních dokladech č. 63/1965 Sb., podle kterého bylo ministerstvo vnitra po dohodě s ministerstvem zahraničních věcí zmocněno vydávat podrobnější předpisy týkající se cestovního styku, resp. o § 19 prováděcí vyhlášky ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních věcí č. 44/1970 Sb. (*Sbírka zákonů ČSSR, ČSR, SSR*, roč. 1970, částka 13, s. 227), podle níž mohla obě ministerstva stanovovat úlevy z platných předpisů týkajících se cestovních dokladů. Zajímavé ale je, že zrušení výjezdních doložek bylo pouze oznámeno v hromadných sdělovacích prostředcích, ale nikdy nevyšlo ve Sbírce zákonů ČSSR.

92 Za tuto informaci děkuji prof. Jackovi Baluchovi, tehdejšímu polskému velvyslanci v Praze.

93 *Sbírka zákonů ČSFR, ČR, SR*, roč. 1991, částka 59, s. 1385, č. 322/1991 Sb.

Osvědčení — Bescheinigung

pro malý pohraniční styk. — für den kleinen Grenzverkehr

Majitel: Leopold Fuks
Inhaber:

Povolání: rezník
Beruf:

Bydliště: Buslavice č. 169
Wohnort:

Státní příslušnost: československ.
Staatsangehörigkeit:

Narozen(a) dne 26. 3. 1869.
Geboren am

v Buslavicích
in

Popis osoby: — Personsbeschreibung:

Postava a velikost: prostřední
Gestalt und Größe:

Obličej: obyčejné
Gesicht:

Vlasy: šedé
Haare:

Oči: šedé
Augen:

Ústa: obyčejné
Mund:

Nos:
Nase:

Zvláštní znamení:
Besondere Kennzeichen

Platí pro překročení z československé obce Buslavic
Gültig zum Grenzübertritt aus der tschechoslowakischen Gemeinde

do prusko-slezské-polské obce 5. 2. 1923. do Hati od 6/2. do 5/2. 1923.
in die preußisch-schlesische-polnische Gemeinde

Doba platnosti: za účelem navštívení svojí Matky.
Gültigkeitsdauer:

Obecní úřad v Buslavicích
Gemeindeamt in

dne 3. 7. 1923.
am

Kosak
obecní starosta — Gemeindevorsteher

Čís. 55
Nr.

Tuto se potvrzuje, že majitel jest skutečně osobou, kterou podobizna představuje, a že osvědčení vlastnoručně podepsal.

Hiemit wird bestätigt daß der Inhaber tatsächlich die durch das Lichtbild dargestellte Person ist und die Unterschrift eigenhändig vollzogen hat

Velitelství četnického stanoviště v Buslavicích

www.DETEKTORWEB.cz - 0

Propustka pro malý pohraniční styk z roku 1923.
(http://detektorweb.cz/index.4me?s=show&i=55313&mm=1&vd=1)

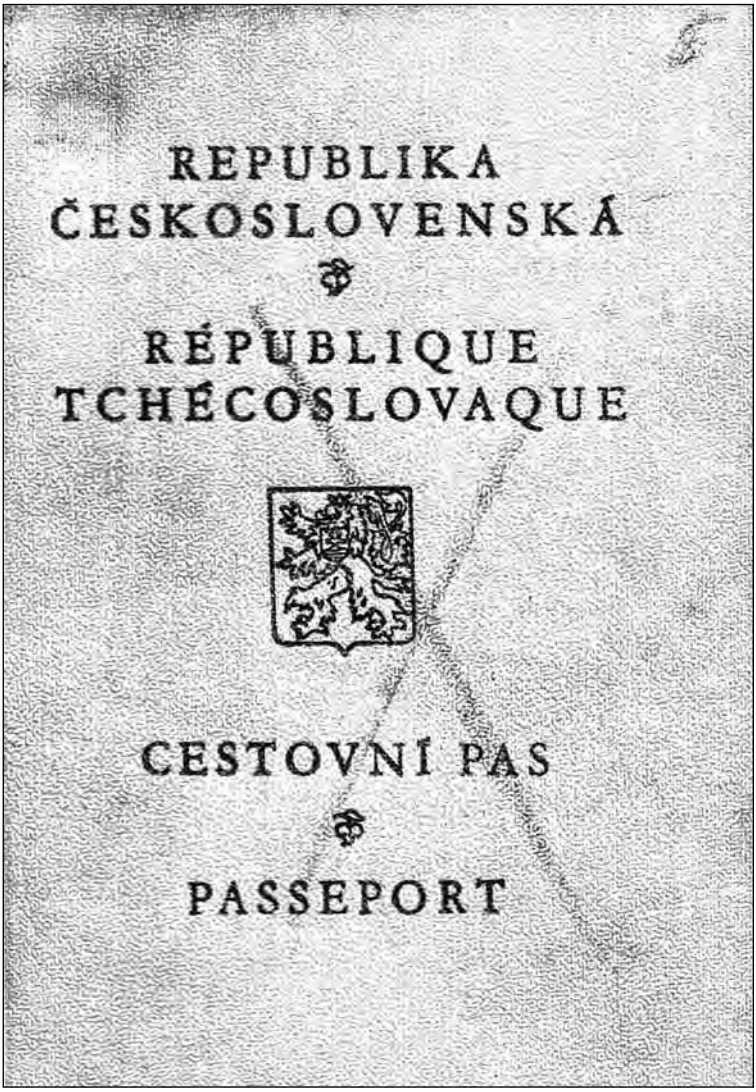

Zneplatněný cestovní pas z roku 1928. *(NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1931–1940, sign. H 1573/27)*

— 1 —

Tento cestovní pas obsahuje 32 stránky
Ce passeport contient 32 pages

CESTOVNÍ PAS
PASSEPORT
REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ
RÉPUBLIQUE TCHÉCOSLOVAQUE

Číslo cestovního pasu / N° du passeport: 16604
Jméno majitele / Nom du porteur: Eva Schablínova
Provázen svou manželkou / Accompagné de sa femme: —
a svými / et de: — dětmi / enfants.
STÁTNÍ PŘÍSLUŠNOST / NATIONALITÉ: československá / tchécoslovaque

7611

— 2 —

OSOBNÍ POPIS
SIGNALEMENT

Manželka — Femme

Zaměstnání / Profession: studující / étudiante
Rodiště a datum narození / Lieu et date de naissance: Praha 22/9 1932
Bydliště / Domicile: Praha
Obličej / Visage: oválý - ovale
Barva očí / Couleur des yeux: hnědá - brune
Barva vlasů / Couleur des cheveux: hnědá - châtaine
Zvláštní znamení / Signes particuliers: —

DĚTI — ENFANTS

Jméno / Nom	Stáří / Age	Pohlaví / Sexe

Manželka — Femme

Fotografie

PODPIS MAJITELE
SIGNATURE DU TITULAIRE
Eva Schablínová.

A JEHO MANŽELKY
ET DE SA FEMME

Za policejního prezidia

Úřad hlavního vydávajícího cestovní pas
Autorité délivrant le passeport

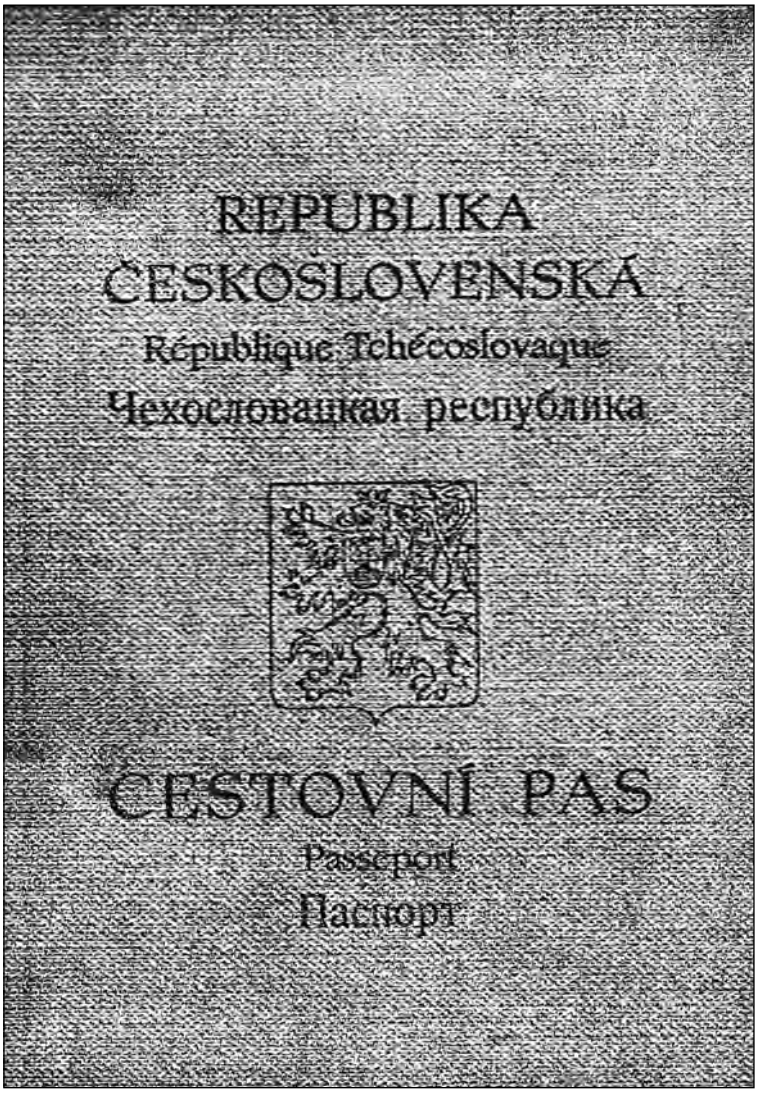

Cestovní pas z let 1945–1947. *(NA, Policejní ředitelství Praha II – všeobecná spisovna, 1941–1950, sign. R 2078/16)*

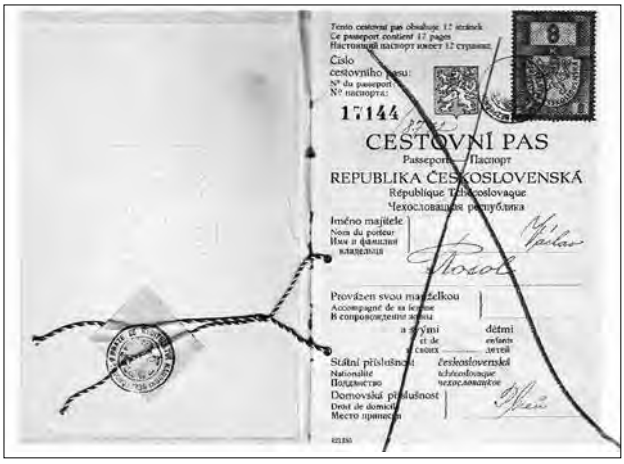

Tento cestovní pas obsahuje 12 stránek
Ce passeport contient 12 pages
Настоящий паспорт имеет 12 страниц

Číslo cestovního pasu:
N° du passeport
N° паспорта:

17144

CESTOVNÍ PAS

Passeport — Паспорт

REPUBLIKA ČESKOSLOVENSKÁ

République Tchécoslovaque

Чехословацкая республика

Jméno majitele
Nom du porteur
Имя и фамилия владельца

Provázen svou manželkou
Accompagné de sa femme
В сопровождении жены

a svými dětmi
et de enfants
и своих детей

Státní příslušnost československá
Nationalité tchécoslovaque
Подданство чехословацкое

Domovská příslušnost
Droit de domicile
Место приписки

Plzeň

– 2 –

Osobní popis
Signalement
Описание личности

Manželka
Femme – Жена

Zaměstnání
Profession
Занятие

úředník
úřednice

Rodiště a datum narození
Lieu et date de naissance
Место и время рождения

Plzeň
6.10.1901

Bydliště
Domicile
Место жительства

Plzeň

Obličej
Visage
Лицо

kruhovitý

Barva očí
Couleur des yeux
Глаза

modré

Barva vlasů
Couleur des cheveux
Волоса

světle hnědé

Zvláštní znamení
Signes particuliers
Особые приметы

–

Děti – Enfants – Дети

Jméno Nom – Имя	Stáří Age – Возраст	Pohlaví Sexe – Пол

– 3 –

Manželka
Femme – Жена

Fotografie
Photographie
Фотография

Podpis majitele
Signature du titulaire – Подпись владельца

Václav Kovář

a jeho manželky
et de sa femme – и его жены

– 4 –

Země, pro které jest tento cestovní pas platný:
Pays pour lesquels ce passeport est valable:
Страны, в пределах которых паспорт действителен:

Maďarsko a zpět
la Hongrie et retour

Platnost cestovního pasu končí:
Ce passeport expire le:
Действие паспорта кончается:

31. prosince 1945.

není-li obnoven,
à moins de renouvellement,
не были-ли возобновлен.

(přáv)

Vydán v
Délivré à
Выдан в

Praze – Prague

dne
date
дня

3. prosince 1945.

Podpis úředníka vydávajícího cestovní pas:
Signature de l'agent délivrant le passeport:
Подпись чиновника выдающего паспорт:

– 5 –

Obnovení a prodloužení platnosti
Renouvellements et prolongations de validité
Возобновление и продление действительности

C. 22906

Platí také k cestě do
Bon pour se rendre en

Rakousko a zpět
Autriche et retour

do 24. března 1946
jusqu'au

Ředitelství národní bezpečnosti v Praze
Direction de la sureté Nationale à Prague

22. března 1946.

ČESKOSLOVENSKÁ SOCIALISTICKÁ REPUBLIKA
ЧЕХОСЛОВАЦКАЯ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА

CESTOVNÍ PŘÍLOHA
ПУТЕВОЙ ЛИСТ

k občanskému průkazu č. 161934 série SL 51
к удостоверению личности № серия

Příjmení Hausdorf
Фамилия
Jméno Miroslav
Имя
Narozen dne 23.5.1922
Дата рождения
Děti do 15 let ////////////////////
Дети до 15 лет
K cestě do Maďarska a zpět
Для поездки в и обратно
v době do 23. července 1965
в период времени до
a k pobytu v tomto státě po dobu - 14 - dní od překročení státní hranice.
и для пребывания в этой стране в течение суток со дня переезда государственной границы.
Motor. vozidlo - pozn. značka IP 01 05 č. mot. 934849
Автомашина - номер № мот.

V Teplicích dne 23. dubna 1964
В дня

razítko
podpis

EXPONÁT

Cestovní příloha k občanskému průkazu z roku 1964.
(http://www.toulkystomem.cz/Ruzne/cestovani/detail.html?obl=cest_dokl&vyb=cest_pril)

Jednorázová výjezdní doložka k cestě do Itálie z roku 1968 a trvalá výjezdní doložka k cestě do států RVHP z téže doby ve formě razítek v pase (jednorázové výjezdní doložky ve formě razítka se přestaly vydávat v roce 1969).
(https://www.google.cz/search?q=v%C3%BDjezdn%C3%AD+dolo%C5%BEka&biw=1366&bih=635&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=oahUKEwjv4-jroPLRAhXpFJoKHUw9B2EQsAQIJw&dpr=1#imgrc=-5utq_3a52JNiM)

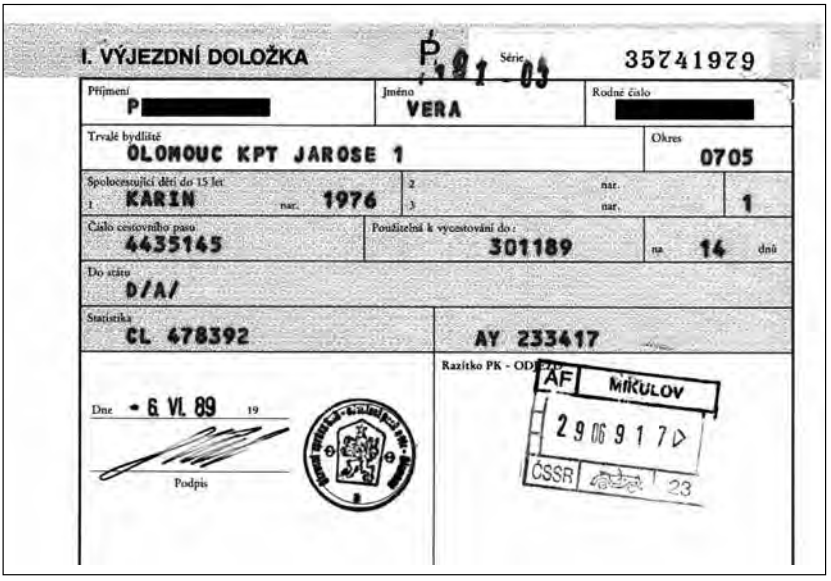

První díl výjezdní doložky z roku 1989.
(https://www.google.cz/search?q=v%C3%BDjezdn%C3%AD+dolo%C5%BEka&biw=1366&bih=635&tbm=isch&tbo=u&source=univ&sa=X&ved=oahUKEwjv4-jroPLRAhXpFJoKHUw9B2EQsAQIJw&dpr=1#imgrc=HitVRPO1pNodBM)

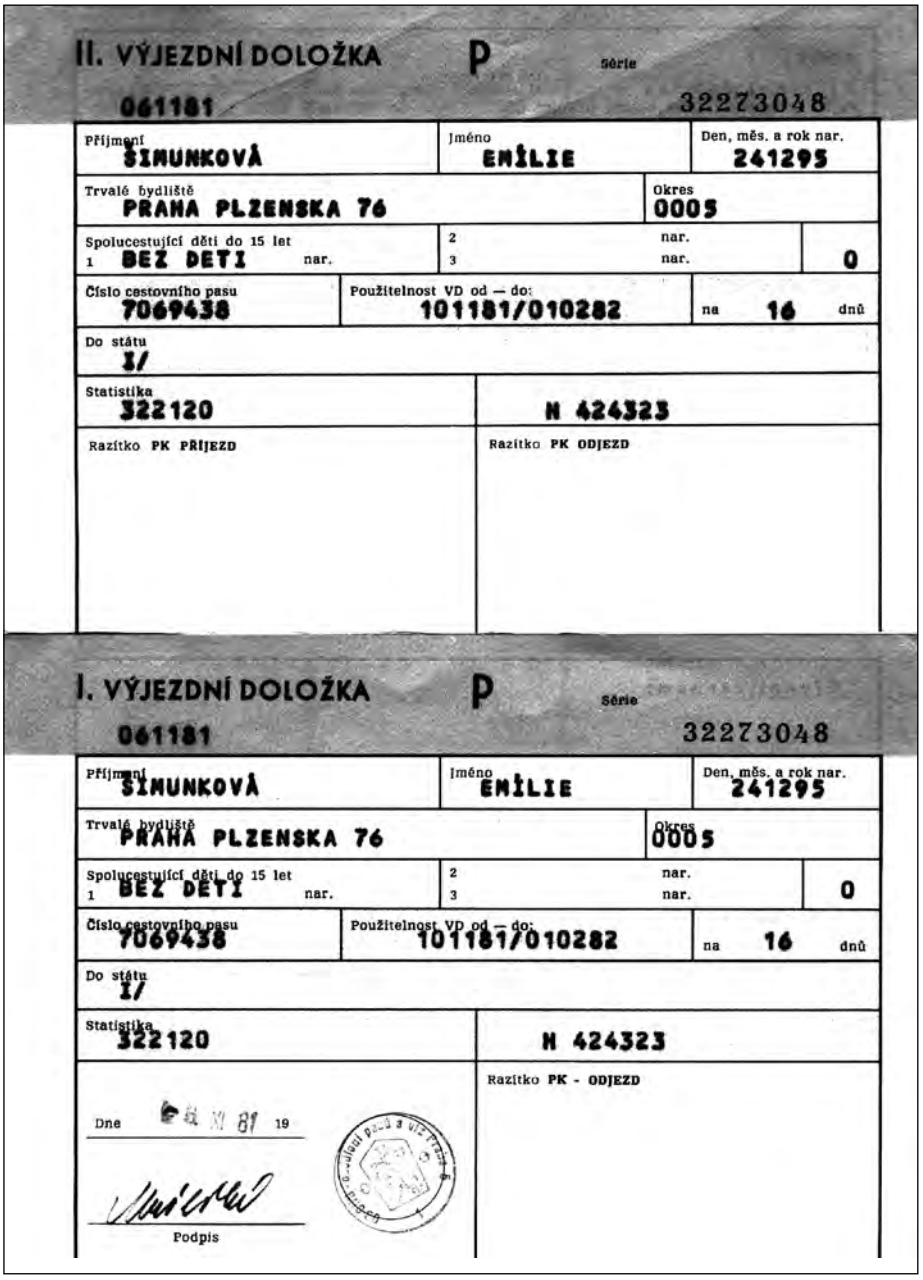

II. VÝJEZDNÍ DOLOŽKA P Série 32273048
061181

Příjmení: ŠIMUNKOVÁ	Jméno: EMÍLIE	Den, měs. a rok nar.: 241295
Trvalé bydliště: PRAHA PLZENSKA 76		Okres: 0005
Spolucestující děti do 15 let: 1 BEZ DETI nar.	2 nar. / 3 nar.	0
Číslo cestovního pasu: 7069438	Použitelnost VD od — do: 101181/010282	na 16 dnů
Do státu: I/		
Statistika: 322120	N 424323	
Razítko PK PŘÍJEZD	Razítko PK ODJEZD	

I. VÝJEZDNÍ DOLOŽKA P Série 32273048
061181

Příjmení: ŠIMUNKOVÁ	Jméno: EMÍLIE	Den, měs. a rok nar.: 241295
Trvalé bydliště: PRAHA PLZENSKA 76		Okres: 0005
Spolucestující děti do 15 let: 1 BEZ DETI nar.	2 nar. / 3 nar.	0
Číslo cestovního pasu: 7069438	Použitelnost VD od — do: 101181/010282	na 16 dnů
Do státu: I/		
Statistika: 322120	N 424323	
Dne 6. XI 81 19 / Podpis	Razítko PK - ODJEZD	

Jednorázová výjezdní doložka pro cestu do Itálie z roku 1981. *(Osobní archiv Jana Rychlíka)*

So zvláštnym poslaním. Prekračovanie hraníc osobami so spravodajskými úlohami

Matej Medvecký

Hranice štátu predstavujú prekážku pri takmer každej ľudskej činnosti. Sú istým typom bariéry a na jej prekonanie musí jednotlivec, skupina či štát pri vykonávaní danej úlohy či aktivity vynaložiť viac úsilia, než by bolo potrebné, ak by hranica neexistovala. To platí bez ohľadu na to, o akú úlohu a v ktorej oblasti ľudského snaženia ide, či už o obchodnú, kultúrnu výmenu, alebo o čokoľvek iné. Počas studenej vojny predstavovali hranice väčšiu bariéru, než je tomu v súčasnosti. Ich existencia a s nimi akokoľvek súvisiace právne predpisy poznačili všetky formy kontaktov medzi štátmi stojacimi na opačnej strane pomyselného frontu. S existenciou hranice ako fyzickej bariéry sa teda museli pri svojej činnosti vyrovnávať aj také špecifické orgány štátnej administratívy, akými boli tajné služby.

V predkladanej štúdii sa pokúsim priblížiť niektoré bežné praktiky, ktoré boli po roku 1945 využívané československými tajnými službami pri prekračovaní hraníc medzi blokmi. Aj v prípade práce tajných služieb hranice vytvárali istú špecifickú situáciu, na ktorú museli vo viacerých rovinách reagovať. Zvyčajne najjednoduchšie riešiteľným problémom bola administratívna stránka prekračovania hraníc – vydanie pasu a povolení potrebných pre vycestovanie nepredstavovalo pre pracovníkov či spolupracovníkov silových rezortov (a obzvlášť rezortu vnútra, ktoré malo túto agendu v gescii) žiadny problém, odhliadnuc, samozrejme, od možnosti práce s pasmi falošnými. Problematickejším sa mohlo stať získanie víza cieľovej krajiny, aj tu však vo väčšine prípadov išlo skôr o administratívny úkon. Aj samotný akt prekročenia hraníc môžeme považovať za formalitu. Oveľa dôležitejšou súčasťou každej operácie bola príprava – najmä praktický výcvik a vytvorenie vhodnej legendy, pod ktorou dotyčný v zahraničí pôsobil.

Doterajší stav poznania nám vcelku zaujímavým spôsobom ilustruje vývoj, ktorý v tomto smere naše tajné služby po roku 1945 prekonali. Československo jednak malo na čom stavať, stav vecí však ovplyvňovali aj pomery v zodpovedných rezortoch (obrana a vnútro), ich možnosti, personálne zázemie a ďalšie faktory. Vo všeobecnej rovine je známe, že československé tajné služby prehľadávali matriky, evidencie detských domovov a podobne a „lovili" vhodné typy na krycie legendy pre operatívcov či agentov, ktorí mali pôsobiť v zahraničí pod cudzou identitou. Nemecko a Rakúsko

tak boli nielen cieľom ich aktivít, ale aj bránou k ďalším krajinám, Spojenými štátmi americkými počnúc. Pre potreby tejto štúdie považujem za dostatočné poukázať na metodiku „cezhraničnej" práce koncom 40. a koncom 60. rokov minulého storočia, so zameraním na (západné) Nemecko, ako v 20. storočí takpovediac „najstabilnejšieho" protivníka či cieľ československých tajných služieb. Ďalej upozorňujem, že práca bude postavená na príkladoch rozviedky, teda nevojenského ofenzívneho spravodajstva.

V rokoch 1948 a 1949 československá rozviedka vo svojej práci do istej miery stále nadväzovala aj na skúsenosti z medzivojnového obdobia, teda na prácu 2. oddelenia Hlavného štábu. Aj keď treba dodať, že s novým ideologickým náterom a aj v značne zmenených podmienkach, keď hranicu križovali stovky emigrantov a do rámca ktorých sa vždy dal schovať aj prípadný spolupracovník. V pohraničných oblastiach sa budovali VAS-y (vysunuté agentúrne strediská), zamerané primárne proti Nemecku, ale aj Rakúsku, Maďarsku či spočiatku Poľsku. Z nich sa mal uskutočňovať prieskum určených prihraničných zón, pričom sa operatívci často museli spoliehať na pašerákov a vizuálne spravodajstvo. Z dokumentácie, ktorú som mal možnosť preštudovať, však nie je možné kvalifikovane zhodnotiť úroveň a prínos takto získaných poznatkov. Konkrétne si činnosť môžeme priblížiť na príklade z roku 1949. Vtedy pri vyhodnocovaní činností rozviedky prišiel nový šéf služby Oskar Valeš k názoru, že prenikanie do americkej zóny Nemecka nie je dostatočné. Preto bola zriadena „služebna 44". Úradovňa sídlila v Karlových Varoch a jej referent tu bol zakonšpirovaný ako revident poštovej technickej služby Riaditeľstva pôšt Praha. Aktivita úradovně smerovala k budovaniu siete so zameraním na americké a britské tajné služby, ilegálne aktivity priaznivcov nacizmu, činnosť sudetských Nemcov, českých a slovenských emigrantov, úrady americkej vojenskej správy a napokon relevantné nemecké úrady. Činnosť pozostávala z vypracúvania návrhov spolupracovníkov, postupov či pracovných metód. Ďalej tu vznikali zoznamy sudetských Nemcov, ktorí v tom čase stále ešte žili v pohraničných oblastiach Československa, a prebiehalo typovanie osôb, ktoré mali príbuzných v Nemecku. Ambíciou tohto projektu bolo vybrané osoby následne posielať do Nemecka a ich prostredníctvom vytvoriť sieť zbierajúcu informácie o aktivitách sudetonemeckých vysídlencov.

Z rozpracovaných typov centrála vybrala dvoch ľudí, ktorých si z Nemecka pozvali na návštevu do ČSR, vysvetlili im úlohy a po pár dňoch, ktoré dotyční mali na vypracovanie konkrétnych plánov, ich „poučili" o vnútropolitickej aj medzinárodnej situácii a pristúpili k plánovaniu sietí, spojenia (spojky) či mŕtvych schránok. Prvým z takto inštruovaných osôb bol istý Pantoflíček (nie je jasné, či ide o krycie, alebo reálne meno).[1] Jeho úlohou bolo vybudovať samostatnú sieť, prostredníctvom

1 *ABS*, f. Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 20959, Současný stav našich spolupracovníků v Německu, 7. 4. 1949.

ktorej mal byť schopný preniknúť do vedenia emigračných táborov, politických strán v emigrácii či emigrantských spolkov. Ďalej mal získavať zoznamy emigrantov a informácie, či nevstúpili do služieb amerických či britských tajných služieb, informácie o kontaktoch emigrantov s domovom či o otázkach vyvolávajúcich medzi emigrantmi revnivosť. Pantoflíčkovo spojenie s domovom mali zabezpečovať pašeráci, tí však nemali mať žiadnu vedomosť o správach, ktoré mali len dodať do určenej schránky. V čase neexistencie fyzických zábran na hranici a obzvlášť po februári 1948, keď hranice prekračovalo množstvo ľudí, bol takýto spôsob doručovania správ veľmi rozšírený.

Emigranti bežne využívali pašerákov na prepravu listov príbuzným a zdá sa, že za vhodný tento spôsob považovala aj rozviedka. Druhým inštruovaným spolupracovníkom bol Hromádka. Jeho úlohou bolo zamerať sa najmä na skupinu Vladimíra Pekelského[2] a ďalších osôb s ohľadom na ich napojenie na americkú vojenskú kontrarozviedku CIC. Podľa dokumentu si Hromádka ako ďalšiu úlohu vytýčil dopravenie ďalšej osoby z kruhov českej emigrácie, istého Kohouta, do ČSR pod rúškom návštevy rodiny a jeho odovzdanie bezpečnosti. Podobný scenár sa mal opakovať aj v prípade Pekelského a iných osôb.

V tomto období rozviedka získala pomerne slušnú podporu straníckeho vedenia, a preto mohla začať pre svoje potreby efektívnejšie využívať spoluprácu ďalších štátnych orgánov či podnikov. Od roku 1949 sa postupne udomácňuje prax, keď Oddelenie pre styk s úradmi pre potreby služby získavalo kádrové posudky a informácie o ľuďoch, ktorí v mene toho-ktorého úradu či podniku odchádzali do zahraničia, lustrovalo ich a dávalo pokyny k vystaveniu pasov. Bolo tiež zodpovedné za styk s Ministerstvom zahraničných vecí (MZV).[3] V tejto súvislosti pracovníci oddelenia deklarovali ako svoj primárny cieľ podchytiť všetky cesty občanov ČSR do cudziny, získať kádrové posudky a „evidentné" poznatky o osobách cestujúcich do krajín mimo sovietskeho bloku a tieto poskytnúť operatíve za účelom selekcie možných spolupracovníkov. Prakticky to prebiehalo tak, že z ÚV KSČ dostali zoznam osôb žiadajúcich o povolenie cesty a tieto osoby sa následne lustrovali v kartotéke sektoru BAb ministerstva vnútra (rozviedka) aj v ústrednej evidencii MV. Nasledovala žiadosť o poskytnutie kádrového materiálu v prípade všetkých osôb, ktoré vycestovali na obdobie dlhšie ako štrnásť dní. Následne sa celý materiál odstupoval na operatívu a dodatočne sa oznamovalo schválenie cesty. Oddelenie dostávalo od MZV aj návrhy na menovanie vyslancov a konzulov, ktoré sa tiež odstupovali operatíve.[4] Vie-

2 O ňom a jeho aktivitách pozri napr. PACNER, Karel: *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989, díl III., 1945–1961*. Praha, Themis 2002, s. 120–126.

3 *ABS*, f. Hlavní správa rozvědky, reg. č. 20959, Prověrka pracoviště styku.

4 *Tamže*, Pracovní plán org. 4, 23. 9. 1949.

me, že v neskoršom období sa táto prax rozširovala a stávala bežnou. Postupne začali zložky Štátnej bezpečnosti evidovať aj ľudí, ktorí si s niekým v zahraničí len písali, a v niektorých prípadoch boli takéto osoby z popudu rozviedky či kontrarozviedky zaťahované do spravodajských hier proti ich príbuzným či známym za hranicami.

Namieste je tiež pohľad na východ republiky, kde bratislavské oddelenie BAb na Povereníctve vnútra riadil bývalý partizán a neskorší dlhoročný slovenský minister financií František Mišeje. V pomerne ambicióznom pracovnom pláne tejto zložky rozviedky stáli aj nasledovné úlohy: do 30. mája 1949 mala začať v sovietskej okupačnej zóne Viedne pôsobiť vysunutá riadiaca spravodajská skupina, kamuflovaná ako obchod, holičstvo, podnikové zastúpenie a podobne, ktorá mala zabezpečovať zber správ a eliminovať nevyhnutnosť opakovaného prekračovania československo-rakúskych hraníc samotnými agentmi. Do 15. augusta 1949 sa mala vytvoriť kontrolná agentúrna sieť. Pri tvorení agentúrnych sietí sa pochopiteľne počítalo v prvom rade s využitím emigrantov, z ktorých nejeden bol v kontaktne najmä s CIC, a preto mohli tvoriť bázu, z ktorej sa pri troche šťastia dali zverbovať osoby schopné dodávať do Bratislavy hodnotné poznatky. Posledná termínovaná úloha v citovanom pláne ukladala už spomenutej riadiacej skupine vo Viedni za úlohu do 30. septembra 1949 vybudovať sieť spolupracovníkov tak, aby už bola schopná získavať správy zo všetkých objektov záujmu spravodajskej služby, teda nielen ohľadom služieb protivníka, ale aj informácie hospodárskeho a vojenského charakteru. Ďalšou víziou pôsobenia po úspešnom infiltrovaní krajiny bolo diskrétne ovplyvňovanie domácej politickej scény. Zdá sa, že takéto úlohy sa malému bratislavskému oddeleniu splniť nedarilo a že postupne sa najdôležitejšou činnosťou oddelenia BAb stalo vyhľadávanie typov pre účely pražského sektoru BAb: „*BAb oddelenie sa bude snažiť pracovať s čestnými a charakternými ľuďmi, i keď je samozrejmé, že niekedy sa nevyhne použitiu dobrodruhov, pašerákov a špekulantov, lebo práve títo ľudia v zhone za peniazmi často prechádzajú hranicu.*“[5] Vidíme teda, že koniec štyridsiatych rokov bol do istej miery prelomovým obdobím, keď sa stále široko uplatňovali staršie spôsoby cezhraničného „divokého“ prechádzania, ale služba už mala ambíciu pracovať viac systematicky a cielene.

Treba pripomenúť, že koniec 60. rokov, okupácia Československa vojskami Varšavskej zmluvy a následný exodus smerom na Západ v niečom pripomínal obdobie po februári 1948 – opäť sme svedkami vysadzovania agentov pod pláštikom emigrácie. Ťažko však tento jav kvantifikovať – napokon úspešná operácia málokedy vznikne z akéhosi ad hoc konania a zvyčajne si vyžaduje pomerne dosť prípravy. Aj preto som si na popísanie techník prekračovania hraníc osobami so spravodajskými úlohami v neskoršom období vybral konkrétny príklad. Je zaujímavý okrem iného z toho dôvodu, že ilustruje menej spomínanú kapitolu využívania identít a kon-

5 *Tamže*, Pracovný program oddelenia BAb, 9. 2. 1949.

taktov či vzťahov všetkého druhu. Z pohľadu tajných služieb povojnové Československo disponovalo značným potenciálom využívania všakovakých krycích identít a kontaktov a tento potenciál stál na etnických Nemcoch, či už vyhnaných v rámci povojnového odsunu, alebo takých, ktorí tu z nejakého dôvodu ostali. Tí, ktorí v ČSR ostali, boli dlhodobo predmetom záujmu Štátnej bezpečnosti.

Nie inak to bolo aj v prípade Bratislavčana Kurta Prepelicu. Jeho život značne poznačili turbulencie minulého storočia. Prvým zásadným zvratom v jeho živote sa stal vstup do jednotiek Waffen SS vo februári 1943. Vojenský výcvik absolvoval v meste Weimar a po jeho ukončení pôsobil takmer jeden a pol mesiaca ako dozorca v koncentračnom tábore Buchenwald.[6] Ako príslušník divízie SS Totenkopf sa zúčastnil bojov na východnom fronte, následne ho prevelili do Grécka. Na sklonku 2. svetovej vojny sa v rámci bojových operácií dostal späť na Slovensko a začiatkom januára 1945 v Púchove od svojej jednotky dezertoval. Počas posledných mesiacov vojny sa ukrýval na zahorí (Tomky, Šišuláky pri Lakšárskej Novej Vsi). Neskôr ho zadržala Národná bezpečnosť a podala na neho trestné oznámenie podľa zákona 33/1945 Zb. n. SNR,[7] prokurátor však už o krátky čas trestné stíhanie odoprel. Následne Preprelicu ako Nemca určili na vysťahovanie. Zo sústreďovacieho tábora na Patrónke utiekol do Rakúska. Tu sa živil, ako sa dalo, podarilo sa mu získať prácu pre americkú okupačnú správu. Rok 1950 priniesol ďalší osudný zlom, ktorý jeho život ovplyvnil na veľmi dlhú dobu. Rozhodol sa navštíviť svoju manželku a deti, ktoré žili v Bratislave, a prípadne sa vrátiť do Rakúska aj s nimi. Pri ilegálnom prekračovaní hranice ho zadržala polícia a následne ho za to odsúdili na šesť mesiacov odňatia slobody. Potrebné je uvedomiť si tiež fakt, že Prepelica v tom čase nebol československým štátnym občanom, štátne občianstvo mal počas vyšetrovania vedené ako neustálené, t. j. bol v ČSR cudzincom.[8] Po prepustení z väzenia ostal žiť v Československu a musel sa potýkať s podobnými ťažkosťami ako mnoho ďalších ľudí postihnutých režimom – nemohol sa uplatniť vo svojej profesii (bol čašníkom), musel pracovať len ako pomocný robotník a zo strany režimu zažíval mnohé ďalšie ústrky. Okrem iného sa stal objektom záujmu Štátnej bezpečnosti, ktorá o ňom zbierala informácie. Podľa hlásení agentov bezpečnosti sa na svojom pracovisku vyhýbal práci a svojich kolegov od plnenia pracovných úloh odhováral. Kritizoval socializmus a Sovietsky zväz, kde, podľa jeho vyjadrenia, boli všetci ľudia len otrokmi.

6 *Archív Ústavu pamäti národa* (A ÚPN), f. I. správa ZNB, reg. č. 44875, Zápis o výpovedi na Krajskej správe Ministerstva vnútra Bratislava zo dňa 5. 12. 1955.

7 *A ÚPN*, f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti Správa Štátnej bezpečnosti Bratislava (KS ZNB S ŠtB Bratislava), Fond starých písomností, a. č. S-545, trestné oznámenie zo dňa 12. 6. 1946. Trestnému oznámeniu Prepelica čelil ako bývalý príslušník nemeckých jednotiek SS.

8 *Tamže*, Výsluchový list zadržanej osoby pre ilegálny prechod štátnych hraníc.

Po období živorenia v jeho živote prišiel zlom. Dňa 10. decembra 1953 ho Štátna bezpečnosť (bratislavská krajská správa) zverbovala za agenta a viedli ho pod krycím menom „PETERSON". Počas nasledujúceho roku pomocou ďalších dvoch agentov preverili jeho spoľahlivosť a nový spolupracovník dostal šancu dokázať, že má socialistickému zriadeniu čo ponúknuť. Spočiatku spolupráca fungovala dobre, podával hlavne správy z okruhu svojich známych. Koncom roku sa však objavili nedostatky – za posledné tri mesiace roku 1954 odovzdal počas trinástich schôdzok v konšpiračnom byte len sedem správ. Bezpečnosť sa teda rozhodla opäť preveriť jeho spoľahlivosť a v januári 1955 ho sledovalo deväť príslušníkov ŠtB a na jeho „styky" (rozumej: kontakty, známosti, ľudí, s ktorými sa stretával) dozeral jeden agent. Výsledok ich zrejme uspokojil a spolupráca pokračovala aj naďalej. Jeho osobná situácia sa čoskoro taktiež zlepšila a Prepelica s pomocou svojho riadiaceho orgánu (ďalej RO) a so súhlasom komunistickej strany získal lepšie zamestnanie – v štátnom podniku Reštaurácie a jedálne (RaJ). V roku 1957 ho už nachádzame vo funkcii vedúceho obľúbeného bratislavského podniku „Veľkí Františkáni".

Štátna bezpečnosť činnosť svojich agentov podrobovala kontrolám a v tomto konkrétnom prípade sa dozvedáme napríklad o tom, ako vyzerala kontrola agenta Prepelicu koncom roku 1955. Počas nasadenia do spravodajskej kombinácie „GAJDY"[9] jeho správy a činnosť kontroloval spolupracovník Obvodného oddelenia MV Trnava „FRIZER"[10] a ešte jeden agent. Okrem toho ho sledovali a tiež „obstavili" jeho korešpondenciu na dobu troch mesiacov.[11]

Kurt Prepelica sa ako agent nepochybne osvedčil. Pracoval na problematike agenti-chodci[12] a po báze „Nemci".[13] Už v roku 1955 nadviazal z popudu ŠtB styk so svojimi

9 V tomto prípade Štátna bezpečnosť vyprovokovala a vykonštruovala ilegálnu organizáciu „Slovanská jednota" a Prepelica spolu s nižšie spomínaným agentom „FRIZEROM" zohral úlohu agenta provokatéra. „*Cestou spolupracovníka FRIZERA bola získaná správa, že v Trnave je obnovená organizácia Slovanská jednota, ktorá bola založená za prvej ČSR a jej zakladateľom bol fašista generál G a j d a. Táto organizácia bola zameraná hlavne proti Židom a komunistom. Hlavným cieľom tejto organizácie je ujasňovať svoje poslanie v rámci ideologického programu Slovanskej jednoty. Vo svojej činnosti zaujímajú vyčkávacie stanovisko a zameriavajú sa, aby každý člen tejto organizácie na svojom pracovisku získal jedného člena, ktorého postupne presvedčí o správnosti fašizmu. Toto presvedčenie sa nedeje len ústne, ale poskytujú rôznu fašistickú literatúru na pr. Arijská korešpondencia. Symbolom ich činnosti je A d e n a u e r. Tamže*, f. KS ZNB S ŠtB Bratislava, Zväzky rozpracovaných osôb, a. č. SR 8879, dôvodová správa z 29. 7. 1954. Realizácia v tomto prípade Štátnej bezpečnosti nevyšla podľa predstáv jej pracovníkov: „*Nakoľko pri viazaní* (rozumej získavaní za spolupracovníka – pozn. aut.) *jedného člena skupiny Štefana Čambalíka druhým odborom KS-MV došlo k prezradeniu celého prípadu a z toho dôvodu skupina upustila od ďalšieho prevádzania protištátnej činnosti a nie sú predpoklady, že v budúcnosti by mohla svoju činnosť obnoviť, z toho dôvodu navrhujem skupinový zväzok uložiť do archívu KS-MV.*" *Tamže*, dôvodová správa z 23. 4. 1956. Gen. Radola Gajda (vlastným menom Rudolf Geidl, 1892–1948), bol veliteľom československých légií na Sibíri a predsedou strany Národní obec fašistická; Konrad Adenauer (1876–1967) bol nemecký kresťanskodemokratický politik, prvý predseda vlády NSR.

10 Pod týmto krycím menom je evidovaný Eugen Coloseus, pôvodne spolupracovník KS MV Bratislava, ktorá koncom roku 1954 zväzok a spolupracovníka odstúpila na OO MV Trnava.

11 To znamená, že pracovníci ŠtB mu otvárali a čítali korešpondenciu.

12 T. j. človek, ktorý ilegálne prekračoval hranice a vykonával v nepriateľskom prostredí uložené úlohy.

13 Tzn. v rámci nemeckej menšiny.

známymi v Rakúsku. Jeho zásluhou sa za mrežami ocitli agent-chodec a prevádzač Josef Fuchshuber (unesený z Rakúska v apríli 1953) či Ján Kasík s manželkou. Taktiež ho zapojili do akcie „ÚSTREDŇA". S jej pomocou ŠtB kontrolovala toky peňazí, ktoré cez Rakúsko posielali rodiny zo zahraničia svojim príbuzným na Slovensku. Prinášal správy zo svojho okolia, pre zaujímavosť sa dá spomenúť napríklad hlásenie o Mariánovi Tisovi, synovi posledného predsedu vlády Slovenskej republiky 1939–1945.[14] Ale neváhal podať správu ani o svojom strýkovi: „*Prameň sa v prvom týždni apríla 1957 stretol so svojim strýkom Františkom Prepelicom v Bratislave v hostinci Merkúr. Po ceste z hostinca keď bol František Prepelica v podnapitom stave sa zdôveril prameňovi, že on pracuje pre štátnu bezpečnosť a ukázal mu na papierik napísané čís. telefónu: 32495, ktoré si vraj hocikedy môže zavolať.*"[15] Prípadne ŠtB upozornil na fakt, že čašník v kaviarni Grand rozširuje rakúske noviny.[16]

Spolupráca sa teda úspešne rozvíjala, a tak sa bratislavská kontrarozviedka rozhodla poverovať ho aj väčšími úlohami, dokonca i v zahraničí. Za pomoci a s poverením ŠtB navštívil niekoľkokrát Rakúsko a Nemeckú spolkovú republiku, pričom z pohľadu historika sa ako najzaujímavejšie javí vyslanie Prepelicu do NSR a získavanie informácií o Franzovi Karmasinovi[17], ktorý bol v rokoch 1938–1945 vodcom (Volksgruppenführer) nemeckej menšiny na Slovensku. Štátna bezpečnosť si týmto spôsobom (prostredníctvom Prepelicu a jeho známeho Wiliama Nittmana z NSR) chcela opakovane preveriť, či by Karmasina predsa len nepresvedčili k pokračovaniu v spolupráci. Prepelica mal ku kontaktovaniu nepochybne vhodné predpoklady, s Karmasinom sa poznal osobne a ešte lepšie sa poznal s jeho najstaršími deťmi, s ktorými navštevoval jednu školu. V NSR sa obaja muži skutočne stretli. Počas pravdepodobne pomerne dlhšieho rozhovoru prejednali množstvo tém z minulosti aj prítomnosti. Karmasin Prepelicovi viac ráz povedal, že sa obáva o svoju bezpečnosť a že si uvedomuje záujem československej rozviedky: „*On sám se nehodlá vrátit proto, že by byl v ČSSR popraven. Komunisté jsou prý vůči němu tak zaujatí, že by byli schopni*

14 *A ÚPN*, f. I. správa ZNB, reg. č. 44875, agentúrna správa č. 74 z 15. 6. 1956. V tomto prípade nejde o informácie zásadného charakteru. Prepelica a Tiso sa poznali zo štúdií na trenčianskom gymnáziu a správa sa zaoberá osobnými starosťami Mariana Tisa, ktorý v tom čase pracoval ako pokrývač.

15 *Tamže*, agentúrna správa č. 77 z 24. 4. 1957. František Prepelica, evidovaný pod registračným číslom 3206, spolupracoval s 2. oddelením 2. odboru KS MV Bratislava. Pracovníci Štátnej bezpečnosti s ním aj v súvislosti s touto dekonšpiráciou prerušili spoluprácu a jeho zväzok archivovali 27. 2. 1958.

16 *Tamže*, agentúrna správa č. 78 z 12. 6. 1957.

17 Franz Karmasin (1901–1970) bol v rokoch 1938–1945 vedúci Deutsche Partei na Slovensku, vodca nemeckej národnej skupiny na Slovensku. Pred koncom 2. svetovej vojny odišiel do Nemecka, kde sa angažoval v karpatonemeckých, resp. sudetonemeckých spolkoch (Witikobund). V Československu bol odsúdený na trest smrti. V roku 1956 ho zverbovala maďarská rozviedka, neskôr ho predali do riadenia rozviedke ČSR, s ktorou však spolupracovať odmietol. I. správa MV ho viedla pod krycím menom „KARLA". Pozri viac: MEDVECKÝ, Matej: Najtajnejšia kapitola života Franza Karmasina, in: *Odvaľujem balvan. Pocta Jozefovi Jablonickému*. Red. Norbert Kmeť – Marek Syrný. Bratislava – Banská Bystrica, Ústav politických vied SAV – Múzeum SNP 2013, s. 283–301.

to udělat. Ostatně se o to pokoušeli a nebýt šťastné náhody byl by prý přišel o krk jako jeho bývalý nejlepší přítel Matuš Černák. Podotkl, že s tímto každý den chodívali do práce a z práce a v den atentátu na Černáka se „KARLA" (Karmasin – pozn. aut.) *opozdil a nešel s ním.*"[18] Prepelica následne podal aj svoj celkový dojem zo stretnutia s Franzom Karmasinom: „[…] *KARLA je fysicky i duševně zcela na výši, dobře, elegantně oblečen a zřejmě netrpí velkou nouzí. Domnívá se* (Prepelica – pozn. aut.)*, že jej synové podporují. Jedná sebevědomě, stále tak jako bývalý státní sekretář.* […] *KARLA má eminentní zájem, aby nebyl obviňován z účasti na deportaci židů. V rozhovorech se několikráte proti tomu obhajoval a říkal, že tehdy za války on chtěl jen to nejlepší, že věci dopadly jinak je prý politováníhodné. Má obavy o svůj život a to velmi zřetelné – shodně to potvrdil i Nittmann. Má zájem na tom, aby z naší strany nebyl obtěžován, napadán a je mu toto nepříjemné, i když je to v ČSSR tisku. Politicky hodnotil činnost svoji a SL* (Sudetendeutsche Landsmannschaft – pozn. aut.) *v tom směru, že tuto bagatelizoval a okruh revanšistů prakticky zúžil jen na několik funkcionářů.*"[19] Karmasin teda spoluprácu s československou spravodajskou službou nenadviazal, Prepelica však priniesol informácie o jeho názoroch a jeho „výkony" boli hodnotené kladne.

Na základe týchto skúseností začala kontrarozviedka koketovať s myšlienkou vysadiť Prepelicu do zahraničia natrvalo. Mal pracovať proti rozviedkam západných krajín. Do príprav na túto akciu sa však zamiešala rozviedka a nádejný agent nakoniec do NSR odcestoval ako spolupracovník I. správy. Ako vyplýva z uverejnených dokumentov, tento prípad sa nezapísal do dejín ŠtB ako úspech – Prepelica v zahraničí odmietol ďalej spolupracovať a fiasko si čoskoro museli priznať aj samotní pracovníci rozviedky. Následne zväzok prešiel skartačným konaním a v roku 1974 bol uložený do archívu.

Je jasné, že každý prípad vysielania agenta za hranice Československa je jedinečný, pretože každý spolupracovník ktorejkoľvek spravodajskej služby je jedinečnou osobnosťou. Taktiež každý spravodajský prípad je individuálny a spravodajské služby sa už zo svojej podstaty snažia aj veľmi podobné situácie riešiť zakaždým odlišným spôsobom, aby protistrane neuľahčovali prácu. Napriek tomu každá z nich pracuje s vlastnými prostriedkami a skúsenosťami, a preto podobné akcie (v tomto konkrétnom vysielanie agentov do zahraničia) zvyčajne mávajú niektoré črty spoločné.

Ako teda prebiehala samotná príprava prekročenia hraníc? Takýto akt sa, samozrejme, nezaobišiel bez výcviku, ale aj bez množstva administratívy. V prvom rade musel vzniknúť odôvodnený dobrý návrh, pretože prekročenie hraníc znamenalo riziko nielen pre agenta, ale aj pre službu samotnú. V apríli 1963 vznikol

18 *A ÚPN*, f. I. správa ZNB, reg. č. 41588/022, kontakt „KARLY" – spoluprac. PETERSON – zpráva. 3. 11. 1965.
19 *Tamže*.

na bratislavskej Krajskej správe Ministerstva vnútra návrh na krátkodobé vyslanie Prepelicu do západného Nemecka s optimistickým cieľom podstaviť ho americkým tajným službám s realistickejším cieľom otypovať, tzn. zistiť vhodnosť pre prípadnú spoluprácu istého príbuzného žijúceho na Západe. Okrem toho mal mať za úlohu vizuálne obhliadať vojenské objekty na území NSR.[20] Prekročenie hranice bolo v tomto prípade pochopiteľne naplánované úplne klasicky, pričom československé úrady nemali proti Prepelicovému vycestovaniu žiadne námietky.

Neskôr prišla na pretras myšlienka vysadiť ho do NSR permanente s cieľom práce proti aktivitám vyhnaných Nemcov a niektorým ich organizáciám. Podľa tvrdení spravodajských dôstojníkov mal na tento typ práce predpoklady a motiváciu, nakoľko ho práca na „domácej báze" nebavila a mal k nej negatívny postoj.[21] Pôvodný návrh kontrarozviedky využiť ho v práci proti americkým tajným službám bol vyhodnotený ako nereálny a namiesto toho ho prevzala rozviedka s plánom zberu informácií a uskutočňovania ďalších úloh „po línii revanšizmu a NPD"[22] a ďalších, vrátane Karpatendeutsche Landsmannschaftu (KdL). Tento vývoj minimálne vo verbálnej rovine oceňoval aj samotný Prepelica (viac nám verí, lepšia finančná motivácia, ako aj „spravodajské športové vyžitie", t.j. lepšie zadávanie úloh a zaujímavejšie úlohy). Plánom teda bolo zabezpečiť, aby sa po vysadení vypracoval na nezávislého živnostníka, v ktorého podniku by sa členovia NPD a KdL stretávali. Zaujímavé je tiež zhodnotenie fenoménu cezhraničnej „šepkandy", ktorá zjavne existovala a predstavovala istú hrozbu pre dekonšpirovanie Prepelicu (v nemeckej komunite zrejme existovala obzvlášť, aj s ohľadom na priaznivú politiku NSR smerom k vysťahovalcom). Z pohľadu našej témy je zaujímavé aj hodnotenie a smerovanie jeho stykov s jeho otcom, príslušníkom nemeckej pohraničnej stráže: „*8) Otázka jeho vysídlení zřejmě přispěje i ku zlepšení jeho poměru k otci, důstojníku Bundesgrenzschutzu z Kaaselu, který s PETERSONEM hovořil od roku 1945 pouze jednou, při návštěvě v roku 1963 mu vyčítal, že neodešel z ČSSR, že kvůli PETERSONOVI nehodlá ztratit funkci a dobře placené místo ve státní službě. Neudržovali ani písemný styk. Memorandum neuvádí ani další styk a známé, jež PETERSON v NSR má. Mnohé z těchto osob dnes zaujímají slušné postavení, mají svůj okruh styků a známostí a to vše rozšiřuje jeho možnosti.*"[23]

Potom bolo potrebné prikročiť k samotnej inštruktáži spolupracovníka. Tá sa mala koncentrovať na „obranu" pri výsluchoch v tábore v Norimbergu, ďalej na hlavné a postupné ciele a napokon na metodiku spravodajskej činnosti na objekte

20 *A ÚPN*, f. I. správa ZNB, reg. č. 44875, Návrh na krátkodobé vyslanie spolupracovníka „PETERSON" do NSR, 11. 4. 1963.

21 *Tamže*, Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci „PETERSON", 28. 8. 1967.

22 Nationaldemokratische Partei Deutschlands (Národnodemokratická strana Nemecka). NPD je až do súčasnosti považovaná za extrémne pravicovú stranu.

23 *A ÚPN*, f. I. správa ZNB, reg. č. 44875, Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci „PETERSON", 28. 8. 1967.

záujmu a na spojenie, ktoré malo byť spočiatku udržované len pri predpokladaných návštevách „PETERSONA" na Slovensku a neskôr pri cestách do Rakúska.

Tu je z nášho pohľadu zaujímavý moment – Prepelica sa mal na základe vlastného návrhu priznať k ponuke na spoluprácu pre československú bezpečnosť z roku 1950: „[…] *tehdy mu bylo nabídnuto, aby pracoval pro čsl. policii s tím, že bude vysazen do Rakouska bez trestu během 24 hodin. Toto odpovídá také skutečnosti.*"[24] Tu vidieť, ako diametrálne sa zmenili praktiky bezpečnosti v priebehu prvých dvadsať rokov komunistického režimu smerom k profesionalite. Aj keď je, samozrejme, treba vziať do úvahy aj ďalšie faktory, ktoré podobné ponuky ovplyvňujú – nielen profesionalitu aparátu, ale aj správanie verbovaného či skutočnosť, že rýchle konanie síce prináša riziko, súčasne však môže zabezpečiť aj mimoriadne výsledky. Aj skutočnosť, že vysťahovanie z Československa nebolo lacnou záležitosťou, plánovala tajná služba využiť na silnejšie pripútanie spolupracovníka: „*Spolupracovníku bude předána potvrzenka na 9.000 Kčs – úhrada správních poplatků, jež bude vyhotovena 6. správou MV.*[25] *Ve skutečnosti zaplatil PETERSON pouze částku 900 Kčs. V NSR uplatní proplacení v příslušném kursu DMW* (západonemecké marky – pozn. aut.)*, obdrží zhruba 2.900 DMW. Spáchá tím ovšem podvod a jeho kompromitace se tím zvýší.*"[26] Výhodou legálneho odchodu za hranice však bola možnosť zanechať nehnuteľný majetok príbuzným.[27]

Tajná služba, samozrejme, musela pripraviť plány na spojenie so spolupracovníkom. Uvažovali, že v prvom období bude prebiehať počas Prepelicových návštev v Bratislave, v priebehu dvoch až troch rokov sa to malo zmeniť a spojenie malo prebiehať mimo územia Československa. Prvá navšteva bola stanovená na jar 1968, pretože podľa predchádzajúcich skúseností získal vysídlenec nemecký pas a doklady až po piatich až šiestich mesiacoch. Služba mala byť na príchod upozornená na základe listu rodine (pošta bola kontrolovaná), po príchode sa mal ohlásiť telefonicky. Poštové spojenie malo prebiehať v najbližšom období aj naďalej; je možné si pod tým predstaviť klasické pohľadnice s dátumami na kryciu adresu „GUSTAV", od ktorých sa mal odčítať určený počet dní a podobne.

Neskôr sa, pochopiteľne, uvažovalo o modernejších a sofistikovanejších formách cezhraničného spojenia, samozrejme podľa okolností a po riadnom „zapracovaní". Išlo o nasledovné spôsoby cezhraničného spojenia: „*1) Jednosměrné spojení rádiem: po důkladné prověrce, po proškolení a užívání, jež proběhne v ČSSR – po zjištění podmínek odposlechu, bydliště, radioaparátu a pod. dle technických a operativních požadavků tohoto*

24 *Tamže*, Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci „PETERSON", 28. 8. 1967.
25 Podľa rozkazu ministra vnútra 16/1964 bola správa operatívnej techniky Ministerstva vnútra vedená pod krycím názvom VI. správa MV.
26 *A ÚPN*, f. I. správa ZNB, reg. č. 44875, Vyjádření a doplněk k návrhu 1. odboru KS ZNB Blava v akci „PETERSON", 28. 8. 1967.
27 *Tamže*, PETERSON – záznam pohovoru dne 22. 8. 1967 v Praze, 23. 8. 1967.

spojení. 2) Osobní spojení mimo území ČSSR: bude použito pro schůzkovou a předávací činnost v Rakousku po ověření realizovatelnosti, nezávadnosti. Místo schůzky bude Vídeň – perspektivně pro předávací rychlé spojení Salzburg. PETERSON má v Rakousku příbuzné, legalizaci cest do Vídně má. […] *3) Pevné místo schůzky: pro případ ztráty spojení obsadí 1x za 3 měsíce místo pevné schůzky ve Vídni v termínu, který bude s ním projednán dle režimu jeho pohybové možnosti. 4) Heslo pro kontakt: po vyvolání spojení spojkou a platné jak v NSR, tak i v Rakousku.*"[28] Používanie mikrobodiek či mŕtvych schránok sa v tomto prípade nepredpokladalo.

Vyššie uvedené bolo následne rozpracované do väčších detailov 11. septembra 1967 na poslednej inštruktáži „PETERSONA" pred vycestovaním za hranice, ktorá trvala šesť a pol hodiny. Konala sa len tri dni pred vycestovaním, ktoré sa uskutočnilo vlakom z Prahy do Norimbergu. Do väčších detailov sa preberali tri základné body – obrana (zrejme najmä krycia legenda, techniky výsluchov, otázky, alternatívy a podobne), tematika úloh a napokon metodika ich plnení až do prvej schôdzky, ktorá sa mala konať na území ČSSR.[29]

Aj napriek viac než desať rokov trvajúcej spolupráci so Štátnou bezpečnosťou sa táto po odchode Prepelicu za hranice rýchlo skončila. Vyhodnotenie z januára 1969 lakonicky konštatuje, že agent „*dosud uložené úkoly nesplnil. Jedná se o první rok po vysídlení, kdy měl za úkol zabydlet se a získat si zaměstnání.*"[30] Počas prvého príchodu do Československa, ktoré však napokon nebolo na jar 1968, ale až po okupácii vojskami Varšavskej zmluvy, sa „*dlouho rozmýšlel, zda s námi má vůbec ještě dále spolupracovat, a jen ta skutečnost, že si uvědomil, že jej máme v hrsti, způsobila, že se vůbec na agent. telefon přihlásil a na schůzku v Bratislavě přišel.*"[31] Dodajme, že ani to nepôsobilo dlho. Prepelica nielenže nevstúpil do NPD, ale to celkom odmietol s tým, že sa v Nemecku jedná o zákaze tejto strany. Taktiež nepodnikol žiadne kroky smerom k otvoreniu podniku, ale zamestnal sa v istej poisťovni, skrátka vôbec neplnil pôvodné inštrukcie.[32] Rozviedka napokon vyhodnotila v roku 1971 akciu ako neúspech a zväzok putoval do archívu.[33]

Na záver teda môžeme skonštatovať, že v priebehu štyridsiatich rokov komunistického režimu sa značne zmenila metodika práce jeho spravodajsko-bezpečnostných štruktúr. V prvom rade vidíme pokrok, ktorým metodika infiltrácie smerom na západ prešla. Od, povedzme, širšieho záberu využívania pochybných živlov (pašeráci) či rýchleho budovania sietí s, povedzme, otáznou kvalitou sa postupne pristupova-

28 *Tamže*, PETERSON – připomínky k návrhu, 1. 9. 1967.
29 *Tamže*, Peterson – záznam o instruktáži, 13. 9. 1967.
30 *Tamže*, Vyhodnocení spolupráce, 13. 1. 1969.
31 *Tamže*.
32 *Tamže*, Vyhodnocení spolupráce, 14. 4. 1970.
33 *Tamže*, Rozhodnutí o uložení os. svazku, 24. 11. 1971.

lo k cielenejším operáciám s jasnejším zadaním. S istým zveličením by sme mohli povedať, že existencia železnej opony tak prispela k lepšiemu fungovaniu spravodajských služieb. A to môžeme konštatovať bez ohľadu na skutočnosť, že uvádzaný príklad skončil fiaskom. Aj neúspechy patria k životu každého človeka a každej inštitúcie a z času na čas sa im nikto nevyhne. Úplne na záver si neodpustím ešte jednu myšlienku na margo prechádzania hraníc: úplne pochopiteľné bolo v tejto brandži v mnohých prípadoch preferovaným riešením získanie vhodných osôb priamo na tvári miesta, bez nutnosti čokoľvek spojené s hranicami riešiť. Aj preto sa už od konca 40. rokov hovorilo o zásade verbovať hlavne občanov danej krajiny.

Kurt Prepelica. *(Archív Ústavu pamäti národa, f. 1. správa SNB)*

„Železná opona“ a zodpovednosť špičiek KSČ za jej existenciu

Ľubomír Morbacher

Jedným z najviac hmatateľných symbolov totalitného režimu v Československu v rokoch 1948–1989, ktorý ho sprevádzal počas takmer celej existencie, bol súhrn opatrení uzatvárajúci juhozápadné úseky štátnej hranice s Nemeckou spolkovou republikou a Rakúskom predovšetkým pred vlastnými občanmi, nazývaný aj železná opona.[1]

Od roku 1951 sa podľa vzoru sovietskych Pohraničných vojsk NKVD začal budovať model vojenského systému stráženia hranice a bola vybudovaná Pohraničná stráž Ministerstva národnej bezpečnosti. Zároveň sa postupne začalo pripravovať „hermetické“ uzavretie hranice ženijno-technickým zabezpečením. Po dvoch rokoch boli vybudované trojstenné drôtené zátarasy, z ktorých stredná zátarasa bola pod vysokým napätím a terén na hranici bol zamínovaný. Hranicu strážili ozbrojené jednotky Pohraničnej stráže, zložené z dobre vycvičených a politicky spoľahlivých jedincov, odhodlaných akýmkoľvek spôsobom zabrániť utečencom dostať sa za hranicu. Pohraničnú stráž tvorili väčšinou vojaci základnej vojenskej služby pridelení k Pohraničnej stráži,[2] ktorí boli posledným článkom stláčajúcim spúšť voči tzv. narušiteľom.

Oficiálnym dôvodom opatrení na západnej hranici bolo zabrániť prenikaniu agentov západných spravodajských služieb s podvratnými úmyslami do Československa a zároveň aj rozvráteniu tzv. ľudovodemokratického režimu. Propaganda ochrany hraníc používala so súbežným „konzervovaním“ legiend o „agentoch-chodcoch“ na označenie utečencov termín „narušitelia štátnych hraníc“.

Stranícka oligarchia, vládnuca v Československu od roku 1948, uplatňovala voči veľkej časti obyvateľstva masové súdne aj mimosúdne perzekúcie. Na základe uznesení najvyšších straníckych orgánov boli preukázateľne Štátnou bezpečnosťou sledovaní, evidovaní a perzekvovaní tzv. bývalí ľudia, teda občania širokých spolo-

1 Označenie železná opona sa širšej verejnosti stalo známym po prejave Winstona Churchilla vo Fultone 5. marca 1946, keď tento britský politik konštatoval, že od Štetína na Balte až po Terst na Jadrane bola spustená železná opona, ktorá tvorí hranicu so sovietskou sférou vplyvu. Už v roku 1920 sa termín železná opona použil na označenie oddeľovania vznikajúceho boľševického Ruska od Európy.

2 V zákone č. 69/1951 Zb. o ochrane štátnych hraníc bolo v § 3, ods. 1 stanovené, že službu v Pohraničnej stráži vykonávajú pre jej význam, zodpovednosť a namáhavosť vybraní príslušníci pracujúceho ľudu.

čenských skupín pre svoj pôvod, bývalé zamestnanie, spoločenské postavenie alebo politické názory, neskôr ako tzv. nepriateľské osoby až do roku 1989. Komunistická strana vytvorila kategóriu občanov „II. triedy", takže v dôsledku diskriminácie boli celé spoločenské skupiny fakticky nútené k emigrácii.

Je dôležité dodať, že hranicu prekračovali aj osoby, ktoré boli v spojení so spravodajskými službami demokratických krajín a vyvíjali odbojovú činnosť. V žiadnom prípade však nemožno bez hodnoverných dôkazov a komparácie rôznych druhov archívnych dokumentov stotožňovať ktoréhokoľvek z usmrtených na hranici s touto skupinou iba na základe nekritického prebratia informácií z dobových dokumentov. Bezpečnostné zložky a triedna justícia na konci 40. a začiatkom 50. rokov uplatňovali tzv. princíp notoriety na všetkých utečencov.

Od roku 1948 do pádu komunistického režimu v roku 1989 bolo na slovenskom úseku vtedajšej hranice Československa so sovietskou okupačnou zónou Rakúska, resp. po roku 1955 s Rakúskou republikou usmrtených príslušníkmi Zboru národnej bezpečnosti a Pohraničnej stráže najmenej 42 civilných osôb, ktoré boli československými občanmi slovenskej a českej národnosti, ďalej občanmi Nemeckej demokratickej republiky, Poľska a Maďarska, teda krajín, kde boli rovnako nastolené totalitné režimy. Podobne bolo usmrtených najmenej 246 civilných osôb na moravských a českých úsekoch juhozápadnej hranice Československa s Rakúskom a Nemeckom. Za uvedené tragédie boli v Českej republike právomocne odsúdení traja vojaci Pohraničnej stráže a jeden dôstojník,[3] na Slovensku nikto.

Z hľadiska zodpovednosti a trestnej zodpovednosti za tragédie na československej „železnej opone" a rovnako na základe skúseností s pokusmi o hľadanie spravodlivosti pre jej obete si dovolím uviesť pár slov o legitimite minulého režimu a jeho právnom systéme. Ešte dodám, že v roku 2008 som sa podieľal na podnete adresovanom Generálnej prokuratúre Slovenskej republiky v súvislosti s vraždami na hranici, ktoré sme na základe dochovaných archívnych dokumentov a právnych analýz kvalifikovali ako zločiny proti ľudskosti na základe medzinárodných zmlúv, ktorých signatárom bolo aj komunistické Československo.

Právny systém v bývalom Československu do roku 1989 výstižne charakterizoval známy britský filozof a publicista Roger Scruton. Parafrázujem jeho prednášku

3 Prvým z nich bolo odsúdenie vojaka PS, ktorý postrelil pri Schnellenzipfe v SRN 18. 11. 1968 spoluslúžiaceho vojaka Milana Čepka, na 18 mesiacov odňatia slobody nepodmienečne. Druhým bol vojak PS, ktorý 26. 9. 1960 zastrelil pri obci Tichá, okres Český Krumlov, bratov Helmutha a Josefa Vítů a bol odsúdený na 20 mesiacov odňatia slobody s podmienečným odkladom na skúšobnú dobu dvoch rokov, tretí právomocne odsúdený vojak PS zastrelil na rakúskom území 27. 8. 1967 občana bývalej NDR Richarda Schlenza a bol odsúdený na tri roky odňatia slobody s podmienečným odkladom na skúšobnú dobu päť rokov. Odsúdením dôstojníkom bol príslušník spravodajskej služby Generálneho štábu, ktorý na území SRN pri obci Grafenried 17. 11. 1953 zastrelil uniformovaného príslušníka západonemeckej pohraničnej polície Aloisa Hubera a bol odsúdený na tri roky odňatia slobody nepodmienečne. Dostupné z: http://www.policie.cz/rozsudky.aspx [29. 12. 2016].

z roku 1990:[4] Komunisti zákon nenávidia jednak preto, že obmedzuje ich moc, a jednak preto, že ich núti, aby sa z neho sami zodpovedali. Ale súčasne, a to je paradox, túžia po legitimite a po všetkom, čo ju poskytuje, a to je práve zákon, ktorý aj ospravedlňuje. Preto zháňajú všetko, čo poskytuje zdanie úzkostlivej legality a zakrýva ich svojvoľné konanie. V skutočnosti vymysleli zvláštny druh práva – potemkinovskú, tzv. socialistickú zákonnosť, čo bol zvláštny druh manipulatívnej politiky skrývajúci sa za zákon a vyjadrujúci vôľu komunistickej strany.

Pre zjednodušenie možno konštatovať, že do roku 1989 existoval v Československu „viditeľný právny systém", ktorý bol charakterizovaný tým, že vedúcu silu v spoločnosti predstavovala Komunistická strana Československa, čoho odrazom bolo kodifikovanie tejto skutočnosti od roku 1960 v ústave de iure, predtým de facto v predchádzajúcej ústavnej úprave platnej od roku 1948.[5] KSČ a jej vôľa, presnejšie vôľa úzkej skupiny osôb v mocensko-politických orgánoch KSČ,[6] bola teda rozhodujúca. Pri neexistencii právneho štátu, samotné právo ako systém právnych noriem, ktorý mal byť záväzný pre všetkých, vrátane tvorcov práva, nebolo rozhodujúci.

V tomto „viditeľnom právnom systéme" bol celý rad legislatívnych noriem, vrátane trestných kódexov. Trestný kódex bol rovnako prispôsobený vedúcej úlohe KSČ v spoločnosti a bol často rozporný a protirečiaci si. Napríklad trestné činy vojenských osôb, zahrnuté v civilnom trestnom kódexe, svojimi skutkovými podstatami a formuláciou de facto nepripúšťali zneužitie veliteľských právomocí vojenských osôb. Desiata hlava trestného zákona č. 140/1961 Zb. síce poznala trestné činy proti ľudskosti, ale trestné činy v nej obsiahnuté boli obmedzené na trestné činy genocídy (§ 259), podpory a propagácie fašizmu a podobného hnutia (§ 260) a ďalej len trestné činy súvisiace s vojnovým stavom. Protirečiacim sa javí § 67a v tom istom

4 SCRUTON, Roger: *Obnovení práva*. Brno, Družstvo ECL v Brně 1990, s. 5 – 6.

5 Ústavný zákon č. 100/1960 Zb., čl. 4: „*Vedúcou silou v spoločnosti i v štáte je predvoj robotníckej triedy, Komunistická strana Československa, dobrovoľný bojový zväzok najaktívnejších a najuvedomelejších občanov z radov robotníkov, roľníkov a inteligencie.*" Viz: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1960/100/19690101.html [29. 12. 2016]. Predtým Ústavný zákon č. 150/1948 Zb., čl. 1, „*(1) Československý stát je lidově demokratická republika. (2) Lid je jediným zdrojem veškeré moci ve státě.*" Viz: http://www.psp.cz/docs/texts/constitution_1948.html [29. 12. 2016].

6 Pri interpretácii vágnych právnych pojmov ako uznesenie predsedníctva ÚV KSČ „uložilo", „vzalo na vedomie" plnenie úloh v súvislosti s budovaním železnej opony, prostredníctvom ministrov vnútra, ich námestníkov, je potrebné im prisúdiť hodnotu záväzného príkazu voči podriadeným funkcionárom. Rovnako právne vágne pojmy ako oddelenie štátnej administratívy ÚV KSČ „sa stotožnilo", csúhlasí" s hodnotením tých istých funkcionárov a hierarchicky nižšie postavených veliteľov Pohraničnej stráže treba interpretovať ako záväznú kontrolu a hodnotenie ich činnosti a záväzné potvrdzovanie ich zotrvania vo funkcii. Vychádzajúc zo samotnej Ústavy ako normy najvyššej právnej sily s určenou vedúcou úlohou KSČ, potom možno zodpovednosť za tieto záväzné inštrukcie prisúdiť konkrétnym členom mocensko-politických orgánov – predsedníctva ÚV KSČ v rokoch 1948–1954, bezpečnostných komisií ÚV KSČ, politického byra ÚV KSČ v rokoch 1954–1962 a opäť predsedníctva ÚV KSČ v rokoch 1962–1989 a ním zriadeného oddelenia pre štátnu administratívu ÚV KSČ.

trestnom kódexe, ktorý stanovuje, že trestné činy vraždy (§ 219), všeobecného ohrozenia (§ 179, ods. 2, ods. 3, písm. a) a ďalšie taxatívne vymenované trestné činy sú nepremlčateľné v zmysle dohovoru, ktorým je ČSSR viazaná.[7] Tento protirečivý a nesystémový paragraf z hľadiska ponímania právneho systému zo strany KSČ bol zrejme dôsledkom obdobia prijímania dohovoru O nepremlčateľnosti vojnových zločinov a zločinov proti ľudskosti v čase prebiehajúcej pražskej jari z roku 1968, keďže účinnosť novely, v ktorej bol § 67a obsiahnutý, bola od 1. januára 1970.

Napriek tomu záväzok, ktorý prijala ČSSR pred medzinárodným spoločenstvom civilizovaných národov s fungujúcim právnym štátom, je bez ohľadu na podmienky prijatia dohovoru a implementácie v trestnom kódexe podstatný pre vyvodzovanie trestnoprávnej zodpovednosti za spáchané zločiny proti ľudskosti.

Dôležitejším z hľadiska zabíjania civilných osôb na hranici, ale aj iných perzekúcii zo strany štátu a jeho mocenských orgánov, bol druhý, „neviditeľný právny systém", kde boli zločinné praktiky realizované podzákonnými normami (v drvivej väčšine tajnými).

Prvou takouto dôležitou podzákonnou normou v súvislosti so zabíjaním civilných osôb na hranici bolo Nariadenie (vykonávací predpis) č. 70 zo 14. júla 1951, o práve príslušníka Pohraničnej stráže použiť zbraň, k zákonu č. 69/1951 Zb., o ochrane štátnych hraníc, vydané ministrom národnej bezpečnosti Ladislavom Kopřivom, ktoré umožňovalo použitie zbrane proti osobám, ktoré sa neoprávnene pokúsia prejsť na územie cudzieho štátu a na výstrahu sa nezastavia. Je tu v podstate legitimizované usmrtenie kohokoľvek, kto sa pokúsi emigrovať cez železnú oponu a sprotiví sa ústnej výzve príslušníkov Pohraničnej stráže.[8]

Rovnako tajnými podzákonnými predpismi bolo zavedené vysoké napätie do hraničných zátarás,[9] zamínované rozsiahle územie pri hranici,[10] použitie samostatne útočiacich psov na voľno (Režimová opatření k zabezpečení kvalitního plnění úkolů při ochraně státních hranic ČSSR s kapitalistickými státy. Rozkaz náčelníka Hlavnej správy Pohraničnej stráže a ochrany štátnych hraníc č. 12 z 3. júla 1985).[11]

---

7 Dohovor o nepremlčateľnosti vojnových zločinov a zločinov proti ľudskosti. (New York 26. novembra 1968, Vyhláška ministra zahraničných vecí z 5. marca 1974 č. 53/1974 Zb.). Viz: https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/1974/53/vyhlasene_znenie.html [29. 12. 2016].

8 Viz s. 131.

9 *ABS Brno-Kanice*, f. 2357 – Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, kart. 103, rozkaz veliteľa Pohraničnej a Vnútornej stráže č. 0090/1953 z 12. júna 1953. Výkon služby k ochraně státních hranic – na elektrickém zařízení ochrany státních hranic /EZOH/.

10 *ABS Brno-Kanice*, f. PS – Pohraniční útvary SNB, kart. 107, inv. j. 225, č.j. PS-0010870/11-OS-51 z 9. 11. 1951.

11 *ABS Brno-Kanice*, f. 2357 – Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, balík B62. (Príslušná pasáž týkajúci sa služobných psov viz s. 134).

V tomto druhom, „neviditeľnom právnom systéme“ bolo povolené použiť na dosiahnutie cieľa – znemožnenie emigrácie – prakticky všetko. Elektrifikované drôtené zátarasy a mínové polia umiestnené v teréne vo vnútrozemí ďaleko pred hranicou v 50. a 60. rokoch, rovnako aj samostatne útočiace psy na voľno v 70. a 80. rokoch preukázateľne spôsobovali usmrcovanie civilných osôb. Okrem označenia hraničného a zakázaného pásma (v 70. a 80. rokoch už len hraničné pásmo) neboli umiestňované v blízkosti hranice výstrahy o hroziacom nebezpečenstve smrti. V trestnom zákone č. 140/1961 Zb. boli pritom obsiahnuté trestné činy všeobecného ohrozenia (§ 179), vraždy (§ 219) a ďalšie.

Myslím si, že pred súd by mali byť predovšetkým postavení členovia predsedníctva Ústredného výboru KSČ. V hierarchii zodpovednosti nesie úzka skupina funkcionárov v tomto najdôležitejšom mocensko-politickom orgáne najvyššiu zodpovednosť za realizáciu bezpečnostnej politiky. Na jednotlivých zasadnutiach predsedníctva pri periodickom (za jednotlivé roky) predkladaní zhodnotenia plnenia hlavných úloh ZNB, Pohraničnej stráže a vojsk MV boli členovia predsedníctva pravidelne informovaní o zabíjaní civilných osôb dokonca aj na území SRN alebo Rakúska ako v prípade Faktor v roku 1984 (zastrelenie čs. občana Pohraničnou strážou na rakúskom území po prenasledovaní). Ďalej členovia predsedníctva ÚV KSČ v období normalizácie priamo ukladali federálnemu ministrovi vnútra ČSSR konkrétne úlohy, z ktorých vyplývalo udržiavanie a zdokonaľovanie tzv. ženijno-technického zabezpečenia hranice so Západom, aby bolo dosiahnuté zadržania čo najvyššieho možného počtu tzv. narušiteľov. Konkrétnu zodpovednosť za udržiavanie a zdokonaľovanie týchto opatrení potom ďalej niesli federálny minister vnútra, jeho námestník, v ktorého kompetencii bola Pohraničná stráž, náčelník Hlavnej správy Pohraničnej stráže a ochrany štátnych hraníc so svojim aparátom až po konkrétnych veliteľov jednotlivých brigád a veliteľov rôt Pohraničnej stráže. Z najvyššie postavených zodpovedných osôb dodnes žije Lubomír Štrougal (v rokoch 1970 – 1988 bol súčasne predsedom vlády ČSSR), Peter Colotka (v rokoch 1969 – 1988 predseda vlády SSR) a generálny tajomník ÚV KSČ Miloš Jakeš. Ich zodpovednosť vo vzťahu k bezpečnostnej politike štátu a konkrétne k situácii na „železnej opone“ vyplýva z ich dlhoročného členstva v predsedníctve ÚV KSČ. Tieto plány a informácie o rozhodovaní predsedníctva ÚV KSČ sú uložené v Národnom archíve v Prahe vo fonde KSČ – Ústřední výbor 1945–1989 a ich súčasťou sú prezenčné listiny s podpismi uvedených funkcionárov. So zodpovednosťou uvedeným osôb a s trestnoprávnou kvalifikáciou, že ide o nepriamych páchateľov zločinov proti ľudskosti, sa stotožňujú aj medzinárodní právni experti ako emeritný riaditeľ Inštitútu Maxa Plancka pre medzinárodné trestné právo a bývalý sudca Medzinárodného tribunálu pre bývalú Juhosláviu prof. Albin Eser, šéf katedry trestného práva na Univerzite v Zürichu Dr. Frank Meyer a ďalší.

Žiaľ, napriek dostatku dôkazov a žijúcim páchateľom sa česká a slovenská justícia nedokázala a už asi ani nedokáže vysporiadať s nespravodlivosťou z minulosti. Pokiaľ ide o slovenskú justíciu, tak po podaní trestného oznámenia v roku 2008 na Generálnu prokuratúru SR bolo vo všetkých jednotlivých prípadoch zabitia na „železnej opone" zahájené trestné stíhanie, ktoré bolo následne zastavené. Policajní vyšetrovatelia napr. nepochopiteľne obhajovali dobové tajné komunistické nariadenia, keď zdôvodňovali, že drôtená zátarasa pod vysokým napätím nebola vybudovaná na usmrcovanie utečencov a tí, ktorí sa k nej dostali, porušovali zákaz vstupu do tzv. zakázaného pásma. Slovenská justícia v roku 2011 de facto legitimizovala minulý režim s príslušnou legislatívou a tajnými vykonávacími predpismi bez toho, aby sa zaoberala straníckymi funkcionármi zodpovednými za bezpečnostnú politiku štátu. Na to, aký je to odkaz pre právny štát v Českej a Slovenskej republike, si môže každý odpovedať sám.

Drôtená zátarasa v obci Vysoká pri Morave, 80. roky 20. storočia. *(Osobný archív Vendelína Neráda)*

Ročník 1951. 217

Sbírka zákonů republiky Československé

Částka 35. Vydána dne 31. července 1951. Cena Kčs 1.—.

OBSAH:

(69. a 70.) 69. Zákon o ochraně státních hranic. — 70. Nařízení o právu příslušníka Pohraniční stráže použít zbraně.

69.

Zákon
ze dne 11. července 1951
o ochraně státních hranic.

Národní shromáždění republiky Československé usneslo se na tomto zákoně:

§ 1.

K zajištění pokojné výstavby socialismu v naší vlasti je třeba účinně chránit státní hranice před pronikáním všech nepřátel tábora pokroku a míru. Ochrana státních hranic je proto povinností každého občana.

§ 2.

Provádění ochrany státních hranic náleží do působnosti ministerstva národní bezpečnosti, které tento úkol plní svými orgány, zejména Pohraniční stráží.

§ 3.

(1) Službu v Pohraniční stráži vykonávají pro její význam, odpovědnost a namáhavost vybraní příslušníci pracujícího lidu.

(2) Příslušníci Pohraniční stráže mají stejná práva a stejné povinnosti jako příslušníci vojska; při výkonu své pravomoci mají též právní postavení příslušníků Sboru národní bezpečnosti.

§ 4.

Organisaci Pohraniční stráže stanoví a předpisy o jejím doplňování, o propouštění příslušníků Pohraniční stráže a služební předpisy vydá ministr národní bezpečnosti.

§ 5.

O součinnosti Pohraniční stráže s branno moci rozhoduje ministr národní bezpečnosti v dohodě s ministrem národní obrany.

§ 6.

Služba v Pohraniční stráži se počítá jako služba ve vojsku. Hodnosti dosažené v Pohraniční stráži jsou vojenskými hodnostmi. Pro příslušníky Pohraniční stráže platí předpisy o platových poměrech příslušníků ozbrojených sborů.

§ 7.

Příslušníci Pohraniční stráže podléhají vojenské soudní pravomoci a ustanovením o trestných činech vojenských.

§ 8.

Ministr národní bezpečnosti stanoví nařízením, kdy příslušník Pohraniční stráže při výkonu své pravomoci užije zbraně.

Zákon č. 69/1951 Zb. zo dňa 11. júla 1951, o ochrane štátnych hraníc, a Nariadenie ministra národnej bezpečnosti zo dňa 14. júla 1951, o práve príslušníka Pohraničnej stráže použiť zbraň. *(Sbírka zákonů republiky Československé, roč. 1951, s. 217–218)*

§ 9.

Ministr národní bezpečnosti v dohodě s ministrem financí upraví součinnost Pohraniční stráže s finančními orgány při zjišťování trestných činů a přestupků finanční povahy.

§ 10.

(1) Ke splnění úkolů uvedených v tomto zákoně může ministr národní bezpečnosti činit potřebná opatření a vydávat obecně závazné předpisy; může zejména stanovit,

a) že vstup a pobyt na určité části území státu je zakázán nebo dovolen jen na zvláštní povolení,

b) že na určité části území státu je k provádění prací, které mění tvářnost terénu, nebo ke zřízení telekomunikačních nebo energetických vedení vnitrostátních nebo mezinárodních třeba též předchozího souhlasu ministerstva národní bezpečnosti.

(2) V jednotlivých případech může ministr národní bezpečnosti přenést pravomoc podle odstavce 1 na své podřízené orgány.

§ 11.

Tento zákon nabývá účinnosti dnem vyhlášení; provede jej ministr národní bezpečnosti v dohodě se zúčastněnými členy vlády.

Gottwald v. r.

Dr. John v. r.

Zápotocký v. r.

Kopřiva v. r.

70.

Nařízení ministra národní bezpečnosti ze dne 14. července 1951

o právu příslušníka Pohraniční stráže použít zbraně.

Ministr národní bezpečnosti nařizuje podle § 8 zákona ze dne 11. července 1951, č. 69 Sb. o ochraně státních hranic:

§ 1.

Příslušník Pohraniční stráže použije při výkonu své pravomoci zbraně, zachovávaje potřebnou opatrnost:

a) proti osobám, které na území republiky neoprávněně přešly nebo se po území republiky neoprávněně pokoušejí přejít státní hranice a na výstrahu se nezastaví;

b) bez výstrahy, je-li zjevné podniknut útok proti příslušníku Pohraniční stráže, proti jiné osobě, proti stanovišti, které střeží, nebo proti sousednímu stanovišti;

c) bez výstrahy k zamezení útěku osob zatčených, zadržených nebo nebezpečných pachatelů trestných činů, nelze-li jinak útěku zabránit;

d) proti osobám, které se zprotiví služebním zákrokům příslušníka Pohraniční stráže, nelze-li jinak a přes výstrahu překonat odpor, směřující ke zmaření služebního zákroku.

§ 2.

Toto nařízení nabývá účinnosti dnem vyhlášení.

Zápotocký v. r.

Kopřiva v. r.

Administrace: Praha III, Třešňová č. 9. — Telefon č. 459-41 až 43. — Účet Státní banky československé č. 42.012. Roční předplatné Kčs 300.—. — Frankované reklamace se uznávají jen, dojdou-li do 28 dnů po vydání (zaslání) reklamované částky (Sbírky). — Novinová sazba povolena poštovním ředitelstvím v Praze č. 109.705/IIIa 1939. Dohlédací poštovní úřad Praha 022. — Tiskne Státní tiskárna, n. p. 01 v Praze.

~~TAJNÉ~~

R o z k a z

náčelníka hlavní správy Pohraniční stráže a ochrany státníc h hranic

Dne: 3.července 1985 číslo: 12 Praha

Obsah: 1. Režimová opatření k zabezpečení kvalitního plnění úkolů při ochraně státních hranic ČSSR s kapitalistickými státy.

ZRUŠEN STUPEŇ UTAJENÍ

10

Náčelník hlavní správy Pohraniční stráže
a ochrany státních hranic
generálmajor PhDr.Anton N e m e c
v.r.

Náčelník štábu - 1.zástupce náč.HS PS OSH
plukovník Ing.Jan M u z i k á ř
v.r.

Za správnost: ppor. Skulský

Vyhotoveno v 270 výtiscích
Odesláno dle rozdělovníku
Napsala: o.p. Nováková
T R V A L É P L A T N É !

Časť rozkazu náčelníka Hlavnej správy Pohraničnej stráže a ochrany štátnych hraníc č. 12/1985 z 3. júla 1985 o režimových opatreniach k zabezpečeniu ochrany štátnych hraníc týkajúca sa použitia samostatne útočiacich psov na voľno. *(ABS Brno-Kanice, f. 2357 – Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státních hranic, balík B62)*

~~T A J N É~~
Výtisk číslo :
Počet listů : 10

R O Z K A Z

NÁČELNÍKA HLAVNÍ SPRÁVY POHRANIČNÍ STRÁŽE
A OCHRANY STÁTNÍCH HRANIC

Dne 3. července 1985 číslo: 12 Praha

Obsah: Režimová opatření k zabezpečení kvalitního plnění úkolů při ochraně státních hranic ČSSR s kapitalistickými státy

K zabezpečení důsledného a kvalitního plnění úkolů ochrany státních hranic, pevného režimu výkonu služby a života jednotek Pohraniční stráže, v návaznosti na rozkazy MV ČSSR a platné předpisy s t a n o v í m :

I.

V oblasti organizování a provádění ochrany státních hranic ČSSR s kapitalistickými státy, využívání sil a prostředků v systému ochrany státních hranic, režimu výkonu služby pohraničních hlídek a bojových skupin

1. Využívání, rozmisťování vojskových sil a prostředků v pásmu překrytí

a) Do pásma překrytí - na vnější stranu SiS vysílat pohraniční hlídky a bojové skupiny

- na základě příznaků o narušitelích státních hranic, při realizaci opatření k jejich zadržení a k výkonu služby podle rozhodnutí velitele brigády PS;
- k zabezpečovacím (bezpečnostním) závorám nebo železničním tratím na hraničních přechodech, k vodním tokům, které přetínají signální stěnu a k ochraně zvláštních objektů PS na vnější straně SiS, nejméně dvoučlenné hlídky složené ze zvláště vybraných pohraničníků; (hlídky na člunech ve stanoveném počtu osádky);

- k zajišťování, doprovodu osob a pracovních skupin, ke kontrole režimu hraničního pásma na vnější straně signální stěny nejméně dvoučlenné pohraniční hlídky pod velením pohraničníka z povolání nebo k těmto účelům zvlášť vybraného, připraveného a velitelem praporu PS schváleného poddůstojníka; velitelem vícečlenné hlídky (bojové skupiny) určovat v těchto případech zásadně pohraničníka z povolání;
- ke kontrole dodržování režimu státních hranic a plnění úkolů vojskového pozorování na vnější straně SiS nejméně dvoučlenné hlídky, zásadně pod velením pohraničníka z povolání;
- k údržbě a opravám spojovacích, signálních, ženijních a jiných technických prostředků dvou až tříčlenné technické hlídky pod velením poddůstojníka schváleného velitelem praporu PS. Totéž se týká technických hlídek při provádění prací na čáře signálů na vnější straně SiS, která je mimo provoz a na čáře překrytí. Velitelem vícečlenné technické hlídky určovat zásadně pohraničníka z povolání.

b) Služební psy k útoku na volno umisťovat v kotcích na vnější straně SiS a z kotců je vypouštět pohraničními hlídkami umístěnými na vnitřní straně SiS nebo dálkově z roty PS. Umisťování služebních psů do kotců a jakoukoliv další manipulaci s nimi provádět zásadně dvoučlennými pohraničními hlídkami. Možnému přeběhnutí samostatně útočících služebních psů na území sousedního státu zabraňovat budováním oplocenek (koridorů).

c) Aktivizace, nácviky a prověrky služebních psů na vnější straně SiS provádět zásadně nejméně dvoučlennými hlídkami (značkaři) pod velením pohraničníka z povolání, velitelem praporu PS schváleného rotního instruktora psovoda nebo poddůstojníka.

2. <u>Zásahy sil k zadržení narušitelů státních hranic v pásmu překrytí</u>

a) Činnost pohraničních hlídek a bojových skupin při zjišťění příznaků o narušitelích státních hranic provádět v plném rozsahu podle ustanovení čl. 146 - 152 předpisu OSH I-1; přitom všechny pohraniční hlídky a bojové skupiny vykonávající službu na vnitřní straně SiS mohou být ve smyslu ustanovení písm. d)

Brána do drôtenej zátarasy pre pohraničníkov pri obci Vysoká pri Morave, 80. roky 20. storočia. *(Osobný archív Vendelína Neráda)*

Zběhové od Pohraniční stráže v letech 1985–1989

Libor Svoboda

Snad žádné jiné složce bezpečnostního aparátu komunistického Československa nebyla v předlistopadovém období věnována taková pozornost jako Pohraniční stráži (PS). Oficiálním zdůvodněním její existence byla ochrana československé státní hranice a tím vlastně i hranice celého socialistického tábora před vnějšími útoky, tedy před nebezpečím, které přicházelo ze strany našich západních sousedů, Rakouska a SRN. Ovšem bráno z vojenského hlediska, o jejím možném přínosu pro obranu země před vnějším nepřítelem bychom mohli diskutovat.[1] Zahraniční agenti přes tzv. zelenou hranici skutečně přecházeli a na hranici operovali převaděči i převaděčské skupiny. To ovšem byla záležitost prvních poúnorových roků, protože v polovině padesátých let éra agentů i klasických převaděčů skončila. Pravdou také je, že své agenty přes hranice neposílaly jen západní zpravodajské služby, československá strana nebyla v tomto ohledu o nic méně aktivní a pokračovala v tom, za účinné pomoci aparátu PS, i poté, co po celé západní hranici postavila železný plot s vysokým napětím. Přibližně od roku 1955 již z Rakouska a SRN do Československa ze špionážních a diverzních důvodů fakticky nikdo nepřecházel. Hranice byla tak střežena, že každý pokus o přechod byl velmi riskantní. Co však bylo podstatné, doba se změnila a špionáž a diverze se již dělaly jinými způsoby.[2]

Hlavním smyslem existence PS tedy nebyla ochrana státní hranice před vnějším nepřítelem, ale snaha zabránit tomu, aby z tehdejšího Československa odcházeli lidé na Západ. Pohraničníci tak byli faktickými dozorci obrovského lágru tvořeného Československem i dalšími státy sovětského bloku, jejichž občané se i přes naše území pokoušeli dostat na Západ (šlo hlavně o státní příslušníky NDR a Polska).

Režim využíval PS také v době krizí. V roce 1953 byli vojáci PS nasazeni při potlačování nepokojů po vyhlášení měnové reformy (Vimperk, Strakonice), rovněž v srpnu 1969 k potlačení demonstrací při prvním výročí vpádu vojsk SSSR a některých dalších

1 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě. Vojáci, padlí při pokusu o přechod státní hranice, příslušníci Pohraniční stráže usmrcení uprchlíky a dezertéři přes železnou oponu 1948–1989*. Praha – Cheb, Svět křídel 2012, s. 7.

2 Viz SVOBODA, Libor: Kurýři a převaděči jako jedna z forem protikomunistického odboje. In: SVOBODA, Libor – TICHÝ, Martin (eds.): *Cesty za svobodu. Kurýři a převaděči v padesátých letech 20. století*. Praha, ÚSTR 2015, s. 9–15, zde konkrétně s. 14.

států Varšavské smlouvy do Československa. Pomoc příslušníků PS, stejně jako ČSLA, byla využívána i při likvidaci živelných pohrom a katastrof, při pátrání po pachatelích kriminálních trestných činů, ztracených lidech, vojenských zběžích apod.[3]

Předchůdcem PS byly pohraniční útvary Sboru národní bezpečnosti (SNB), kromě nich pak státní hranice až do konce roku 1948 střežila i Finanční stráž (FS).[4] Pohraniční stráž se začala formovat po 1. lednu 1949, v listopadu téhož roku vzniklo Velitelství Pohraničí stráže. Dne 11. července 1951, po dvouletém období, byla existence Pohraniční stráže legislativně ukotvena zákonem o ochraně státní hranice č. 69/1951 Sb.[5] Den schválení zákona – 11. červenec – byl zařazen mezi památné dny a až do roku 1989 se slavil jako Den Pohraniční stráže.[6] Ve stejné době se také opustil systém ostrahy formou policejních hlídek a přešlo se na systém vojskové ochrany státní hranice. Od té doby tak byla hranice střežena vojensky organizovaným sborem složeným a doplňovaným z vojáků základní služby, kteří k PS nastoupili na základě povolávacího rozkazu. Počet příslušníků PS postupem času narůstal, v osmdesátých letech u ní sloužilo 18 000 vojáků základní služby a 4 500 vojáků z povolání.[7]

Pohraniční stráž prošla různými většími i menšími reorganizacemi. Kromě počátku padesátých let, kdy byla součástí ministerstva národní bezpečnosti (MNB), a období 1966–1971, kdy spadala pod ministerstvo národní obrany (MNO), byla po celou dobu své existence součástí ministerstva vnitra (MV), po vzniku federace federálního ministerstva vnitra (FMV). Vyjma druhé poloviny šedesátých a počátku sedmdesátých let tvořily základní strukturu PS brigády rozdělené na prapory a roty.[8] Některé brigády postupem času zanikly (Volary, Karlovy Vary, Poběžovice, Děčín), jiné změnily svoji funkci v rámci struktury PS (Plánská). V 80. letech se PS skládala ze šesti pohraničních a jedné školní brigády. Byly to 5. brigáda Pohraniční stráže (bPS), nazývaná Chebská, 9. bPS Domažlická, 7. bPS Sušická, 15. bPS Českobudějovická, 4. bPS Znojemská, 11. bPS Bratislavská a nakonec školní 12. bPS Plánská (školicí střediska pro vojáky PS, poddůstojnické školy pro velitele družstev, psovody, ad.). Nejvyšším řídícím a velícím orgánem PS byla od roku 1973 Hlavní správa Pohraniční stráže a ochrany státní hranice (HS PS OSH).[9]

3 Tomu se nebránil ani polistopadový režim. V prvních letech po sametové revoluci vypomáhala část vojáků PS u pořádkové a dopravní složky Veřejné bezpečnosti (VB) a na jaře 1990 byla PS spolu s některými elitními armádními jednotkami (výsadkáři, průzkumníci) nasazena při potlačování vězeňské vzpoury v Leopoldově.

4 VANĚK, Pavel: *Pohraniční stráž a pokusy o přechod státní hranice v letech 1951–1955*. Praha, ÚSTR 2008, s. 23–27.

5 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1951, s. 217–218, in: http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=69 & r=1951 [17. 1. 2017].

6 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*, s. 5.

7 *Tamtéž*.

8 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*. Ke struktuře PS srovnej PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, č. 13. Praha, ÚDV 2006, s. 11–48.

9 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 43.

Jedním ze základních kamenů dobového pojetí ochrany státní hranice platného až do roku 1989 byla existence silně střeženého hraničního pásma různé šíře, rozkládajícího se podél státní hranice, do kterého byl vstup jen na povolení, a výstavba ženijně-technického zabezpečení. Jednalo se o drátěný zátaras, postupně doplňovaný o další prvky (kontrolní orný pás, průseky, nástražná osvětlovadla, strážní věže aj.). Od počátku padesátých let do konce roku 1965 byl zátaras pod vysokým napětím. Do roku 1957 byla „ochrana" státní hranice zesílena minovými poli. V šedesátých letech začal být zátaras postupně přestavován na signální stěny různého typu, vybavené systémy čidel a osvětlovacích prostředků.[10] V případě jejich narušení byl předán signál na rotu a na místo vyjela poplachová hlídka.

Nepochybným paradoxem tehdejšího systému ostrahy státní hranice bylo, že ti, kdo měli hranici střežit, k ní neměli volný přístup. Hlídky chodily podél zátarasu nebo signální stěny, sloužilo se i hlouběji ve vnitrozemí (před pohraničními městečky a většími obcemi stály vojenské hlídky, vojáci PS hlídali na důležitých dopravních uzlech, křižovatkách, autobusových zastávkách i vlakových nádražích v příhraničí, sloužili na hraničních přechodech apod.). Přímo na státní hranici se však vojáci dostávali jen při zavádění (seznamování s úsekem po příchodu na rotu), při vykonávaní nějakých prací, např. údržby ženijně-technického zabezpečení nebo bezprostředního okolí státní hranice (sekání trávy, klestí, křovin, opravy hraničních kamenů apod.), a především při výjezdech v době hraničního poplachu. V žádném případě však voják nesměl jít za ženijně-technické zabezpečení sám.

PS byla v pravém slova smyslu elitním vojenským sborem, čemuž odpovídal i výcvik, který trval tři měsíce. Po jeho ukončení pak většina čerstvě vycvičených vojáků odcházela na zapadlé pohraniční roty, kde strávila zbytek základní vojenské služby. Jejím obsahem byla fyzicky a psychicky vyčerpávající služba, podstatně náročnější než u převážné většiny armádních jednotek.

Po roce 1989 byli vojáci PS v některých případech označováni jako vrazi a přesvědčení komunisté. Nic však není černobílé a celá věc je podstatně složitější. V letech 1951–1989 prošlo vojenskou službou u PS více než 100 tisíc mladých mužů. Mnozí z nich se během své služby dokonce ani nepodíleli na zadržení nějakého „narušitele". Většina z nich si tento druh základní vojenské služby nevybrala, ale určily je k ní odvodové komise, často stačilo jen to, že dotyčný nebyl trestán a byl dělnického původu. K PS narukovali lidé různí, charakterově i politicky. Zcela určitě mezi nimi byli přesvědčení komunisté i stoupenci režimu, stejně jako vojáci, kteří ho neměli rádi nebo které politika vůbec nezajímala. Většině z nich nešlo o nic jiného než si v co největším klidu a bez větších nehod odsloužit základní vojenskou službu. Situace se v tomto směru pravděpodobně lišila i v různých etapách existence komunistického

10 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*, s. 6.

režimu, jiná byla v padesátých letech, jiná v ideologicky vyčpělém a zatuchlém období normalizace, kdy už si valná většina obyvatel, včetně členů KSČ, nedělala o jeho podobě žádné iluze.

Dobová propaganda líčila pohraničníky jako neohrožené ochránce míru a socialistického zřízení, jako hrdiny, kteří na hranicích nasazovali život, aby chránili životy všech poctivých československých občanů a vůbec vše, co se od února 1948 podařilo dělnické třídě vedené KSČ v zemi vybudovat. O jejich selhání se příliš nemluvilo. Přesto se i u PS řešily podobné problémy jako u armádních jednotek (krádeže, šikana, pokusy o vzpouru, svévolné opuštění posádky, zanedbávání a porušování základních řádů a předpisů apod.). Trestným činem, se kterým se bylo možné setkat jak v řadách armády, tak i u PS, bylo zběhnutí. U PS se přitom ve všech případech jednalo o specifickou variantu klasického zběhnutí, o trestný čin zběhnutí do ciziny.

Výzkum problematiky zbíhání z ozbrojených složek komunistického Československa v letech 1948–1989 je teprve v počátcích.[11] Vybrané případy zběhnutí vojenských osob do ciziny jsou sice uváděny ve většině prací věnovaných útěkům za hranice, některým se kvůli tragickému osudu jejich aktérů dostalo po roce 1989 pozornosti i ze strany zainteresované veřejnosti, policejních orgánů i soudů, na komplexní zpracování tohoto fenoménu však zatím čekáme. Dosud se mu vlastně podrobněji věnovali pouze dva historikové. Dezercemi příslušníků PS a ojediněle i příslušníků armády mezi 21. srpnem a koncem prosince 1968 se v krátkosti zabýval Martin Pulec.[12] Podstatně větší prostor věnoval této problematice Ivo Pejčoch, který ve své knize *Vojáci na železné oponě* publikoval portréty 31 úspěšných i neúspěšných dezertérů z řad Československé lidové armády (ČSLA) i Pohraniční stráže, kteří během více než čtyřiceti let komunistického režimu zběhli, nebo se o to pokusili, do Rakouska a SRN.[13]

Fenoménem dezercí se zabývá i tato studie. Vzhledem k tomu, že výzkum je i přes některé práce a dílčí studie (viz níže) teprve v počátcích a samotné téma je velmi rozsáhlé, jedná se o první sondu soustředěnou pouze na případy, které se staly v posledních letech před listopadovou revolucí, tedy v období 1985–1989. Ze stejných důvodů se zaměřuje pouze na vojáky a důstojníky PS. Stranou tak zůstává zbíhání v Československé lidové armádě a v dalších bezpečnostních složkách.

Druhá polovina osmdesátých let byla obdobím, kdy tomuto fenoménu věnovalo vedení PS i FMV mimořádnou pozornost, oproti předcházejícím letům začaly být

11 Nezájem badatelů platí i pro starší období. Práce, které by se na seriozní úrovni zabývaly fenoménem zbíhání z prvorepublikové nebo z rakouské armády či z četnictva, bohužel nemáme dosud k dispozici.

12 PULEC, Martin: Nestandardní jevy u Pohraniční stráže v posrpnovém období roku 1968, in: *Semper paratus*, č. 1. Praha, ÚDV 2013, s. 9–61, zde konkrétně s. 36–44.

13 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě.*

jednotlivé případy analyzovány, vyhodnocovány a vřazovány do širších souvislostí. Silný důraz byl kladen hlavně na prevenci, kontrolu a stanovení přesných a jasných pravidel při výběru nových pohraničníků. Cílem studie je ukázat, jaké důvody a jaký charakter mělo zbíhání od elitních jednotek PS v samotném závěru komunistické éry a jakým způsobem se nejvyšší místa snažila tomuto jevu zabránit.

Zběhnutí, jinak také dezerce, patří mezi specifické trestné činy, kterých se mohou dopustit jen vojáci v činné službě, tzn. vojáci z povolání, vojáci základní vojenské služby či vojáci v záloze vykonávající vojenské cvičení. Obecně pak všechny osoby, které slouží v ozbrojených silách v době ohrožení státu nebo za válečného stavu. Společně s vojenskou vzpourou, vojenskou zradou a zbabělostí před nepřítelem se jednalo a jedná o jedno z nejtěžších a nezávažnějších provinění spáchaných vojenskými osobami.

Docházelo a stále k němu dochází v ozbrojených silách a sborech po celém světě. Důvodů byla a je celá řada (politické, etické, etnické, psychické, šikana ze strany nadřízených nebo ostatních vojáků, strach ze smrti nebo zranění atd.). Velmi také záleželo na vnějších okolnostech, na stavu, v jakém se nacházela armáda nebo jiná ozbrojená složka, z níž dezertér uprchl, a v neposlední řadě i na vnitropolitické a zahraničněpolitické situaci v zemi, v jejíž ozbrojených silách voják sloužil.

Základním rozdílem přirozeně je, zběhl-li voják v době války nebo míru, tresty za dezerci však byly vždy mimořádně tvrdé a za určitých podmínek přímo drastické. Zběhové byli v lepším případě v nepřítomnosti, v horším případě po dopadení odsuzováni k dlouholetým trestům odnětí svobody nebo nucených prací, ve vzdálenější minulosti a v době války pak bylo zběhnutí zpravidla exemplárně trestáno smrtí, eventuálně převelením k trestním jednotkám, které byly jako první nasazovány do nejtěžších bojů. Vždy byli zbaveni všech vojenských práv, řádů a vyznamenání, a jednalo-li se o důstojníky, praporčíky či poddůstojníky, degradováni na vojíny. Trestný čin zběhnutí se však netýkal jen příslušníků armády, ale i dalších ozbrojených a vojensky organizovaných bezpečnostních sborů, za Rakouska-Uherska a první republiky například četníků, v Československu po roce 1945 pak příslušníků vojsk Pohraniční stráže a Vnitřní stráže, později nazývaných Vojska ministerstva vnitra (VMV), Sboru národní bezpečnosti (SNB) a Sboru nápravné výchovy (SNV), tedy všech složek, které spadaly pod jurisdikci vojenských soudů.[14]

Za monarchie a první republiky, u československých zahraničních jednotek v době druhé světové války a po roce 1945 byli českoslovenští zběhové povětšinou souzeni za zločiny zběhnutí podle § 183 vojenského trestního zákona o zločinech a přečinech, uvedeného v císařském patentu č. 19/1855 ř. z., dle okolností i podle

14 Ke zbíhání z ozbrojených složek samozřejmě docházelo i po listopadu 1989. Toto období však již leží mimo časový rámec této studie.

dalších zákonů. Zákon byl uplatňován i v letech 1948–1950, kdy však byli dopadení zběhové často souzeni i podle dalších norem, např. podle zákona na ochranu lidovědemokratické republiky z roku 1948.

Starý rakouský vojenský trestní zákon byl v roce 1950 nahrazen novým trestním zákonem č. 86/1950 Sb., který se v jedné části speciálně věnoval vojenským trestným záležitostem.[15] Zběhnutí se týkal § 273, který tuto záležitost řešil v době míru a na jehož základě také byli zběhové v té době souzeni, a § 274, v němž šlo o zběhnutí za válečného stavu nebo za bojové situace a který v případě, že by byl voják na určeném místě nepřítomen déle než dva dny, nepřipouštěl jiný trest než trest smrti.[16] Zběhnutí bylo podle § 273 definováno jako svémocné vzdálení se službě[17] na dobu delší než čtrnáct dní za běžného provozu a déle než šest dní v době zvýšeného výkonu služebních úkolů (závěrečná cvičení, soustředění apod.).[18] V takovém případě měl být dotyčný odsouzen na jeden rok až pět let. Zběhl-li dotyčný s dvěma dalšími vojenskými osobami, byl vojákem z povolání nebo zběhnutím opomenul důležitý služební úkon apod., mohl být odsouzen ke dvěma až deseti letům odnětí svobody.[19] Poněvadž většina zběhů uprchla nebo plánovala utéct za hranice, bylo v odstavci 3 § 273 tr. z. č. 86/1950 Sb. zběhnutí za hranice uvedeno jako zvláštní kategorie s nejvyšší trestní sazbou odnětí svobody na pět až dvacet let.[20] Paragrafem 275 (spolčení ke zběhnutí) téhož zákona pak režim reagoval na tehdy celkem rozšířený jev, kdy v řadě posádek došlo ke skupinovým zběhnutím, případně byly odhaleny přípravy organizované skupinové dezerce.[21]

15 Trestní zákon č. 86/1950 Sb. z 12. 7. 1950, Hlava desátá, Trestné činy vojenské, in: *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1950, s. 252–258, viz https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=86 & r=1950 [17. 1. 2017].

16 Trestní zákon č. 86/1950 Sb. z 12. 7. 1950, Hlava desátá, Trestné činy vojenské, Oddíl prvý, Trestné činy proti povinnosti konat vojenskou činnou službu, § 273 a 274, Zběhnutí, in: *tamtéž*, s. 253.

17 Svémocné vzdálení bylo definováno podle § 306 příslušného zákona jako vzdálení se bez dovolení od svého útvaru nebo z místa služebního přidělení, nepřihlášení se v řádném termínu u svého útvaru nebo v místě služebního přidělení, případně když se voják v době války po zániku příčiny odloučení od své jednotky k ní už nevrátil. To se týkalo i návratu ze zajetí. Trestní zákon č. 86/1950 Sb., Hlava desátá, Trestné činy vojenské, Oddíl sedmý, Společná ustanovení, § 306, in: *tamtéž*, s. 258.

18 Trestnému činu zběhnutí předcházel ještě trestný čin svémocného odloučení, na základě kterého mohl být každý, kdo se od svého útvaru svémocně vzdálil na dobu delší než 24 hodin, odsouzen až k šesti měsícům odnětí svobody. Činil-li tak soustavně, déle než šest dnů za normálních podmínek či déle než dva dny při vojenském cvičení, soustředění apod., mohl být potrestán až na jeden rok, v době války na pět let. Trestní zákon č. 86/1950 Sb., Hlava desátá, Trestné činy vojenské, Oddíl prvý, Trestné činy proti povinnosti konat vojenskou činnou službu, § 272, Svémocné odloučení, in: *tamtéž*, s. 253.

19 Trestní zákon č. 86/1950 Sb., Hlava desátá, Trestné činy vojenské, Oddíl prvý, Trestné činy proti povinnosti konat vojenskou činnou službu, § 273, Zběhnutí, in: *tamtéž*, s. 253.

20 Trestní zákon č. 86/1950 Sb., Hlava desátá, Trestné činy vojenské, Oddíl prvý, Trestné činy proti povinnosti konat vojenskou činnou službu, § 273, odstavec 3, in: *tamtéž*, s. 253.

21 Trestní zákon č. 86/1950 Sb., Hlava desátá, Trestné činy vojenské, § 275, Spolčení k zběhnutí, in: *tamtéž*, s. 253.

K větší diferenciaci mezi „obyčejným" zběhnutím a zběhnutím do zahraničí přispěl v roce 1961 nový trestní zákon, který po řadě novelizací platil i po roce 1989.[22] Trestní sazba za zběhnutí byla podle § 282 tr. z. oproti předchozímu znění snížena na šest měsíců až pět let a trest smrti byl ponechán pouze pro případ, že by k trestnému činu došlo v době branné pohotovosti.[23] Přibyl však zcela nový § 283, podle něhož se samostatným trestným činem stalo zběhnutí do ciziny, což byla v případě uzavřeného Československa kombinace klasického zběhnutí a nepovoleného opuštění republiky, přičemž tresty byly v tomto případě tvrdší než u § 282. Vojáci a příslušníci PS, VMV, SNB a SNV, kteří utekli za hranice, mohli být potrestáni odnětím svobody na jeden rok až sedm let, vojáci z povolání, ti, kdo zběhnutí zorganizovali, nebo nositelé státního tajemství pak na pět až deset let vězení. Stejně jako u předchozího § 282, i podle § 283 byla trestní sazba vyšší, pokud byl trestný čin zběhnutí spáchán v době branné pohotovosti.[24] Zběh mohl být odsouzen na sedm až patnáct let, případně k trestu smrti. Přitěžující okolností bylo, když zběh k útěku do zahraničí použil unesený vzdušný dopravní prostředek, odcizený prostředek bojové techniky (tank, obrněný transportér), případně zneužil prostředek, který mu byl svěřen.[25]

Ke zběhnutí vojáků a důstojníků československé armády, od poloviny padesátých let ČSLA, vojáků a důstojníků PS a VMV a příslušníků SNB do zahraničí docházelo i v době, kdy v Československu vládla komunistická strana. Byl to jev, se kterým se tehdejší československé bezpečnostní a ozbrojené složky potýkaly permanentně od roku 1948 až do roku 1989. Pro tehdejší režim byla v tomto směru mimořádně kritická především první léta po únoru 1948, kdy se teprve etabloval, upevňoval svou moc a neměl dění ve společnosti zcela pod kontrolou. Vzhledem k čistkám, které začaly probíhat fakticky již v době komunistického převratu a pokračovaly pak v dalších měsících a letech, byla situace v armádě a bezpečnostním aparátu velmi napjatá a do jisté míry, zejména na jaře a v létě 1948, i chaotická. Příslušníci ČSLA a SNB utíkali kvůli tomu, že byli vyhozeni ze služby, ze strachu o budoucnost i pro nesouhlas s probíhajícími politickými změnami. Kolik jich v letech 1948–1950 dezertovalo nebo se o dezerci pokusilo a bylo dopadeno, nám zatím zůstává utajeno. Jisté je pouze to, že dezerce byla v té době velmi rozšířeným jevem. Do zahraničí utekli generálové, mnoho důstojníků i řadoví vojáci.

22 Trestní zákon č. 140/1961 Sb. z 29. 11. 1961, Hlava dvanáctá, § 282, Zběhnutí, in: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1961, s. 505, in: https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=140 & r=1961 [17. 1. 2017].

23 Změnilo se i číslo paragrafu. Viz Trestní zákon 140/1961 Sb., Hlava dvanáctá, § 282, Zběhnutí, in: *tamtéž*.

24 Po roce 1990 byl § 283 zrušen a v trestním zákoně zůstal jen § 282, zběhnutí. V novém trestním zákoně č. 40/2009 Sb. je zběhnutí uvedeno pod § 379.

25 Trestní zákon č. 140/1961 Sb., Hlava dvanáctá, § 283, Zběhnutí do ciziny, in: *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1961, s. 505, in: https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=140 & r=1961 [17. 1. 2017].

Podobná situace v československých ozbrojených silách nastala bezprostředně po vpádu sovětské, polské, východoněmecké, bulharské a maďarské armády do Československa v srpnu 1968 a v roce 1969, kdy celková nejistota, rozklad vojenské morálky, nesouhlas s okupací i obavy z dalšího vývoje vedly k silnější vlně útěků příslušníků ČSLA a SNB do zahraničí. Mezi 21. srpnem 1968 a 28. únorem 1969 emigrovalo 222 příslušníků armády, z toho 29 důstojníků, 9 praporčíků, 134 občanských zaměstnanců a 50 vojáků základní služby.[26]

V souvislosti s vybudováním ženijně-technických zátarasů na státní hranici a celkovému zpřísnění režimu při její ostraze i při ostraze hraničního pásma, kdy se bez zvláštního povolení nebylo možné dostat do bezprostřední blízkosti hraniční linie, se možnosti příslušníků ČSLA k útěku do zahraničí podstatně snížily. To ovšem neznamená, že ke zběhnutím v armádě nedocházelo. Počet zběhnutí či pokusů o něj v armádě byl, i vzhledem k početnímu rozdílu mezi PS a ČSLA, nepoměrně větší než u PS.[27]

Příslušníci armády však neměli takovou možnost utéct za hranice jako pohraničníci. V policejním státě, jakým bylo tehdejší Československo, byla možnost armádních zběhů dostat se ještě před zalarmováním celého státního a bezpečnostního aparátu zavčas byť jen na dosah státní hranice velmi malá. Ti, kteří se o to pokusili, byli většinou dopadeni. Drtivá většina armádních zběhů byla chycena ještě ve vnitrozemí, případně se sami přihlásili u některého z vojenských útvarů na stanicích VB. Byly i případy, kdy se mladíci, nevěda kam jít, odebrali ke svým rodičům a ti je pak přesvědčili k návratu k jednotce nebo je tam přímo odvezli. Někteří vojáci ČSLA se chtěli dostat na Západ přes Polsko, NDR nebo Maďarsko a Jugoslávii. I tyto pokusy však obvykle končily nezdarem. Největší naději na úspěch měli vojáci sloužící u odloučených armádních útvarů dislokovaných v blízkosti státních hranic. Nejčastější to bylo u příslušníků jednotek protivzdušné obrany, kteří sloužili na hláskách, u útvarů radioelektrického boje[28] nebo u útvarů, jež se zabývaly odposlechy.[29] Objevily se i případy, kdy vojáci k útěku do zahraničí využili toho, že se z nějakých důvodů dostali „za dráty" nebo se pohybovali v jejich bezprostřední blízkosti, [30]

26 Viz PULEC, Martin: *Nestandardní jevy*, s. 36.

27 Celkový počet příslušníků ČSLA, kteří úspěšně dezertovali za hranice, dosud neznáme. Ivo Pejčoch uvádí, že v letech 1951–1975 takto zběhlo 1 881 vojáků. V tomto počtu jsou zahrnuti i vojáci PS, není ovšem patrné, v jakém počtu a zda jsou započítáni jen ti, kteří zběhli v letech 1966–1971, kdy byla PS součástí ČSLA, nebo se to týká celého období. Viz PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*, s. 168.

28 V noci z 23. na 24. 9. 1969 uprchla z odloučeného praporu VÚ 1738 Svatý Tomáš trojice vojínů Stanislav Bernát, Tomáš Cibuľa a Štefan Péli. Viz *ABS*, f. Vyšetřovací spisy – Centrála (dále jen MV-V), vyšetřovací spis a. č. 11125 MV k případu Stanislava Bernáta, Tomáše Cibuľy a Štefana Péliho.

29 To byl i případ nadporučíka Ing. Zdeňka Síly z VÚ 7495 Zbiroh, pracoviště Dyleň, který zběhl 22. 11. 1980 do SRN. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39162 MV k případu Zdeňka Síly.

30 V noci z 2. na 3. 10. 1980 zběhli do SRN průzkumníci desátník Richard Kudrna a svobodník Milan Rapant z VÚ 2502 Vimperk. Velitel útvaru je den předtím určil k plnění zvláštního úkolu na státní hranici, kde měli provádět průzkum západoněmeckého území. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 38 457 MV k případu Richarda Kudrny a Milana Rapanta.

například ve vojenských výcvikových prostorech, případně uprchli při leteckých cvičeních.[31] Zběhnutí, kdy voják armády uprchl ze své jednotky ve vnitrozemí, nerušeně se dostal na hranice a pak úspěšně přešel na druhou stranu, byla v osmdesátých letech ojedinělá. Ve druhé polovině osmdesátých let se to povedlo jen ve dvou případech. Vojín Ľuboslav Šroba z VÚ 6195 Jihlava opustil svoji posádku v brzkých ranních hodinách 30. 12. 1987 a o tři dny později, 2. 1. 1988, poblíž Slavonic v okrese Jindřichův Hradec (15. bPS Českobudějovická) zběhl do Rakouska.[32] Zcela specifický pak byl případ vojína Miroslava Spousty z VÚ 8008 Plzeň, který se 24. 11. 1987 nevrátil z vycházky a po několika dnech skrývání v nezjištěné době a nezjištěným způsobem (údajně vlakem) utekl do SRN.[33]

Dokonaná zběhnutí do ciziny tak byla především specifikem Pohraniční stráže. Její příslušníci měli jako jedni z mála možnost dostat se bez potíží do bezprostřední blízkosti státní hranice, přičemž překážky, které by jim v útěku mohly zabránit, fakticky neexistovaly. Hned po únorovém převratu roku 1948 začali přes hranice utíkat příslušníci pohraničních útvarů SNB a Finanční stráže. Mnozí se podíleli na organizování přechodů, jiní se za hranicemi zapojili do protikomunistické rezistence. Přesné údaje o počtu příslušníků SNB sloužících u pohraničních útvarů, kteří mezi únorem 1948 a rokem 1950 zběhli do západní části Německa a do Rakouska, však prozatím neznáme.

Dezertování bylo jevem, který se u PS vyskytoval permanentně po celou dobu její existence.[34] Za 38 let od jejího vzniku, tedy od roku 1951 do pádu komunistického režimu v roce 1989, zběhlo do SRN nebo Rakouska 384 pohraničníků.[35] Kdo přesně byl prvním zběhem od PS a v jakém místě přešel hranice, prozatím nevíme. Posledním

31 Dne 4. 3. 1987 přeletěli příslušníci 1. letky velení a průzkumu 10. letecké armády, velitel 19. vrtulníkového odřadu nadporučík Ing. Milan Komárek a starší pilot 20. vrtulníkového odřadu poručík Ing. Robert Goryl, vrtulníkem Mi-2 u Všerub státní hranice do SRN. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41033 MV k případu Milana Komárka a Roberta Goryla.

32 Zajímavé je, že hlídka přivolaná na místo kvůli zkratu v signální stěně nezjistila, že došlo k jejímu narušení a přechodu státní hranice. Československá strana se o tom dozvěděla až ze zpráv rakouského tisku o několik dní později. Následně pak bylo znovu prohlédnuto místo, na kterém Šrob pravděpodobně překonal drátěný zátaras. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41929 MV k případu Ľuboslava Šroby, s. 52–54, 77, 93.

33 To, že je Spousta za hranicemi, se úředním místa dozvěděla až na základě jeho dopisů odeslaných 9. a 10. 12. 1987 z uprchlického tábora v Zindorfu (došly 17. a 18. 12. 1987) manželce a milence. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41928 MV k případu Miroslava Spousty, s. 89–93. Ke Spoustovi také *ABS*, f. PL-V, vyšetřovací spis a. č. 14738 Plzeň k případu Miroslava Spousty.

34 *ABS*, f. 2358 – Vojenská rada, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 1.

35 *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministra vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada 2. 5. 1989, Informace o opatřeních přijatých a realizovaných u HS PS OSH k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistické ciziny (dále jen Přírůstek sekretariátu federálního ministra vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989), příloha č. 1 (viz s. 163), Přehled počtu zběhů u PS v letech 1951–1989. Dokument uvádí stav k 5. 5. 1989 a jako celkový počet zběhů je zde uvedeno číslo 382. Další zběhnutí, ke kterým došlo v červenci a říjnu 1989, zahrnuta nejsou.

předlistopadovým zběhem od PS byl 3. října 1989 vojín Erik Guman z roty PS České Velenice, jež byla součástí 15. českobudějovické bPS.[36] Ke zběhnutí docházelo každoročně. Počty zběhů se rok od roku lišily, celkový roční průměr byl deset. Nepočítala-li se do celkového průměru léta, ve kterých byl zaznamenán vysoký nárůst, byl roční průměr šest zběhlých vojáků.[37] Tento jev však měl od počátku sedmdesátých let sestupnou tendenci a od roku 1980 nebyl průměr ani jednou překročen.[38]

V dějinách PS jsou dvě období, pro která byl charakteristický mimořádně vysoký počet zběhnutí do ciziny. Obě v podstatě kopírují vývoj ve společnosti a následně i v ozbrojených složkách. To první zahrnuje první léta po vzniku PS (1951–1953), kdy se tato složka teprve formovala a etablovala. Za první tři roky uteklo do zahraničí 95 pohraničníků. Vůbec největší počet zběhnutí od PS však připadá na léta 1968 až 1970, během kterých uprchlo 98 pohraničníků.[39]

Nejvíc zběhů v dějinách PS bylo hned v prvním roce její existence, kdy za hranice uteklo 57 vojáků, na druhém místě v počtu úspěšných zběhnutí (46) byl rok 1969. Další v pořadí byly roky 1970 (29), 1952 (25) a 1968 (23). K letům, kdy uprchnulo více než deset vojáků PS, patřil rok 1953, kdy jich bylo třináct, dvanáct zběhů připadalo na roky 1958, 1959, 1964 a 1965, deset pohraničníků na léta 1971 a 1979. V roce 1960 zběhlo osm a v letech 1954–1956 a v roce 1967 sedm pohraničníků.

Většina, bezmála dvě třetiny všech dezercí, celkem 294, připadá na léta 1951–1970. V období normalizace a pozdního socialismu v letech 1971–1989 nastal znatelný pokles. Celkem za toto období uteklo 90 příslušníků PS, vojáků z povolání i vojáků základní služby. Nejvyšší počet zběhnutí v tomto období byl zaznamenán v letech 1971 a 1979, kdy dezertovalo po deseti vojácích, a dále pak v letech 1975, 1977, 1978, 1980 a 1984–1986 – tehdy jich každoročně uteklo šest. Ve zbývajících letech došlo ke dvěma či třem případům ročně, výjimkou byl pouze rok 1989, kdy zběhli čtyři vojáci.[40]

Dezerce byly hodnoceny jako závažný problém a ti, kteří byli dopadeni, byli tvrdě potrestáni. Mimořádně vysoké tresty ve výši 15–20 let byly udělovány zejména v padesátých letech, výjimkou však nebyly ani tresty absolutní. Po roce 1960 se výměra trestů podstatně snížila, útěky vojáků do ciziny však byly i nadále vnímány jako mimořádně společensky nebezpečný jev, který měl negativní dopad na morálku vojáků u jednotky, v níž zběh sloužil. Závažným problémem také bylo, že uprchlí vojáci a důstojníci vyzradili organizaci výkonu pohraniční služby u konkrétních pohranič-

36 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 42 295 MV k případu Erika Gumana.
37 *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 3.
38 *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 1.
39 Podle Martina Pulce uprchlo od 21. 8. 1968 do konce února 1969 od PS 28 osob, z toho dva důstojníci, dva praporčíci, jeden občanský zaměstnanec a 23 vojáků základní služby. PULEC, Martin: *Nestandardní jevy*, s. 36.
40 Viz s. 163.

ních útvarů, organizaci hlídek a ostrahy státní hranice, systém zpravodajské práce, spolupráci s civilním obyvatelstvem atd.

Vyšetřování případů zběhnutí vojáků PS i jejich prevenci prováděla Vojenská kontrarozvědka (VKR) při PS, přičemž útěkům věnovaly VKR, velení PS i jeho nadřízené složky na ministerstvu národní bezpečnosti, ministerstvu vnitra, ministerstvu národní obrany a v posledku na federálním ministerstvu vnitra soustavnou pozornost. Byla přijímána různá krátkodobá i dlouhodobá opatření preventivního charakteru.[41] K rozsáhlejším a srovnávacím analýzám tohoto fenoménu za určité období se však přikročilo až v sedmdesátých letech, prevence ovšem byla podle všeho ponechána na VKR a brigádách PS.[42] Komplexnější pozornosti se problematice zběhnutí u PS dostávalo od druhé poloviny osmdesátých let, kdy se rozbory a prevence z úrovně jednotlivých brigád PS přesunuly na HS PS OSH a FMV.[43] Na základě vyhodnocení a zevšeobecnění výsledků šetření se pak přijímala taková opatření, která měla podle názoru velení PS dalším zběhnutím zabránit, nebo alespoň snížit jejich počet.

Odmyslíme-li si dobovou terminologii a ideologické vsuvky, jsou tyto analýzy a rozbory použitelné jako určité vodítko i pro současné bádání. Je samozřejmě třeba mít stále na vědomí, že se jedná o prameny silně tendenční, jejichž vyznění a předkládané návrhy k řešení jsou bezezbytku poplatné době a vládnoucí ideologii – např. jako jedna z příčin zběhnutí byla často uváděna formálnost činnosti útvarových stranických a svazáckých organizací apod. Jsou však pro nás svědectvím, jak velení VKR i PS v té době uvažovala, co pro ně bylo prioritou a co považovala za největší problémy.

Zájem československých bezpečnostních složek o zběhy neskončil jejich vyšetřením a odsouzením. Vyvíjely tlak na jejich nejbližší příbuzné, přítelkyně apod. Cílem bylo nalákat uprchlíka zpátky do Československa. Bylo běžnou praxí, že jeden z rodičů dostal povolení vycestovat za synem, za tuto „vstřícnost" pak měl svého potomka přemlouvat, aby se vrátil domů. Dokud to bylo technicky možné, československé zpravodajské orgány se snažily mít zběha pod kontrolou, chtěly zjistit, jak se chová, jak se mu vede, není-li z pobytu „venku" rozčarovaný a nemá-li chuť se vrátit, co všechno vyzradil policejním a zpravodajským orgánům „protivníka", jak byly v dokumentech PS označovány sousední země Rakousko a SRN, apod. Aktivitám československých tajných služeb v tomto směru nahrávalo zejména prostředí uprchlických táborů. Poté, co bývalí pohraničníci odešli jinam, ať už v rámci Rakous-

41 Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 6–7.

42 Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 558, kart. 23, Rozbor zběhnutí pohraničníků do kapitalistické ciziny v letech 1976–1980; *ABS*, f. Vojenská kontrarozvědka (VKR), VKR – různé 88/1 (směrnice, akce, metodické pomůcky), kart. 603, Analýza příčin a motivů zběhnutí vojáků základní služby do ciziny (datováno 28. 10. 1975).

43 Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989.

ka či západního Německa nebo do třetího státu, jejich stopy se většinou ztrácely, byť i za těchto okolností se je tajné služby pokoušely monitorovat. Každý záchyt, tj. zmínku o nich, zakládaly do svých evidencí, sledovaly poštu jejich rodinných příslušníků apod.

Zběhnutí však mělo především svůj lidský rozměr. Bylo bezesporu riskantním a osudovým životním krokem. Zběhovi muselo být jasné, že se stává psancem, který se nadobro rozchází se svým dosavadním životem a že cesta zpět, k rodině a přátelům, je fakticky navždy uzavřena. Prostředí, do kterého přicházeli, bylo zcela odlišné od toho, co dosud poznali. Jen málokdo ze zběhů si dovedl představit, do čeho vstupuje a co může v novém světě čekat, jak se tam bude živit, jaké na něj budou kladeny nároky. Ne každému se podařilo obstát, někteří skončili skutečně jako ztroskotanci, byly i případy, kdy si dotyčný teprve v uprchlickém táboře uvědomil, co udělal, a vzal si život. Případy, kdy se zběhové vrátili – a to i po letech – zpátky do Československa, sice nebyly ojedinělé (v námi sledovaném období šlo o dva takové případy[44]), pro žádného z nich však návrat nedopadl dobře.[45] Přestože se vrátili dobrovolně, byli pokaždé odsouzeni na několik let do vězení a navždy už měli vyražený cejch člověka odsouzeného z politických důvodů a navrátilce čili osoby stále podezřelé a stále sledované a svým způsobem neplnoprávné. Nelze pominout ani to, že zběhnutí mělo negativní dopad na nejbližší příbuzné (zákaz studia, problémy v zaměstnání atd.).

Sankce se nevyhnuly ani příslušníkům roty, ze které zběh pocházel. Každá takováto událost znamenala kontroly z brigády, zvýšený zájem VKR a řadu dalších nepříjemností, které v důsledku dopadaly především na řadové vojáky. Zákazy vycházek a zkracování osobního volna byly tím nejmenším. Podstatně horší již byla obvinění z trestných činů neplnění některých služebních povinností, zákazy dovolených, krátkodobého volna k opuštění posádky, vojenským slangem označovaného jako „opušťák", a především vězení, které sice mohlo v nejhorším případě trvat tři týdny, muselo se však nasluhovat. Za situace, kdy se voják nedostal rok domů a „opušťák" nebo dovolená mu byly kvůli zběhnutí zrušeny, se nebylo možno divit, že zběhové mezi svými kolegy příliš sympatizantů neměli.[46]

V letech 1985–1989 bylo zaznamenáno dvacet případů úspěšného zběhnutí, při nichž dezertovalo 22 příslušníků PS: 14 do Rakouska, 8 do SRN.[47] Nejvíce zběhů za

44 K oběma případům dále.

45 Například vojín Ján Feledi z 15. českobudějovické bPS, rota Artoleč, zběhl do Rakouska 26. 6. 1966 a zpátky se vrátil 6. 2. 1968. Vojenský obvodový soud v Českých Budějovicích jej 23. 5. 1968, tedy v době, ve které panovala uvolněná atmosféra, odsoudil na dva roky nepodmíněně. *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 7971 MV k případu Jána Feledihо, rozsudek, s. 120–126.

46 Podle některých svědectví panoval na některých rotách PS zvyk, že si vojáci druhého ročníku svolali po příchodu na rotu všechny nováčky a udělali jim kázání o zběhnutí. Zvykem bylo i to, že voják prvního ročníku musel jít v hlídce vždy před služebně starším kolegou.

47 Viz Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada 2. 5. 1989, příloha č. 2, Přehled případů zběhnutí v letech 1985–1989.

dané období (šest případů) bylo na 15. českobudějovické bPS, druhá v pořadí (pět případů) byla 7. sušická bPS, u 4. znojemské a 11. bratislavské brigády bylo po čtyřech případech, u 9. domažlické bPS dva a u 5. chebské pouze jeden. Do tohoto počtu nejsou zahrnuti dva pohraničníci – vojín Ivan Fischer a vojín v záloze Jozef Michalec ze 4. znojemské bPS, kterým se sice podařilo přeběhnout za hranice, avšak zakrátko se dobrovolně vrátili zpět do Československa.[48] Další pohraničník, Tibor Both z roty Aš 5. chebské bPS, byl při údajném pokusu o dezerci 16. srpna 1988 zadržen velitelem hlídky.[49] V letech 1985 a 1986 došlo ke dvěma případům tzv. skupinového zběhnutí (zběhli dva vojáci najednou), které velení PS považovalo za obzvlášť závažné. Obě se odehrála u 7. sušické bPS.[50] V noci z 19. na 20. května 1985 zběhli od pohraniční roty Stožec desátník Stanislav Daněk a vojín Pavel Vondrášek a 7. července 1986 z roty Debrník svobodník Jiří Průšek a vojín Jaroslav Čajka.[51]

Mezi zběhy byli kromě vojáků základní vojenské služby i jeden voják v záloze[52] a tři vojáci PS z povolání. Všichni čtyři dezertovali do Rakouska. Major Bedřich Vorlíček zběhl 7. července 1985 v úseku roty PS Artoleč, která byla součástí 15. českobudějovické bPS,[53] rotmistr Stanislav Bureš ze 4. znojemské bPS, který na pohraničním útvaru Lukov vykonával funkci velitele čety, utekl 1. října 1988.[54] O necelých čtrnáct dní později, 12. října 1988, zběhl od PS útvaru České Velenice 15. českobudějovické bPS rotný Karel Konečný.[55]

Jako mimořádně kritický byl v tomto období HS PS OSH hodnocen rok 1986, ve kterém zběhlo šest příslušníků PS a dalším dvěma vojákům bylo ve zběhnutí zabráněno.[56] Vedle toho se v tomto roce prošetřovalo dalších více než čtyřicet údajných

48 Vojín Fischer přeplaval Dyji a na rakouském břehu se schoval ve staré rybářské boudě. Na rakouském území pobýval cca půl hodiny a během té doby jej velitel zásahové hlídky nadporučík Radoslav Harhaj z moravského břehu Dyje přemlouval k návratu, což se mu nakonec podařilo. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39889 MV k případu Ivana Fischera, s. 6. Jozef Michalec se v Rakousku zdržel ještě kratší dobu, asi jen pět minut. Poté, co přeplaval řeku, si prý údajně uvědomil, co udělal, přeplaval zpět a nechal se zatknout. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40131 MV k případu Jozefa Michalce, s. 28 a následující. K oběma dále.

49 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41484 MV k případu Tibora Botha.

50 *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 1.

51 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40108 MV k případu Stanislava Daňka a Pavla Vondráška a vyšetřovací spis a. č. 39896 MV k případu Jiřího Průška a Jaroslava Čajky.

52 Jednalo se o vojína v záloze Milana Germana, který byl na vojenském cvičení u 11. bratislavské bPS na rotě Gajary v okrese Bratislava-vidiek. Zběhl v noci z 22. na 23. 10. 1986. Neuzamčeným vchodem opustil rotu, podhrabal se pod oplocením a za pomoci improvizovaného žebříku přelezl signální stěnu. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40116 MV k případu Milana Germana, s. 5.

53 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39487 MV k případu Bedřicha Vorlíčka.

54 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41842 MV k případu Stanislava Bureše.

55 *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41879 MV k případu Karla Konečného.

56 Šlo o vojíny Jaroslava Kuruce a Ivana Remeníka z 9. bPS, kterým byly údajně *„vhodným působením prostředků VKR"* prokázány přípravy na útěk do zahraničí. Jelikož se vše podařilo odhalit včas, nemusela být použita represe, ale případ byl řešen za širší účasti vojenské veřejnosti formou tzv. preventivně výchovného opatření (PVO). Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 3–4; *tamtéž*, inv. j. 936, kart. 36, Vyhodnocení opatření přijatých k za-

pokusů o útěk do zahraničí. Vzhledem k tomu, že se všechny případy podařilo odhalit v zárodku, nedošlo ke spáchání trestného činu a soudnímu projednání.[57]

Až na malé výjimky byla většina dezertérů vojáky prvního ročníku základní vojenské služby, kteří se pro útěk rozhodli povětšinou v několika dnech, maximálně týdnech po příchodu k pohraničním jednotkám. V námi sledovaném období se jednalo o více než dvě třetiny všech zběhnutí.[58] Většina zběhnutí se odehrála v teplejších měsících, útěků v zimě byla menšina.

Odhalit plány na zběhnutí bylo na rotě prakticky nemožné, což potvrzovala i většina útěků z let 1985–1989.[59] Ani v jednom případě nemělo velení k dispozici poznatky o jejich přípravách. Žádný ze zběhů nezadal sebemenší záminku k podezření, že se chystá uprchnout za hranice. Většina jich byla hodnocena jako dobří vojáci, kteří bez problémů plnili své povinnosti, někteří na výbornou, např. vojín Jan Bartoš (viz níže) dosahoval ve výcviku i ve službě výsledků velmi dobrých až výtečných.

Potenciální zběhové většinou již přicházeli na roty s plánem na útěk a službu u PS brali jako příležitost, protože pohraniční rota byla ideálním místem ke zběhnutí. Pohraničníci znali režim střežení státní hranice, její slabá místa, nejvýhodnější cesty na hranice apod. Útěkům nahrávalo i samotné umístění pohraničních rot v blízkosti státní hranice a vně ženijně-technického zabezpečení. To vše skýtalo nespočet možností, jak potají opustit rotu a utéct.[60]

Vojákům se podařilo buď uprchnout přímo ze služby, nebo za využití vhodné příležitosti (např. chyb v organizaci služby, špatného plnění služebních povinností ostatními důstojníky a vojáky roty apod.) při znalosti prostředí. Někdy se jednalo o kombinaci dvou nebo všech uvedených podmínek. Některé útěky byly dílem náhlého popudu, šťastného souběhu okolností a improvizace – např. vojín Jan Trapp z roty Nový Vojířov českobudějovické brigády zběhl, když vyvážel odpadky[61] – jiné byly zřejmě systematicky naplánovány. Vojín Kamil Čabrada z roty PS Pleš domažlické brigády v noci potají opustil objekt roty tak, že za pomoci žebříku vylezl výtahovou šachtou na útvarový dvůr, přelezl plot a podlezl signální stěnu. Cesta do SRN pak již byla volná.[62] Pravděpodobně dlouhodobě plánována byla i zběhnutí vojáků

bránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, Příloha č. 3, s. 1. K tomu také *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39474 MV k případu Jaroslava Kuruce a Ivana Remeníka.

57 *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 2.

58 *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, příloha č. 2, s. 3.

59 *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 4.

60 *Tamtéž*, s. 3.

61 Zběhl 12. 2. 1989. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41935 MV k případu Jana Trappa.

62 Zběhl 21. 8. 1986. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39885 MV k případu Kamila Čabrady; též *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 4.

z povolání majora Vorlíčka a rotmistra Bureše a se vší pravděpodobností i vojína v záloze Germana. Oba vojáci z povolání využili pravomoci a výhody plynoucí z jejich funkcí a služebního zařazení.[63] Bureš dostal povolení ke vstupu za „dráty" přímo od velitele brigády PS Znojmo. Jako důvod žádosti uvedl rybolov.[64] Vorlíček si podvodem zažádal o povolení, aby jej i s osobním vozem pustili za ženijně-technické zabezpečení, což odůvodnil sběrem lesních plodin. Nejel sám. Ve voze s ním byla jeho milenka, která ovšem povolení nedostala, a její dcerka. Přítelkyně se tedy ukryla v autě, aby ji vojáci neviděli, dcerka seděla normálně na sedadle. Po příjezdu na rotu Artoleč se Vorlíček domáhal vstupu, a když jej vojáci základní služby pustili, aniž by vůz prohlédli, přejeli všichni tři do Rakouska.[65] V obou případech se jednalo o hrubé porušení všech zásad vstupu na druhou stranu ženijně-technického zabezpečení, které zejména ve Vorlíčkově případu dopadlo hlavně na řadové vojáky. Ti se v takových případech ocitli ve velice komplikované, ne-li přímo fatální situaci. Protivit se vysokému důstojníkovi, který přijel přímo z velení brigády, sloužil u zpravodajců a odvolával se na povolení od velitele praporu a roty, vyžadovalo od obyčejných vojáků a praporčíků jistou dávku odvahy, protože v případě, že by nic nenašli, mohli být klidně popotahováni kvůli neúctě a špatnému chování vůči nadřízeným, osobě s vyšší hodností apod.

Rovnou z výkonu služby se podařilo zběhnout vojínům Miroslavu Harachovi,[66] Stanislavu Pagáčikovi,[67] Milanu Novákovi, [68] Jozefu Šimonkovi, [69] Jánu Paulíkovi,[70] Eriku Gumanovi,[71] Slavomíru Bašistovi[72] a vojákovi z povolání rotnému Karlu Konečnému. Harach sloužil u bezpečnostní závory na hraničním přechodu v Dolním Dvořišti. Pagáčik byl členem hlídky, která opravovala spojení na vnější straně ženijně-technického zabezpečení. Novák se pod záminkou vykonání tělesné potřeby vzdálil od svých kolegů z hlídkového člunu a přeplaval řeku Moravu do Rakouska. Šimonek využil ke zběhnutí toho, že po zprávě o narušení vstoupila hlídka za signální stěnu. Paulík jako pomocník dozorčího psí chovné stanice vypnul signální oplocení a utekl do Rakouska. Guman opustil strážní stanoviště. Bašista využil okamžiku, kdy příslušníci roty odjeli k zásahu na státní hranici. Karel Konečný, ironií osudu, zběhl v okamžiku, kdy nad ránem prováděl kontrolu hlídek.

63 *Tamtéž*, s. 3.
64 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41842 MV k případu Stanislava Bureše, s. 36.
65 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39487 MV k případu Bedřicha Vorlíčka, s. 218–224.
66 Zběhl 25. 2. 1985, Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39516 MV k případu Miroslava Haracha. K jeho osobě srovnej také PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*, s. 183–185.
67 Zběhl 11. 7. 1985. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40742 MV k případu Stanislava Pagáčika.
68 Zběhl 3. 6. 1985. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39175 MV k případu Milana Nováka.
69 Zběhl 22. 1. 1987. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40821 MV k případu Jozefa Šimonka.
70 Zběhl 27. 7. 1985. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41034 MV k případu Jána Paulíka.
71 Zběhl 3. 10. 1989, Viz pozn. č. 36.
72 Zběhl 24. 7. 1989, Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41978 MV k případu Slavomíra Bašisty.

Zvláštní kapitolou pak byly případy, kdy zběh použil násilí nebo zbraň proti svému kolegovi či kolegům z hlídky a roty. V námi sledovaném období se jednalo o sedm úspěšných ozbrojených přechodů (čtyři v roce 1986, dva roku 1987 a jeden v roce 1989), což byla skoro čtvrtina z celkového počtu všech zběhnutí, a jeden neúspěšný pokus.[73] Čtyři úspěšná zběhnutí byla zaznamenána u 4. znojemské brigády (tři v roce 1986 a jedno v roce 1989), po jednom u brigád chebské a českobudějovické (obě v roce 1987), neúspěšný pokus se stal v roce 1988 u chebské brigády.

Dne 13. srpna 1986 využil vojín Vladimír Kratochvíl z roty Šatov 4. znojemské bPS situace a přitiskl velitele hlídky svobodníka Miroslava Hodáka zezadu hlavou ke sloupu, odzbrojil ho a namířil na něj odjištěným samopalem. Pak spolu údajně vedli půlhodinový rozhovor, během něhož se Kratochvíl snažil svého kolegu přemluvit, aby do Rakouska utekli společně. Když kolem nich jelo služební auto sousední roty Hatě, Hodák Kratochvíla napadl a dal vozidlu znamení, aby zastavilo. Když Kratochvíl viděl, že auto zabrzdilo, dal se na útěk směrem do Rakouska. Hodák začal střílet, nejprve do vzduchu, vystřílel celý zásobník, pak se jej údajně snažil zasáhnout. To se naštěstí nepovedlo a Kratochvílovi se podařilo dostat za hranice.[74]

O půl druhého měsíce později, 25. září 1986, se opět na znojemské brigádě odehrál další útěk za použití zbraně. Vojín roty Šafov 4. brigády PS Šimon Behon odzbrojil velitele hlídky vojína Josefa Ševčíka a nařídil mu, aby se připoutal ke stromu, sebral jeho samopal a signální pistoli a vydal se směrem do Rakouska. Ševčík, který připoutání údajně jen předstíral, zavolal na rotu a po stopách Behona byl navolno poslán služební pes, kterého dotyčný asi sto metrů od státní hranice postřelil.[75]

Poslední ozbrojená zběhnutí roku 1986, jež jsou zvláštní tím, že se jejich aktéři ihned po spáchání svého činu vrátili zpátky, se udály opět na znojemské brigádě, dokonce na stejné rotě a během jednoho měsíce. Vojín Ivan Fischer z pohraniční jednotky Ruské domy odzbrojil dne 11. listopadu 1986 na strážním stanovišti nazývaném „Nafta" velitele hlídky, vojína Oldřicha Kloudu, a donutil ho, aby se spoutal. Když zjistil, že pouta mají závadu, svázal Kloudu ještě řemenem. Poté ze strážního stanoviště sebral pojítko (přístroj na způsob telefonu ve tvaru vajíčka, který vojáci nosili u sebe a na stanovišti ho připojovali), radiostanici, Kloudovu výzbroj a signální pistoli. Všechny věci, které vzal na strážnici, včetně zbraní, zanechal na československém území a přeplaval Dyji do Rakouska. Hrdinou druhého případu byl vojín

73 Vojín Tibor Both z roty Aš 5. chebské brigády se 16. 8. 1988 údajně pokusil odzbrojit velitele hlídky Jaroslava Kovaříka. Tomu se však podařilo jej spoutat a přivolat pomoc. Both byl odsouzen ke čtyřem letům vězení. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41484 MV k případu Tibora Botha, s. 256–261. K tomu také poznámka č. 49.

74 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40124 MV k případu Vladimíra Kratochvíla, s. 28–30, 62–65, též *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 4.

75 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40105 MV k případu Šimona Behona.

v záloze Jozef Michalec, povolaný na vojenské cvičení na rotu Ruské domy. Michalec, který vykonával strážní službu, dne 29. listopadu 1986 nejprve poškodil signalizaci a do visacích zámků u garáží nastrkal zápalky. Pak se vydal ke státní hranici. Poté, co překonal signalizační stěnu, zjistil, že za ním běží hlídka se psem, otočil se a začal po nich střílet ze samopalu a stíhací hlídka jeho střelbu opětovala – později při výslechu tvrdil, že střílel nad ně, aby zastrašil psa, o němž věděl, že se bojí střelby – a pak přeplaval do Rakouska. Zadržen byl po návratu na československé území.[76]

Dne 10. února 1987 zběhl z pohraniční roty Trojmezí chebské brigády vojín Jan Bartoš. Využil nepozornosti velitele hlídky Roberta Šimona a s namířeným samopalem ho přinutil odevzdat zbraň a otevřít průchod na druhou stranu ženijně-technického zabezpečení. Pak spolu i se služebním psem pokračovali až na německé území, do hloubky cca čtyřiceti metrů, kde je Bartoš opustil. Velitel hlídky se vrátil zpět a oznámil zběhnutí. Bartoš po celou dobu údajně přemlouval svého kolegu k útěku.[77] K předposlednímu zběhnutí se zbraní došlo 29. srpna 1987 u pohraniční jednotky Horní Dvořiště českobudějovické brigády. Vojín Martin Sikora, jenž byl k ženijně-technickému zabezpečení vyslán jako člen pozorovací hlídky, odzbrojil jejího velitele a poté prošel bez problémů signální stěnou.[78]

Posledním a zároveň nejtěžším případ zběhnutí za použití zbraně se odehrál 10. února 1989 u 11. roty PS Jaroslavice 5. znojemské bPS. Vojín Marián Švec využil momentu překvapení a s nabitou zbraní se pokusil přinutit velitele hlídky Lubomíra Gajdůška, aby mu odevzdal samopal. Když Gajdůšek nereagoval, začal mu střílet pod nohy, celkem vystřelil devět ran, z nichž jedna zasáhla Gajdůška do levého stehna. Když Gajdůšek před další střelbou utekl do vnitrozemí, Švec přelezl zabezpečení a utekl.[79]

Je však třeba brát v úvahu, že se vše nemuselo odehrát přesně tak, jak je uvedeno ve vyšetřovacích spisech. Zběhnutí vojáka byl problém pro všechny zúčastněné, včetně velitelského sboru, a zdůrazňovat vlastní pochybení se nikomu nechtělo. V drtivé většině byla zběhnutí důsledkem hrubých porušení základních řádů a předpisů i špatné organizace služby na rotách, což šlo na vrub jejich velení. Ani v jednom

76 K okolnostem jejich návratu srovnej poznámku č. 48. I když se oba vrátili dobrovolně, žádné polehčující okolnosti jim přiznány nebyly. Fischer byl odsouzen na tři a Michalec na čtyři roky odnětí svobody. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39889 MV k případu Ivana Fischera, s. 8–9, 189–192; vyšetřovací spis a. č. 40131 MV k případu Jozefa Michalce, s. 1–2, 130–133.

77 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40873 MV k případu Jana Bartoše.

78 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41529 MV k případu Martina Sikory; též *ABS*, f. 2358, inv. j. 936, kart. 36, Vyhodnocení opatření přijatých k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, příloha č. 3, s. 2. Sikorův případ měl být jedním z těch, u kterých důvody i okolnosti zběhnutí neproběhly úplně tak, jak je uvedeno ve vyšetřovacím spise.

79 Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41733 MV k případu Mariána Švece; též *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 5.

z uvedených případů nebylo v zájmu příslušných funkcionářů roty tyto kauzy rozmazávat, spíše měli tendenci (samozřejmě ne všichni a ne vždy, v některých případech to ani nebylo možné) postupovat ve stylu „co se doma upeče, to se má doma sníst". To si ostatně uvědomovalo i velení PS, které jako jeden ze zásadních nedostatků prevence označilo fakt, že velitelé pohraničních jednotek nechtěli své nadřízené pravdivě informovat o skutečném stavu věci. Na velitelství se tak dostávaly zprávy zkreslené, opožděné a někdy i vysloveně nepravdivé.[80]

Stejně tak nemusejí vždy odpovídat realitě ani výpovědi dezertérových kolegů a kamarádů, zejména pokud jde o popis situace, která nastala v době, kdy na místě byl jen zběh s kolegou z hlídky. Okolnosti a průběh útěků mohly tedy být mnohdy jiné, než bylo nakonec oficiálně uvedeno.

Jednou z nejdůležitějších otázek je, co vlastně vojáky k útěku za hranice vedlo. Skutečné motivy zběhnutí se ve většině případů dají jen těžko určit. K dispozici máme bohužel jen materiály vzniklé činností vyšetřovacích orgánů VKR, které samozřejmě uvádějí svoji interpretaci toho, co byly schopny zjistit od ostatních vojáků z jednotky, nadřízených, příbuzných a přátel dezertéra, kontrolou zachycené korespondence atd. Ve většině těchto materiálů však chybí to nejdůležitější svědectví, tj. výpověď samotného zběha. Ten k nám ve spisech zpravidla promlouvá jen prostřednictvím své korespondence s rodinou a přáteli či zápisků,[81] případně jsou jeho slova reprodukována jedním z rodičů, který se synem mluvil telefonicky nebo – pokud ho pustili na Západ – osobně. Ve všech případech se tedy jedná pouze o zprostředkovaná svědectví. Výzkum tohoto tématu je však teprve na začátku, do budoucna bude třeba v něm pokračovat i za využití dalších metod, především orální historie.

Automaticky se jako motivace nabízí nesouhlas s politickým režimem v Československu, což je zcela nepochybně relevantní důvod učinit tak zásadní životní krok, jakým bylo zběhnutí. Stejně relevantními důvody však klidně mohly být i touha po cestování a po dobrodružství nebo naplnění vlastních ambicí, což ovšem politický motiv a priori nevylučovalo. Budoucí zběh o nich ani nemusel mluvit z obavy, aby ho někdo z vojáků neudal. Je třeba také mít na paměti, že velení PS i VKR měla tendenci případné politické motivy ani ne snad přímo zpochybňovat, ale spíše zkreslovat. Jako důvod útěku tak byla uváděna nezkušenost, lehkomyslnost, touha po dobrodružství apod. Kupříkladu u vojína Kratochvíla to údajně měly být naivní představy o životě v zahraničí a svém uplatnění jako hokejisty, u Čabrady pak prý se vší pravděpodobností hrála hlavní roli touha po cestování a dobrodružství. Podle VKR se tedy

80 Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 14.

81 Například po útěku vojína Pagáčika se našly v jeho osobních věcech vlastnoručně psané poznámky, ve kterých psal o tom, že čeká na vhodnou příležitost k útěku. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40742 MV k případu Stanislava Pagáčika, s. 44.

ani v jednom případě nejednalo o politické motivy, ale spíše o projevy nezralosti a *„politické nevyhraněnosti"*.[82]

Někteří vojáci chtěli touto cestou vyřešit osobní (rozchod s dívkou, neshody v rodině, rozvod rodičů) nebo služební problémy. Kupříkladu vojín Fischer se rozhodl zběhnout, protože nebyl spokojen s převelením k jiném útvaru a s novým služebním zařazením. Typickým případem byla šikana, patologický jev v sedmdesátých a osmdesátých letech hojně rozšířený v armádě i – byť ne v takovém rozsahu – u Pohraniční stráže. Šikanovat ale nemuseli jen vojáci druhého ročníku své „mladé". Ani chování některých důstojníků vůči podřízeným nebylo vždy vzorové a to, co jedni vojáci vydrželi, mohlo být pro druhé nesnesitelné. Často se také zřejmě jednalo o psychický zkrat, nezřídka podpořený alkoholem. Vyloučit však nemůžeme ani možnost, že některá zběhnutí byla fingovaná a že se ve skutečnosti jednalo o agenty některé z bezpečnostních složek, StB, VKR nebo Zpravodajské správy Generálního štábu (ZS GŠ), což byla vojenská rozvědka. Celkem často, zejména ve starším období, se rovněž stávalo, že se přesný důvod zběhnutí zjistit nepodařilo nebo se určil jen přibližně.

HS PS OSH rozdělilo v roce 1989 jednotlivé případy zběhnutí do dvou skupin. Toto dělení v zásadě odpovídá zjištěným faktům a lze je s určitými úpravami použít i pro potřeby této studie. Do první, menší skupiny jsou zařazeny dezerce, které byly motivovány poměry uvnitř PS. Primárně se jednalo o špatné mezilidské a vojenské vztahy[83] u příslušných útvarů PS a jejich projevy, jako byla např. tzv. mazácká vojna[84], přetěžování vojáků, šikana ze strany velitelů[85] a vojáků druhého ročníku, nepevný vojenský režim apod. Podle dobových vyhodnocení se počet takovýchto zběhnutí

82 *Tamtéž*, inv. j. 843, kart. 33, Prevence zběhnutí PS za rok 1986, analýza důvodů útěků, s. 6–7.

83 Vojenskými vztahy se myslel vzájemný poměr mezi jednotlivými vojáky a důstojníky ve smyslu služebním (úcta a respekt ve vztazích mezi vojáky různých hodností a služebních zařazení, respekt k nadřízenému, slušné jednání s podřízenými apod.).

84 Termínem „mazácká vojna" byl označován stav, kdy vojáci prvního ročníku základní vojenské služby museli kromě svých služebních povinností vykonávat i další práce a aktivity místo nebo ve prospěch vojáků druhého ročníku, tzv. mazáků. Například měli na starosti úklid roty i jejího okolí, tzv. rajony, přednostně chodili do služeb a starali se o chod roty. V mnoha případech přerostla „mazácká vojna" v opravdovou šikanu, která často nabírala velice odpudivé formy. „Mladí" vojáci svým mazákům sháněli a připravovali jídlo a pití, nosili alkohol a cigarety, dávali jim peníze, čistili boty a další výstroj, stlali postele, nesměli se bez jejich povolení dívat na televizi, napsat dopis, číst si knihu apod. Byly i případy, kdy vojáci prvních ročníků pro pobavení druhoročáků museli předvádět různé scénky, nutili je klikovat či vykonávat jiné úkoly za to, že jim předají dopisy z domova, od děvčat nebo od kamarádů. Za „neplněních svých povinností" pak byli trestáni (nočními a opakovanými úklidy, vykonáváním nějakých nepříjemných prací, které nikdo nechtěl dělat, prováděním dřepů nebo kliků, běháním koleček kolem nástupiště útvaru, v krajních případech i fyzickými tresty). Dříve než vojáci druhého ročníku odešli do civilu, povýšili své „mladé" při speciálním rituálu na mazáky (nejčastěji formou 12 ran opaskem nebo polní lopatkou na holou zadnici) a po příchodu nováčků na jednotku se vše opakovalo znova.

85 Například vojín Šimonek měl podle rodičů, kteří jej navštívili v Rakousku, údajně neshody s výkonným praporčíkem roty kvůli funkci prádelníka, kterou nechtěl vykonávat. Viz *ABS*, f. 2358, kart. 36, inv. j. 936, Vyhodnocení opatření přijatých k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, příloha č. 3, s. 2.

v posledním desetiletí existence komunistického režimu snižoval, v námi sledovaném období připadá tento motiv v úvahu u šesti případů z celkového počtu 22 zběhů, tj. cca ve 30 %.

Do této skupiny můžeme zařadit také zběhnutí ze strachu před trestem. To byly i případy obou skupinových zběhnutí z let 1985 a 1986. Desátník Daněk a vojín Vondrášek se opili na vycházce, na rotu přišli pozdě a hlavně nenastoupili do služby. Z obavy před trestem využili nepořádku na rotě, konkrétně zcela nevyhovujícího zabezpečení zbrojního skladu, který si otevřeli paklíči, ukradli zbraně (!), za pomoci ženijní lopatky se pohrabali pod signální stěnou a utekli přes hranice do západního Německa. Podobný průběh, alespoň podle vyšetřovacích materiálů, měla i kauza svobodníka Průška a vojína Čajky v následujícím roce. Po návratu ze sportovní soutěže se oba opili a ve stanovený čas se nevrátili ke svému útvaru. Jeden z důstojníků roty se je vydal hledat, a když je našel, vyhrožoval jim, že je dá zavřít. Místo aby to udělal, odešel a nechal oba bez dozoru. Průšek s Čajkou ve strachu před trestem využili příležitosti a v místě, kde ženijně-technické zabezpečení podtékal potok, podlezli na druhou stranu a utekli do SRN.[86] V obou případech šlo pravděpodobně o zkratové emotivní jednání vyvolané strachem z trestu a současně o totální selhání veškerých kontrolních a bezpečnostních zásad a nařízení.

Oba důvody stály se vší pravděpodobností za dezercí předposledního zběha v dějinách předlistopadové PS, vojína Slavomíra Bašisty z roty Svárožná sušické brigády PS. Bašista se v době bojové pohotovosti s kamarády a několika civilními osobami, které neměly na rotě co dělat, opil, a když civilisty, jednoho muže a tři dívky, odvážel pryč z jednotky, naboural služební vozidlo. Poté, co byl vyhlášen poplach, využil příležitosti a uprchl za hranice. Na skutečný průběh událostí se přišlo až během vyšetřování, většina zúčastněných a svědků se snažila skutečné důvody zpočátku zakamuflovat a tvrdila, že Bašista naboural, když vyjížděl k zásahu.[87]

Celé dvě třetiny všech zběhnutí je zařazeno do skupiny druhé. Patří sem případy, ve kterých byla motivace k dezerci vnějšího původu, jako byl vliv rodiny, přátel a prostředí, ve kterém se budoucí pohraničník pohyboval před nástupem na vojnu. Důležitou roli hrály záležitosti čistě soukromého rázu (úmrtí v rodině) a proces adaptace na nové prostředí, které bylo zcela odlišné od toho, na co byl novopečený pohraničník zvyklý z domova. Některá zběhnutí byla pravděpodobně plánovaná, jiná byl spíše výsledkem náhlého popudu. Motivy mohly i nemusely být politického charakteru.

86 Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 2.

87 Zběhl 24. 7. 1989. Viz *ABS*, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41978 MV k případu Slavomíra Bašisty, s. 16-27, 174–183.

Každému případu zběhnutí byla věnována zvláštní pozornost a přijímána řada opatření preventivního i represivního charakteru.[88] Byly vydávány poučné rozkazy velitelů brigád i náčelníků HS PS OSH a VKR, na úrovni rot, praporů i brigád se měl klást důraz na zlepšení řídící a organizační práce velitelů a náčelníků na všech stupních velení. Veškerý život u jednotek měl být maximálně organizovaný v duchu řádů a vojenských předpisů. Velitelé měli své podřízené přesně úkolovat a vyžadovat plnění úkolů. Pohraničníci, vojáci základní služby i vojáci z povolání neměli být přetěžováni a měli mít možnost kulturního vyžití a odpočinku. Prioritu měl boj proti šikaně a mazácké vojně. V polovině osmdesátých let byly zrušeny jednočlenné hlídky, zpřísněny zásady vstupu vojáků za ženijně-technické zabezpečení apod.[89]

Jako velký problém vnímalo vedení VKR nedostatečnou spolupráci mezi funkcionáři jednotlivých pohraničních útvarů a zpravodajskými orgány. Na základě nařízení náčelníka odboru VKR HS PS OSH měla být posílena kontrarozvědná činnost operativců na rotách, což – převedeno do normálního jazyka – neznamenalo nic jiného, než že si příslušníci VKR měli dávat větší pozornost na dění u jednotek a na chování a styky vojáků, praporčíků a důstojníků. Nápomocna jim v tom měla být síť tajných spolupracovníků, kontrola korespondence, osobních věcí vojáků apod. Tedy nic jiného než obyčejné „šmírování" všech příslušníků roty, vojáky z povolání nevyjímaje.

Zlepšit se měla i spolupráce mezi velitelskými a politickými funkcionáři PS na straně jedné a orgány VKR na straně druhé, která vázla především na nižších úrovních velení pohraničních rot a praporů. Pro funkcionáře z nižších útvarů byla údajně typická jistá liknavost, pomalost a někdy i podceňování a nedoceňování poznatků k některým problémům (režim a organizace života vojáků atd.), předaným VKR. Velitelé a političtí pracovníci často považovali boj proti zběhnutí za záležitost VKR a tzv. státněbezpečnostními poznatky k některým vojákům se vůbec nezabývali. Podle velení HS PS OSH tak nastávaly zbytečné prodlevy a průtahy, které nahrávaly vzniku tzv. mimořádných událostí (zběhnutí, úmrtí, zranění ve službě apod.). Velitelé rot a praporů i brigády zavčas neinformovali VKR o personálních změnách u jednotky. Příslušníci VKR tak nemohli pohotově přijmout odpovídající opatření. Nejčastěji tomu tak bylo u zabezpečovacích jednotek, kam byli převeleváni různí specialisté, fotbalisté a další vojáci PS.[90]

88 Přestavba koncem osmdesátých let dorazila i k PS. Jednou z forem měla být právní výchova pohraničníků a také novelizace § 109 (opuštění republiky) trestního zákona. Ti, kdo měli zájem „podívat se do světa", měli mít podle připravované novelizace „možnost tak učinit i bez spáchání závažného trestného činu, který jim uzavíral cestu do vlasti". Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministra vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 10.

89 Tamtéž, s. 9.

90 Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 12.

Důležitou preventivní úlohu hrál systém stranicko-politické práce. Jeho hlavním cílem mělo být upevňování morálně-politického stavu jednotek a kázně, dále *„formování pozitivních a morálních vlastností pohraničníků"*. K tomu měly být využívány *„osvědčené i nové a netradiční metody formování pozitivního světonázorového zaměření pohraničníků, objasňování mezinárodních a vnitropolitických otázek, získávání pohraničníků pro politickou linii strany"*. K boji proti zběhům se údajně připojily i svazácké organizace, například po únorových zběhnutích v roce 1989 byly pro jejich odsouzení využity výroční členské schůze a brigádní konference SSM.[91]

Součástí prevence byla i propaganda. Příslušníci VKR měli na útvarech PS přednášky k problematice zběhnutí (např. v roce 1987 jich bylo 302).[92] Zběhové byli vykreslováni jako ztroskotanci, v lepším případě jako zmatení jedinci, kteří podlehli kapitalistické propagandě a o životě na Západě měli idealistické představy. Zdůrazňovaly se jejich skutečné i vyfabulované neúspěchy v novém prostředí. Zběhnutí bylo líčeno jako zrada na Pohraniční stráži, vlasti i rodině, která zasluhovala tvrdé potrestání.

Nakolik úspěšná byly tato opatření v praxi, tedy vedla-li opravdu ke snížení počtu zběhů, lze s odstupem času jen těžko posoudit. Nebudeme však zřejmě daleko od pravdy, když velkou část z nich budeme považovat pouze za formální. Snad jen nařízení o zrušení jednočlenných hlídek a zpřísnění zásad ke vstupu za ženijně-technické zabezpečení mohlo potenciálním zběhům zkomplikovat plány, zatímco zvýšená pozornost příslušníků VKR vyvolávala atmosféru nedůvěry a otravovala život na rotě. Ten se odvíjel v jiném režimu, než si představovali na velení PS i na FMV v Praze. Drtivá většina pohraničních útvarů byla izolovaná, často i několik kilometrů vzdálená od nejbližšího obydleného místa. Koncem osmdesátých let již útvary měly za sebou několik desítek let existence, během kterých se na nich zaběhly určité zvyklosti a vytvořily svébytné vztahy mezi funkcionáři roty a řadovými vojáky i mezi vojáky základní služby navzájem.

V praxi nebylo vždy možné se za každou cenu a doslovně držet základních řádů a nařízení. Vojáci byli doopravdy přetěžováni a vystaveni silnému stresu, na tom žádné nařízení nic nezměnilo. Lze usuzovat, že poté, co některý z příslušníků pohraniční roty zběhl a jednotka byla vystavena kontrolám a tlaku shora, se její každodenní život po čase, jakmile tlak opadl, vrátil do starých kolejí.

Zůstává otázkou, jak vlastně ve druhé půli osmdesátých let fungoval velením HS PS OSH vzývaný systém stranicko-politické práce. Po formální stránce nepochybně ano, konaly se schůze, aktivy atd., je však velmi nepravděpodobné, že by fráze

91 Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 7–8.

92 Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 936, kart. 36, Vyhodnocení opatření přijatých k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, příloha č. 3, s. 4.

komunistických funkcionářů při politických školení dokázaly přesvědčit vojáka odhodlaného dezertovat, aby od svého úmyslu upustil. Podobně není třeba si dělat iluze o skutečném vlivu svazáckých organizací na život obyčejných vojáků. Ostatně většina zběhů byla členy SSM a aktivně se zúčastňovala různých svazáckých akcí v rámci útvaru i brigády. Svazáky ale byli v té době skoro všichni mladí lidé, takže tento údaj o ničem nevypovídá.

Nejviditelnější reakcí na zvýšení počtu zběhů byla opatření personálního charakteru. Průběžně byli komplexně prověřováni již narukovavší a sloužící vojáci základní vojenské služby, ale i vojáci z povolání. V rámci preventivních opatření se začali systematicky prověřovat všichni vojáci sloužící na pohraničních rotách. Pohraničníci byli průběžně sledováni po celou dobu existence PS, ve druhé polovině osmdesátých let se však kontroly ještě zpřísnily. V případě jakýchkoliv náznaků, označovaných jako signály, byli pohraničníci trvale nebo dočasně staženi ze služby na hranicích.[93] Důvodem byly poznatky o možném zběhnutí, zjištěné vazby na kapitalistickou cizinu a zastupitelské úřady kapitalistických států, kontakty na vízové cizince či na tzv. kriminálně závadové osoby (KZO) a také nekritický obdiv k západnímu způsobu života a negativní politické názory. Jako nejrizikovější byly posuzovány právě vazby na kapitalistické státy a styky s jejich občany, styky s trestně stíhanými osobami a špatné morální a charakterové vlastnosti.[94]

Například jen za rok 1986 bylo z podnětu VKR z přímé služby na státní hranici přemístěno nebo odveleno 129 vojáků (124 vojáků základní služby a 5 vojáků z povolání).[95] Nejvíce vojáků, celkem 21, bylo odveleno pro podezření z pokusu o zběhnutí, 40 vojáků základní služby a 2 vojáci z povolání kvůli tomu, že měli nějaké kontakty v kapitalistických zemích, stýkali se s vízovými cizinci a udržovali styk se zastupitelskými úřady kapitalistických států, 8 vojáků pro nekritický obdiv k západnímu způsobu života, 5 pro negativní politické názory.

Mezi dalšími důvody k odvelení z pohraničních rot jsou mimo jiné uváděny styky s KZO, trestná činnost spáchaná před nástupem základní vojenské služby, obavy ze služby na státní hranici, negativní charakterové a morální vlastnosti. Jiné motivy pak byly zahrnuty mezi ostatní důvody.[96] Zpátky ke svým jednotkám bylo v tomto roce po prošetření vráceno 21 vojáků.[97]

93 Viz *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 7.

94 Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 6, 8.

95 Viz *tamtéž*, inv. j. 843, kart. 33, Prevence zběhnutí PS za rok 1986, analýza důvodů útěků, s. 8.

96 Ostatními důvody byly myšleny například sklony k toxikomanii, alkoholismu, neurovnané rodinné poměry, trestná činnost v průběhu základní vojenské služby apod.

97 Na prevenci se nejvíce podílela Oddělení VKR (OVKR) 15. českobudějovické, 4. chebské a 11. bratislavské bPS. Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 843, kart. 33, Prevence zběhnutí PS za rok 1986, analýza důvodů útěků, s. 9.

Počet odvolaných vojáků z pohraničních rot stoupal. Následujícího roku bylo z preventivních důvodů na podnět VKR odveleno 169 vojáků základní služby a jeden praporčík. Na 32 z nich přitom VKR údajně měla informace, že uvažují o zběhnutí, u 14 z nich pak bylo uplatněno PVO neboli preventivně výchovné opatření za přítomnosti dalších vojáků. U 4. brigády PS prověřovala VKR vojáka základní služby, protože získala poznatky, že se chystá zběhnout. Tomu se podařilo zabránit. VKR se navíc dozvěděla, že dotyčný voják měl v úmyslu utéct do zahraniční již před nástupem základní vojenské služby, a to přes Jugoslávii. Byl proto předán vyšetřovateli.[98]

Další opatření byla zaměřena na zlepšení výběru nových vojáků k PS. Ten se od roku 1982 prováděl na základě Nařízení ministra vnitra ČSSR z 21. září 1982 a zodpovídaly za něj Okresní vojenské správy (OVS) ve spolupráci s okresními správami SNB (OS SNB). Pohraniční stráž si pak ještě vybrané budoucí pohraničníky prověřovala u příslušných okresních a krajských vojenských správ (KVS) a u každé brigády byla zřízena komise náčelníka, jež měla za úkol nováčky znovu prověřovat. Úroveň výběru se po každém nástupním termínu hodnotila na operativních poradách FMV.[99] Podle článku 4, bodu 1 tohoto ministerského nařízení byl za komplexní posouzení branců určených pro PS a VMV odpovědný náčelník příslušné okresní vojenské správy.[100] Jejich bezpečnostní prověrku však prováděla příslušná OS SNB.

Poté, co byly prověrky branců k PS ukončeny a jejich osobní materiály včetně výsledků prověrek soustředěny na OVS, měla VKR právo do nich na požádání nahlédnout a zkontrolovat, jak pečlivě byly provedeny. Pokud se zjistily nějaké nedostatky, mohla VKR doporučit náčelníkovi OVS další prověření potenciálního pohraničníka.[101] Ke kontrole odvedenců byly u jednotlivých brigád Pohraniční stráže zřizovány komise, které si je ve spolupráci s VKR znovu prověřovaly a určovaly jim vojenské zařazení.

Budoucí příslušník PS nesměl být trestán ani vyšetřován, a dokonce být byť jen podezřelý z páchání protistátní činnosti. Bylo výslovně uvedeno, že se nesmí účastnit jakýchkoliv protistátních, protisovětských a protistranických akcí. Nesměl bez povolení pobývat v cizině nebo být vyšetřován a trestán za pokus o útěk do zahraničí. Nesměl udržovat osobní nebo písemný styk s cizinci nebo československými emigranty. Naprosto nepřijatelní pro službu u PS byli ti, kteří byli *„podle vnějších projevů*

98 Viz *tamtéž*, inv. j. 936, kart. 36, Vyhodnocení opatření přijatých k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, příloha č. 3, s. 4.

99 Viz *ABS*, f. Rozkazy a věstníky (RV), inv. j. 88, Věstník federálního ministra vnitra, roč. 1982, částka 13, Nařízení ministra vnitra ČSSR ze dne 21. 9. 1982 o prověření určených kategorií osob v souvislosti s jejich povoláním k vojenské činné službě a žadatelů o letecký a parašutistický výcvik ve Svazu pro spolupráci s armádou, prováděné útvary Sboru národní bezpečnosti.

100 *Tamtéž.*

101 Podle článku 13 neměla být podle předpisu ministerstva národní obrany lhůta k prověření delší než dva měsíce. Při povolání vojáků v záloze na cvičení u PS neměla být starší než jeden rok. *Tamtéž.*

obdivovateli života na západě", chovali se výstředně a tak se i oblékali, stýkali se s nonkonformními osobami, narušovali pracovní kázeň (nepovolené absence, apod) a žili v neuspořádaných rodinných a osobních poměrech. Voják PS musel být trestně bezúhonný, nesměl být vyšetřován ani pravomocně odsouzen (ani podmínečně) za spáchání kriminálního trestného činu nebo přečinu ani být důvodně podezřelý z trestné činnosti kriminálního charakteru nebo z alkoholismu a toxikomanie. Nemělo být proti němu vedeno náhradové řízení za způsobenou škodu, případně kárné řízení s finančním postihem.

Prověřování se však netýkalo jen budoucích vojáků, ale i jejich rodičů a příbuzných. Systém se tak snažil zabránit tomu, aby se do řad elitních vojenských jednotek (toto prověřování se netýkalo jen PS a VMV, ale i speciálních vojenských útvarů, např. výsadkářů) nedostal nikdo „obtížený dědičným hříchem" událostí roku 1968, nepřátelstvím ke KSČ a k Sovětskému svazu, příslušenstvím k buržoazii (pod takto vágně definovaným pojmem si skutečně každý mohl představit ledacos) nebo členstvím v zakázaných politických stranách.

K PS nemohl být přijat voják, jehož rodiče byli významnými funkcionáři zakázaných politických stran, doslovně *„exponenty buržoazie, nebo patřili ke kruhům bezprostředně jí sloužícím"*, či jehož blízcí příbuzní (rodiče, sourozenci, manželka, děti, rodiče a sourozenci manželky, družka, druh, případně vnuci, zeť, snacha) odešli bez povolení do zahraničí. Služba u PS byla dále odepřena těm, kteří udržovali osobní nebo písemný styk s cizími státními příslušníky, s osobami bez státní příslušnosti žijícími v kapitalistických státech, s emigranty i s osobami, které tam žily legálně (vyjma těch, kteří v těchto zemích působily pracovně), těm, kteří v letech 1968–1969 patřili mezi tzv. pravicovými exponenty, případně k protisovětským skupinám, byli evidováni jako KZO. Službu nemohli vykonávat ani ti, jejichž blízcí spáchali nebo byli podezřelí ze spáchání trestné činnosti politického nebo kriminálního charakteru. Podle článku č. 6 nebylo možné k útvarům zvláštní důležitosti zařazovat brance, kteří pocházeli se silně nábožensky orientovaných rodin nebo byli sami označeni jako náboženští fanatici (členové sekt apod.).

Pravidla výběru byla sice dána, v praxi se však podle všeho tak přísně nedodržovala, čemuž se ale nelze při tak vysokých počtech odvedenců divit. V polovině osmdesátých let obecně panovala u PS silná nespokojenost s výběrem branců pro službu na státní hranici. Požadavky na nové pohraničníky stran jejich mravní a politické bezúhonnosti byly skutečně vysoké, podle vedení VKR i HS PS OSH však stále přicházeli k PS nováčci, kteří daná kritéria nesplňovali. To podle nich dokazovaly i případy některých zběhů, kteří se vůbec neměli dostat do služby v prvním sledu, jak byla nazývána služba u pohraničních rot. Objevily se například stížnosti na nízkou kvalitu výběru branců u KVS Bratislava, Banská Bystrice a Košice. Velké problémy byly s příslušníky PS, kteří měli strávit službu u některého ze sportovních klubů MV, např.

s fotbalisty.[102] Jako typický příklad špatně provedené prověrky se uvádělo zběhnutí vojína Jana Bartoše z roty Trojmezí chebské brigády. Při vyšetřování se přišlo na to, že neměl být ke službě u PS vůbec doporučen, protože podle zmiňovaného Nařízení ministra vnitra ČSSR z 21. 9. 1982 nevyhovoval. Jeho rodiče totiž udržovali přímý styk s příbuznými na Západě.[103]

Jak však bylo zjištěno, nevhodný výběr nových pohraničníků nepadal jen na vrub orgánů SNB, OVS a KVS, ale vinu nesli i funkcionáři PS. Příslušníci Oddělení VKR (OVKR) bratislavské 11. bPS zjistili, že komise velitele brigády nevybíraly osoby prověřené příslušnými OVS, ale výběr byl prováděn na základě požadavků funkcionářů 11. bPS i funkcionářů státních a stranických orgánů. Nevybíralo se podle toho, zda jsou dotyční způsobilí ke službě u PS, ale podle některých profesí nebo požadavků jiných organizací a institucí (např. výběr fotbalistů pro některé civilní oddíly v příhraničí a pro TJ Červená Hviezda Bratislava apod.). Výsledkem byl určitý chaos v počtech nových pohraničníků, tři dokonce SNB ke službě u PS vůbec nedoporučil. U této brigády se také rozcházel počet branců nedoporučených ke službě na státní hranici hlášený velitelskými orgány (75 osob, z toho pět nemocných) a počet hlášený OVKR (94, přičemž 45 z nich bylo převedeno k ČSLA). Z 24 osob nenahlášených jako nedoporučené ke službě na státní hranici jich dle operativních poznatků OVKR bylo osm, které byly vybrány komisemi PS na základě požadavků funkcionářů 11. bPS.[104]

Proto se přikročilo k nebývale razantním opatřením. Od jarního nástupního termínu roku 1986 začala VKR ve spolupráci s velitelskými a politickými orgány PS prověřovat všechny vojáky, kteří narukovali k PS. Prověrky probíhaly v době, kdy byli nováčci ještě ve výcvikových střediscích a k pohraničním rotám mohli být odveleni až po prověření. Na základě této prověrky bylo v každém nástupním termínu odesláno ke službě v ČSLA 200 až 300 vojáků, u kterých byly zjištěny kádrové a jiné závady. Teprve po této prověrce mohli nováčci nastoupit ke službě na hranicích.[105]

V roce 1986 nebylo k této službě doporučeno 532 vojáků, tedy cca 10 % všech odvedenců.[106] Důvody byly stejné jako u vojáků, kteří již sloužili (podezření z příprav na zběhnutí, kontakty do kapitalistických států, s vízovými cizinci a se zastupitelskými úřady kapitalistických států, nekritický obdiv k západnímu způsobu života, negativní politické názory, styky s KZO, špatné charakterové a morální vlastnosti atd.).

V roce 1987 byla situace ještě horší. Jen v jarním nástupním termínu bylo během pohovorů z různých důvodů, politických, státněbezpečnostních, morálních aj., vy-

102 *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 10.
103 *ABS*, f. 2358, inv. j. 936, kart. 36, Vyhodnocení opatření přijatých k zabránění zběhnutí pohraničníků do kapitalistických států za rok 1987, příloha č. 3, s. 2.
104 *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 11.
105 *ABS*, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, s. 7.
106 *ABS*, f. 2358, inv. j. 843, kart 33, Prevence zběhnutí PS za rok 1986, analýza důvodů útěků, s. 11–12.

řazeno 462 vojáků, na podzim bylo toto číslo ještě vyšší (542). Většina těchto vojáků byla převedena ke službě v ČSLA. Průměrně to bylo až do roku 1989 200–300 vojáků ročně, v roce 1987 dokonce 500.[107] Zbytek sice zůstal u PS, nesměli však sloužit na hranicích a zůstali u záložních jednotek u brigád a u výcvikových praporů.

Tento stav považovala HS PS OSH za alarmující. Nejenže prověrky branců před jejich nástupem k PS měly spousty chyb, ale dodatečné kontroly byly personálně i časově velmi náročné a představovaly pro celý aparát PS i VKR velkou zátěž, protože se musely stihnout během tří měsíců základního výcviku, v jarním termínu cca do konce června, v podzimním do konce prosince.

Vyřazování tak vysokého počtu vojáků vedlo k problémům při doplňování stavu na pohraničních rotách. Neúměrně se také zvyšoval počet vojáků zařazených u zabezpečovacích jednotek. Za zmínku stojí stížnosti VKR, která se cítila zbytečně zatěžována, poněvadž tyto vojáky musela mít pod stálou agenturní kontrolou.[108]

Jestliže ještě v roce 1986 bylo více než 10 % odvedenců zařazených k PS shledáno jako „závadových", v roce 1988 to již byla jen necelá 4 %. Je však třeba dodat, že potíž se zběhy se tím nijak nevyřešila. Počet zběhnutí se sice v letech 1987 a 1988 snížil, ovšem za cenu určitého přitvrzení: ve třech případech došlo při útěku za hranice ke střelbě a k poranění jedné osoby a jen zázrakem nebyl nikdo usmrcen. V roce 1989 se již počet zběhů zvýšil na čtyři.

Zběhnutí je fenomén, se kterým se setkáváme v ozbrojených sborech celého světa. Objevuje se v době války i v době míru a má silně negativní vliv na bojovou morálku ostatních vojáků. Zápasily s ním všechny armády, nikdy se ho však nepodařilo úplně vymýtit. S různou mírou úspěšnosti s ním bojovaly i ozbrojené složky komunistického Československa. Citlivým problémem byl zejména pro Pohraniční stráž. Elitní sbor určený ke střežení státní hranice měl být podle představ komunistických funkcionářů složen z přesvědčených zastánců režimu a případy zběhnutí i další negativní jevy (kriminalita atd.) tyto představy značně narušovaly. Proto se také proti dezercím bojovalo od samého počátku s velkou úporností a po celou dobu existence PS byla přijímána řada opatření represivního i preventivního charakteru. Podle dochovaných materiálů můžeme usuzovat, že se tato opatření postupně zdokonalovala a vrcholu dosáhla ve druhé polovině osmdesátých let, kdy byla nejrozsáhlejší a nejpropracovanější. Přes obrovské nasazení a kontroly se však tento jev nepodařilo nikdy úplně zlikvidovat a útěky vojáků zůstaly až do pádu režimu v listopadu 1989 jedním z problémů PS.

107 V jarním termínu roku 1987 bylo ze 462 vojáků nedoporučených ke službě na státní hranici 200 přeřazeno k armádě, zbytek byl ponechán u PS. Na podzim 1988 jich z 542 nezůstala u PS ani polovina (288). Zbytek byl opět převelen k armádě. Viz *ABS*, f. 2358, inv. j. 838, kart. 33, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 10.

108 *Tamtéž*, Rozbor zběhnutí příslušníků PS do ciziny, návrh prevence útěků, s. 11.

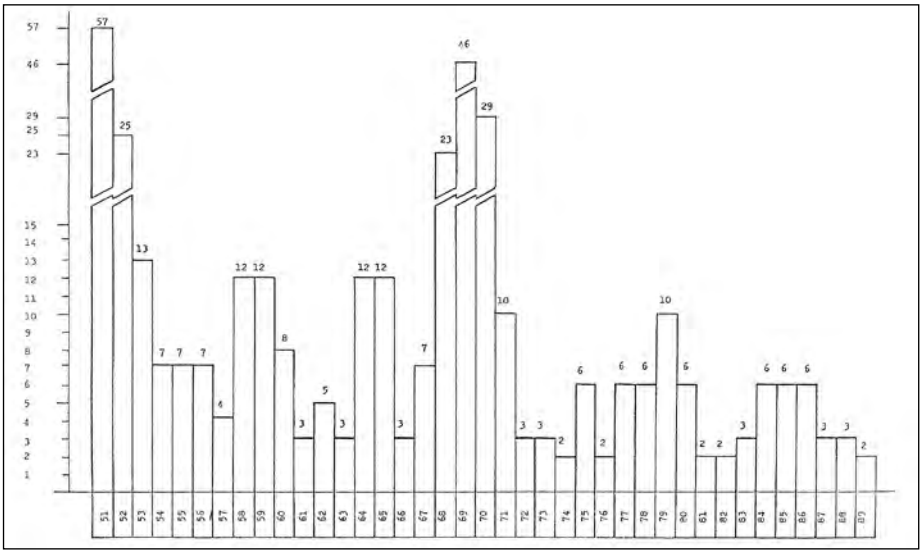

Přehled počtu zběhů od roku 1951 do počátku roku 1989. V červenci a říjnu 1989 zběhli ještě další dva příslušníci PS. *(ABS, Přírůstek sekretariátu federálního ministra vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, příloha č. 1)*

Brigáda PS	Počet zběhů						Zběhnutí uskutečnilo				Doba pobytu u jednotky		
	Celkem	V roce					ze služby	z objektu jednotky	z prostoru za DZ	jiné	1 měsíce	2 měsíce	déle
		1985	1986	1987	1988	1989							
5	1			1			1				1		
9	2	1	1				1	1			1	1	
7	4	2	2					2		2			4
15	5	2		1	1	1	3	1	1		2	2	1
4	4		2		1	1	3		1		1	3	
11	4	1	1	1	1		2	2			2		2
Celkem	20	6	6	3	3	2	10	6	2	2	7	6	7

Přehled případů zběhnutí v letech 1985–1989. Opět chybí dva pozdější případy z roku 1989. *(ABS, Přírůstek sekretariátu federálního ministr vnitra, Operativní porady ministra vnitra ČSSR, operativní porada konaná 2. 5. 1989, příloha č. 2)*

Přehled o odvelených vojácích PS z 1. sledu z preventivních důvodů z podnětu VKR za rok 1986

Důvod	4. bPS	12. bPS	9. bPS	7. bPS	15. bPS	4. bPS	11. bPS	CELKEM
signál zběhnutí do KZ	2	1	1	2	8	4	3	21
vztahy a styky do KZ, VC na KZÚ	2	9	4	1/2 z pov.	11	10	3	40/2
nekritický obdiv záp. zp. života	2	-	1	-	2	1	2	8
negat.polit. názory	-	1	-	1	1	2	-	5
styky s KZO	-	-	-	-	2	-	2	4
tr.činnost před nást. voj.z.sl.	-	1	-	-	2	1	-	4
obavy ze sl. na 1.sledu PS	-	1	-	-	5	-	-	6
šikanování	-	-	-	-	-	-	-	-
narušování MPS	-	-	-	-	-	2	2	4
neg.char. a morál.vlast.	1	1	1	-	3	2	5/3 z pov.	13/3
ostatní důvody	-	-	2	1	3	5	8	19
CELKEM	7	14	9	5/2	37	27	25	124/5

Z uvedeného počtu odvelených byl 21 voják PS v tomto roce po objasnění zařazen zpět k výkonu služby na 1. sledu. Na tomto úseku prevence z hlediska boje proti zběhnutí se nejvíce podílejí OVKR 15., 4. a 11. bPS.

Přehled počtu vojáků odvelených v roce 1986 z pohraničních rot na podnět Vojenské kontrarozvědky.
(ABS, f. 2358 – Vojenská rada, inv. j. 843, kart. 33)

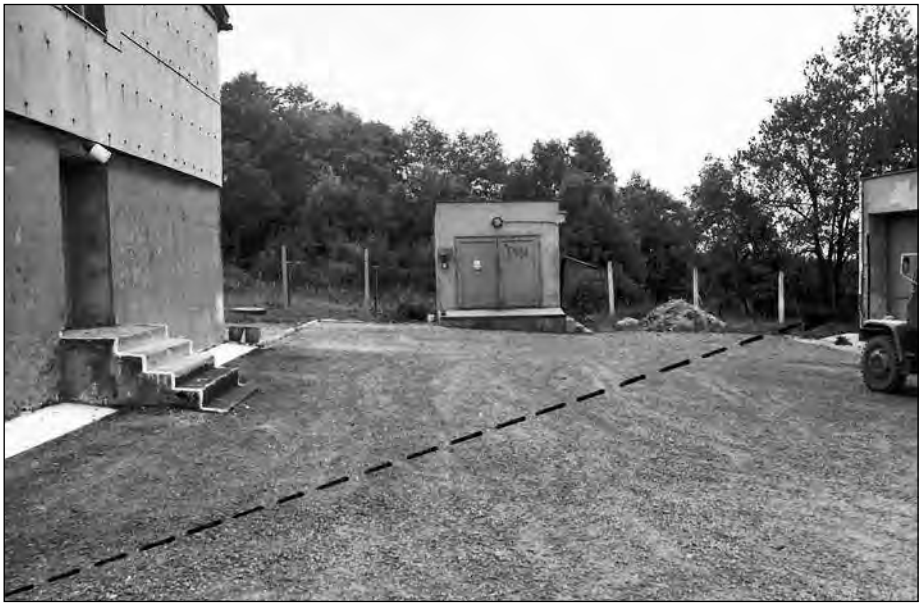

Směr útěku vojína Kamila Čabrady z roty Pleš – postup zběha za garáže roty a místo, kde překonal oplocení.
(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39885 MV k případu Kamila Čabrady, dokumentace ke zběhnutí vojína Kamila Čabrady, s. 5a)

Dokumentace útěku Šimona Behona – nahoře celkový pohled na místo, kde před strážní budkou (č. 1) odzbrojil a přivázal ke stromu (č. 3) velitele hlídky; dole vrátka (č. 4), kterými prošel Behon drátěnými zátarasy do hraničního pásma a odtud dále do Rakouska. Před vrátky je telefonní sloup (č. 5), ke kterému se vrátila Behonem postřelená fenka Rinna. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40105 MV k případu Šimona Behona, s. 11a)*

Místo, kde se desátník Daněk a vojín Vondrášek za pomoci ženijní lopatky podhrabali pod zátarasem.
(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis *a. č. 40108 MV k případu Stanislava Daňka a spol., s. 21)*

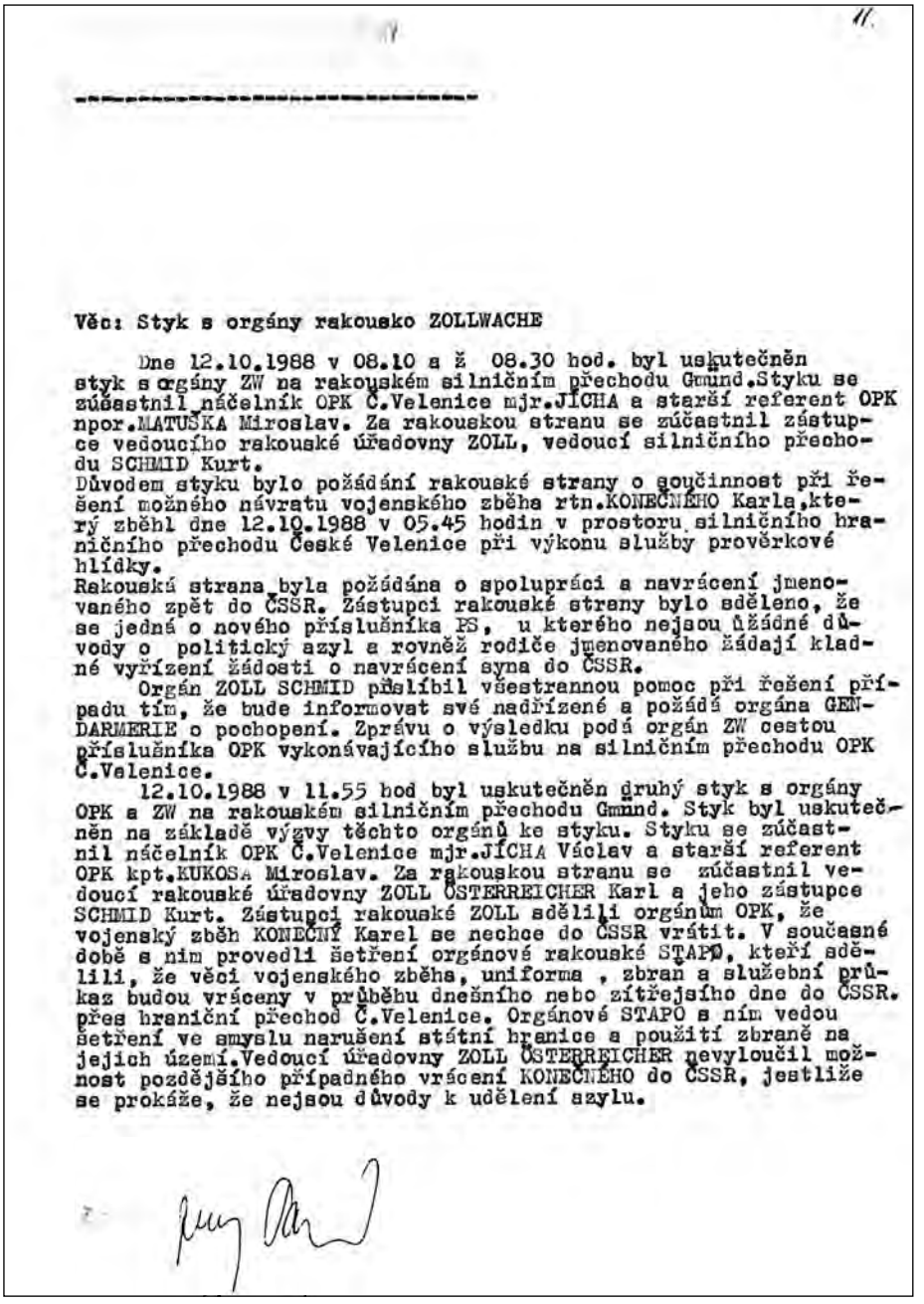

Věc: Styk s orgány rakousko ZOLLWACHE

Dne 12.10.1988 v 08.10 a ž 08.30 hod. byl uskutečněn styk s orgány ZW na rakouském silničním přechodu Gmünd.Styku se zúčastnil náčelník OPK Č.Velenice mjr.JÍCHA a starší referent OPK npor.MATUŠKA Miroslav. Za rakouskou stranu se zúčastnil zástupce vedoucího rakouské úřadovny ZOLL, vedoucí silničního přechodu SCHMID Kurt.
Důvodem styku bylo požádání rakouské strany o součinnost při řešení možného návratu vojenského zběha rtn.KONEČNÉHO Karla,který zběhl dne 12.10.1988 v 05.45 hodin v prostoru silničního hraničního přechodu České Velenice při výkonu služby prověrkové hlídky.
Rakouská strana byla požádána o spolupráci a navrácení jmenovaného zpět do ČSSR. Zástupci rakouské strany bylo sděleno, že se jedná o nového příslušníka PS, u kterého nejsou žádné důvody o politický azyl a rovněž rodiče jmenovaného žádají kladné vyřízení žádosti o navrácení syna do ČSSR.
Orgán ZOLL SCHMID přislíbil všestrannou pomoc při řešení případu tím, že bude informovat své nadřízené a požádá orgána GENDARMERIE o pochopení. Zprávu o výsledku podá orgán ZW cestou příslušníka OPK vykonávajícího službu na silničním přechodu OPK Č.Velenice.
12.10.1988 v 11.55 hod byl uskutečněn druhý styk s orgány OPK a ZW na rakouském silničním přechodu Gmünd. Styk byl uskutečněn na základě výzvy těchto orgánů ke styku. Styku se zúčastnil náčelník OPK Č.Velenice mjr.JÍCHA Václav a starší referent OPK kpt.KUKOSA Miroslav. Za rakouskou stranu se zúčastnil vedoucí rakouské úřadovny ZOLL ÖSTERREICHER Karl a jeho zástupce SCHMID Kurt. Zástupci rakouské ZOLL sdělili orgánům OPK, že vojenský zběh KONEČNÝ Karel se nechce do ČSSR vrátit. V současné době s nim provedli šetření orgánové rakouské STAPO, kteří sdělili, že věci vojenského zběha, uniforma , zbraň a služební průkaz budou vráceny v průběhu dnešního nebo zítřejšího dne do ČSSR. přes hraniční přechod Č.Velenice. Orgánové STAPO s ním vedou šetření ve smyslu narušení státní hranice a použití zbraně na jejich území.Vedoucí úřadovny ZOLL ÖSTERREICHER nevyloučil možnost pozdějšího případného vrácení KONEČNÉHO do ČSSR, jestliže se prokáže, že nejsou důvody k udělení azylu.

Zápis oddělení Vojenské kontrarozvědky útvaru Pohraniční stráže v Českých Budějovicích o jednání se zástupci rakouské Celní stráže necelé dvě hodiny po zběhnutí rtn. Konečného, k němuž došlo ráno 12. října 1988. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 41879 MV k případu Karla Konečného, s. 11)*

Grenzsoldat ging zu Fuß durch March

Die Tschechen glaubten, sie hätten ihn getroffen, und fragten im Wiener Außenministerium, ob man in der March eine Leiche gefunden hätte – tatsächlich war dem 29jährigen Milan German jedoch Donnerstag früh die Flucht aus der CSSR nach Österreich geglückt – er war einfach zu Fuß durch die Niedrigwasser führende March gegangen.

Selbstverständlich muß man wissen, wo man durchgehen kann – und German

Floh: Milan German

kannte eine Furt bei Dürnkrut, war er doch früher als Grenzsoldat in Malacky gegenüber Dürnkrut stationiert gewesen.

Vermutlich wurde er bei seiner Flucht beschossen. Österreichische Grenzposten haben jedoch nichts bemerkt.

CSSR-Soldat flüchtete durch March-Fluß nach Österreich

Einem tschechischen Soldaten gelang in der Nacht zum Donnerstag eine spektakuläre Flucht nach Österreich. Der 29jährige Mann watete im Schutz der Dunkelheit durch die eiskalte March und meldete sich dann bei der Gendarmerie in Dürnkrut im östlichen Niederösterreich. Er suchte um Asyl an, will aber zu seinem Onkel nach Kanada auswandern.

Milan G. aus Richwald (CSSR) versah vor vielen Jahren seinen Präsenzdienst bei einer Einheit nördlich von Preßburg nahe der österreichischen Grenze. Von dieser Zeit her kannte er sämtliche Sicherungseinrichtungen. Er wußte genau, welche Wege die bewaffneten Grenzpatrouillen nehmen und wo die Wachtürme aufgestellt sind.

Jetzt wurde er wieder zur selben Einheit zu einer Waffenübung eingezogen. Die einmalige Gelegenheit nutzte er zur Flucht. Mittwoch nach Einbruch der Dunkelheit um etwa 17 Uhr machte sich Milan G. ohne jegliches Gepäck auf den Weg durch die Auen in Richtung March, durch den die Grenze zwischen Österreich und CSSR verläuft. Der Fluß führt wegen der geringen Regenfällen in den letzten Wochen nur sehr wenig Wasser.

VON PETER GROTTER

Vorsichtig umging er alle Sperren und Patrouillen. Dann watete Milan G. durch das nur 1,50 Meter tiefe Wasser nach Österreich. Nach kurzem Marsch kam er zu einer Zuckerfabrik in Dürnkrut und verständigte von dort aus die Gendarmerie.

ZENTRALSPARKASSE

„mit"partizipieren

an einem der größten Technologieförderer Österreichs durch den Z-Anteilschein. Ein sicherer Wert, der sich vermehrt.

Zprávy rakouského a západoněmeckého tisku o útěcích pohraničníků byly v originále i v překladech přikládány k jejich vyšetřovacím materiálům. Rakouské listy *Kurier* a *Neue Kronen Zeitung* referují o úspěšném zběhnutí Milana Germana. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40116 MV k případu Milana Germana, s. 12)*

Příslušníci bavorské pohraniční policie sledují místo, kudy na území SRN vnikl vojín Bartoš.
(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40873 MV k případu Jana Bartoše)

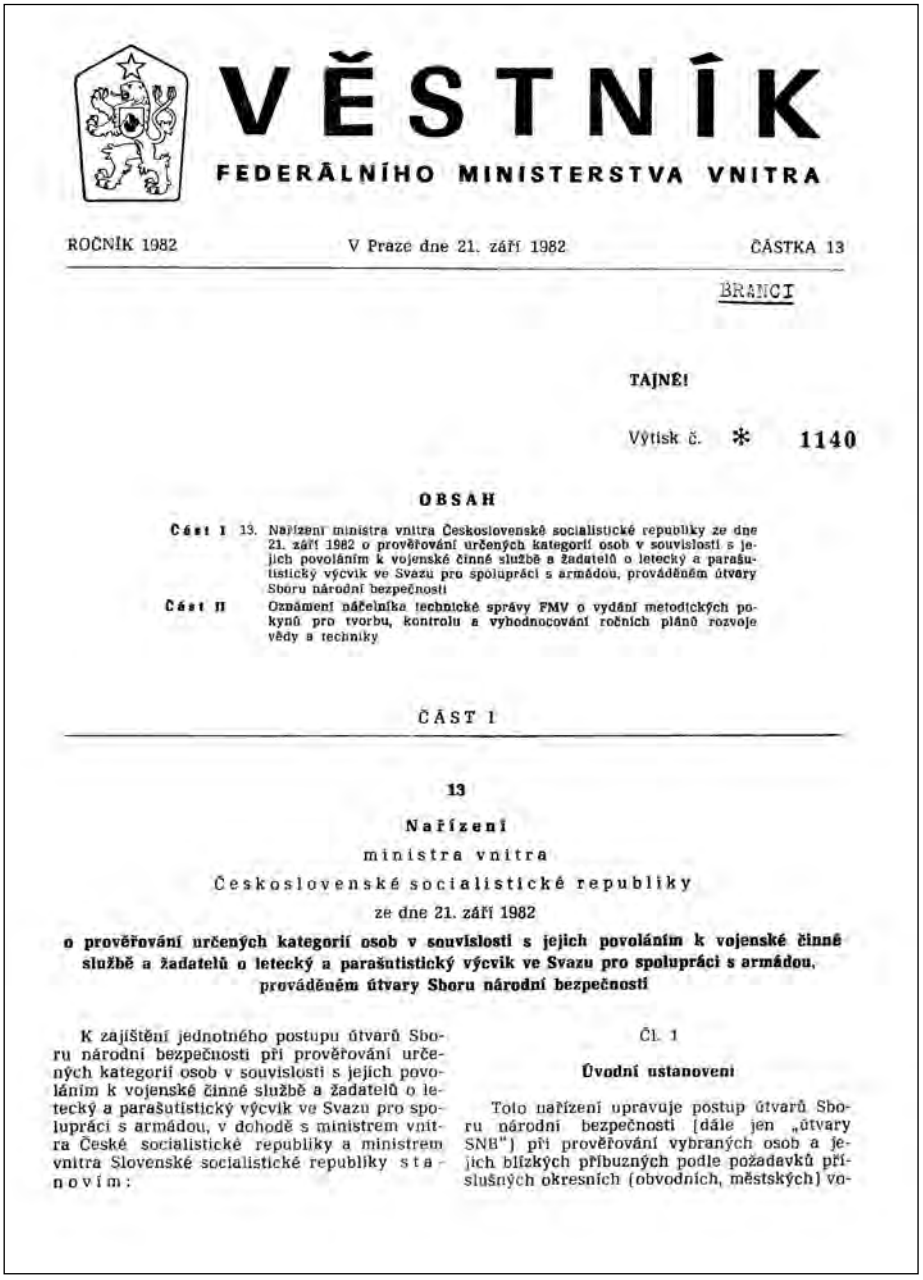

VĚSTNÍK

FEDERÁLNÍHO MINISTERSTVA VNITRA

ROČNÍK 1982 V Praze dne 21. září 1982 ČÁSTKA 13

BRANCI

TAJNÉ!

Výtisk č. * **1140**

OBSAH

Část I 13. Nařízení ministra vnitra Československé socialistické republiky ze dne 21. září 1982 o prověřování určených kategorií osob v souvislosti s jejich povoláním k vojenské činné službě a žadatelů o letecký a parašutistický výcvik ve Svazu pro spolupráci s armádou, prováděném útvary Sboru národní bezpečnosti

Část II Oznámení náčelníka technické správy FMV o vydání metodických pokynů pro tvorbu, kontrolu a vyhodnocování ročních plánů rozvoje vědy a techniky

ČÁST I

13

Nařízení

ministra vnitra

České socialistické republiky

ze dne 21. září 1982

o prověřování určených kategorií osob v souvislosti s jejich povoláním k vojenské činné službě a žadatelů o letecký a parašutistický výcvik ve Svazu pro spolupráci s armádou, prováděném útvary Sboru národní bezpečnosti

K zajištění jednotného postupu útvarů Sboru národní bezpečnosti při prověřování určených kategorií osob v souvislosti s jejich povoláním k vojenské činné službě a žadatelů o letecký a parašutistický výcvik ve Svazu pro spolupráci s armádou, v dohodě s ministrem vnitra České socialistické republiky a ministrem vnitra Slovenské socialistické republiky stanovím:

Čl. 1

Úvodní ustanovení

Toto nařízení upravuje postup útvarů Sboru národní bezpečnosti (dále jen „útvary SNB") při prověřování vybraných osob a jejich blízkých příbuzných podle požadavků příslušných okresních (obvodních, městských) vo-

Systém výběru vojáků k elitním vojenským jednotkám (PS, letci, výsadkové a průzkumné útvary apod.) se během desetiletí existence komunistického režimu stále zdokonaloval. Od roku 1982 byl výběr prováděn na základě Nařízení ministra vnitra ČSSR z 21. 9. 1982. *(ABS, f. Rozkazy a věstníky, inv. j. 88, Věstník federálního ministra vnitra, roč. 1982, částka 13)*

jenských správ (dále jen „OVS") a žadatelů o letecký a parašutistický výcvik ve Svazu pro spolupráci s armádou (dále jen „Svazarm").

Čl. 2

Rozdělení přednostně doplňovaných útvarů Československé lidové armády

Přednostně doplňované útvary Československé lidové armády (dále jen „útvary ČSLA") se pro účely tohoto nařízení dělí na:

a/ útvary zvláštní důležitosti (podskupina A);

b/ ostatní útvary přednostně doplňované (podskupina B).

Osoby prověřované útvary SNB

Čl. 3

Útvary SNB prověřují na základě požadavků OVS:

a/ brance vybrané k přednostně doplňovaným útvarům ČSLA;

b/ brance vybrané k útvarům Pohraniční stráže (dále jen „útvary PS") nebo k útvarům vojsk ministerstva vnitra (dále jen „útvary vojsk MV");

c/ uchazeče o přijetí do vojenských škol;

d/ vojáky v záloze povolané na vojenské cvičení k přednostně doplňovaným útvarům;

e/ vojáky v záloze, kteří mají být zařazeni za branné pohotovosti státu k přednostně doplňovaným útvarům;

f/ vojáky v záloze, kteří žádají o přijetí za praporčíky nebo důstojníky z povolání, popřípadě k další službě;

g/ absolventy vojenských kateder vysokých škol vybrané k výcviku na speciální funkce u útvarů ČSLA stanovené federálním ministerstvem národní obrany a všechny absolventy kateder určené k útvarům PS nebo k útvarům vojsk MV.

Čl. 4

(1) Za komplexní posouzení jednotlivých branců[1]) odpovídá náčelník příslušné OVS.

(2) Útvary SNB odpovídají za prověření osob po stránce státobezpečnostní a veřejnobezpečnostní.

(3) Příslušné orgány vojenské kontrarozvědky obdrží na požádání od OVS k nahlédnutí materiály soustředěné u OVS k jednotlivým brancům vybraným pro útvary PS, včetně výsledků prověrek. Pokud v nich zjistí nedostatky, mohou doporučit náčelníku OVS, aby si vyžádal jejich další prověření.

Hlediska pro doporučování branců

Čl. 5

K útvarům ČSLA nebo k útvarům PS a útvarům vojsk MV nelze doporučit brance:

a/ k nimž byly zjištěny státobezpečnostní závady (např. byli potrestáni za protistátní činnost nebo je důvodné podezření, že ji páchají; účastnili se protistátních nebo protisovětských a protistranických akcí);

b/ kteří byli bez povolení československých úřadů v cizině nebo se pokusili o útěk přes státní hranice Československé socialistické republiky;

c/ kteří udržují osobní nebo písemný styk s cizinci nebo osobami bez státní příslušnosti z kapitalistických států, popřípadě s československými občany, kteří zůstali bez povolení československých úřadů v kapitalistických státech;

d/ jejichž rodiče byli významnými funkcionáři bývalých reakčních politických stran, popřípadě exponenty buržoazie nebo patřili ke kruhům bezprostředně jí sloužícím;

e/ jejichž blízcí příbuzní[2]) zůstali bez povolení československých úřadů v cizině nebo v letech 1968—1969 patřili k pravicovým exponentům, popřípadě protisovětským skupinám;

f/ důvodně podezřelé ze spáchání závažných trestných činů kriminálního charakteru, alkoholové nebo nealkoholové toxikomanie;

g/ evidované jako kriminálně závadové osoby[3]);

h/ k jejichž blízkým příbuzným byly zjištěny státobezpečnostní nebo veřejnobezpečnostní poznatky.

Čl. 6

K útvarům zvláštní důležitosti, mimo důvody uvedené v čl. 5, nelze též zařazovat brance, kteří žijí v silně nábožensky založených rodinách nebo jsou sami náboženskými fanatiky (členy náboženské sekty apod.).

---

[1]) Pro účely tohoto nařízení se pod pojmem branci rozumějí osoby uvedené v čl. 3.

[2]) Blízkými příbuznými se rozumějí rodiče, sourozenci, manželka (manžel), děti brance, rodiče a sourozenci manželky (manžela), dále pak jejich družka (druh), popřípadě vnuci, zeť (snacha).

[3]) NMV ČSSR č. 27/1975.

Čl. 7

(1) K útvarům PS nebo útvarům vojsk MV, mimo důvody uvedené v čl. 5 a 6, nelze zařazovat brance:

a/ jejichž blízcí příbuzní udržují osobní nebo písemný styk s cizinci, popřípadě osobami bez státní příslušnosti z kapitalistických států nebo s československými občany tam žijícími legálně[4]) nebo našimi občany, kteří zůstali bez povolení československých úřadů v cizině;

b/ kteří spáchali trestný čin nebo přečin a byli pravomocně odsouzeni k trestu odnětí svobody nebo jim byl výkon trestu odnětí svobody podmíněně odložen, popřípadě je proti nim vedeno trestní stíhání;

c/ proti nimž bylo nebo je vedeno náhradové řízení za způsobenou škodu, popřípadě byli podrobeni kárnému řízení s finančním postihem;

d/ porušovali trvale pracovní kázeň;

e/ u nichž bylo zjištěno nadměrné požívání alkoholických nápojů nebo sklony k nealkoholové toxikomanii;

f/ kteří jsou podle vnějších projevů obdivovateli života na Západě (např. výstředně vystupují, stýkají se s výstředně žijícími skupinami mládeže);

g/ kteří mají alimentační povinnosti a žijí v neuspořádaných rodinných poměrech.

(2) Individuálně je nutno posuzovat brance, jejichž vzdálení příbuzní nebo známí žijí v kapitalistických státech, přičemž rozhodující při posuzování je skutečnost, zda s nimi branec sám nebo jeho blízcí příbuzní udržují písemný, popřípadě osobní styk.

Čl. 8

Mimo důvody uvedené v čl. 5 je třeba při prověřování branců k přednostně doplňovaným útvarům ČSLA individuálně posuzovat brance, jejichž blízcí příbuzní mají závady uvedené v čl. 6 a 7.

Postup útvarů SNB při prověřování

Čl. 9

(1) Okresní správa Sboru národní bezpečnosti (dále jen „OS SNB")[5]) obdrží od OVS:

a/ čtyři výtisky abecedně sestaveného jmenného seznamu branců vybraných pro přednostně doplňované útvary (příloha č. 1);

b/ dva výtisky seznamů branců vybraných pro přednostně doplňované útvary, uspořádaného podle jejich trvalého pobytu.

(2) Jednotlivé výtisky jmenných seznamů branců (odstavec 1 písm. a/) jsou označeny na každém listě v pravém horním rohu písmeny A, B, C a D. Jména osob s trvalým pobytem mimo obvod kraje jsou výrazně červeně podtržena.

(3) Pro brance vybrané k útvarům PS nebo k útvarům vojsk MV, jejich blízké příbuzné a vojáky v záloze (včetně jejich blízkých příbuzných), kteří mají být povoláni na vojenské cvičení nebo zařazeni za branné pohotovosti státu k útvarům PS nebo k útvarům vojsk MV, jsou zpracovány samostatné seznamy (odstavec 1 písm. a/), které jsou v rubrice „poznámka" označeny „Pro Pohraniční stráž".

(4) Výtisky seznamu branců podle odstavce 1 písm. b/) jsou u podskupiny A označeny heslem „Útvary zvláštní důležitosti" a u podskupiny B heslem „Ostatní přednostně doplňované útvary".

Čl. 10

Seznamy vojáků v záloze, kteří mají být povoláni na vojenské cvičení nebo zařazeni za branné pohotovosti státu k přednostně doplňovaným útvarům, jsou zpracovány samostatně pro každou podskupinu (čl. 2) v předepsaném počtu výtisků a neobsahují jména blízkých příbuzných vojáků v záloze. Prověrka se omezuje pouze na lustraci.

Čl. 11

Prověřování uchazečů o přijetí do vojenských škol, absolventů vojenských kateder vysokých škol vybraných na speciální funkce u útvarů ČSLA, popřípadě určených k útvarům PS nebo k útvarům vojsk MV, se provádí individuálně. Na každého uchazeče nebo absolventa obdrží OS SNB od OVS žádost o prověření (příloha č. 2), a to ve čtyřech výtiscích.

Čl. 12

Prověřování vojáků v záloze žádajících o přijetí za praporčíky nebo za důstojníky z povo-

---

[4]) Netýká se československých občanů, kteří plní služební nebo pracovní úkoly v zahraničí z pověření ČSSR.

[5]) Okresní správou Sboru národní bezpečnosti se rozumějí i obvodní správy Sboru národní bezpečnosti v obvodech hlavního města Prahy a hlavního města Slovenské socialistické republiky Bratislavy a městské správy Sboru národní bezpečnosti v Plzni, Brně, Ostravě a Košicích.

lání, popřípadě k další službě se provádí na základě žádosti o prověření, kterou předkládá OVS ve čtyřech vyhotoveních. Jednotlivé výtisky žádosti, jakož i trvalý pobyt vojáka v záloze mimo obvod kraje se označují způsobem stanoveným v čl. 9 odst. 2.

Čl. 13

(1) Podle předpisu federálního ministerstva národní obrany nesmí být požadována lhůta k prověření branců zásadně kratší než dva měsíce.

(2) Při povolání vojáků v záloze na cvičení k útvarům PS nesmí být prověrka starší jednoho roku.

(3) Požadavky na prověření musí obsahovat číslo jednací, přesný název a adresu vyžadující OVS, podpis náčelníka nebo jeho zástupce. Seznamy branců, popřípadě žádosti o prověření, které nebudou zpracovány stanoveným způsobem, se vrátí OVS k doplnění nebo k přepracování.

Čl. 14

(1) Prověřování u útvarů SNB se provádí zejména formou lustrace. V operativních evidencích kontrarozvědky se lustrují pouze osoby starší 18 let. V evidencích útvarů Veřejné bezpečnosti (dále jen „VB") se prověřují branci, jakož i jejich rodiče a sourozenci, a to i nevlastní sourozenci starší 15 let.

(2) Lustrace se provádí v evidenci:

a/ statisticko evidenčního odboru sekretariátu federálního ministerstva vnitra (dále jen „SEO S FMV") u brance a jeho blízkých příbuzných s trvalým pobytem mimo obvod kraje, v jehož obvodu je sídlo žádající OVS; dále u osob uvedených v čl. 9 odst. 3;

b/ federální kriminální ústředny u vojáků v záloze (včetně jejich blízkých příbuzných), kteří mají být povoláni na vojenské cvičení nebo zařazeni za branné pohotovosti státu k útvarům PS;

c/ správy Státní bezpečnosti příslušné krajské správy Sboru národní bezpečnosti (dále jen „S StB KS SNB") u brance a jeho blízkých příbuzných s trvalým pobytem v kraji, v jehož obvodu se prověřování provádí;

d/ statisticko evidenčního oddělení správy VB krajské správy Sboru národní bezpečnosti a OS SNB podle místa trvalého pobytu brance;

e/ příslušného útvaru pasů a víz podle místa trvalého pobytu brance.

Čl. 15

(1) OS SNB zajistí lustraci za pomoci seznamů A a D, popřípadě žádostí o prověření, které odešle vnitřnímu oddělení příslušné S StB KS SNB, popřípadě SEO S FMV. Útvary provádějící lustraci vrátí výtisk A s příslušnými záznamy o výsledku lustrace vnitřnímu oddělení S StB KS SNB, které provede potřebné výpisy. SEO S FMV poskytne příslušným vnitřním oddělením S StB KS SNB výpisy ze svého archivu s výsledkem lustrace. Výjimku tvoří vnitřní oddělení S StB KS SNB Praha, které si tyto výpisy zajišťuje vlastními silami.

(2) Vnitřní oddělení S StB KS SNB po soustředění poznatků vyznačí na výtisku D pouze zamítavé stanovisko u těch branců, k nimž byly zjištěny skutečnosti uvedené v čl. 5, 6 nebo 7. Výtisk A uloží a po třech letech zničí. Výtisk D zašle zpět příslušné OS SNB.

(3) OS SNB zajistí za pomoci výtisku B seznamu branců provedení lustrace v příslušných evidencích VB (u správ VB, OS SNB, obvodních odděleních VB, popřípadě u federální kriminální ústředny). Výpisy poznatků pro OS SNB dislokované mimo sídlo krajské správy Sboru národní bezpečnosti (dále jen „KS SNB")[6] zpracovávají příslušné útvary VB.

(4) Výtisk C zašle OS SNB k provedení lustrace v evidencích příslušných útvarů pasů a víz.

(5) OS SNB zašle dva výtisky seznamů (čl. 9 odst. 1 písm. b/) příslušnému obvodnímu oddělení VB (dále jen „OO VB")[7] k provedení lustrace v rejstříku k jednacímu protokolu a v deníku vyhledávání. OO VB stručně vyznačí výsledek lustrace v seznamu, jeden výtisk seznamu vrátí zpět OS SNB a druhý si ponechá, aby mohly být OS SNB sděleny případné další závadné veřejnobezpečnostní poznatky, které se zjistí v době, než nastoupí branec základní vojenskou službu.

Čl. 16

(1) U branců vybraných pro útvary PS provedou příslušná OO VB v místě trvalého pobytu brance šetření zaměřené ke zjištění skutečností uvedených v čl. 7 odst. 1.

(2) OO VB zpracovávají ve dvou vyhotoveních písemnou zprávu o výsledcích šetření,

[6] Krajskou správou SNB se rozumějí též správa SNB hlavního města Prahy a Středočeského kraje a správa SNB hlavního města Bratislavy a Západoslovenského kraje.

[7] Obvodními odděleními Veřejné bezpečnosti se rozumějí i místní oddělení Veřejné bezpečnosti v Praze a Bratislavě.

kterou odesílají OS SNB. Jeden výtisk zprávy ukládá OS SNB po dobu tří roků spolu s výtiskem B seznamu branců, druhý výtisk postupuje OVS k založení do osobního spisu brance.

(3) Nemůže-li OO VB svými prostředky v místě trvalého pobytu brance požadované poznatky běžným šetřením ověřit, uvede to v písemné zprávě o výsledku šetření.

Čl. 17

(1) Náčelník OS SNB zajistí na základě výsledků prověrky branců zpracování stanoviska k jednotlivým brancům.

(2) Pokud při prověrce nebyly zjištěny státobezpečnostní nebo veřejnobezpečnostní závady uvedené v čl. 5 až 7, uvede se v seznamu branců na výtiscích B a D v rubrice „poznámka" buď:

a/ vyhovuje pro útvary zvláštní důležitosti i pro útvary PS a útvary vojsk MV;

b/ vyhovuje pro útvary zvláštní důležitosti, nikoli však pro útvary PS a útvary vojsk MV;

c/ vyhovuje pro ostatní útvary přednostně doplňované.

(3) V případě zjištění státobezpečnostních nebo veřejnobezpečnostních závad k osobám uvedeným v čl. 3 se na výtiscích seznamů B a D vyznačí poznámka „nevyhovuje".

(4) Výtisk D seznamů odešle OS SNB po ukončení prověrky OVS se stanoviskem.

Čl. 18

Pokud budou po ukončení prověrky zjištěny k některému branci státobezpečnostní nebo veřejnobezpečnostní závady, které brání jeho zařazení k přednostně doplňovaným útvarům, nebo vylučují možnost jeho přijetí do vojenských škol, popřípadě za praporčíka anebo za důstojníka z povolání nebo k další službě, je OS SNB oprávněna dodatečně změnit stanovisko sdělené OVS. Útvary SNB jsou proto povinny sledovat brance až do jeho nástupu základní vojenské služby, a to zejména u branců vybraných k útvarům PS. Dopustí-li se branec přestupku, přečinu nebo trestného činu mimo místo trvalého pobytu, jsou útvary SNB povinny o tom informovat příslušnou OS SNB podle místa trvalého pobytu brance.

Prověřování žadatelů o letecký a parašutistický výcvik

Čl. 19

(1) Útvary SNB prověřují i žadatele o letecký a parašutistický výcvik ve Svazarmu.

(2) Prověrku žadatele o letecký a parašutistický výcvik provádí příslušná OS SNB nebo KS SNB na základě žádosti příslušného okresního nebo krajského výboru Svazarmu. Žádost o prověření vyhotovená ve dvou výtiscích musí obsahovat osobní data žadatele (narození, místa trvalého nebo přechodného pobytu, zaměstnání), osobní data rodičů a sourozenců, a to i nevlastních (u sourozenců pouze starších 15 let), popřípadě data manželky, jejích rodičů a sourozenců. K žádosti se připojuje vyplněný dotazník s podrobným životopisem žadatele o letecký a parašutistický výcvik, dále potřebné informace o jeho rodinném a veřejném životě zjištěné okresním nebo krajským výborem Svazarmu, doporučení společenské organizace, závodu, školy, ústavu, příslušného národního výboru apod.

Čl. 20

(1) Prověrka žadatelů o letecký a parašutistický výcvik se provádí formou lustrace v evidenci SEO S FMV, evidenci útvarů pasů a víz příslušného podle trvalého pobytu prověřované osoby a v evidencích správy VB.

(2) Pokud budou k žadateli zjištěny závady uvedené v čl. 5 až 7, útvar SNB nedoporučí kladně vyřízení žádosti.

(3) Stanovisko útvaru SNB k žádosti se sdělí příslušnému orgánu Svazarmu písemně. Vrátí se též všechny doklady, které byly se žádostí o prověření zaslány. Důvody zamítnutí žádosti se nesdělují. V kladném případě vyřízení žádosti lze orgánům Svazarmu sdělit poznatky, které nejsou státobezpečnostní povahy, pokud se nejedná o poznatky utajovaného charakteru.

(4) Žadatel o letecký a parašutistický výcvik z řad příslušníků Sboru národní bezpečnosti a vojáků vojsk MV a útvarů PS předkládá žádost o výcvik náčelníku (veliteli) útvaru, u něhož je zařazen. Nadřízený náčelník (velitel) žádost posoudí a v kladném případě ji zašle s doporučením příslušnému okresnímu nebo krajskému výboru Svazarmu. Doporučení nadřízeného náčelníka (velitele) žadatele nahrazuje stanovisko útvarů SNB.

Ustanovení společná a závěrečná

Čl. 21

(1) Nesrovnalosti a sporné otázky vzniklé při uplatňování tohoto nařízení, které nebylo možno odstranit dohodou mezi náčelníkem OS SNB a náčelníkem OVS, řeší náčelník KS SNB s náčelníkem krajské vojenské správy.

(2) Bude-li to praxe vyžadovat, vydá náčel-

ník KS SNB v rámci své působnosti podrobnější pokyny k provedení tohoto nařízení. Je oprávněn v rámci zásad stanovených tímto nařízením upravit v dohodě s náčelníkem krajské vojenské správy účelnější a jednodušší způsob prověrky branců.

(3) Náčelník KS SNB organizuje v dohodě s náčelníkem krajské vojenské správy poradu s náčelníky OVS za účelem zhodnocení výsledků dosažených při prověrkách a výběru branců a přijetí opatření k odstranění zjištěných nedostatků. K jednání pozve příslušného velitele brigády Pohraniční stráže.

Čl. 22

Tímto nařízením není dotčen postup útvarů VB při nástupu kriminálně závadových osob k výkonu vojenské základní služby, upravený zvláštními předpisy.[5])

Čl. 23

Zrušuje se NMV ČSSR č. 23/1980.

Čl. 24

Toto nařízení nabývá účinnosti dnem 1. listopadu 1982.

Č. j. SE-0367/SE-1982

Ministr vnitra ČSSR:
doc. PhDr. Jaromír OBZINA, DrSc., v. r.

[5]) Čl. 24 až 29 NMV ČSSR č. 27/1975.

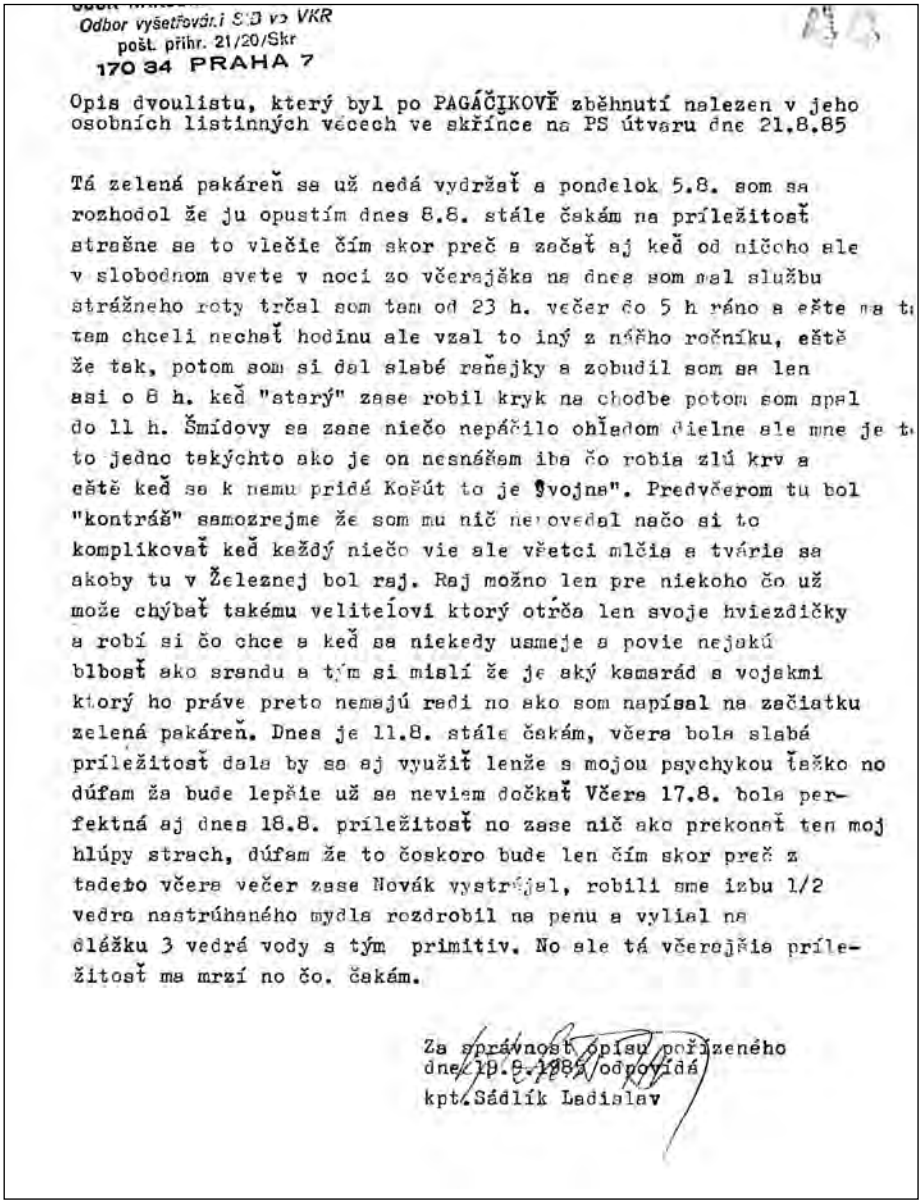

Odbor vyšetřování SNB ve VKR
pošt. přihr. 21/20/Skr
170 34 PRAHA 7

Opis dvoulistu, který byl po PAGÁČIKOVĚ zběhnutí nalezen v jeho osobních listinných věcech ve skříňce na PS útvaru dne 21.8.85

Tá zelená pakáreň sa už nedá vydržať a pondelok 5.8. som sa rozhodol že ju opustím dnes 8.8. stále čakám na príležitosť strašne sa to vlečie čím skor preč a začať aj keď od ničoho ale v slobodnom svete v noci zo včerajška na dnes som mal službu strážneho roty trčal som tam od 23 h. večer do 5 h ráno a ešte na t tam chceli nechať hodinu ale vzal to iný z nášho ročníku, ešte že tak, potom som si dal slabé raňajky a zobudil som sa len asi o 8 h. keď "starý" zase robil kryk na chodbe potom som spal do 11 h. Šmídovy sa zase niečo nepáčilo ohľadom dielne ale mne je t to jedno takýchto ako je on nesnášam iba čo robia zlú krv a ešte keď sa k nemu pridá Košút to je "vojna". Predvčerom tu bol "kontráš" samozrejme že som mu nič nevravel načo si to komplikovať keď každý niečo vie ale všetci mlčia a tvária sa akoby tu v Železnej bol raj. Raj možno len pre niekoho čo už môže chýbať takému veliteľovi ktorý otŕča len svoje hviezdičky a robí si čo chce a keď sa niekedy usmeje a povie nejakú blbosť ako srandu a tým si myslí že je aký kamarát s vojakmi ktorý ho práve preto nemajú radi no ako som napísal na začiatku zelená pakáreň. Dnes je 11.8. stále čakám, včera bola slabá príležitosť dala by sa aj využiť lenže s mojou psychykou ťažko no dúfam že bude lepšie už sa neviem dočkať Včera 17.8. bola perfektná aj dnes 18.8. príležitosť no zase nič ako prekonať ten môj hlúpy strach, dúfam že to čoskoro bude len čím skor preč z tadeto včera večer zase Novák vystrájal, robili sme izbu 1/2 vedra nastrúhaného mydla rozdrobil na penu a vylial na dlážku 3 vedrá vody a tým primitiv. No ale tá včerajšia príležitosť ma mrzí no čo. čakám.

Za správnost opisu pořízeného
dne 19.8.1985 odpovídá
kpt. Sádlík Ladislav

Poznámky vojína Pagáčika nalezené po útěku v jeho osobních věcech jsou dokladem jeho touhy uprchnout na Západ i svědectvím o životě nováčka na pohraniční rotě. Přepis poznámek se nachází v Pagáčikově vyšetřovacím spisu. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40742 MV k případu Stanislava Pagáčika)*

41

SBOR NÁRODNÍ BEZPEČNOSTI
Odbor vyšetřování StB ve VKR
pošt. přihr. 21/20/Skr
170 34 PRAHA 7

Č.j.: Skr/V-107/14-86
Dne : 7. července 1986

Výtisk číslo: 3
Počet listů : 2
Ostat.přílohy:1/2

V o l i t e l
PS útvaru 8654
D o m a ž l i c e

Věc: Voj.KURUC Jaroslav, voj.REMENÍK Ivan,
zaslání rozhodnutí vyšetřovatele.

V příloze Vám zasílám usnesení vyšetřovatele ČVS: Skr/V-67/14-86 ze dne 7.7.1986, kterým se odkládá věc voj.KURUCE Jaroslava a voj.REMENÍKA Ivana. Současně Vás upozorňuji na nedostatky, které vyšly najevo v průběhu prověřování uvedené věci.

Při prověřování motivu jednání voj.KURUCE a voj.REMENÍKA vyšel najevo nesprávný přístup velitele roty npor.ELEXHAUSERA k podřízeným. K podřízeným se chová vulgárně a ponižuje je, častokrát i bez příčiny. Obdobně se choval i k jmenovaným, což mělo vliv i na jejich konání.

K osobě voj.KURUCE bylo zjištěno, že v měsících duben až květen 1985 u jednotky PS Nýrsko prováděl školení nováčků v rámci spojovací přípravy k čemu si vyrobil učební pomůcku, která obsahuje utajované údaje u PS - SO na šesti neevidovaných listech a uchovával ji u jednotky PS Domažlice ve své skříňce až do května 1986. Tímto konáním hrubě porušil zásady ochrany utajovaných skutečností ve smyslu služebního předpisu Všeob-P-70 /práv./. Toto konání voj.KURUCE vyplývá ze zápisu mjr.PAŠEKA, předběžného posouzení 8.oddělení PS útvaru 8654 Domažlice a z doznání jmenovaného.

Některé případy hrubého a neurvalého chování velitelů k podřízeným se řešily až v případě mimořádných událostí. Chování velitele roty bylo zřejmě jedním z důvodů, proč byli vojáci Kuruc a Remeník nespokojeni se životem na své jednotce a údajně plánovali útěk za hranice. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 39474 MV k případu Jaroslava Kuruce a Ivana Remeníka)*

PS útvar Ruské Domy
poštovní přihrádka 11
351 01 LANŽHOT

1

Věc: Zpráva o pokusu zběhnutí voj. Michalce Jozefa do Rakouské spolkové republiky.

Dne 29. 11.1986 v 02,38 hodin u jednotky Ruské Domy, v katastru obce LANŽHOT okr. Břeclav, v prostoru velitelské stanoviště - stanoviště Hvězda na ŽTZ - směr HM XI/5 na SH došlo k pokusu o zběhnutí z ČSSRdo Rakouska.

O zběhnutí se pokusil voják v záloze povolaný na cvičení voj. MICHALEC Jozef nar. 13.5.1957 Lúky okr. Žilina, trvale bytem Lúky č. 53 okr. Žilina, národnost slovenská, státní příslušnost ČSSR, původ dělnický, původní povolání zámečník, školní vzdělání základní a 3 roky OU, svobodný, bez politické příslušnosti. Zařazen jako nadpočetní u 23.rPS k vykonání vojenského cvičení v době od 4.11. do 1.12 1986. Mimořádné události se dopustil poprvé.

Jmenovaný byl v operačním dnu 28/29.11.1986 plánem OSH určen k výkonu služby strážce u roty. Službu vykonával v době od 21,00 do 23,00 hod. a v 01,00 hod. nastoupil další službu plánovanou do 03,00 hod. Po nástupu služby provedl opatření ke zpomalení zásahu PchH a to tím, že provedl pomocí šroubů, podložek a matek uzavření kotce se služebním psem PchH, stejným způsobem zajistil vrata v oplocení jednotky. Na šroubech poškodil závity k znemožnění tyto rozšroubovat. Dále provedl vyřazení signalizace na vstupní brance tím, že s pomocí špendlíku spojil vodiče vedoucí k zástrčce. Branku otevřel a asi v 02,00 hod. odešel z objektu jednotky. Od jednotky postupoval po cestě ke stanovišti HVĚZDA. V tomto prostoru překonal SiS na podúseku č. 18 tím, že strhl pátý až sedmý vodič a vodič odrazové stěny a prolezením překonal SiS. Způsobil zkrat v 02,38 hod. V této době přijela do prostoru PchH vyslaná z jednotky. Voj. Michalec zahájil na PchH palbu ze samopalu vz. 58 - vystřelil 6 ks nábojů. Na břehu Dyje odložil kalhoty, kabát a samopal. Při zjištění, že se přibližuje pronásledující hlídka začal postupovat podél břehu řeky Dyje směrem k HM XI/4. Pronásledující hlídkou byl dostižen po osmi stech metrech a byl zadržen na okraji lesa, asi 30 m od řeky Dyje, která tvoří státní hranici. Při zadržení nekladl odpor. Dle jeho výpovědi je motivem zběhnutí politická neuvědomělost a touha po západní kultuře. Chtěl se jako hudebník uplatnit v některé západní hudební skupině.

Nepřítomnost voj. Michalce na stanovišti SR byla zjištěna v 02,26, kdy byla vyslána PchH k zásahu na podúsek č. 21. PchH při výjezdu zjistila nepřítomnost SR voj. Michalce, zašroubovaný kotec se služebním psem, branu zašroubovanou bránu v oplocení jednotky a vytaženou propojovací zásuvku na brance vedle vrat. Situaci hlásila DDR rtm. MORDYCH Jaroslav, nar. 13.9.1958. DDR na základě vzniklé situace vyhlásil u roty pohraniční poplach, organizoval zakrytí SH na trase ŽTZ a vyrozuměl velitele roty.

PchH ve složení voj. VALACH Juraj, nar. 6.1.1966, voj. KŘÍBEK Stanislav nar. 5.11.1964 se služebním psem Piton a voj. FECUNKO Vladimír, nar. 26.7.1967 prováděla zásah na úsek č. 21. Po příjezdu do blízkosti stanoviště Hvězda byli radiem vyrozuměni, že došlo k trvalému zkratu na úseku č. 18. PchH po příjezdu na úsek č. 18 provedla otevření vrat, psovod voj.Křibek se služebním psem přešel na vnější stranu SiS a v tomto okamžiku byla proti PchH zahájena palba. Hlídka zalehla a palbu opětovala.

Ukázka ze zprávy o pokusu vojína v záloze Jozefa Michalce o zběhnutí do Rakouska. *(ABS, f. MV-V, vyšetřovací spis a. č. 40131 MV k případu Jozefa Michalce)*

Přechody státní hranice jako politický delikt. Případy nepovolené emigrace řešené u Krajského soudu v Liberci v letech 1953–1956

Veronika Doubová

Řada represivních politických režimů řeší v rámci justičních kauz jeden z deliktů neznámých pro demokratické státy, a tím je nelegální emigrace. Důvody emigrace se zdají být, vzhledem k povaze systému, nasnadě, touha opustit rodnou zemi ale nebyla vždy motivována jen pouhým nesouhlasem s politickým režimem.

Následující studie se zabývá kauzami emigrantů projednávanými před Krajským soudem v Liberci v letech 1953–1956.[1] Práce je rozdělena do čtyř částí. V první charakterizuji činnost Krajského soud v Liberci, ve druhé jsem se zaměřila na problematiku ilegálních přechodů státních hranic v souvislosti se specifiky oblasti bývalých Sudet. Ve třetí části se věnuji vyhodnocení případů emigrantů, kteří byli v souvislosti s ilegálním přechodem státní hranice souzeni Krajským soudem v Liberci. Závěrečná část textu analyzuje detailněji jednu z těchto kauz. Jedná se o případ Elvíry Tandlerové, která byla jako údajná vyzvědačka odsouzena k mnohaletému žaláři.

Krajský soud v Liberci

Politické procesy byly v Československu od konce čtyřicátých let 20. století jedním ze způsobů, jakými se komunistický režim vypořádával se členy společnosti, kteří se mu jevili z nejrůznějších důvodů jako nepohodlní. Měly sloužit ke stabilizaci a legalizaci nového režimu. Výrazným prvkem se stala i funkce výchovná. Politické procesy zároveň měly vyvolávat atmosféru strachu. Ten měl paralyzovat případný odpor obyvatelstva proti režimu a zároveň vzbudit za pomocí nástrojů propagandy obavu z nebezpečí hrozícího ze Západu. Propaganda využívající média se z těchto důvodů stala nedílnou součástí tzv. monstrprocesů. Ty byly přenášeny rozhlasem a noviny každý den uváděly výčet provinění, kterých se obžalovaní údajně dopustili. Na celostátní kauzy téměř vždy navazovaly tzv. okrajové procesy. Jejich cílem bylo zdiskreditovat vybranou skupinu osob v rámci určitého regionu, kraje, okresu či obce.

1 Na katedře historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci byly vypracovány diplomové práce Veroniky Doubové, Barbory Mládkové a Veroniky Čermákové, které se zabývaly Krajským soudem v Liberci v letech 1953–1954 a 1955–1956, předkládaná studie se proto věnuje právě tomuto období a opírá se o poznatky, zpracované v těchto pracích, které jsou podrobněji citovány níže.

Organizace procesů byla od roku 1951 v rukou Politického sekretariátu (PS) ÚV KSČ, který fungoval až do poloviny března roku 1953. Jeho členy byli prominentní funkcionáři komunistické strany – Klement Gottwald, Antonín Zápotocký, Viliam Široký a Rudolf Slánský[2]. Tato skupina byla zodpovědná za organizaci procesu, tzn. za vybrání vhodného místa a účelu a za, jak bychom to vyjádřili dnes, PR celé akce. Pečlivě byla plánována mediální kampaň, vybírány prostory i diváci. Ve výjimečných případech projednával PS i návrhy na zatčení a u těch, kteří již byli odsouzeni, případné žádosti o milost.

Samozřejmě že PS nemohl organizovat veškeré procesy v celém státě, na to jich bylo až příliš mnoho. Na regionální úrovni tedy měla kompetenci procesy organizovat, personálně obsazovat a vhodně je propagovat předsednictva krajských a okresních výborů KSČ.

Pro potřeby politických procesů byly podle zákona č. 232/1948 z 6. října 1948 zřízeny Státní soud a Státní prokuratura, jež se zabývaly trestnými činy podle nově definovaného zákona na ochranu republiky č. 231/1948.[3] Státní soud ukončil činnost k 1. lednu 1953, mašinérie procesů ovšem pokračovala bez přerušení dál. Pravomoci Státního soudu převzaly tzv. obecné a zvláštní soudy. Mezi soudy obecné patřil lidový (dříve okresní), krajský a nejvyšší soud, zvláštní soudy byly vojenské a rozhodčí.[4] Soudci z povolání byli již v dobách Státního soudu doplňováni soudci z lidu, kteří byli ovšem v nové organizaci justice postaveni na stejnou úroveň jako jejich kolegové, což bylo jen dalším krokem k dehonestaci soudní praxe.[5]

Krajský soud v Liberci ve sledovaném období, tedy v letech 1953–1956, jednal a vyhlašoval rozsudky podle trestního zákona č. 86/1950 Sb. a soudního řádu č. 87/1950 Sb. Pracovníci justice prošli v roce 1950 důslednou čistkou, nazvanou „70 000 do výroby", která nahradila pro další práci „nevhodné" nebo „nedůvěryhodné" osoby (jednalo se celkem o 25 % pracovníků!) spolehlivými „kádry". Směrodatné v tomto ohledu nebyly morální kvality a intelektuální dovednosti jedince, ale jeho třídní původ, dobrý poměr k dělnické třídě a pracujícímu lidu.[6] Za účelem doplnění justičního

2 Ten ovšem v novém seznamu osmi členů z prosince 1951 již chyběl. Dne 23. listopadu téhož roku byl zatčen, obžalován, v monstrprocesu odsouzen a 3. prosince 1952 popraven oběšením. VOREL, Jaroslav – ŠIMÁNKOVÁ, Alena a kol.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech I.* Praha, ÚDV 2003, s. 332.

3 Tento zákon nahradil zákon č. 50/1923 Sb., který s výjimkou vojenské zrady nedovoloval použití absolutního trestu. *Tamtéž,* s. 13.

4 VOREL, Jaroslav – ŠIMÁNKOVÁ, Alena a kol.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech II.* Praha, ÚDV 2003, s. 332.

5 Senáty soudů byly obecně tvořeny soudci z povolání a soudci z lidu. Krajské soudy byly personálně obsazeny třemi soudci z povolání a dvěma z lidu.

6 V jednom z článků v dobovém tisku k tomu bylo uvedeno: *„Naše prokuratury jsou vedeny právníky, kteří mají dobrý poměr k dělnické třídě a k pracujícím, vyšli z nich a po pečlivém výběru a svědomitých studiích byli nyní postaveni na vedoucí místa prokuratur."* Všeobecný dozor prokuratury. *Liberecký kraj*, 1954, č. 48–49, s. 1–8.

resortu tolik potřebným personálem byla k 1. srpnu 1948 zřízena Právnická škola pracujících (PŠP). Délka studia byla ve srovnání s klasickým studiem práv výrazně zkrácena. První absolventi opouštěli PŠP již po roce studia, následovala osmnáctiměsíční praxe a rok a půl dálkového studia.[7]

Důležitým článkem procesu se stala postava krajského prokurátora, jehož úkolem bylo vypracovat na danou osobu nebo osoby žalobu. Ve sledovaném období zastávali funkci prokurátora u libereckého krajského soudu v letech 1953 a 1954 Václav Nepomucký, bývalý řezník a absolvent PŠP z roku 1949, Otto Kovařík, který byl prokurátorem v největším počtu případů, v celkem 63, Jaroslav Nový, činný v pěti případech, a Bohumil Procházka, který byl přítomen pouze u jednoho procesu. V následujících dvou letech působili ve funkci prokurátora vedle Jaroslava Nového ještě Antonín Kosík, Antonín Bugno a Adolf Pospíšil.[8] Další důležitou osobou byl předseda senátu. Tuto funkci zastávali ve sledovaném období u Krajského soudu v Liberci František Hruša, Zdeněk Číhal a Anastázie Kleandrová. Zdeněk Číhal, původní profesí dělník, absolvoval ve 28 letech PŠP a v rámci své kariéry se dostal až na pozici náměstka ministra spravedlnosti.[9]

Dalo by se říci, že osobami nejméně důležitými, v hierarchii členů soudu stojícími až na posledním místě, byli obhájci obžalovaných. Svoje mandanty většinou vůbec neznali, setkali se s nimi jen krátce před soudním přelíčením. Nezřídka se stávalo, že obhájce radil obžalovanému, ať se přizná, jeho závěrečná řeč se příliš nelišila od textu obžaloby. Ne všichni obhájci však byli připraveni rezignovat na podstatu své práce – obhajobu obžalovaných –, o čemž svědčí i záznam ve výkazu o činnosti Státního soudu za rok 1951, kde bylo mimo jiné uvedeno: „*Řada obhájců pracuje způsobem celkem vyhovujícím, někteří obhájci však dosud neodložili způsoby buržoazního pojetí obhajoby.*“[10] Co bylo podstatou tzv. buržoazního pojetí obhajoby, asi netřeba vysvětlovat. Post obhájců u libereckého soudu zastávali členové Advokátní poradny v Liberci František Mls, Miroslav Bukáček, Karel Votruba, Rostislav Zástěra, Václav Axamit a Břetislav Nohavel.

V letech 1953–1956 bylo u Krajského soudu v Liberci odsouzeno celkem 380 osob, z toho 293 v prvních dvou a 87 v dalších dvou letech.[11] Pět obviněných poslal soud do vězení na doživotí, zbývajícím byly vyměřeny tresty v celkové délce 2 701 let (2 185

7 HEJL, Vilém: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha, Universum 1990, s. 185.

8 ČERMÁKOVÁ, Veronika: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1955–1956*. Diplomová práce. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2011, s. 36–37.

9 VOREL, Jaroslav – ŠIMÁNKOVÁ, Alena a kol.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech II.*, s. 129; KAPLAN, Karel: *Nebezpečná bezpečnost*, Brno, Doplněk 1999, s. 107.

10 VOREL, Jaroslav – ŠIMÁNKOVÁ, Alena a kol.: *Československá justice v letech 1948–1953 v dokumentech I.*, s. 148.

11 MLÁDKOVÁ, Barbora: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1953–1954*. Diplomová práce. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2006, s. 46; ČERMÁKOVÁ, Veronika: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1955–1956*, s. 41–42.

a 516 let). Za jeden z nejvýznamnějších procesů řešených u Krajského soudu v Liberci lze označit proces v rámci tzv. akce „Kluky".[12] V této „kulacké" kauze bylo odsouzeno v roce 1953 celkem 36 osob, z toho dvě na doživotí. Součástí rozsudku se stala i konfiskace vysoce bonitní půdy o výměře 480 ha.[13]

Nelegální přechody státních hranic

Vzhledem k blízkosti státní hranice je nasnadě, že část soudních kauz u Krajského soudu v Liberci tvořily právě nelegální přechody hranic. Motivací k emigraci nebo dočasnému přechodu státní hranice bylo, jak uvidíme v části věnované konkrétním kauzám, mnoho. V případě emigrantů se často jednalo o vidinu lepšího života, u převaděčů o možnost přivýdělku. Poměrně velkou skupinu tvořili také Němci, jejichž rodiny byly násilím roztrženy a kteří hledali způsob, jak se se svými blízkými znovu shledat. Pro představu: v roce 1930 se například v Liberci jen 16,4 % obyvatel hlásilo k české národnosti.[14] Žádostem o vysídlení nebylo po únoru 1948 v mnoha případech vyhověno, lidé se tak mnohdy uchylovali k nelegálnímu přechodu jako k jediné možnosti, jak se s příbuznými opět setkat.

Na osoby zadržené při pokusu o emigraci bylo soudem pohlíženo jako na spolupracovníky zahraničních tajných služeb (proč jinak by přece odcházeli?) a jejich čin byl často posuzován jako velezrada,[15] tedy jako jeden z nejtěžších zločinů. Pokud se někomu podařilo přejít hranice a vrátil se zpátky, byl častokrát považován ještě za vyzvědače.[16]

I zde ovšem fungoval dvojí metr, z velezrady a vyzvědačství se snadno mohl stát „pouhý" pokus o opuštění republiky, pokud ovšem „pachatel" měl ten správný třídní původ. Jak totiž naložit s příslušníky dělnické třídy, kteří utíkali ze země stejně jako osoby nepřátelského původu?[17] Ty přece nelze vinit z tak těžkého zločinu, provinili se snad pouze nevědomostí. Nebo to tak bylo minimálně třeba prezentovat. Zde se trestní sazba diametrálně lišila, pohybovala se v rozmezí od jednoho do pěti let. Ale nikdo si nemohl být předem jistý, jak bude jeho čin posuzován.

12 Blíže MLÁDKOVÁ, Barbora: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1953–1954* a DOUBOVÁ, Veronika: *Politické procesy 50. let – Ženy odsouzené Krajským soudem v Liberci v letech 1953–1954*. Diplomová práce. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2011.

13 *ABS*, f. A8, Inspekce ministra vnitra, inv. j. 283.

14 KARPAŠ, Roman: *Kniha o Liberci*. Liberec, Dialog 1996, s. 155.

15 Podle § 78 tr. z. č. 86/1950 Sb. byla trestní sazba v rozmezí 10–25 let nebo doživotí, případně trest smrti. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1950, s. 225.

16 Trestní sazba za vyzvědačství byla podle § 86 tr. z. stejná jako u velezrady. *Tamtéž*, s. 226–227.

17 Například v roce 1953 bylo z celkem 2 445 osob zadržených při pokusu o přechod hranic 926 dělnického původu. KAPLAN, Karel – PALEČEK, Pavel: *Komunistický režim a politické procesy v Československu*. Brno, Barrister & Principal 2001, s. 118.

Ochranou a obranou hranic se do konce čtyřicátých let zabývaly jednotky Finanční stráže. Ta byla k 1. lednu 1949 zrušena a její pravomoci převzal nově vytvořený útvar nazvaný Pohraniční stráž (PS), spadající pod ministerstvo vnitra. Tu postupně personálně posílili vojáci základní vojenské služby, kteří se stali jedněmi z hlavních aktérů v ochraně hranic při reorganizaci PS roku 1951.[18]

Státní hranice byla rozdělena do dvou pásem. I. pásmo zahrnovalo hranice s NDR, SRN, Rakouskem a částí Maďarska, II. pásmo pak zbývající úsek hranic s Maďarskem a hranice s Polskem a Sovětským svazem. Ochrana úseku hranic spadajícího do I. pásma měla vyšší prioritu, právě zde totiž docházelo k nejčastějším nelegálním přechodům.[19] Na pásma pak bylo rozděleno i samotné pohraniční území, a to na pohraniční, hraniční a zakázané. V zakázaném pásmu se bylo možné pohybovat pouze na zvláštní povolení, v hraničním pouze za doprovodu pohraničníka.[20]

Ostrahu hranic s NDR od roku 1952 zabezpečovala 19. pohraniční brigáda, nazývaná Děčínská nebo také Ústecká, v oblasti Liberce působil její 1. a 2. prapor se sídly v Jablonném v Podještědí a v Rumburku. Daleko „klidnější" režim vládl na hranicích s Polskem, kde bylo hlavní motivací pro přechod hranic pašování. Ostrahu hranice zde měly na starosti pohraniční oddíly Veřejné bezpečnosti, v jejich kompetenci bylo i řešení jiných trestných činů v pohraniční oblasti.

Specifičnost severní hranice lze spatřovat v tom, že kolem ní bylo poměrně husté osídlení, takže v některých místech zakázané pásmo téměř neexistovalo, s čímž souvisel i ostřejší režim v jednotlivých pásmech. Od roku 1949 do roku 1951 byly přechody hranice na tomto území méně časté než na hranici západní. Od roku 1952 se v souvislosti s reorganizací pohraniční služby a posílením ostrahy hranic se Spolkovou republikou Německo a s Rakouskem zvýšil počet přechodů hranic právě na severu země.[21]

Před Krajským soudem v Liberci se řešilo několik typů kauz emigrantů. U většiny případů je jediným dochovaným pramenem trestní, vyšetřovací a soudní spis. I z tohoto důvodu je nutné pohlížet na tyto informace kriticky.

Za jednu z největších takových kauz, které liberecký soud řešil, lze považovat proces nazývaný „František Jírovec a spol.". Šestnáct osob, „nepřátel lidovědemokratického zřízení a vesnických boháčů",[22] si vyslechlo 27. května 1954 odsuzující

18 HABR, Jaromír: *Ilegální překračování státních hranic*. Bakalářská práce. Liberec, Technická univerzita v Liberci, s. 45.

19 DRAGOUN, Zdeněk: *Pohraniční stráž na Liberecku v letech 1948–1968*. Bakalářská práce. Liberec, Technická univerzita v Liberci 2010, s. 21.

20 *Tamtéž*, s. 24.

21 *Tamtéž*, s. 27–28.

22 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 173, spis. zn. T 21/60, rozsudek z 27. 5. 1954 v případu František Jírovec a spol. V této kauze byli odsouzeni Jan Hošt, František Jírovec, Libuše Hoštová, Jindřich Brixi, Vlasta Bryxová, Josef Bobek st., František Machačný, Jaroslav Tyrychtr, Stanislav Honsejk, Josef Havlík, Vlastislav Machačný, Josef Jaroš, Václav Šareš, Josef Macoun, Miloslava Bryxová a Josef Bobek ml.

rozsudek. Hlavní aktér procesu, „kulak" František Jírovec, vlastnil čtyři hektary půdy a v reálném životě tedy žádným velkým „vesnickým boháčem" nebyl. Jírovce měl údajně od roku 1951 kontaktovat muž, jehož identita nebyla specifikována, s tím, že má zprostředkovat pro zájemce přechod hranice. Přes další dvě osoby poté Jírovce kontaktoval převaděč Zdeněk Degner. Jírovec měl pro něj sehrávat roli zprostředkovatele a kontaktní osoby. Ani poté, co byl Degner zatčen, Jírovec od „protistátní" činnosti neupustil, a naopak zprostředkoval nepodařenou emigraci manželů Hoštových a rozmnožoval protistátní letáky. Nejvyšší trest, patnáct let za vyzvědačství a velezradu, si v souvislosti s touto kauzou vyslechl Jan Hošt, kterého jako bývalého důstojníka odsoudil v roce 1952 vojenský soud.[23] František Jírovec byl za stejný delikt poslán do vězení na čtrnáct let. Zbývajících čtrnáct osob bylo odsouzeno pro trestný čin sdružování proti republice k trestům odnětí svobody od jednoho do tří let.

Další kauzou, projednávanou ve dnech 22.–24. září 1953, byl proces s Josefem Musilem a spol.[24] Žaloba vinila hlavní aktéry kauzy, Josefa Musila, Bohumíra Dufka a Viléma Podmikálka, ze spolupráce s již dříve odsouzeným domnělým agentem americké vojenské zpravodajské služby CIC Josefem Kulhánkem,[25] kterému měli napomáhat v protistátní činnosti. Jak je zřejmé z výpovědí obžalovaných, kontakt všech tří mužů byl velmi omezený, Dufek dokonce nikoho z dalších obžalovaných pořádně neznal.[26] Přesto byli odsouzeni za velezradu a vyzvědačství a byly jim uděleny tresty ve výš jedenácti, osmi a sedmi let odnětí svobody. Další osoby byly shledány vinnými z trestného činu neoznámení trestného činu a poškození národního majetku, nejnižší trest byl osmnáct měsíců.

V kauze známé jako „Josef Říha a spol." stanulo před soudem celkem osm osob – kromě Říhy Berta a František Husákovi, Bohumil Vorel, Václav Bělohorec, Bohuslav Najman, Jaroslav Cettl a Richard Ullmann. Hlavní přelíčení se konalo dne 18. dubna 1953. Podle obžaloby se Říha s Najmanem rozhodli v roce 1951 emigrovat a ostatní osoby jim v tom měly napomáhat. Říha se z emigrace vrátil zpět do Československa a byl zadržen. Stejně jako v řadě dalších kauz popírali obžalovaní, že by Říhovi jakkoliv pomáhali s útěkem. Jednou z motivací pro odsouzení obžalovaných se mohl stát fakt, že se jednalo o živnostníky nebo v případě manželů Husákových o sedláky. František Husák byl odsouzen k deseti letům odnětí svobody, jeho žena dokonce na dvanáct let. Říha, který byl již v minulosti trestán, odcházel od soudu s osmnáctiletým trestem.[27] V roce 1974 byly tresty v rámci rehabilitačních řízení sníženy, Říhovi

23 O jeho prvním odsouzení nicméně nejsou v archivních materiálech žádné podrobnější informace.
24 Obžalováni byli Josef Musil, Bohumír Dufek, Vilém Podmikálek, Jaroslav Vítek, Otta Kolařík, Blažena Petrová, Emil Ryvola, Jan Zajíc, Josef Kubíček, Alois Cabejšek, MUDr. Josef Svatý, Emerich Koleník, Vladimír Munzar, Anastazie Wavreczková, Rudolf Köhler, Petr Vanko, Anežka Kučerová, Josef Lemfeld. *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 163, spis. zn. T 11/60.
25 *Tamtéž.*
26 MLÁDKOVÁ, Barbora: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1953–1954,* s. 118.
27 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 165, spis. zn. T 13/60.

na deset let, Bertě Husákové na osmnáct měsíců a jejímu manželovi na jeden rok. Říhův trestný čin byl překvalifikován z velezrady na pokus o opuštění republiky.

Ve stejný den řešil Krajský soud v Liberci také případ Zdeňka Maloty, údajného agenta CIC, který stejně jako Říha emigroval v roce 1951. Podle obžaloby zakládal na území Československa mrtvé schránky a podněcoval obyvatele k nenávisti proti režimu, za což mu byl pro trestný čin velezrady a vyzvědačství vyměřen trest 21 let odnětí svobody. Ve vězení byl do roku 1962, v roce 1991 byl rehabilitován.[28]

Zvláštním případem byla kauza Josefa Šinkovského. Samotný průběh přelíčení se příliš nelišil od výše uvedených případů. Šinkovského poslal soud jako údajného převaděče jugoslávských pašeráků na dvanáct let do vězení, roku 1958 byl podmínečně propuštěn. Během tzv. Pražského jara měla být kauza v rámci rehabilitací znovu otevřena. Generální prokurátor podal stížnost na porušování zákona při zatčení a vyšetřování Šinkovského, kterého měli vyšetřovatelé psychicky i fyzicky týrat. V rámci rehabilitačního řízení vyšla najevo údajná spolupráce Šinkovského s StB. Podle jeho výpovědi učiněné u soudu byl ale k této spolupráci donucen pod pohrůžkou opětovného odsouzení za to, že nedodržel slib mlčení a po svém propuštění mluvil v jedné z libereckých kaváren o vyšetřovacích metodách StB, které na něj byly aplikovány během vazby.[29]

Další kauza byla nazvána „Vilém Štosek a spol.“. V hlavním přelíčení, které se konalo 2. července 1954, uznal soud Štoska vinným z ilegálního překročení státní hranice a z toho, že začal pracovat pro zahraniční zpravodajské služby. Dále měl podle žaloby získávat pro spolupráci další osoby. Stejně jako ve většině případů žaloba neodpovídala realitě. Motivaci Štoskova ilegálního odchodu do zahraničí lze vidět spíše v jeho nesnadné osobní situaci, měl řadu dluhů. Nelehký život v západních uprchlických táborech nicméně pravděpodobně nenaplnil jeho očekávání, a tak se rozhodl vrátit zpět do Československa. Po překročení státní hranice se sám ohlásil Pohraniční stráži a strávil devět měsíců ve vězení.[30] Z nejasných důvodů se během pobytu ve vězení rozhodl, že se po propuštění bude živit jako převaděč. Těm, kterým přechod přes hranice nabízel, se měl údajně nepříliš přesvědčivě chlubit tím, že pracuje pro západní zpravodajské služby. Většina z nich byla odsouzena za neoznámení Štoskovy trestné činnosti k trestu odnětí svobody od pěti měsíců do čtyř let. Sám Štosek byl za velezradu a vyzvědačství odsouzen na šestnáct let vězení.[31]

Jak již bylo zmíněno, poměrně velkou skupinu emigrantů tvořili Němci, kteří z nejrůznějších důvodů (byli to tzv. antifašisté, specialisté, osoby ze smíšených man-

28 *Tamtéž.*
29 MLÁDKOVÁ, Barbora: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1953–1954*, s. 125–256.
30 Více informací k němu v archivních materiálech nebylo nalezeno.
31 V procesu se Štoskem byli dále odsouzeni Alois Procházka, Anna Hertlová, Adolf Morávek a František Doležal. *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 174, spis. zn. T 13/54.

želství) nebyli po druhé světové válce vysídleni. Vzhledem k tomu, že většina původních německy mluvících obyvatel Československa byla nucena odejít, došlo k narušení kontaktů s příbuznými i dalšími blízkými osobami. Řada z nich se především po únoru roku 1948 snažila získat povolení k vystěhování z Československa, tyto žádosti ale byli ve většině případů v první polovině padesátých let zamítnuty. Někteří se proto rozhodli situaci řešit ilegálním odchodem (trvalým, či pouze dočasným) ze země.

Nepovolení k odsunu do Německa a touhu znovu vidět své příbuzné uvedl jako důvod k emigraci i Rudolf Klamert, odsouzený 15. května 1953 k odnětí svobody na deset let za trestný čin velezrady a vyzvědačství. Klamert vypověděl, že byl po přechodu státní hranice vyslechnut CIC (což ovšem byla běžná praxe) a poté poslán do tábora pro emigranty. Zde se dostal do kontaktu se Sudetoněmeckým krajanským sdružením (Sudetendeutsche Landsmannschaft), které mu nabídlo práci. Z emigrace se vrátil, podle svých slov hlavně kvůli rodině. Podle obžaloby pracoval jako zahraniční špion a agent, přiznaná spolupráce se Sudetoněmeckým krajanským sdružením byla považována za styk s cizími činiteli, motivovaný tím, *„aby se pokusil odtrhnout od republiky část jejího území“*.[32]

Stejný důvod pro odchod z Československa (touha znovu se setkat s rodinou a přáteli) uvedli i obvinění v procesu nazvaném „Richard Hübner a spol.“. Hübner vypověděl, že státní hranice při návratu do Československa[33] překročil poprvé již v roce 1948, kdy navštívil příbuznou. Od té doby přecházel hranice pravidelně, navštěvoval rodinu, nosil známým dopisy od jejich příbuzných nebo pašoval různé drobné zboží. V roce 1953 slíbil převést přes hranice tři dívky. Jedna z nich, Jana Fisherová, měla v Německu snoubence, za kterým chtěla odejít. Z tohoto důvodu podala oficiální žádost o vystěhování z Československa, která však byla zamítnuta. Fisherová se proto rozhodla překročit hranice ilegálně. Od tohoto plánu však kvůli nemocné matce žijící v Jablonci nad Nisou nakonec upustila.[34] Hübner byl odsouzen k trestu odnětí svobody na čtyři roky a šest měsíců a Fisherová za trestný čin spolčení na osm měsíců. V březnu roku 1956 byl Hübner propuštěn a vyhoštěn z republiky. Němkou, která se rozhodla pro odchod z Československa, byla i Elvíra Tandlerová, jejíž případ je podrobněji popsán na konci této studie.

Poslední skupinou emigrantů souzených před Krajským soudem v Liberci tvořili mladí lidé. I ti odcházeli z Československa z nejrůznějších důvodů. V některých případech utekli v touze po změně a snad i dobrodružství. Mladý věk a v některých případech naivní a nerozvážné rozhodnutí k odchodu ze země soud ve většině případů za polehčující okolnost nepovažoval. To je možno doložit například na kauze

32 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Liberec II., kart. 1, spis. zn. T 7/53.
33 V roce 1946 byl odsunut do sovětské okupační zóny.
34 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud v Liberci, kart. 10, spis. zn. T 14/54, protokol o hlavním líčení, s. 6.

známé jako „Otto Müller a spol.“. Tehdy dvacetiletého Müllera poslal soud dne 9. srpna 1954 do vězení na šestnáct let.[35] Spoluobviněný Karel Lang byl ve svých šestnácti letech odsouzen k šesti letům odnětí svobody. Oba shodně vypověděli, že chtěli za hranicemi zažít dobrodružství, cestovat a vidět svět. I způsob překročení hranic svědčil o tom, že měli asi víc štěstí než rozumu – hranice přejeli s batohem na zádech na ukradené motorce. Podle další výpovědi je po příjezdu do Západního Berlína naverbovala CIC a proškolila k zakládání mrtvých schránek a práci v terénu. Prý jim bylo slíbeno, že v budoucnu budou moci odjet do zámoří. CIC však zanedlouho přerušila s Langem spolupráci, protože ho považovala za nespolehlivého. O Vánocích 1953 byli oba chlapci zatčeni při přechodu hranic do NDR. Lang byl podmíněně propuštěn v roce 1959, Müller až v roce 1966. Přestože se oba domáhali přezkumného řízení a argumentovali právě svým věkem a nezkušeností, nebylo jejich požadavku vyhověno.

Zkušenosti Müllera s Langem z emigrace, ať už byly skutečné, nebo si je chlapci přibarvili, inspirovaly k přechodu hranice další tři mladé muže, a to sedmnáctiletého Jiřího Gallistla, osmnáctiletého Karla Herziga a dvacetiletého Miloslava Janečka. Pro emigraci se prý rozhodli krátce po zatčení Müllera s Langem, neboť se s nimi znali a báli se, že si policie přijde i pro ně. V červenci 1954 tedy vyzbrojeni rezavou pistolí překročili hranice s plánem unést po cestě na Západ auto. Nikdo jim však nezastavil, proto se rozdělili a znovu se sešli u Budyšína. Tam byli zadrženi východoněmeckou policií a po krátkém pobytu v lágru deportováni zpět do Československa. Jejich krátké dobrodružství posoudil soud na tehdejší poměry shovívavě, kvalifikoval ho jako „pouhý“ trestný čin opuštění republiky a přestupek proti předpisům o zbraních a střelivu. Odsouzeni byli na tři a půl roku a tři roky vězení.[36]

Kauz emigrantů postupem doby ubývalo. Budování tzv. železné opony přineslo výrazné zostření režimu ostrahy na státních hranicích. Šance na jejich úspěšné překonání byla minimální. V letech 1955–1956 byly před Krajským soudem v Liberci projednávány pouze tři případy emigrace.[37] Neúspěšného emigranta Ladislava Vaníčka soud charakterizoval jako člena „nepřátelského“ Sokola. Za okupace byl vězněn. Během internace se rozhodl pro spolupráci s Gestapem a stal se z něho konfident, který dodával zprávy o odboji a na konci války měl pomoci jednomu blíže neurčenému příslušníkovi nacistického režimu k útěku. Vaníček svou údajnou spolupráci s Gestapem nejdřív přiznal a poté odvolal.[38] Žaloba ho vinila, že pomohl dvěma svým známým při emigraci, na cestu jim dal valuty (celých pět dolarů a stejně tolik švýcar-

35 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 174, spis. zn. T 23/60.
36 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Liberec II., kart. 12, spis. zn. T 23/54.
37 Oproti celkem 108 osobám a úhrnnému trestu odnětí svobody ve výši 546 let bylo v těchto letech odsouzeno pět osob k trestu 17 let a 11 měsíců. ČERMÁKOVÁ, Veronika: *Politické procesy 50. let – Krajský soud v Liberci 1955–1956*, s. 62.
38 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Liberec, kart. 16, spis. zn. T 14/55.

ských franků!) a po opuštění země s nimi udržoval písemný styk. Vaníček byl tedy obviněn nejen z kolaborace s nacisty, ale i z pomoci k velezradě, za což byl 29. července 1955 odsouzen k osmi letům vězení. Jaké vyšetřovací metody v jeho případě StB uplatňovala, se můžeme dozvědět z následující Vaníčkovy výpovědi při hlavním přelíčení: „*Když jsem mluvil čistou pravdu, bylo mi řečeno, že to není pravda, a že když budu mluvit čistou pravdu, že budu propuštěn na svobodu, jak tomu bylo v mnoho jiných případech. Sám pan náčelník mi na to dal čestné slovo. A tak jsem tomu věřil.*“[39] Vaníček stejně jako mnoho lidí před ním i po něm uvěřil slibům vyšetřovatele. Propuštěn byl, tak jako velká část politických vězňů odsouzených v padesátých letech, na základě tzv. velké amnestie prezidenta Novotného z 9. května 1960.

Další odsouzený, Jan Prokeš, měl podle vyšetřovatelů plánovat útěk již od roku 1951. Od roku 1954 údajně shromažďoval informace ekonomického, politického a vojenského rázu, a to převážně na svém pracovišti v podniku na výrobu autodílů a později v druhém zaměstnání ve státní traktorové stanici. Poté, co ho z tohoto místa propustili, se definitivně rozhodl emigrovat. Pokus to byl ale neúspěšný, 25. května 1955 ho na hranicích zdržela hlídka PS. Za pokus o emigraci a vyzvědačství v podobě vynesení materiálů obsahujících státní tajemství (které se ovšem někde záhadně ztratily) byl odsouzen k trestu odnětí svobody na šest let.[40]

Případ Elvíry Tandlerové

Elvíra Tandlerová se narodila 21. listopadu 1929 do smíšené německo-italské rodiny. Její rodiče se po krátkém manželství rozvedli a Tandlerovou vychovával společně s matkou nevlastní otec, také německého původu. V jedné z výpovědí uvedla, že matka a otčím byli v letech 1940–1945 internováni v koncentračním táboře za pomoc odpůrcům německého nacionálního socialismu, přesto byli po skončení druhé světové války zařazeni do odsunu. V době zatčení dcery bydleli v Bavorsku.

Je možné, že na začátku cesty od zatčení přes vyšetřovací vazbu a dlouhá léta strávená v kriminále stál vlastně byrokratický omyl. Tandlerová s babičkou, u které dlouhodobě žila, podaly v roce 1947 žádost o vystěhování do Německa, kterému bylo roku 1949 vyhověno. Obě ženy se tedy připravily na cestu, dokonce poslaly k dívčině matce bytové vybavení, nicméně krátce před odjezdem byl transport bez udání důvodů zrušen. Opakovaným žádostem o povolení k vystěhování nebylo vyhověno.

K radikálnímu řešení se Tandlerová rozhodla za dva roky. Požádala svého známého, aby jí zprostředkoval nelegální emigraci. Po přechodu hranic chtěla navštívit svoji matku a domluvit se s ní, zda by u ní s babičkou mohly po emigraci bydlet. Její

39 *Tamtéž*, záznam výpovědi Ladislava Vaníčka při hlavním líčení.
40 *SOA v Litoměřicích*, f. Krajský soud Ústí nad Labem, kart. 177, spis. zn. T 37/60.

známý ji v srpnu 1951 blízko Petrovic u Jablonného v Podještědí převedl přes hranice a Tandlerová dále putovala přes Žitavu a Köthen až do Berlína, kam podle výpovědi došla za čtyři dny od překročení hranic.[41] V západní zóně Berlína se podle záznamu ve vyšetřovacím spisu seznámila s úředníkem vystěhovalecké agentury, který jí zprostředkoval styk s agentem blíže nespecifikované západní špionážní organizace. Tandlerová mu údajně přislíbila spolupráci výměnou za slib, že pomůže jí a její babičce emigrovat. Agent jí oznámil, že plánují v Československu státní převrat. *„Jedním z jeho argumentů, kterými mě ke špionáži získal, bylo sdělení, že potom se budou moci vrátit do ČSR všichni Němci, kteří byli po válce vystěhováni.“*[42] Naivní? Tandlerové bylo v té době dvaadvacet let…

Úkolem Tandlerové mělo být budování tzv. mrtvých schránek na hranicích, do nichž měla ukládat zprávy převážně vojenského charakteru, plánky kasáren a vojenských objektů. Dále měla posílat poštou tajné zprávy a maskovat je jako běžné dopisy. Vrcholem spolupráce pak mělo být získání důstojníka, jistého Jarka, ke spolupráci. Po třídenním školení byla Tandlerová společně s dalším agentem vyslána zpět přes hranice. Cestovala na falešný pas a s 4500 korunami, hranice překročila 25. srpna 1951. To, co zřejmě nikdo ze zúčastněných nevěděl, bylo, že agent Porsche, se kterým Tandlerová cestovala, byl ve skutečnosti spolupracovník StB Brož a pravděpodobně se tedy jednalo buď o dvojitého agenta, nebo byla celá akce provokací StB.

Návrat zpět do Československa se Tandlerové příliš nevydařil. Vytipovaný důstojník Jarek zemřel při vojenském cvičení, a přestože se snažila navázat styky s jinými vojáky, nedozvěděla se nic podstatného. Jeden z vojáků jí dokonce udal SNB poté, co mu přislíbila zprostředkování emigrace výměnou za informace vojenského charakteru. Svému „šéfovi“ v Německu Tandlerová zaslala jízdní řád ČSD a mapu, v níž byly zakreslené různé nespecifikované „důležité objekty“. Dopisy mu posílala přes prostředníka a v rámci utajení se v nich prezentovala jako jeho milenka. Nikdo ovšem nepočítal s tím, že na dopisy narazí mužova manželka, která do celé akce nebyla zasvěcená, a zadrží je.

Tandlerová nebyla úspěšná ani v plnění dalších požadavků svého šéfa, a to ve *„zjištění podrobností a získání plánů letiště v Liberci-Růžodole, dále kasáren Štefanikových v Liberci a kasáren dělostřeleckých v Liberci-Ruprechticích. Měla jsem zjistit počet mužstva, počet důstojníků, jméno velitele, kam jezdí na cvičení apod. Také byla otázka ve věci zjištění místa politické školy SNB v Liberci.“*[43] Šéf jí odmítal přidělit dalšího spolupracovníka,

41 Převaděčem byl jistý Ledvina, který byl za pomoc k opuštění republiky odsouzen na čtyři roky vězení. Tandlerovou prý dovedl u Petrovic na místo zvané Hochwald, kde se podle její výpovědi s vědomím místní SNB scházeli Němci z Liberce se svými odsunutými příbuznými. *ABS*, f. V-Liberec, vyšetřovací spis Elvíry Tandlerové, sign. V 518/L, protokol o výslechu Tandlerové z 25. 10. 1952.

42 *Tamtéž.*

43 *Tamtéž*, protokol o výslechu Tandlerové ze 7. 11. 1952.

ale předáním požadovaných zpráv podmiňoval i příslib návštěvy její matky. Nakonec byla návštěva sjednána na duben 1952 do Žitavy. Tandlerová se domluvila s převaděčem Ledvinou, ovšem při přechodu hranic, opět u Petrovic, byli oba zadrženi. Zda se jednalo o náhodu, nebo bylo zadržení výsledkem dlouhodobého monitorování ze strany StB, se již dnes nedozvíme.

Po zatčení Tandlerová údajně podepsala spolupráci s StB[44] a byla instruována, aby svému šéfovi do SRN poslala další dva šifrované dopisy. Žádná osobní setkání se šéfem ovšem již neproběhla Dále měla být nasazena na jistou Bobkovou z Liberce, která se podle informací StB měla zabývat převaděčstvím. Zde se případ poněkud komplikuje, protože Tandlerová vyslovila po zadržení při výslechu domněnku, že je Bobková rovněž spolupracovnicí StB.[45] Bobkové měla předat balíček s mapou se zakreslenými „podezřelými značkami" a požádat jí, aby ho dostala přes hranice. Poté se Tandlerová pravděpodobně StB již k ničemu nehodila, a tak byla 15. října 1952 zatčena. Obžaloba ji vinila z trestného činu velezrady a vyzvědačství v podobě dodávání informací vojenského charakteru západním špionážním službám. To, že se jí nepodařilo nic získat, jak již bylo uvedeno výše, žádnou roli v posuzování viny nehrálo.

Soudní přelíčení se konalo 24. června 1953 u Krajského soudu v Liberci. Tandlerová se před soudem doznala k veškeré žalované činnosti a několikrát opakovala, že její hlavní motivací nebylo škodit státu, ale získat možnost se spolu s babičkou znovu shledat se svou rodinou v Německu. Soud jí uložil šestnáctiletý trest odnětí svobody a dále jí odsoudil k propadnutí majetku a ztrátě občanských práv na deset let. Při rozhodování o výši trestu přihlížel i k tomu, že se měla snažit získat informace vojenského charakteru, tedy že šlo o pokus vyzvědačství státního tajemství, na nějž se vztahoval trest absolutní. To, že opravdu zůstalo jen u pokusu, nebylo považováno za směrodatné. Skutková podstata trestného činu byla údajně naplněna již samotnou snahou získat tyto informace. Vzhledem k jejímu třídnímu původu, doznání a věku byl však trest nakonec stanoven podle zmírňujícího ustanovení při spodní hranici trestní sazby. Zda toto rozhodnutí ovlivnila její údajná spolupráce s StB, nevíme.

Elvíra Tandlerová prošla věznicemi v Pardubicích a Želiezovcích. Amnestie z roku 1960 ani 1962 se na ni nevztahovaly, neboť byla odsouzena jako aktivní členka západní špionážní služby. Záznam o propuštění v jejím spise chybí, podle rozhodnutí soudu o žádosti o podmínečné propuštění a vyhoštění z 15. ledna 1964 je ale jasné, že to muselo být někdy mezi rokem 1962 a lednem 1964. V době jejího pobytu ve vězení zemřel její nejbližší člověk – babička, což prý nesla podle zpráv věznice velmi těžce.

44 V seznamu spolupracovníků je Tandlerová evidována pod krycím jménem „Teubnerová".
45 *ABS*, f. V-Liberec, vyšetřovací spis Elvíry Tandlerové, sign. V-518/L, protokol o výslechu Tandlerové ze 7. 11. 1952.

Pohřbu se zúčastnit nemohla. Informace o úmrtí babičky jí měla být navíc sdělena necitlivým a cynickým způsobem.[46]

O osudu Elvíry Tandlerové po propuštění podala informace její spoluvězeňkyně z Pardubic Jindřiška Havrlantová. Ta uvedla, že se „Elfi" nakonec podařilo odstěhovat do Spolkové republiky Německo a se svou rodinou bydlela v malém městě u Frankfurtu nad Mohanem. Podle informací Havrlantové zemřela v devadesátých letech.[47]

Závěr

Po převzetí moci komunistickou stranou se pronásledování občanů (skutečných, domnělých či potencionálních odpůrců) z politických důvodů stalo integrální součástí nového režimu. Tato situace vedla některé obyvatele k rozhodnutí z Československa emigrovat. Vedle významných osobností předúnorové doby[48] opouštěli zemi i „běžní" občané. Kromě nespokojenosti s politickými podmínkami v zemi mohly být za tímto rozhodnutím i ekonomické či jiné důvody. Nezanedbatelnou skupinou těch, kteří se k emigraci rozhodli, tvořili Němci, jež nebyli z nejrůznějších důvodů zařazeni do odsunu v letech 1945–1948. K ilegálnímu překročení státní hranice je v řadě případů motivoval stesk a touha po setkání s rodinnými příslušníky či přáteli, kteří byli z Československa vysídleni. Vzhledem k tomu, že v první polovině padesátých let státní orgány jejich žádosti o vystěhování většinou zamítaly, rozhodli se někteří z nich k překročení hranic ilegální cestou.

Situace v pohraničních regionech státu se po roce 1948 nijak výrazně nelišila od celkové situace v zemi, reprezentovala pouze její vyhrocenou formu. Bezpečnostní opatření zavedená v souvislosti s tzv. studenou válkou udělala z mezistátních hranic hranice nepřátelské. Možnost cestovat a oficiálně překračovat hranice byla v padesátých letech výrazně omezena a pro řadu osob tak byla nereálná. Běžný pohyb na státní hranici, tak jak jej známe z období první republiky, neexistoval.[49]

Ilegální překročení hranice bylo spojeno s vysokým rizikem. Pokud osobu, která se o to pokusila, zadrželi, následovala vazba a v řadě případů soudní řízení, které té-

46 Hana Krsková-Dvořáková k tomu uvedla: „*A, to bylo pak ve věznici, a tam sloužila Slovenka a ta byla sedm měsíců v jiným stavu a oni nás vyváděli na dvůr chodit. A ona ten samopal na tom břichu. A teď jsme chodily v tom kruhu, jsme si povídaly a smály a ona najednou na těch schodech: ‚Krsková, vy se furt smějete, místo abyste brečela.' A já říkám: ‚Proč bych brečela, paní velitelko, dvanáct nebo patnáct, já si to neodsedím.' A ona: , To ne, ale že má váš fotr kremaci.' Táta skočil z okna. Ale takhle mě to oznámila!*" Rozhovor Hany Krskové-Dvořákové s Veronikou Doubovou publikovaný in: DOUBOVÁ, Veronika: *Politické procesy 50. let – Ženy odsouzené Krajským soudem v Liberci v letech 1953–1954,* příloha č. 3, s. 6.

47 Viz vzpomínky Jindřišky Havrlantové sepsané 3. 3. 2011, in: *tamtéž,* příloha č. 3, s. 3.

48 Například Vladimír Krajina či Petr Zenkl.

49 K tomu více RYCHLÍK Jan: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*. Praha, ÚSD AV ČR 2007.

měř vždy vykazovalo prvky klasického politického procesu. S takovými procesy jsme konfrontováni i v případě Krajského soudu v Liberci.

Život v pohraničí má vždy určitá specifika. V podmínkách totalitárně koncipovaného Československa padesátých let s ním byla spjata i výrazná rizika. Státní hranice byla pomocí nejrůznějších bezpečnostních opatření (především vznik PS) využívána k likvidaci a represi určitých skupin reálných či potencionálních odpůrců nového režimu. Obyvatelé Československa přišli o jedno ze základních práv, právo pohybovat se svobodně přes více či méně uměle vytvořené státní hranice. V letech 1945–1989 bylo na československé státní hranici zadrženo 49 tisíc osob, z nichž většina byla odsouzena k trestu odnětí svobody. Během pokusu o její přechod bylo usmrceno minimálně 280 osob.[50]

Policejní fotografie Elvíry Tandleové pořízené při jejím zatčení 15. října 1952. *(ABS, f. V-Liberec, vyšetřovací spis Elvíry Tandlerové, sign. V-518/L)*

50 PULEC Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, ÚDV 2006, s. 173.

Překlad fotokopie dopisu Elvíry Tandlerové –
– špionážní úkoly.

2/52 – 25.2. – Vaše 1/51 obdržel jsem teprve dnes s ohromnou radostí – zpoždění zavinila matka – bližší v krycím textu – matka si snad myslí, že jsme do sebe zamilováni a že jsem Vás potkal v Žitavě a v... Děčíně – napiště nikdy Rose, neboť tento je pro vlastní neopatrnost nepřítelem pozorován, mnoho mluví a teď musí nějaký čas odpočívat – jinak vejdou jeho styky ve známost – vzkazuje Vám srdečné pozdravy – ode dnes obdržíte své úkoly každých deset dnů přímo ode mne – pokuste se s největší opatrností podrobně a věcně zodpovědět všechny otázky a napiště také pravidelněmkaždých 10 dnů, abych si ušetřil nynější starosti o Vás – Záleží mi na Vás více– než snad tušíte – a kladu na Vás velké naděje v roce 1952 a pevně věřím, že se tam opravdu stanete jedním z našich nejlepších lidí – s počátečními úkoly podařilo se mi zde získati Vám dobré jméno – nyní hledám pro Vás pevnou adresu – mám špatné zkušenosti s pašeráky – / Miksch/ a nechtěl bych Vás ohrozit – prozatím zůstaneme ve spojení touto cestou – když to dovolí počasí a sníh – dostanete k disposici větší částku peněz, abyste mohla v neděli pro nás cestovat, vyrozumím Vás písemně, kde si máte vyzvednout peníze – prosím o strpení, neboť všechno jde pomalu – ale věřte, že dělám vše co je možné a že zdržení zavinili jen technické těžkosti / tentokráte matka / – já však nezapomínám – prosím zodpovězte následující body: 1. SNB – škola – kasárny 9.října /dříve Štefánikovy kas./ – 2. Dělostřelecké kasárny v Ruprechticích – 3. letiště Růžodol – u všeho dokonale popsat: kolik mužstva – které ročníky – / stáří vojáků / – kolik důstojníků – hodnost a jméno velitele – zbraně jaké a kolik? popis děl a ráže – co cvičí, kam chodí a nebo jezdí na manevry / cvičení / – při nepřesných údajích číselných vždy uvést, jak jste číslo zjistila – dále přesně popiště, jak se zasílá pošta do zahraničí a co je na poště zapotřebí – / průkaz atd / , totéž u telegramů, dopisnic a pohledů – sdělte mi zda chcete zde adresu nebo zdali chcete poštu na mne zasílat dále přes maminku – mám za to, že je to pro Vás bezpečné, protože toto spojení je vyzkoušené a známé zkuste také jako já zde psát malými písmeny – aby dopisy nebyly příliš dlouhé – kromě peněz dostanete také přesné pokyny pro budoucí práci – neukládejte je prosím ve svém bytě, nýbrž venku / také ne na Vašem pracovišti / o tom Vám ještě podrobně napíši – Co se týká Vaší schůzky s maminkou, spolehněte se, že vše bude připraveno, potřebuji nutně dvě fotografie, abych Vám mohl vystavit příslušné doklady / průkaz;

Překlad dopisu psaného E. Tandlerové tajným inkoustem a obsahujícího pokyny ke špionážní činnosti.
(ABS, f. V-Liberec, vyšetřovací spis Elvíry Tandlerové, sign. V-518/L)

zašlete je mamince s poznámkou,aby jednu poslala mě - takovým způsobem můžete ztrávit svou dovolenou v Berlíně,kde Vás chci pohostit s velkou radostí - mám v tomto roce krásné plány a úkoly pro Vás,které Vás určitě nadchnou - je jen zapotřebí,aby se vše pečlivě připravilo - pro dnešek tedy konec,těším se na Váš přesný popis ve Vašem prvním úkolu 1952 - se srdečným dopisem a velikými nadějemi - šéf - číslujte dopisy jako já: 2/52 3/52 .... napiště,jakým způsobem zde mám být nápomocen mamince,aby jí to nebylo nápadně podezřelé - dodnes mne nenapadlo žádné rozumné řešení!!

Děkuji Vám.

V příštím dopise sdělte
1.osobní
2.služební hlášení - vždy odděleně
zlom vaz - věrni vlasti -

Šéf.

Překlad textu,psaného tajným inkoustem.

Za správnost překladu:

štrž. Vandírek Alois.

KRAJSKÝ SOUD V LIBERCI.

1 T 16/53

J M É N E M R E P U B L I K Y .

Výtisk č. 6

Krajský soud v Liberci, odd. 1 uznal po hlavním líčení, konaném dne 24. června 1953, t a k t o p r á v e m :

Obviněná

Elvíra T a n d l e r o v á

narozená 21. listopadu 1929 v Liberci, svobodná, laborantka, posledně prodavačka, bytem v Liberci I, Zeyerova čp. 13, t.č.ve vazbě,

j e s t v i n n a,

že v roce 1951 v Liberci, Berlíně a jinde za pomoci jistého Ledviny překročila státní hranice, jednala v Berlíně s členy emigrantské výzvědné služby "šéfem" a Broschem, o nichž věděla, že usilují o zvrat lidově demokratického zřízení a Československé republiky, seznámila Broscho s dalšími osobami, aby je získal pro výzvědačskou činnost, zavázala se k výzvědné činnosti a podala zprávy o hospodářské a politické situaci v Československu, zásobování a náladě obyvatelstva, sdělila z libereckého kraje důležité údaje o průmyslu a vojenských objektech; jako členka špionážní organisace se tajně vrátila do Československé republiky s úkolem vyzvídat důležité vojenské zprávy a ve 14 dopisech sdělila vedoucímu agentu emigrantské špionážní organisace poznatky o vojenských kasárnách, mužstvu a důstojnících a o průmyslových podnicích, které vyzvídala na různých osobách a za výzvědnou činnost dostala od "šéfa" 4.500- a 10.000,- Kčs, tedy

jednak se spolčila se jmenovan-ými osobami , aby se pokusila zničit nebo rozvrátit lidově demokratické státní zřízení a společenský řád republiky, které jsou zaručeny ústavou, jednak vyzvídala státní tajemství v úmyslu vyzradit je cizí moci jednak státní tajemství cizí moci úmyslně vyzradila a jednala tak jako členka organisace, jejímž účelem je vyzvídat státní tajemství, při čemž se tohoto činu dopustila výdělečně.

T í m s p á c h a l a

trestný čin velezrady podle § 78 ,odst. 2 a/, 1 c/ tr.zák. a trestný čin vyzvědačství podle § 86,odst. 1, 3 c/ a/ tr.zák. a

o d s u z u j e s e

za to podle § 86, odst. 3 tr.zák. za použití § 29, odst. 2 tr.z. a s přihlédnutím k ustanovení § 22, odst. 1 tr.z. k trestu odnětí svobody na šestnáct roků a podle § 86, odst. 4 tr.z. k pro-

Rozsudek Krajského soudu v Liberci nad Elvírou Tandlerovou. *(ABS, f. V-Liberec, vyšetřovací spis Elvíry Tandlerové, sign. V-518/L)*

nadnutí celého jmění.

Podle §§ 43 a 44 tr.z. vyslovuje se u obviněné ztráta čestných práv občanských, při čemž doba ztráty občanských práv, uvedených ve 2 odst. § 44 tr.z. se stanoví na deset let.

Podle § 68, odst. 1 a/ b/ tr.ř. jest obviněná povinna nahradit náklady trestního řízení, zálohované státem a obhájci, ustanovenému podle § 45 odst. 1 tr.ř. jeho odměnu.

O d ů v o d n ě n í .

Z trestního oznámení, jeho příloh a protokolů a doznáním obviněné zjistil soud tento skutkový děj :

Obviněná Elvíra Tandlerová se narodila roku 1929 v Liberci. Její matkou byla Klára Tandlerová, švadlena, německé národnosti a otcem André Strazzabosco, italské národnosti, šofér. Když jí byly 2 roky, provdala se její matka za Františka Köhlera, kamnického dělníka německé národnosti. Do r. 1945 chodila obviněná do německých škol v Liberci, naposledy do průmyslové školy chemické. Po květnové revoluci prošla obviněná různými zaměstnáními, pracovala krátkou dobu na polních pracích, po dvě léta jako pomocnice v domácnosti, později jako laborantka v lékárně, úřednice a naposled jako prodavačka v Chemodrozu v Pražské ulici v Liberci. Její matka byla někdy v r. 1946 nebo 1947 odsunuta do západního Německa, SA, zony, kde pracuje jako švadlena. Sama se svou babičkou Karolinou Neumannovou byla b t rovněž odsunuta, avšak asi pro zastavení transportů k jejich odsunu nedošlo a bydlely proto spolu v Liberci Zeyerově ul. čp. 13.

Obviněná sama chtěla odejít i s babičkou za matkou. V r.1951 se rozhodla, že opustí illegálně území republiky, aby mohla navštívit matkou v západním Německu. Za tím účelem se obrátila na jistého Ledvinu, koloniál. obchodníka, kterého znala již z dob okupace a požádala jej o pomoc při přechodu hranic. Ledvina jí ochotně vyhověl a v srpnu 1951 za jeho spolupráce přešla u Petrovic hranice do Německé demokratické republiky. Podle doporučení Ledviny obrátila se v Žitavě na Martu Tegelovou, která jí pomohla, zejména finančně na další cestě do Köthenu, kde vyhledala jistého Fuchse, jehož adresu jí rovněž dal Ledvina. Prostřednictvím Fuchse se seznámila s mužem, který jí odvezl do západního Berlína. Tu se seznámila s uprchlíkem z Německé demokratické republiky, jistým Rolandem Broschem nebo Porschem, O pomoc při cestě do západního Německa se obrátila na úředníka vystěhovalecké úřadovny v západním Berlíně Echtnera, který jí pomoc přislíbil a seznámil ji s dalším mužem. Tento muž byl jí představen jako "šéf". Vyslechl ji podrobně o hospodářských a politických poměrech v Liberci, avšak i o průmyslových a vojenských objektech. Z rozhovoru s ním poznala obviněná, že jde o člena špionážní organisace emigrantského generála Prchaly, poznala i to, že tento muž jako zástupce organisace usiluje o zvrat poměrů v Československé republice, výslovně jí řekl, že se snaží, aby byla v Československé republice jiná vláda. Na její dotaz, zda chce válku a pobíjení lidí odpověděl jí, že toho není třeba a vyhýbavě ji ujišťoval, že stačí na př. zničit benzín, aby se vyřadila z provozu auta. "Šéf" nabídl obviněné, aby spolupracovala s jeho organisací přímo v Československé republice a slíbil jí, že ji umožní, aby se dostala za matkou do západního Německa i s babičkou. Obviněná přistoupila na jeho nabídku, prodělala potom třídenní školení, naučila se zejména, jak tajně posílat zprávy. Šéfovi řekla, všechno, co věděla a také, že zná důstojníka, jménem "Jarka", s nímž se seznámila o dovolené který je protistátního smýšlení a a kterého se měla a chtěla po-

dostala od "šéfa" jako odměnu částku 4.500,- Kčs a spolu s Rolandem Broschem odejela do Žitavy, kde Brosche seznámila s Tegelovou. Protože nezastihla člověka, který jí měl převézt do Československé republiky, přešla hranice u Petrovic sama a dostala se nerušeně do Československé republiky. Její nepřítomnost v zaměstnání nebyla nápadná, protože celé toto její jednání spadalo do její dovolené.

Úkoly, které jí dal "šéf" byly rozsáhlé a velmi významné a zaměřovaly se především na získávání lidí, zejména důstojníků a vojáků pro špionážní činnost, na vyzvídání a podávání zpráv o vojenských objektech, útvarech, počtu mužů a důstojníků, o typech zbraní, zejména letadel a jiných i hospodářských skutečnostech. Zasvětil ji do způsobu podávání zpráv tajným inkoustem, zakreslování plánků a do organisace mrtvých schránek. Dal jí muž adresy, na něž měla posílat do západního Německa zprávy tím způsobem, že poslala dopis nezávadného obsahu, ale na tentýž dopis napsala tajným inkoustem špionážní zprávy. Stejným způsobem dostávala zprávy i od "šéfa". Jako člonka "šéfy" organisace měla krycí jméno "Roman".

Obviněná skutečně zahájila po návratu do Československé republiky činnost podle pokynů "šéfa". Snažila se především navázat spojení s důstojníkem "Jardou", když se však dověděla, že zemřel, pokoušela se získat zprávy vojenského obsahu od různých vojáků, se kterými se setkávala ponejvíce při tanečních zábavách. Obracela se však i na jiné osoby, o nichž věděla, že jsou protistátního smýšlení. Tak navázala spojení s úředníkem Jiřím Únčovským. Věděla o tom, že byl trestán pro protistátní činnost, seznámila se s ním blíže, sdělila mu, že získává špionážní zprávy a požádala ho o spolupráci zejména ve směru důležitých vojenských zpráv, protože se dozvěděla, že má Únčovský nastoupit vojenskou základní službu. Do jara 1952 poslala "šéfovi" celkem 14 špionážních dopisů, v nichž mu sdělovala výsledky své činnosti i své potíže. Poslala v nich zejm na také podrobnější zprávu o vysílací stanici v Nové Rudě. Během této doby se sešla na podzim 1951 s Rolandem Broschem v Děčíně. Při této schůzce předal jí Roland jako odměnu za její činnost částku Kčs 10.000,- Dopisy, posílané obviněnou, nejsou zprávy, s soud je v tomto směru odkázán jen na doznání obviněné. Byly však zajištěny dva dopisy, poslané obviněné "šéfem", v nichž ji dává pokyny pro další činnost, naléhá na získávání a podávání zpráv důležitého vojenského obsahu a chválí ji za její činnost.

Protože obviněná při této své činnosti se snažila o to, aby se sešla se svou matkou, za níž i s babičkou chtěla odejít, vymohla si, že se měla 19.4.1952 sejít s matkou na hranicích u Žitavy. Požádala opět Ledvinu, aby jí při tomto setkání pomohl, byli však oba při pokusu o ilegální přechod hranic zajištěni.

Obviněná svou trestnou činnost plně doznala.

Obviněná věděla o tom, že "šéfova" organisace, jejíž členkou se dobrovolně stala, usiluje o zvrat poměrů v Československé republice, o nastolení jiné vlády a že se o to snaží všemi prostředky i prostředky rozvratných a přímo válečných činů. Věděla o tom, že organisace, do níž se zapojila, je organisací špionážní, která získává resp. pokouší se získat velmi důležité zprávy vojenské, hospodářské i politické. Tyto skutečnosti se dověděla nejen z rozhovoru se šéfem, ale i z jeho písemných pokynů. Podle těchto pokynů snažila se od různých vojenských i nevojenských osob získat zprávy o vojenských objektech, útvarech, počtu mužstva a důstojníků, typech zbraní. Tyto zprávy samy o sobě zakládají státní tajemství a je dnes všeobecně známo, že se všechny tyto skutečnosti udržují v přísné tajnosti. To obviněná poznala i z chování vojáků, kterých se na některé z uvedených skutečností ptala. Sama poslala zprávu o vysílací stanici v Nové Rudě.

Obviněná se svou činností spolčila s celou organisací, která se soustavně pokouší zničit nebo rozvrátit lidově demokratické státní zřízení nebo společenský řád republiky, které jsou zaručeny ústavou a nastolit kapitalistický režim. Činila tak vědomě a organisaci v její činnosti pomáhala. Její jednání proto

...naplňuje v prvé řadě po stránce objektivní i subjektivní skutkovou podstatu trestného činu velezrady podle § 78 odst. 1 c/ 2 a/ tr.z. a byla proto tímto trestným činem uznána vinnou.

Obviněná se kromě toho pokoušela získávat různé důležité zprávy zejména vojenského obsahu pro tuto nepřátelskou organisaci. Šlo již na první pohled o zprávy, které v dalším zájmu vojenské měly z stat utajeny před nepovolanými osobami a zejména před nepřátelskou organisací, která usiluje válečnými prostředky o zničení lidově demokratického zřízení. Tyto zprávy objektivně i subjektivně zakládají státní tajemství ve smyslu § 75 odst. 6 tr.z. Obviněná se pokoušela tyto závažné zprávy získat od různých osob. I když tyto zprávy nezískala, zakládá toto její jednání skutkovou podstatu vyzvídání státního tajemství ve smyslu § 86 odst. 1 tr.z. Nezáleží totiž na tom, zda se tyto zprávy obviněná skutečně dověděla, stačí, když je vyzvídala v úmyslu vyzradit je cizí moci. Podle pokynů těmoci, kterou činnost celé organisace reprezentovala, obviněná přímo jednala. Obviněná byla při tom článkou této organisace, měla dokonce krycí jméno. A za svou činnost dostala odměnu celkem 14.000 Kčs, obviněná tedy jí získávala zdroj příjmů. To její jednání zakládá tedy objektivně i subjektivně skutkovou podstatu trestného činu vyzvědačství podle § 86 odst. 1, 3 c/ e/ tr.z. a byla proto uznána vinnou i tímto trestným činem.

Na tyto trestné činy, jejich vysoká společenská nebezpečnost spočívá nejen v útoku na základy republiky, na její samostatnost a společenský řád, a to v útoku, který hledá použít i válečných prostředků, ale i ve spolupráci s nejzášlejšími a nejhoršími nepřáteli nejen ze ubliky, ale celého mírového tábora, stihnoví zákon absolutní trest. Vzhledem k třídnímu původu obviněné, k jejímu věku a konec konců i k nevyvrácené pohnutce jejího jednání totiž v tom, že se chtěla sejít s matkou a posléze i vzhledem k doznání obviněné, pokládá soud tento trest za příliš přísný. Odužil proto zmírňovacího ustanovení § 29 odst. 2 tr.z. V rámci této snížené trestní sazby přihlédl pak soud k přitěžující okolnosti souběhu dvou trestných činů podle § 20 odst. f/ tr.zák a k polehčujícím okolnostem plného doznání obviněné a z části i k jejímu věku, blízkému věku mladistvých a ke vlivu rodinných poměrů i posléze k řádnému životu pracujícího člověka, který obviněná vedla před spácháním trestných činů /§ 21 c/ e/ f/ h/, tr.z./ a v neposlední řadě i k dělnickému třídnímu původu obviněné a vyměřil jí za této převahy polehčujících okolností trest odnětí svobody v trvání šestnácti roků. Pokládá jej za přiměřený vině obviněném, všem hledisk m zákona i nápravnému a výchovnému účelu trestu.

Trest propadnutí jmění byl vysloven ve smyslu § 86 odst.1, tr.z. a trest ztráty čestných práv občanských podle §§ 43 a 44 tr.z.

Povinnost k náhradě nákladů jest odůvodněna ustanovením § 68 odst. 1 a/ b/ tr.z.

Poučení :

Proti tomuto rozsudku lze podati odvolání do tří dní od jeho do-ručení k podepsanému soudu.

V Liberci dne 24. června 1953.

JUDr František H r u š a v.r.

za správnost vyhoto-ování
vedoucí úřed.oddělí.

Tento rozsudek nabyl právní moci dne - 1. IX. 1953

Incidenty na československo-rakouské hranici v době studené války. Možnosti využití rakouských archiválií

Sabine Nachbaur

Zatímco ještě v roce 2014 se slavila výročí stržení „železné opony" a rozšíření Evropské unie směrem na východ, ta nyní v souvislosti s aktuální uprchlickou krizí opět přijímá opatření k uzavření státních hranic. Na mnoha hraničních přechodech byly obnoveny osobní kontroly, stavějí se ploty, na mezinárodní politickou scénu se vrací pojem nové „železné opony".[1] Ještě před několika lety se nepočítalo s tím, že by se to mohlo ve střední Evropě tak brzy opakovat. Vždyť „železná opona" byla – také na československo-rakouské hranici – určujícím prvkem, který za studené války rozděloval střední Evropu, ba dokonce se stala symbolem pro celou tuto epochu. Byla dějištěm četných nezdařených pokusů o útěk, tragických úmrtí a zároveň zdánlivě nepřekonatelným, přesto velmi frekventovaným „uchem jehly" pro pašeráky a převaděče, ale i pro spolupracovníky výzvědných služeb.

Tato okolnost zůstávala doposud stranou zájmu rakouské odborné veřejnosti – na rozdíl například od německého studia vnitroněmecké „železné opony" či českého výzkumu tématu hranice z československé perspektivy.[2] V souvislosti s výzkumným

1 Viz např. MARTENS, Michael: Europas neuer Eiserner Vorhang, in: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. 8. 2015, online: http://www.faz.net/aktuell/politik/europaeische-union/festung-europa-schutzwaelle-gegen-fluechtlinge-13730176-p2.html?printPagedArticle=true#pageIndex_2, [1. 1. 2017].

2 K tématu „železné opony" mezi Československem a Rakouskem viz: JÍLEK, Tomáš – JÍLKOVÁ, Alena: *Železná opona. Československá státní hranice od Jáchymova po Bratislavu 1948–1989*. Praha, Baset 2006; PULEC, Martin: Die Bewachung der tschechoslowakischen Westgrenze zwischen 1945 und 1989, in: *Die Tschechoslowakei 1945/48 bis 1989. Studien zu kommunistischer Herrschaft und Repression.* Eds. Pavel Žáček – Bernd Faulenbach – Ulrich Mählert. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2008, s. 131–152; LAUSSEGGER, Armin – LESIAK, Philipp: „Eiserner Vorhang" und „Kalter Krieg". Über die kurze zweite Hälfte des kurzen 20. Jahrhunderts, in: *Schauplatz Eiserner Vorhang. Europa: gewaltsam geteilt und wieder vereint. Beitragsband und Katalog.* Ed. Verein zur Dokumentation der Zeitgeschichte. Weitra, Verein zur Dokumentation der Zeitgeschichte 2012, s. 21–35. Všeobecně k tématu „železné opony" viz např.: LOIDOL, Norbert – SANDGRUBER, Roman: Der Eiserne Vorhang. Die Geschichte – das Ende – die Mahnung, in: *Der Eiserne Vorhang. Katalog zur Sonderausstellung, Heeresgeschichtliches Museum*. Wien, Heeresgeschichtliches Museum 2001, s. 15–52; VYTISKA, Herbert: *Die Geschichte vom „Eisernen Vorhang"*. Wien, Österreichische Gesellschaft für Landesverteidigung und Sicherheitspolitik 2009. Pozornosti se již dočkala také situace na hranici mezi Rakouskem a socialistickým Maďarskem, popř. Jugoslávií. Viz TSCHIDA, Barbara: *Die österreichische Staatsgrenze im Burgenland. Entstehung, Eiserner Vorhang, Zusammenwachsen im Vereinten Europa*. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien 2008; BACHKÖNIG, Wolfgang: *Hart an der Grenze. Tragödien an der Grenze, der Fall des Eisernen Vorhanges, Aufsehen erregende Kriminalfälle, Exekutive im Einsatz für das Burgen-*

projektem zaměřeným na aktivity československých výzvědných služeb v Rakousku během studené války se jasně ukázalo, že v její rané fázi představovaly státní hranice i hranice okupačních zón významný faktor.[3] Rešerše ve spisech rakouského ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních věcí přitom ukázaly, že československo-rakouská část „železné opony" byla vším, jen ne „mrtvou" hranicí.

Tento text představuje první pokus nastínit možnosti, které vyplývají z analýzy rakouských archiválií. Zajímavým doplněním výzkumu raného období studené války jsou především poznatky získané na základě pohybu a výslechů uprchlíků, úvah o bezpečnostní politice a oblastech zájmu a napojení československých výzvědných služeb na rakouskou státní policii. V dnešní době, kdy vlivem ruské zahraniční politiky především ve vztahu k Ukrajině a Sýrii a rostoucí ruské sebeinterpretace jakožto velmoci prožívá heslo studená válka renesanci, nabývají tyto informace na aktuálnosti.[4]

Dokumenty rakouských úřadů

Svět nerozdělovala na dva bloky pouze historická „železná opona", dělicí linii lze sledovat také v současném vědeckém pohledu na situaci na československo-rakouské státní hranici. Vědci se totiž v analýzách zpravidla omezují na jednu ze stran bývalé demarkační linie. Teprve v posledních letech je patrný vědecký zájem o přeshraniční perspektivu, a to především v souvislosti s nutností vypořádat se se vzpomínkami obyvatel příhraničních regionů „železné opony".[5]

---

land. Ranshofen, Innsalz Verlag 2010; ENGELKE, Edda: *Wir sind durch die Mur geschwommen. Ein Fluss als Grenze zwischen zwei ideologischen Systemen in den Fünfzigerjahren*. Graz, Pavelhaus 2015. K obětem „železné opony" mezi Rakouskem a Československem viz: NAVARA, Luděk: *Vorfälle am Eisernen Vorhang*. Straubing, Attenkofer 2006; TÝŽ: Josef Bryks. Die Fluchten von Josef Bryks, in: *Damit wir nicht vergessen. Erinnerungen an den Totalitarismus in Europa. Ein Lesebuch für Schüler höherer Klassen überall in Europa*. Ed. Gillian Purves. Prag, Institut für die Erforschung totalitärer Regime 2013, s. 154–163; MORBACHER, Ľubomír – REMŽA, Jozef: Ein tragisches Schicksal auf dem Weg zur Freiheit, in: *tamtéž*, s. 166–175; LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: Tod am „Eisernen Vorhang". Österreichische Opfer an der tschechoslowakisch-österreichischen Grenze ab 1948, in: *Schauplatz Eiserner Vorhang*, s. 49–51. První pokus přiblížit se tomuto tématu z rakouské perspektivy viz KARNER, Stefan: *Halt! Tragödien am Eisernen Vorhang. Die Verschlussakten*. Salzburg, Ecowin-Verlag 2013.

3 Výzkumný projekt finančně podporuje Výroční fond Rakouské národní banky (Jubiläumsfond der Österreichischen Nationalbank, projekt číslo 15256) a spolková země Dolní Rakousko. Partnery v rámci projektu jsou v České republice Ústav pro studium totalitních režimů a Archiv bezpečnostních složek a na Slovensku Ústav pamäti národa.

4 Viz např. GUJER, Eric: „Neuer Kalter Krieg". Zuckerbrot und Peitsche aus Moskau, in: *Neue Zürcher Zeitung*, 13. 2. 2016, online http://www.nzz.ch/international/aktuelle-themen/zuckerbrot-und-peitsche-aus-moskau-1.18694846 [1. 1. 2017].

5 Viz např. *Schauplatz Eiserner Vorhang*. Z hlediska sociologie a kulturních dějin viz LOZOVIUK, Petr: *Grenzgebiet als Forschungsfeld: Aspekte der ethnografischen und kulturhistorischen Erforschung des Grenzlandes*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2009 (zde viz především text k tématu nakládání s „narušiteli hranice" na československé straně v letech 1945–1956: LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: Grenzüberschreitungen und Sanktion. Die Wahrnehmung der Grenze in den tschechischen Gerichtsakten, in: *tamtéž*, s. 113–120); KOVAŘIK, David – KREISSLOVÁ, Sandra: Die Entwicklung des Eisernen -

Rovněž při výzkumu aktivit československé výzvědné služby v Rakousku lze provést nutnou, diferencovanou analýzu pouze při zohlednění jak rakouských, tak českých archiválií.[6] V tomto smyslu ukazují první výsledky rešerše, že se v Rakousku k tomuto tématu nacházejí archivní materiály, které doposud čekají na využití. Práce s těmito spisy se však mnohdy ukazuje jako velmi obtížná, protože na rozdíl od analogických archiválií v České republice k nim komplikují přístup mnohem delší blokační lhůty a ustanovení na ochranu údajů.[7] Centrální rakouské archivy proto nenabízejí ucelené a zcela přístupné archivní soubory k tématům hranice a aktivit výzvědných služeb. Mnohé fondy Rakouského státního archivu, z nichž tato práce vychází, historici z těchto hledisek dosud důkladněji nevyužili,[8] jejich části jsou zpřístupňovány teprve postupně. Na podkladě důkladného zpracování, obsahové a kvantitativní analýzy přístupných dokumentů však lze formulovat historicky podložené soudy až do období sedmdesátých let 20. století.

Vorhangs im tschechisch-österreichischen Grenzgebiet und seine Präsenz in den Erinnerungen der Bewohner auf der tschechischen Seite, in: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde 2015* (připravuje se); BLAIVE, Muriel – MOLDEN, Berthold: *Grenzfälle. Österreichische und tschechische Erfahrungen am Eisernen Vorhang*. Weitra, Verlag Bibliothek der Provinz 2009; HAAS, Hanns: Die Zerstörung der Lebenseinheit „Grenze" im 20. Jahrhundert, in: *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich. Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte. Referate des Symposiums „Verbindendes und Trennendes an der Grenze 3" von 24.–27. Oktober 1992 in Zwettl*. Ed. Thomas Winkelbauer. Waidhofen a. d. T., Waldviertler Heimatbund 1993, s. 363–386.

6 K možnostem a nebezpečím zpracování pramenů týkajících se výzvědných služeb v souvislosti s českými a slovenskými dokumenty viz LESIAK, Philipp: Österreicher im Dienst der tschechoslowakischen Staatssicherheit. Quellenmethodische Überlegungen, in: *Journal for Intelligence, Propaganda and Security Studies* (dále JIPSS), 2012, roč. 6, č. 2, s. 80–91. Ve vztahu k aktivitám československých výzvědných služeb v Rakousku existují např. následující práce, zaměřené vždy na úzký soubor pramenů nebo na úžeji vymezené téma: BACHER, Dieter – LESIAK, Philipp – LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: Wissen ist (ökonomische) Macht. Aspekte der Wirtschaftsspionage in Österreich während der ersten Hälfte des Kalten Krieges (1945–1969), in: *Wirtschaft. Macht. Geschichte. Brüche und Kontinuitäten im 20. Jahrhundert. Festschrift Stefan Karner*. Ed. Gerald Schöpfer – Barbara Stelzl-Marx. Graz, Leykam 2012, s. 419–435; BEER, Siegfried – LUKES, Igor – BITTMAN, Ladislav: The Rozvedka Dossier on a Defector "who knew too much", in: *JIPSS*, 2009 roč. 3, č. 2, s. 127–134; BEER, Siegfried: Prag versus Wien: Ein nachbarschaftlicher Kampf von Geheim- und Nachrichtendiensten im Kalten Krieg, in: *Österreich. Tschechien: Geteilt – Getrennt – Vereint. Beitragsband und Katalog der Niederösterreichischen Landesausstellung 2009*. Ed. Stefan Karner – Michal Stehlík. Schallaburg, Schallaburg Kulturbetriebs GmbH 2009, s. 122–127; BACHER, Dieter: Kenne Deinen Gegner. Westalliierte Geheimdienstquellen zur Aktivität der tschechoslowakischen Dienste in Österreich, in: *Beitragsband der Tagung „Die Tätigkeit der tschechoslowakischen Geheimdienste in Österreich in den Jahren 1945–1989 II" in Telč* (připravuje se).

7 Vedle přísných ustanovení na ochranu dat a dlouhých blokačních lhůt ztěžuje výzkum skutečnost, že mnohé spisové materiály především ze 40. a 50. let jejich původci záhy zničili.

8 Zpracování zpráv bezpečnostních ředitelství (Sicherheitsdirektionen) pro Štýrsko viz ENGELKE, Edda: *Mur* (připravuje se); pro Jižní Tyrolsko viz SPECKNER, Hubert: *Zwischen Porze und Roßkarspitz. Der „Vorfall" vom 25. Juni 1967 in den österreichischen sicherheitsdienstlichen Akten*. Wien, Kopp 2013. Do výzkumu účasti jugoslávské tajné služby na atentátech v Korutanech v 70. letech byly zahrnuty také spisy ministerstva vnitra, bezpečnostního úřadu pro Korutany a ministerstva spravedlnosti: ELSTE, Alfred – WADL, Wilhelm: *Titos langer Schatten: Bomben- und Geheimdienstterror im Kärnten der 1970er Jahre*. Klagenfurt, Verlag des Kärntner Landesarchivs 2015. Paul Ullmann založil svou interpretaci bilaterálních vztahů mezi Československem a Rakouskem na spisech politického oddělení rakouského ministerstva zahraničních věcí. Podrobná analýza situace na hranici a aktivit výzvědných služeb však dosud nebyla provedena – Ullmann ji popsal především v souvislosti

Metodologický přístup

Následující text představuje první výsledek rešerší ve spisech rakouského ministerstva vnitra a ministerstva zahraničních věcí týkajících se incidentů na hranici, práce rakouských bezpečnostních orgánů a působení výzvědných služeb. Rešerše se zaměřila na padesátá a raná šedesátá léta 20. století. Těžištěm přitom byly dokumenty rakouské státní policie a měsíční zprávy bezpečnostních ředitelství spolkových zemí Horní a Dolní Rakousko,[9] hraničících s Československem, které byly zasílány oddělení státní policie ministerstva vnitra.

Kvantitativní a obsahová analýza těchto archiválií umožňuje nastínit detailní obraz situace na hranici, operativních postupů a struktur rakouských bezpečnostních institucí i významu hranice pro československé zpravodajské aktivity v Rakousku. Nutné je přitom srovnání s výsledky výzkumu českých a slovenských historiků a se spisovým materiálem z českých a slovenských archivů, doplněným o analýzu rakouských novinových zpráv. K rozšíření zorného úhlu, ze kterého je téma hranice na rakouské straně zkoumáno, je nezbytný další výzkum zaměřený na podřízené instituce, především celní stráž a četnické hlídky na hranici.[10] Velmi relevantní by

s jednotlivými případy a s vývojem, který zatížil vztahy mezi oběma zeměmi. ULLMANN, Paul: *Eine schwierige Nachbarschaft. Die Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich und der Tschechoslowakei von 1945–1968*. Wien, LIT-Verlag 2006. Ke spisům rakouského ministerstva zahraničních věcí, které se týkají politických vztahů mezi Rakouskem a Slovenskem, viz také SCHRIFFL, David: *Tote Grenze oder lebendige Nachbarschaft? Österreichisch-slowakische Beziehungen 1945–1968*. Zentraleuropa-Studien 17. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2012.

9 Bezpečnostní ředitelství jednotlivých spolkových zemí jakožto nejvyšší instance předávala zprávy, které jim podávaly podřízené služebny, Hlavnímu ředitelství pro veřejnou bezpečnost (Generaldirektion für die öffentliche Sicherheit, GÖS) ministerstva vnitra a tam přímo oddělení státní policie. V roce 1945 byla rakouská státní policie jakožto civilní bezpečnostní služba reaktivována v rámci Hlavního ředitelství pro veřejnou bezpečnost, až do roku 1965 jako Sekce I, poté jako Sekce II ministerstva vnitra. V rámci GÖS bylo mezi lety 1945 a 1957 kompetentní ve věcech „potlačování protistátních snah a zadržování osob nebezpečných státu", pro prověřování uprchlíků, cizineckou policii, hraniční dopravu a hraniční incidenty nejprve oddělení 2, v letech 1958–1964 oddělení 2A a 2B skupiny státní policie. V souvislosti s přečíslováním v roce 1965 se pak používalo označení oddělení 16 a 17, od roku 1975 (do roku 2002) oddělení II/6 a II/7. K tématu organizace a úkolů státní policie v souvislosti s vídeňským policejním ředitelstvím viz: WETZ, Ulrike: *Geschichte der Wiener Polizeidirektion vom Jahre 1945 bis zum Jahre 1955. Mit Berücksichtigung der Zeit vor 1945*. Dissertation. Wien, Universität Wien 1971. K operativnímu postupu státní policie ve vztahu k aktivitám výzvědných služeb a hraničním incidentům u československo-rakouské „železné opony" neexistují podrobnější publikace. Tato témata jsou pojednávána spíše povrchně, zpravidla na základě jednotlivých spektakulárních příkladů: GÉMES, Andreas: Austria – a Centre for Espionage? Intelligence Services in Austria during the Cold War Period, in: *Austria's Secret and Intelligence Services*. Ed. Helmut Müller-Enbergs. Wien, Bundesministerium für Inneres 2008, s. 69–82; BINDER, Andreas: *Der Österreichische Geheimdienst im „Kalten Krieg" (1945–90)*. Diplomarbeit. Graz, Universität Graz 2004; POLACZEK, Helene: *Zur Österreichischen Staatspolizei in der II. Republik*. Diplomarbeit. Wien, Universität Wien 1993; DAVY, Ulrike: *Die Geheime Staatspolizei in Österreich. Organisation und Aufgaben der Geheimen Staatspolizei im „Dritten Reich" und die Weiterführung ihrer Geschäfte durch österreichische Sicherheitsbehörden*. Wien, Manz 1990; POLLI, Gerd R.: Geheimdienstarbeit in Österreich. Im Spannungsfeld zwischen Politik und Spionageabwehr, in: *Österreichisches Jahrbuch für Politik 2013*. Ed. Günther Ofner – Stefan Karner – Dietmar Halper. Wien – Köln – Weimar 2014, s. 343–359.

10 Doposud byly tyto instituce analyzovány velmi obecnou formou, mj. v pamětních publikacích:

byly rovněž dokumenty vojenské provenience, z nich především materiály rakouské vojenské zpravodajské služby, které však dosud nejsou veřejně přístupné.

Ostraha pohraniční oblasti do roku 1955

Po převratu v roce 1948 komunistický režim v souvislosti se stalinizací Československa postupně zavedl vícestupňový pohraniční režim na hranici s Německem a Rakouskem. Pohraniční a zakázaná pásma a technické zabezpečení usnadňovaly ostrahu pohraniční oblasti československou Pohraniční stráží. Takzvaná železná opona, která byla zřízena ještě v období velkého vlivu Sovětského svazu jakožto okupační mocnosti na Rakousko, platila především v letech 1952–1964 za nepřekonatelnou a smrtelnou překážku mezi Rakouskem a socialistickým Československem. Bezpečnostní bariéra měla v první řadě zabránit masové emigraci československého obyvatelstva na Západ a analogicky k hraničním zabezpečením vystavěným v téže době v ostatních socialistických zemích, jako například v Maďarsku, přispět ke konsolidaci socialistického systému.[11] Podle oficiálního zdůvodnění pak šlo především o obranu proti kapitalistickým agresorům a o zamezení ilegálních přechodů hranic spolupracovníky západních výzvědných služeb, kuráry, převaděči a pašeráky.[12]

Na rakouské straně měli za úkol zabezpečit a strážit hranici s Československem zaměstnanci příhraničních četnických stanic a celní stráž. Síla a vyzbrojení četnictva podléhaly do roku 1955 kontrole spojeneckých okupačních mocností.[13]

V letech 1945–1955 spadala celá oblast podél hranice s Československem do sovětské okupační zóny. Bylo zde zřízeno pohraniční četnictvo, které bylo podřízeno zemským četnickým velitelstvím v Dolním Rakousku, Burgenlandu a hornorakouské oblasti Mühlviertel. V jeho činnosti ho až do roku 1947 aktivně podporovali vojáci Rudé armády.[14] V období, kdy bylo Rakousko okupováno a kdy se prohluboval

Die Gendarmerie in Österreich 1849–1989. Wien, Bundesministerium für Inneres 1989; KRENN, Walter – HIRSCH, Heinz: *Zoll im Wandel der Zeit. Unter besonderer Berücksichtigung der österreichischen Zollgeschichte*. Wien, Krenn 2004; BRETTNER, Friedrich: *Die Gendarmerie in Österreich 1955–2005. Im Einsatz für die Sicherheit unserer Heimat*. Berndorf, Kral-Verlag 2015.

11 LAUSSEGGER, Armin – LESIAK, Philipp: *„Eiserner Vorhang" und „Kalter Krieg"*, s. 23.

12 KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 28n.; PULEC, Martin: *Die Bewachung der tschechoslowakischen Westgrenze zwischen 1945 und 1989*, s. 139 a 144.

13 Druhá dohoda o spojenecké kontrole, podepsaná zástupci Spojenecké rady, sice dala rakouské spolkové vládě „neomezenou autoritu v celém Rakousku", ale vláda a „všechny podřízené rakouské úřady" musely vykonávat „příkazy, které obdrží od Spojenecké komise". K tomu viz KLEINDEL, Walter: *Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur*. Wien, Ueberreuter 1995, s. 385. K roli okupačních mocností v Rakousku a ke Spojenecké komisi viz např. KNOLL, Harald – STELZL-MARX, Barbara: Der sowjetische Teil der Alliierten Kommission für Österreich, in: *Die rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Beiträge. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Sonderband 4*. Ed. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Graz – Wien – München, Verein zur Förderung der Forschung der Folgen von Konflikten und Kriegen 2005, s. 179–217.

14 *Die Gendarmerie in Österreich 1849–1989*, s. 24–26.

ideologický příkop mezi Sovětským svazem a socialistickými „bratrskými státy" na východě na straně jedné a kapitalistickými státy na západě orientovanými na USA na straně druhé, byly hranice okupačních zón v Rakousku významnější než státní hranice na severu země.[15] Práce četnictva byla řízena sovětskou okupační mocí. Ti, kdo neoprávněně přešli hranici, byli předáni sovětskému velitelství.[16] Toho mnozí využívali. V rakouských spisech je dokumentován případ, kdy muž zadržený pro ilegální přechod hranice z Československa do Rakouska u Gmündu tvrdil, že je československý agent, a žádal, aby byl předán sovětskému velitelství, které pro něj také skutečně poslalo.[17]

Důsledek suverenity Rakouska: státní hranice jako dělící faktor ve studené válce

Okupační mocnosti sice po přijetí rakouské státní smlouvy v roce 1955 stáhly ze země své vojáky, v Rakousku však zůstaly přítomny jejich zpravodajské služby, které se mohly opřít o síť a infrastrukturu vytvořenou za posledních více než deset let.[18] Od roku 1955 byly státní hranice neutrálního Rakouska na severu, východě a jihu významnými přechody mezi dvěma ideologickými bloky.[19] Ostraha a zabezpečení těchto význačných kontaktních zón, zvláště pak kontrola zboží a osob, spadaly do kompetence zaměstnanců celní stráže a četnictva, nasazených na hranici.[20]

Československá strana přísně sledovala celý pohraniční region prostřednictvím paramilitantní Pohraniční stráže (PS), která byla založena v roce 1951 a měla mimo jiné vlastní výzvědnou službu. Shromažďovala informace o plánovaných pokusech

15 Jako známý příklad dalekosáhlých důsledků střetu obou ideologických bloků podél hranic okupačních zón v Rakousku je možno uvést odvlečení Margarethe Ottillingerové: KARNER, Stefan: *Im Kalten Krieg der Spionage. Margarethe Ottillinger in sowjetischer Haft 1948–1955*. Innsbruck, Studienverlag 2016.

16 K únosům a zadržením, které prováděla okupační mocnost v sovětské okupační zóně a na kterých se často podíleli také rakouští státní zaměstnanci, viz např. WETZ, Ulrike: *Geschichte der Wiener Polizeidirektion vom Jahre 1945 bis zum Jahre 1955*, s. 544–558. Jednotlivé případy, kdy byly zadržené a zatčené osoby po ilegálním přechodu hranic předány sovětskému velitelství, viz *Österreichisches Staatsarchiv – Archiv der Republik* (dále ÖStA – AdR), Auswertiges Amt (dále AA), Pol, CSR 9, 1945–1955; např.: Po přistání čs. civilního letadla u okresní silnice Stopfenreuth–Witzelsdorf v blízkosti Hainburgu převzalo sovětské velitelství oba pasažéry, kteří udávali, že opustili vlast z politických důvodů: *ÖStA – AdR*, AA, 81.830-Pol/49. Druhou dohodu o spojenecké kontrole a vydávání uprchlíků sovětskému velitelství viz in: KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 129–133.

17 *ÖStA – AdR*, AA, 89.518-Pol/49.

18 KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 49.

19 *Tamtéž*, s. 38.

20 Četnictvo a celní stráž podporovala rakouská spolková armáda, která byla již před rokem 1955 formována jako četnictvo B a oficiálně založena po roce 1955, již pouze ze záložních pozic a v krizových situacích. *Die Gendarmerie in Österreich 1849–1989*, s. 24–26. K pokusu o zřízení vojenského oddílu na ochranu hranic rakouské spolkové armády na počátku 60. let a zastavení tohoto projektu ve prospěch zabezpečení vnitrozemí viz STRIGL, Mario: *„Wacht an der Grenze". Die Grenzschutztruppe des Österreichischen Bundesheeres.* Dissertation. Wien, Universität Wien 2008.

o útěk, o uprchlických trasách a podezřelých osobách. Zpravodajská služba Pohraniční stráže disponovala četnými informátory na československé i rakouské straně hranice a vyslýchala všechny, kdo bez oprávnění překročili hranici ze Západu – většinou se jednalo o Rakušany. Z výslechů těch, kdo ilegálně přešli hranici, nebo spolupracovníků či informátorů československých zpravodajských služeb, kteří byli zatčeni na rakouské straně, se rakouským úřadům podařilo získat často detailní informace o postupu československých zpravodajských služeb v pohraničním regionu.[21]

Rakouské státní policii bylo známo, že československá zpravodajská služba najímala také rakouské státní zaměstnance, kteří sloužili na hranici. Československé orgány lákaly Rakušany ke spolupráci například finančními prostředky nebo je vydíraly. Například v roce 1955 zaměstnanec rakouské celní stráže uvedl, že jej během služby u Wielandsu zadrželi českoslovenští pohraniční vojáci, vyslechli ohledně rodinné situace a požádali jej o další setkání.[22] Karl Wagner, zaměstnanec oddělení celní stráže v Schönebenu, udržoval podle rakouských spisů z let 1955–1957 kontakt se dvěma důstojníky zpravodajské služby Pohraniční stráže. Dodával jim mimo jiné informace o práci celní stráže a o rakouské spolkové armádě. Lukrativní činnost mu vynesla přibližně 40 tisíc šilinků. Byl odsouzen za zneužití úřední moci a špionáž v neprospěch Rakouska ke dvěma rokům těžkého žaláře.[23] V roce 1964 ohlásil rakouským úřadům vlakvedoucí Rakouských spolkových drah, že jej z nádraží v Břeclavi dva muži v civilu zavlekli do lesa a vyslechli ohledně osobních poměrů a informací o spolupracovnících Československých státních drah. Pod pohrůžkami jej vyzvali ke spolupráci.[24]

Pohraniční region nesledovala pouze československá strana. Z očí jej nespouštěla ani rakouská státní policie. Velitelství četnických stráží shromažďovala informace o střežených prostorech včetně působení československých pohraničních brigád na druhé straně dolnorakouské a hornorakouské hranice. Od československých

21 Živou činnost výzvědných služeb v pohraniční oblasti dokumentuje také případ Olgy Hellwagnerové, žijící v Horním Rakousku blízko československo-rakouské hranice, který dokládá především prostupnost „železné opony". O činnosti Hellwagnerové pro československou výzvědnou službu PS v letech 1954–1958 se dozvěděla rakouská státní policie díky „důvěrnému sdělení". V souvislosti s přiznáním a se soudním procesem Hellwagnerová o své činnosti detailně vypovídala. Viz spisy oddělení výzvědné služby Hlavní správy Pohraniční stráže na československém ministerstvu vnitra. *ABS*, f. Ministerstvo vnitra, 762945, a akta rakouské státní policie. *ÖStA – AdR*, Bundesministerium für Inneres (dále BMI), 23.380-2B/59. K vyslýchání uprchlíků při získávání informací výzvědnými službami viz BACHER, Dieter: Austrian "spies" in the Early Cold War. The recruitment of Austrian citizens by foreign intelligence services in Austria from 1945 to 1953, in: *Need to Know: Eastern and Western Perspectives*. Ed. Wladyslaw Bulhak – Thomas Wegener Friis. Odense, University Press of Southern Denmark 2014, s. 229–244; KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 55. Spolupracovníci československé výzvědné služby byli také „pašováni" do Rakouska jako „falešní uprchlíci", viz KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 151–161, případ Karla Dufka.

22 *ÖStA – AdR*, AA, 325.337-Pol/55.

23 *ÖStA – AdR*, AA, 546.368-Pol/58.

24 *ÖStA – AdR*, AA, 75.401-6/64.

uprchlíků se zjišťovaly při výsleších údaje o charakteru pohraničního zabezpečení a možnostech jeho překonání. Ministerstvu vnitra byly podávány též informace o detonacích a střeleckých cvičeních na československé straně a o přestřelkách na rakouském území.

Rakouskou státní policii obzvlášť zajímalo personální složení, výzbroj, stavby a další informace o pohraničních brigádách a případná činnost zpravodajských služeb v pohraniční oblasti. Za tímto účelem zpovídala československé lesní dělníky a pohraničníky uprchlé do Rakouska a shromažďovala informace celní stráže a četnictva, které prováděly pravidelné kontroly hranice.[25] Lesním dělníkům byl za přísného dozoru československých pohraničních vojáků povolen vstup do vylidněného zakázaného pásma.[26] Proto měli, stejně jako pohraničníci, kontakt s Rakušany a také lepší šance na útěk. Při výsleších uprchlíků se rakouská státní policie dozvídala mimo jiné o úkrytech pro setkávání s informátory a o místech pro předávání informačního materiálu (mrtvé schránky), o místech, kde se dala překonat „železná opona", o najímání lesních dělníků, kteří pracovali blízko hranice a byli v kontaktu s rakouskými lesáky,[27] a o podobných pohraničních praktikách a postupech československých výzvědných služeb.[28]

Rakouské úřady byly při své činnosti často odkázány na upozornění očitých svědků, protože nemohly pohraniční region střežit systematicky. Na příkladu čes-

25 Výslechy těch, kdo ilegálně přešli hranici, viz např. in: *ÖStA – AdR*, BMI, II/281/61. Výslechy československých uprchlíků viz např. in: *ÖStA – AdR*, BMI, II/1070/57. Jako příklad výsledků vlastních pozorování rakouské státní policie je možno uvést dokumentaci pohraničního prostoru četnického velitelství Aigen v oblasti 19. roty (Kyselov) 3. praporu Horní Planá 10. brigády PS Volary. Stejně jako v případech dalších pohraničních prostor obsahuje tato dokumentace přesné popisy pohraničního opevnění, silničních zátarasů a pohraničních stanic se skicami a fotografiemi. *ÖStA – AdR*, BMI, 1010/1/57. Shrnutí vlastního pátrání a příležitostných sdělení celní stráže a četnictva pro pohraniční prostor četnického velitelství Haslach v oblasti 1. roty PS Koranda 1. praporu Vyšší Brod 15. brigády PS České Budějovice viz in: *ÖStA – AdR*, BMI, II/1015/57. Příklad informací podaných československým žadatelem o azyl, konkrétně pohraničníkem o 20. rotě PS Rapšach viz in: *ÖStA – AdR*, BMI, 485/57. K hraničním kontrolám četnictva a střelbě na rakouského hlídkujícího zaměstnance celní stráže z československého území viz také *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 3. 1957. Tyto spisy pro období od konce 50. do začátku 80. let pro pohraniční prostory Horního a Dolního Rakouska až (včetně) do střeženého okrsku velitelství pohraniční stráže Kautzen jsou přístupné velmi torzovitě. O změnách v jednotlivých oblastech měli pravidelně samostatně informovat také jednotliví nasazení pracovníci. Viz např. k oblasti velitelství pohraniční stráže Haslach *ÖStA – AdR*, BMI, II/1015/57.

26 Zákazová zóna se na mnohých místech kryla s oblastmi, ze kterých byla po květnu 1945 odsunuta německy mluvící menšina. V souvislosti se zavedením pohraničního režimu byli deportováni také původně česky mluvící obyvatelé a celé vesnice byly srovnány se zemí. Viz *Zmizelé Sudety – Das verschwundene Sudetenland*. 5. rozšíření a přepracované vydání. Ed. Petr Mikšiček. Domažlice, Antikomplex 2007.

27 Viz např. *ÖStA – AdR*, BMI, D-7427/I 5/82 a D-7427-1/61.

28 Tyto případy lze často dokumentovat z rakouských spisů. V roce 1964 mj. vypověděl jeden informátor o „pašování" falešných agentů přes státní hranici v blízkosti Studánek. Viz *ÖStA – AdR*, BMI, D-7427-8/61. V roce 1969 informoval bývalý člen pohraniční roty Mlýnec a Bratislava, který ilegálně uprchl do Rakouska, o „pašovacích akcích" civilních osob do Rakouska a opačně do Československa za tmy u celnice Weigetschlag, *ÖStA – AdR*, BMI, II/1017/57.

koslovenského vojáka, kterého v roce 1958 zastřelili na hranici vojáci PS, si lze udělat představu, jak rakouská strana postupovala. Rakouskou státní policii upozornili na incident tajní informátoři. Při vyšetřování tohoto případu údajné vraždy při ilegálním překročení hranice využila informační sítě, která sahala až za československou státní hranici.[29]

Vzdušný prostor nad „železnou oponou" – (nikoli) nepřekonatelná dělicí čára

Spisy rakouských úřadů i zprávy v médiích dokumentují časté přelety rakouských hranic, mnohá narušení rakouského vzdušného prostoru a přistání civilních letadel s uprchlíky z Československa. Konkrétní případy vyšetřovala rakouská státní policie, zatímco rakouské ministerstvo zahraničních věcí intervenovalo v souvislosti s narušením suverénního rakouského území u československého ministerstva zahraničních věcí. Informace se často zakládaly na výpovědích očitých svědků – obyvatel pohraničí nebo pohraničních zaměstnanců. Při přeletech československých vojenských letounů v malé výšce nad rakouskou státní hranicí byly částečně viditelné i fotografické přístroje, kterými se pořizovaly snímky obcí a jejich okolí.[30]

Na druhou stranu jsou dokumentovány i četné intervence československého ministerstva zahraničních věcí v souvislosti s údajnými přelety rakouských letounů nad československým státním územím. Pokud se přitom jednalo o letadla rakouské spolkové armády, žádalo se o vyjádření rakouské ministerstvo obrany, u civilních letadel bylo kompetentní ministerstvo dopravy jakožto nejvyšší úřad pro leteckou dopravu. Údajná a skutečná narušení vzdušného prostoru letadly rakouské spolkové armády jsou na konci padesátých a na začátku šedesátých let 20. století ve spisech rakouského ministerstva zahraničí doložena pouze v ojedinělých případech.[31] Proto lze vycházet ze skutečnosti, že v této době ještě rakouská spolková armáda neprováděla systematický průzkum pohraničního regionu ze vzduchu.[32]

29 Viz např. *ÖStA – AdR*, AA, 547.800-Pol/58 a 557.344-Pol/58.

30 Např. v prostoru Dürnkrut a Rabensburg v roce 1950: *ÖStA – AdR*, AA, 127.863-Pol/50, 124.438-Pol/50.

31 Viz např. *ÖStA – AdR*, AA, 239.935-Pol/59. Velký mediální rozruch vzbudila dvě letadla Saab J 29 Tunnan rakouské spolkové armády. Letouny se v roce 1964 ztratily během školicího letu daleko nad Československem a tam musely nouzově přistát. Tschechen wollen Düsenjägerwracks bis zur Grenze bringen, in: *Arbeiter-Zeitung*, 24. 1. 1964, s. 7, In der Maschine des Fluglehrers fielen sämtliche Instrumente aus, in: *Arbeiter-Zeitung*, 21. 10. 1964, s. 5.

32 Technické možnosti provádět vzdušný průzkum měla rakouská spolková armáda již od svého vzniku. V roce 1957 bylo založeno Fotocentrum ve svazu leteckých jednotek (Bildstelle im Verband der Horstkompanien), ze kterého se vyvinulo Velitelství vzdušného průzkumu (Kommando Luftaufklärung). První „fotolety" se uskutečnily v roce 1957 s vrtulníkem, na kterém byl připevněn původní americký fotoaparát pro vzdušné balony, viz *Österreichische Luftstreitkräfte 1955–2005*. Ed. Georg Hoffmann. Wien, Heeresdruckerei 2005, s. 342–349. Výzvědné lety na hranicích jsou dokumentovány až v souvislosti s maďarskou krizí – odkazy na „fotolety" najdeme například v zakládajícím vý-

Při pozorování narušení rakouského vzdušného prostoru byly rakouské úřady odkázány na vzdušnou špionáž spolkové armády, získávaly však také, jak již bylo řečeno, oznámení od očitých svědků.[33] V této souvislosti je nutné zmínit, že legální lety z Československa do Rakouska (přes letiště Schwechat) byly pod rakouskou kontrolou až od roku 1955. Předtím přistávala československá letadla na letišti Bad Vöslau, ovládaném sovětskou okupační mocí.[34]

Neoprávněné přechody hranice v letech 1957–1962

Pro výzkum „železné opony" na rakouské straně jsou stěžejními institucemi pohraniční velitelství četnictva a celní stráž. Bezpečnostní ředitelství spolkových zemí, jakožto nejvyšší instituce všech podřízených bezpečnostních služeben, předávala oddělení státní policie Hlavního ředitelství pro veřejnou bezpečnost na ministerstvu vnitra měsíční zprávy, které shrnovaly informace o náladách obyvatelstva a o hospodářských a bezpečnostních poměrech, obsažené v dílčích zprávách podřízených služeben.[35] Pro léta 1957–1962 jsou v nich průběžně dokumentována narušení státní hranice mezi Československem a Dolním Rakouskem.[36]

Podle měsíčních zpráv bylo mezi lety 1957 a 1962 zachyceno 352 osob, které ilegálně překročily hranici mezi Dolním Rakouskem a Československem. Překvapivé je, že v 60 % těchto případů byla hranice překročena směrem z Rakouska do Československa, což by přinejmenším nebylo zcela v rozporu s tvrzením československé propagandy, že „železná opona" je nutná jako obrana před Západem. Důvodem však byla

nosu velitelství pro leteckou dopravu Langenlebarn ze 4. 8. 1961. Příklady leteckých snímků pohraničních zátarasů v prostoru Freistadtu z roku 1972, pořízené z výšky 1 800 metrů z průzkumného letadla typu Saab 105 OE, viz in: Mühlviertler Schlossmuseum Freistadt, inv. č. ZF 5.103 (viz mimo jiné: *Alte Spuren. Neue Wege. Katalog zur OÖ Landesausstellung 2013. Band 2. Ausstellungen*. Linz, Amt der Oberösterreichischen Landesregierung, Direktion Kultur 2013, s. 242).

33 Především častější narušení vzdušného prostoru západními vojenskými letouny v souvislosti se suezskou a libanonskou krizí, na která Rakousko nemělo žádný vliv a kvůli kterým mu Sovětský svaz nepokrytě vyhrožoval, vedla od raných 60. let k výstavbě vojenské ostrahy vzdušného prostoru ve formě radaru. Plně funkční však byl až od srpna 1968. Viz THEURETSBACHER, Wilhelm – URRISK, Rudolf M.: *Ich gelobe… Ein Heer zwischen politischen und militärischen Blöcken*. Wien, A. F. Koska 2005, s. 186n.

34 *ÖStA – AdR*, AA, 324.404-Pol/55; viz také VARTANOV, Valerij: Die Aufgaben der Militärkommandanturen in der sowjetischen Besatzungszone Österreichs 1945–1955, in: *Die rote Armee in Österreich. Sowjetische Besatzung 1945–1955. Beiträge. Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, Sonderband 4*. Ed. Stefan Karner – Barbara Stelzl-Marx. Graz – Wien – München, Verein zur Förderung der Forschung von Folgen nach Konflikten und Kriegen 2005, s. 163–178. Viz také Ansuchen um Unterstützung bei der Überwachung der Grenze zur Tschechoslowakei von österreichischer Seite an die sowjetische Besatzungsmacht, *tamtéž*, s. 171.

35 Během okupace byly zprávy bezpečnostních ředitelství zasílány také americkým a sovětským okupačním úřadům. Viz např.: *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství pro Horní Rakousko, Mühlviertel, 30. 12. 1950, a týdenní zpráva z 19. 11. 1945. Ilegální přechody hranic byly monitorovány také okupačními mocnostmi.

36 Pro spolkové země Horní Rakousko a Burgenland nejsou srovnatelné údaje k dispozici.

především skutečnost, že se mnohé osoby dostaly na československé území omylem, protože nevěděly, kudy hranice pobíhá, a také to, že rakouské úřady mnohé nezdařené pokusy o překročení hranice do Rakouska nezaznamenaly.

Jednalo se především o osoby s rakouským, československým, východoněmeckým, polským a maďarským státním občanstvím. Nepřekvapí, že téměř všichni státní občané Rakouska a západních zemí přešli hranici směrem do Československa, v opačném směru to byli občané socialistických zemí. Podíl žen byl dosti nízký, pohyboval se mezi 3 % v roce 1960 a 14 % v roce 1962.[37] Nejvíce ilegálních přechodů hranice během sledovaného období bylo zaznamenáno v roce 1957 (101 registrovaných případů). V letech 1958 a 1959 počet dramaticky klesl (v obou letech 56) a snižoval se až do roku 1960 (34), aby v letech 1961–1962 opět stoupl (42, resp. 63). V letech 1960–1962 ilegální přechody hranice z Československa ve srovnání s přechody z Rakouska výrazně poklesly.

Ve sledovaném období bylo zaznamenáno, že hranici do Rakouska přešlo ilegálně 21 příslušníků československé Pohraniční stráže. Až na jednu výjimku zažádali všichni v Rakousku o azyl. Českoslovenští pohraničníci kromě toho překročili rakouskou státní hranici v mnoha případech neúmyslně např. při sledování uprchlíků, při lovu nebo při průzkumných aktivitách v pohraničních oblastech.[38]

Ze 197 zápisů o ilegálních přechodech hranic pro léta 1957, 1958 a první pololetí roku 1959 (včetně července) bylo u 137 osob uvedeno také datum narození. Nápadné je, že více než 60 % osob bylo ve věku do 30 let. U dvanácti osob, které byly v okamžiku neoprávněného přechodu přes hranici starší 47 let, se jedná výhradně o rakouské státní občany, sedm z nich byly ženy. Celkem je registrováno 18 žen, z toho 3 Češky a 15 Rakušanek. U nejmladších osob se jednalo o československé státní příslušníky. Čtyřem příslušníkům PS, kteří uprchli do Rakouska, bylo mezi 20 a 22 lety. Skutečnost, že hranici ilegálně překračovali hlavně mladí muži, byla zřejmě též dána smrtelným nebezpečím, které při překonávání „železné opony" hrozilo. Takové riziko bylo ochotno podstoupit jen málo lidí.

Topografie československo-rakouské státní hranice, která v dlouhých úsecích kopíruje hraniční řeky Dyji, Moravu a Dunaj, stojí za tím, že uprchlíci často překročili hranici tak, že přeplavali řeku nebo ji překonali ve člunu. Mířili přitom nejčastěji do nejbližšího okolí Mitterretzbachu a Hardeggu, jehož charakter udávala zalesněná a těžko přehledná oblast Dyje, dále to byly úseky hranice u Laa an der Thaya, Schrattenbergu a Marcheggu, kde plot z ostnatého drátu dílem probíhal velmi blíz-

37 Pokus zohlednit při výzkumu hranice genderové hledisko viz BACHER, Dieter – LESIAK, Philipp: Frauenschicksale am Eisernen Vorhang: Die tschechisch-österreichische Grenze zwischen 1948 und 1963, in: *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung 2015*, s. 113–122.

38 Viz například *ÖStA – AdR*, AA, 247.271-Pol/59, 555.673-Pol/58, 30.458-6/63, a *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 3. 1957.

ko hranice, a u Wolfsthalu, který leží přímo na Dunaji. K četným ilegálním přechodům hranice došlo také v okresu Gmünd. Jejich kumulaci bylo možné zaznamenat i na silnicích vedoucích přes hranici a na železničních tratích u stávajících nebo bývalých hraničních přechodů. Šlo o silnici 62 u Neu-Nagelbergu,[39] most Bleyleben-Brücke v Gmündu, železniční most u Marcheggu, hraniční most Gmünd–České Velenice nebo železniční trať Franz-Josef-Bahn.[40] V roce 1958 dva polští občané u Hohenau ilegálně vjeli do Rakouska ve vlaku na uhlí.[41] Především v letních měsících se turisté z rakouské strany často ocitli za zelenou hranicí neúmyslně. Rakouský tisk opakovaně vyzýval, aby se lidé vystříhali pohybu přímo u „železné opony".[42]

Pokud byl na rakouské straně zadržen někdo, kdo ilegálně přešel hranici, byl zatčen a vyslechnut rakouskými úřady. Z osob, které v letech 1957–1962 bez povolení přešli přes československo-rakouskou hranici do Rakouska, jich 75 % zažádalo o politický azyl. Ostatní byli – dílem na vlastní přání – vydáni zpět do Československa nebo směli v ojedinělých případech odcestovat do jiné země.

Rakušané, kteří bez povolení překročili hranici, byli před repatriací vždy vyslechnuti Pohraniční stráží. Mnozí byli vydáni zpět ještě téhož dne, někteří až po několika dnech nebo měsících vazby v Československu.[43] Někteří uváděli, že hranici překročili neúmyslně z neznalosti jejího průběhu. Rakouští úředníci u některých z nich připojovali poznámku o jejich aktuálním stavu, například „pod vlivem alkoholu", „duševní pomatení" či „duševní choroba".[44] Někteří rakouští občané však takové štěstí neměli a příslušníci československé Pohraniční stráže je zastřelili.[45]

---

39 K překročení hranice u Neu-Nagelbergu viz *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska ze 7. 2. 1961. Silnice 62 probíhala zčásti bezprostředně po hranici mezi městy Breitensee a Neu-Nagelberg.

40 Viz ilegální překročení hranice rakouskými občany v letech 1957 a 1958 po mostu Bleyleben-Brücke, in: *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zprávy bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska ze 4. 4. 1957 a 5. 2. 1958, po hraničním mostu železniční trasy Gmünd–České Velenice, in: *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 6. 1957, a po trati železnice Franz-Josef-Bahn, in: *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 10. 1961.

41 *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 12. 1958.

42 Viz např. Achtung vor illegalem Grenzübertritt, in: *Österreichische Volksstimme*, 3. 7. 1956, též *ÖStA – AdR*, BMI, 107.815-2/56, nebo doporučení ředitele bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska, podnícené opakovaným narušením hranice z rakouské strany, aby bylo uveřejněno varování v tisku a rozhlase, které by narušení mohlo eliminovat nebo jim zabránit. *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 3. 6. 1960.

43 Viz např.: *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zpráva bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 6. 1959, či *ÖStA – AdR*, AA, 554.607-Pol/58.

44 V roce 1958 překročila hranici do Československa u Neu-Nagelbergu Rakušanka, která byla údajně duševně chorá. V roce 1959 byl rakouským úřadům u Drasenhofenu předán „duševně narušený" muž, údajný rakouský občan. *ÖStA – AdR*, BMI, GÖS – Berichte, zprávy bezpečnostního ředitelství Dolního Rakouska z 5. 3. 1957, 5. 6. 1959 a 5. 10. 1961.

45 Viz např. osudy dvou zabitých Rakušanů v roce 1956 – rybáře, který byl zastřelen na Dyji, a školníka, kterého u Mitterretzbachu smrtelně postřelili do břicha. LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: *Tod am „Eisernen Vorhang"*, s. 49, a *ÖStA – AdR*, BMI, 107.815-2/56. Ke smrti agenta „Alberta" viz KARNER, Stefan: *Halt!*, s. 139–150, a *ÖStA – AdR*, BMI, 48.817-2A/59.

Závěr

Již z první analýzy relevantních rakouských archiválií vyplývá, že navzdory uzavření hranice do Rakouska ze strany Československa a navzdory varováním před „hradbou smrti" se ještě na konci padesátých a na začátku šedesátých let v okolí hranice zdržovala, nebo dokonce „železnou oponu" překročila řada osob, kterým byl vstup pod pohrůžkou ohrožení života zakázán. Na obou stranách tyto pohyby i celou oblast přísně sledovaly úřady ostrahy hranic a také zpravodajské služby. Výzkum dosud téměř ignoroval skutečnost, že rakouská státní policie velice přesně monitorovala činnost československých výzvědných služeb. Bedlivé sledování velmi úzké demarkační linie mezi neutrálním Rakouskem a socialistickým Československem je nutné zasadit do kontextu dlouhodobějších československo-rakouských vztahů a vidět v souvislosti s politickými událostmi ve střední Evropě. Vývoj „železné opony" může totiž posloužit jako indikátor, jako seismograf pro politické a vojenské záchvěvy studené války.

(Z němčiny přeložila Nikola Mizerová)

Život na československých hranicích
v letech 1945–1989 ve výuce a ve filmu

Dějepis na hranici

Kamil Činátl

K čemu potřebujeme historii? Kde se s ní setkáváme? K čemu nám historické znalosti vlastně jsou? K čemu a jak je používáme? Tyto otázky mohou znít banálně, ale odpovědi na ně nejsou vůbec jednoduché. Souvisejí totiž s rámcovými představami a epistemologickými pojmy, které určují, jak o historii uvažujeme. Otázky jsou to natolik základní, že si je často ani neklademe, ale automaticky předpokládáme, že jsou již dávno zodpovězené. Řeklo by se: historie je prostě tradiční součástí kulturní výbavy jedince. Učíme se ji především ve škole. Předané historické znalosti nás poučují o tom, kým jsme a kým máme být. Z historie si nejčastěji vyprávíme české dějiny, neboť se týkají naší národní identity.

V této didaktické případové studii se zaměřím na problematiku hranice v české kulturní paměti[1] a pokusím se reflektovat výše dotčené obecné otázky po smyslu historie. Právě široce srozumitelné místo paměti[2], jako jsou české hranice, představuje vhodný a relativně přehledný rámec pro takové zamyšlení nad cíli a smyslem dějepisného vzdělávání. Může nám totiž poskytnout řadu konkrétních dokladů, jak historii vidíme, ilustrativních příkladů, jak ji užíváme a k čemu nám v sociální praxi slouží. Předpokládám, že tento průhled do žité historické kultury může vést ke kritické reflexi a případné revizi výše dotčených představ.

Rád bych na úvod ilustroval, nakolik je hranice živým tématem současné historické popkultury. V dějepisném slova smyslu se o hranicích rozhodně nemluví jen na hodinách dějepisu, ale daleko častěji i jinde. Pohraničí představuje atraktivní téma hned v několika kontextech – v oblasti turistiky, vystavování historie v muzeích a v souvislosti s tzv. reenactmentem. Hranice obecně jsou turisticky zajímavým pro-

1 S pojmem kulturní paměti pracuji v návaznosti na práce Jana Assmanna. ASSMANN, Jan: *Kultura a paměť.* Praha, Prostor 2001.

2 Význam prostoru a míst pro utváření kolektivně sdílené paměti zdůrazňoval již zakladatel paměťových studií, francouzský sociolog Maurice Halbwachs. Pojem „místo paměti" vychází ze stejnojmenné edice, kterou v 80. letech připravil francouzský historik Pierre Nora. NORA, Pierre (ed.): *Les lieux de memóire*, Paris, Gallimard 1984. V případě této didaktické studie považuji za vhodné provázat tento již tradiční koncept s pojetím kulturních prostorových rámců vzpomínání, který rozpracovala Aleida Assmannová. ASSMANN, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses.* München, Ch. Beck 2006.

storem a v českém případě navíc nabízejí širokou škálu vyžití. Cykloturisté mohou ocenit asfaltové silničky a nedotčenou přírodu v někdejším hraničním pásmu socialistického Československa. Lákavá je též estetika ruin a melancholického zanikání, mnozí turisté vyhledávají v pohraničí stopy nuceně vysídlených českých Němců. Další silnou praxi konečně představuje pevnostní turistika, která sleduje linii pohraničního opevnění z doby před mnichovskou krizí v roce 1938. Z široce rozšířené praxe turismu nám vystupují tři silná a živá historická témata, která bezprostředně souvisejí s prostorem hranice: komunistická „železná opona", poválečné vysídlení Němců a „osudný" rok 1938.

Z výše uvedeného vyplývá, že se s historií nesetkáváme jen ve školních lavicích, ale často ji konzumujeme pro zábavu a prožitek jako turisté. Vedle turismu jsem zmínil i další oblíbené aktivity, které též mají masovou základnu – pohraniční muzea a reenactment. Je potřeba si uvědomit, že vystavování historie na hranicích ilustruje jinou sociální praxi než turismus. V pohraničí vzniklo od devadesátých let množství občanských spolků, které se s nadšením pustily do údržby a opravování objektů československého pohraničního opevnění. Z mnoha těchto bunkrů či pevností se stala muzea. Spontánně a zdola, mnohdy nezávisle na státní podpoře, vznikají paměťové instituce, na jejichž provozu se podílejí nadšenci. Zatímco turista si historii jen užívá, takovýto nadšenec ji aktivně spoluvytváří. Na muzejní aktivity spojené s péčí o pohraniční opevnění navazují další vzpomínkové praktiky, které můžeme charakterizovat jako reenactment: různé bojové ukázky v autentickém prostředí. Členové klubů vojenské historie se převlékají za vojáky a před zraky početných diváků inscenují spektakulární podívanou. Obdobných akcí se každoročně odehrává velké množství, některé z nich jsou natolik vyhlášené a oblíbené (např. Cihelna[3]), že se jich účastní až desítky tisíc lidí.

Prostor hranice hraje v české historické kultuře významnou roli a představuje jedno z míst paměti, v němž se protínají kontroverzní témata moderní české historie (Mnichov 1938, nucené vysídlení a státní socialismus). Pro didaktiku dějepisu je takové zjištění důležité. Zaměříme-li ve výuce pozornost na živá ohniska historické kultury, můžeme výrazně zefektivnit proces dějepisného vzdělávání. Pokud žákům zprostředkujeme historii, která je součástí sociální praxe, je otevřená diskusi a přítomná ve veřejném prostoru, pak jim zároveň nabízíme příležitost přemýšlet o základních otázkách zmíněných v úvodu. K čemu je lidem historie a proč bychom ji měli znát? Odpovědi na tyto otázky mají význam pro motivaci žáků: srozumitelně argumentovaný smysl dějepisného vzdělání je důležitým předpokladem jejich zájmu o výuku.

3 http://www.akcecihelna.com [1. 3. 2017].

Didaktický zájem o hranici souvisí též s výše dotčenými aktivitami, které naznačují, že se historie konzumuje a vytváří i jinde než ve škole. Mládež si totiž osvojuje představy o dějinách prostřednictvím popkultury, tedy do značné míry nezávisle na hodinách dějepisu. Orientace na reprodukci faktografie a jednosměrné pojetí výuky jako předávání znalostí (frontální výklad) tuto nespojitost mezi vzděláváním ve škole a popkulturní konzumací historie jen posilují. Pokud se učitel pokusí výuku propojit s živým místem paměti, pak může povzbudit zájem žáků o školní dějepis.

Nyní se pokusím rozvrhnout metodické postupy, které nás přiblíží ke školní praxi a doloží, jak může orientace na symbolická místa paměti přispět k zefektivnění výuky. Zdůrazňuji, že zde nevytvářím ucelenou metodiku k přímému použití ve škole. Tato didaktická případová studie má širší cíle. Prostor hranice zde slouží jako exemplární případ pro reflexi obecnějších metodologických problémů dějepisného vzdělávání a historické kultury. Z toho důvodu budou některé metodické postupy jen stručně naznačeny. Zároveň bych rád předeslal, že konkrétní řešení obecnějších didaktických problémů mohou být variabilní. Jinými slovy, dovedu si představit, že k naplnění určitého vzdělávacího cíle lépe poslouží i jiné prameny a jiné badatelské otázky. Jako důležitější než do detailu rozpracované metodické postupy, jež ostatně mohou ovlivnit podmínky konkrétní školy (region, odborné zaměření střední školy, zájem učitele, etnická či genderová skladba třídy aj.), se mi jeví obecné principy práce s místem kulturní paměti, jaké v českém případě představuje právě hranice a pohraničí.

Pro efektivní výuku je důležitý vztah učební látky k současnosti. Taková aktualizace historie nemá podobu nějakého hodnotícího soudu, spíše ilustruje přítomnost dějepisného tématu ve veřejném prostoru. Aktualizujeme, když žákům ukazujeme nejen samotnou minulost, ale též to, jak se na ni vzpomíná. Vztah k současnosti posilujeme, když záměrně volíme takovou perspektivu, s níž se současní žáci budou schopni snáze ztotožnit. Oba tyto přístupy vhodně propojuje scéna z populárního filmu *Obecná škola* (1991, režie Jan Svěrák), která zachycuje učitele Igora Hnízda (Jan Tříska) a jeho žáky, jak navštěvují pohraniční pevnosti. Ukázka představuje krátký, ale srozumitelný příběh, který propojuje téma hranice s kontextem školy. Postupujeme od blízkého k vzdálenému, neboť žákům přibližujeme relativně vzdálenou minulost prostřednictvím známého filmu. Dalo by se říci, že scéna zachycuje hodinu dějepisu. Igor Hnízdo vysvětluje význam pevností a vypráví český příběh války (my jsme zbudovali pevnosti na naší ohrožené hranici). Do diskuse o roce 1938, kterou iniciuje řidič autobusu Pepík (Pavel Brukner) komentářem „*Měli jsme se bránit*“, se zapojuje též otec hlavního hrdiny, pan Souček (Zdeněk Svěrák). Složitý vztah české společnosti k otázce obrany v roce 1938 je zasazen do sociálního kontextu, který je žákům důvěrně známý, a lze tak předpokládat, že mu snáze porozumí.[4]

Krátká filmová ukázka aktualizuje a přibližuje téma hranice, slouží jako vstupní expozice dějepisné látky. Prostřednictvím blízké perspektivy a známého sociálního prostředí se pokoušíme žákům ukázat historii jako problém otevřený k řešení. Dějepisnou látku prezentujeme jako živou minulost, jež má vztah k aktuální přítomnosti (o hranicích se v současnosti diskutuje kupříkladu v souvislosti s tzv. migrační krizí a s příchodem uprchlíků do Evropy; vzpomínka na uzavřenou hranici před rokem 1989 je přítomna v rodinné paměti). Zároveň při výběru tématu přihlížíme k tomu, nakolik jsou topos a historická sémantika hranice přítomny v každodenní sociální praxi (turistika, vystavování dějin, reenactment, filmová populární kultura). V této fázi je vhodné zapojit zkušenosti žáků, což lze snadno provést kupříkladu dotazem, zda někdy navštívili nějakou pohraniční pevnost či bunkr.

Sami sobě můžeme položit reflexivní otázku, nakolik se ztotožňujeme s přístupem učitele zachyceným ve filmové ukázce. Igor Hnízdo heroizuje pevnosti (byly dobře promyšlené a pevné, nešly zničit), klade důraz na afektivní prožitek a hodnoty, sám se převléká do uniformy a staví do role vzoru hodného následování („*Chci, aby měli příklad*."). Historie se v jeho podání silně propojuje s národní identitou: hranice vymezuje „my" versus „oni". Setkání s Igorem Hnízdem nás může podnítit k reflexi alternativních cílů dějepisného vzdělávání. Inspirativní v tomto ohledu může být již perspektiva, z níž jsou Hnízdův styl výuky a jeho osobnost nahlíženy ve filmu. Ta sice nepostrádá jistou nostalgii po starých zlatých časech, ale zároveň je distanční a ironická. Charismatický učitel je ve scéně u pohraniční pevnosti konfrontován s kritickými komentáři pana Součka a musí přiznat, že si vymýšlí. Jeho rétorické hrdinství neobstojí tváří v tvář nalezené pancéřové pěsti, kterou překvapivě neodpálí voják Hnízdo, ale civilní Souček. I další epizody z filmu odhalují dvojznačnou povahu učitele. Dějepisné vzdělávání je zde sice efektivní, ale též manipulativní. Modelový učitel Hnízdo předává historii jako uzavřený a emotivně působivý příběh, jak ilustruje též známá filmová scéna s výukou o Janu Husovi. Moderní konstruktivistická pedagogika naopak zdůrazňuje aktivní podíl žáků na utváření významu historie.

Je čas osvětlit pozici a možné didaktické cíle, které s tématem hranice v této případové studii spojuji. Ukázali jsme si, že hranice funguje jako živé ohnisko kulturní paměti a že je zapojena do sociální praxe. Díky tomu můžeme žákům zprostředkovat informace o tom, k čemu historie slouží a jakou společenskou funkci plní. Jako vhodný metodologický přístup využijeme problémově (problem based lear-

4 Ve vztahu k dalším historickým kontextům hranice, jako je její uzavření v době státního socialismu, lze jako obdobnou aktualizaci využít film *Občanský průkaz* (2010, režie Ondřej Trojan). Snímek zachycuje pohledem dospívajícího chlapce neúspěšný pokus rodiny o emigraci z normalizačního Československa. Při přísné kontrole na přechodu státní hranice se ukáže, že rodina nejede jen na dovolenou k moři, ale že se chystá opustit republiku natrvalo. Porozumění složité situaci, v níž se promítají motivace různých aktérů, a dobovému historickému kontextu žákům usnadní perspektiva dítěte a důvěrně známý sociální rámec rodiny.

ning) a badatelsky (inquiry based learning) orientovanou výuku.[5] Pro tento přístup k historickému vzdělávání, který vychází z angloamerické pedagogické teorie a didaktiky dějepisu, je klíčová vstupní poznávací nejistota, jež podněcuje problémová tázání. Následuje tvořivá fáze zaměřená na práci s didakticky upravenými prameny. Historické vědění se v tomto pojetí nepředává jednosměrně (od učitele k žákovi), ale vytváří se kooperativně. Žáci s pomocí učitele pátrají v historických pramenech, aby nalezli možné odpovědi na otázky, které historický problém generuje. Angloamerická didaktika tento cíl obecně charakterizuje jako rozvoj historické gramotnosti žáků.[6]

Z ukázky ze známého filmu *Obecná škola*, jež nám posloužila jako vstupní motivační expozice, mohou vyplynout i první otázky. Samotná scéna u pohraniční pevnosti zachycuje diskusi nad historií: Měli, či neměli jsme se v roce 1938 bránit? Další nejasnosti vzbuzuje rozhovor otce Součka a učitele Hnízda: K čemu má sloužit smyšlený příběh o hrdinovi odboje? Konečně můžeme zaměřit pozornost na sociální kontext celé situace: Proč žáci v rámci školního výletu navštěvují pohraniční pevnosti? Komplex těchto otázek přibližuje žákům význam hranice jako místa paměti pro českou společnost. S pomocí učitele si mohou uvědomit, k čemu příběhy o obraně hranic slouží, jak vypovídají o národní povaze Čechů a utvářejí obraz těch druhých.

Problémově a badatelsky orientovaná výuka, která se zaměřuje na podporu historické gramotnosti žáků, předpokládá práci s prameny. Žáci nepřijímají pasivně příběhy vytvořené historiky, ale učí se, jak kriticky pracovat se zdroji. Základní posun od tradiční výuky, jež se zaměřuje na jednosměrné předávání znalostí a jejich reprodukci, spočívá v tom, že žáci pracují podobně jako historici. Do problémově a badatelsky orientované výuky se ve zjednodušené podobě promítají metody, jež se užívají při historiografickém výzkumu.[7] V této souvislosti je důležité, aby učitel jasně vymezil badatelskou otázku. Ideálně by měla vyjít z dotazů, které položí sami žáci, může být ale též zadána shora. V počáteční fázi výuky je vhodné klást jednoduché otázky, které se zaměřují na analýzu pramenů. Modelově si můžeme představit otázku: Jak se měnily české hranice v průběhu 20. století? Žáci mohou pracovat s učebnicí, pokud v nich učitel nalezne vhodné materiály, případně s dějepisným atlasem. Jako zdroj pramenů (dobových map) lze využít též internet. Učitel si může sestavit jednoduchý pracovní list, v němž mohou žáci porovnávat mapy českých zemí v rámci Rakousko-uherské monarchie, meziválečné Československé republiky, Protektorátu Čechy a Morava, poválečného Československa a současné České republiky. Žáci

5 ARENDS, Richard I.: *Learning to Teach*. New York, McGraw-Hill. 2012, s. 322–357 a 394–427.
6 NOKES, Jeffery D.: *Building Students' Historical Literacies: Learning to Read and Reason with Historical Texts and Evidence*. New York, Routledge 2012.
7 SEIXAS, Peter – MORTON, Tom: *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto, Nelson Education 2013, s. 7.

mají za úkol zaznamenat změny hranic a zanést je na časovou osu. Snažíme se vybírat mapy, jejichž grafické zpracování se liší, abychom zvýraznili různé typy map a dotkli se tak vícero kontextů. Soubor map ukazuje poměrně zásadní a navíc časté změny. Lze předpokládat, že to může žáky poněkud překvapit, a především nasměrovat k dalším otázkám po příčinách těchto změn. Mapy v návaznosti na ně vyžadují historickou kontextualizaci: Proč se republika v roce 1938 tak zmenšila? Proč byla k ČSR v roce 1918 připojena Podkarpatská Rus a po válce, v roce 1945, zase odtržena? Proč se po roce 1989 rozpadlo Československo? Když žáci shrnují popisné závěry z analýzy pramenů, učitel podněcuje právě tento typ otázek, aby na ně mohl navázat výkladem, případně aktivizoval již osvojené dějepisné znalosti. Obdobný typ práce, jak potvrzují výzkumy v zahraničí, výrazně posiluje udržitelnost znalostí.[8]

Mapy mohou v kontextu vzdělávání sloužit nejen pro systemizaci dějepisné látky ve smyslu prostorové orientace, ale též jako vizualizace složitějších konceptů. Jejich využití zde necílí jen k tradičnímu posílení udržitelnosti znalostí. Mapy jsou pro navržené cíle případové didaktické studie o hranici ideální pramen, protože umožňují i navazující práci s komplexnější pojmovou strukturou (ze zeměpisné mapy se stává myšlenková mapa). Primárně geografickou sémantiku můžeme snadno rozšířit o historické významy, když mapu dobově kontextualizujeme. Vytváříme tak vizuálně atraktivní chronologickou osu, jež schematizuje znalosti žáků o proměnách české hranice ve 20. století. Pomocí šipek, které zaměřují hranici z různých směrů (zvnějšku a zevnitř českých zemí), vizualizujeme pojem perspektivy, který je pro rozvoj historické gramotnosti důležitý, ale jeho osvojení je jinak náročné.

Po práci s mapami, jejímž prostřednictvím jsme zapojili nezbytné znalosti o historických událostech spojených s proměnami hranice, můžeme posunout reflexi dále směrem k náročnějším pojmům. Jelikož nás zajímá, jak a k čemu se historie ve společnosti užívá, zaměříme se na vztah dějin a národní identity. Česká hranice jako místo paměti představuje vhodný rámec pro takovou reflexi, neboť produkuje dichotomické obrazy nás a těch druhých za hranicí. K tomuto didaktickému cíli nasměrujeme žáky další badatelskou otázkou zaměřenou do pramenů. Modelově jsem vybral dvě ukázky o hranici z textů, které formovaly kulturní paměť moderní české společnosti (Palackého *Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě* a Jiráskovy *Staré pověsti české*) a doplnil je ještě jedním starším zdrojem, který ilustruje pojetí hranice ve středověku (*Kosmova kronika česká*). Otázka by mohla znít následovně: Jak hranice vymezují národní prostor vlasti? S vybranými textovými prameny (úvody z Kosmovy kroniky, z Palackého Dějin a charakteristika Chodů z povídky Boží soud z Jiráskových Pověstí) mohou žáci pracovat ve dvojicích či v menších skupinách, aby měli

8 VANSLEDRIGHT, Bruce A.: *The challenge of rethinking history education: On practices, theories, and policy.* New York, Routledge 2010, s. 5–20.

možnost při pátrání kooperovat. V textu si barevně označují pasáže, které souvisejí s pojmem hranice a utvářejí představu země jako vlasti českého národa.

Pramen 1 – Kosmas: Kronika česká (dokončena 1125)

Zatím však, než přijdeme k počátku vypravování dějin, pokusíme se stručně vylíčiti polohu naší země české a odkud dostala jméno.

Podle učení geometrů se dělí povrch zemský na dvě polovice, z nichž jednu zaujímá pod svým jménem Asie, druhou Evropa s Afrikou. V Evropě leží Germanie a v jejích končinách směrem k severní straně daleko široko se rozkládá kraj, kolem dokola obklíčený horami, jež se podivuhodným způsobem táhnou po obvodu celé země, že se na pohled zdá, jakoby jedno souvislé pohoří celou tu zemi obklopovalo a chránilo. Povrch této země tenkrát zaujímaly širé lesní pustiny, bez lidského obyvatele, zněly však halasně bzukotem rojů včel a zpěvem rozličného ptactva. Zvěře bylo ve hvozdech bez počtu jako písku v moři nebo jako hvězd na nebi a nikým neplašena těkala cestou necestou; houfům dobytka sotva stačila země. Se stády soumarů sotva se mohlo měřiti i množství kobylek, co jich v létě po polích skáče. Vody tam byly čisťounké a k lidskému užívání zdravé, rovněž i ryby chutné a výživné. Je to divná věc a lze z ní uvážiti, jak vysoko se vypíná tato země: nevtéká do ní žádná cizí řeka, nýbrž všechny tok malé i velké, pojaty arci do větší řeky, jež slove Labe, tekou až do Severního moře. A poněvadž tato země za těch časů ležela nedotčena rádlem a do té doby do ní ještě nevešel člověk, který by se jí byl dotekl, uznávám za vhodnějšího o její úrodnosti či neúrodnosti pomlčeti než říci něco nezaručeného.

[…]

Tehdy starosta, jehož ostatní jako pána provázeli, mezi jiným takto promluvil ke své družině: „Přátelé, kteří jste nejednou snášeli se mnou těžké trudy cesty po neschůdných lesích, zastavte se a obětujte oběť příjemnou svým bůžkům, jejichž zázračnou mocí jste konečně přišli do této vlasti, kdysi osudem vám předurčené. To jest ona, to jest ona země, kterou jsem vám – jak pamatuji – častokrát sliboval, země nikomu nepoddaná, zvěře a ptactva plná, sladkým medem a mlékem vlhnoucí, a jak sami pozorujete podnebím k obývání příjemná.“[9]

Pramen 2 – František Palacký: Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě (první vydání 1848)

Historické divadlo národu našeho, země česká, prostírá se u prostřed pevniny Europejské asi po tisíci mílích čtvercových. Popatříce na obraz její na mapě, uhlédáme podobu nepravidelného čtverohranu, jehožto hrany právě k severu a jihu, k východu i západu čelí. Na pokraji svém odevšad obklíčena jest pohořími.

9 *Kosmova kronika česká*. Úprava Jaroslav Šváb. Praha, Melantrich 1950, s. 15n.

[…]

Jsou tedy Čechy již přírodou samou ohraničeny a věncem hor co hradbami přirozenými otočeny. S těchto hradeb pokrajních vinou se do země rozličná odhoří a protihoří.

[…]

Příroda sama, ukončivši a uzpůsobivši Čechy co zvláštní celek, předustanovila tím hlavní ráz historie české. Neb ačkoli my toho jistiti nechceme, že by národové vůbec tělesnou a mravní povahu svou brali ze způsoby, polohy a povětrnosti zemí těch, ve kterých přebývají, přece také zapírati nemůžeme, ano najevě jest, že příležitosti, pohody a nehody, jež země každá z přirození svého naskytuje, mocně působí v rozvíjení se a ve směru života národního. I země česká národům, jenž ji osaditi měli, dle rozdílné povahy jejich rozdílně hověla. Národ ve válkách podnikavý mohl odsud, co s přirozené hradby, všecky sousedy sobě podmaniti a jim panovati.[10]

Pramen 3 – Alois Jirásek: Staré pověsti české (první vydání 1894)

Chodové, staročeští hraničáři, chodili po hranicích a dbali, aby sousedé Němci hranic neztenčovali, hvozd český bez práva nemýtili, v něm nelovili a vůbec aby se v něm pychu nedopouštěli. V čas nepřátelských vpádů hájili těch stezek a cest, překopávali je, sruby při nich stavěli a záseky dělali a bojovali ve všech těch bojích a bitvách, které kdy v jejich okresu a okolí byly svedeny.[11]

Žáci pátrají v pramenech po informacích, které by jim pomohly zodpovědět otázku, jak se popis hranice odráží v pojetí národní vlasti. Již pouhý výčet motivů, které souvisejí s prostorem českých zemí, jim poskytuje řadu podnětů, jak tuto otázku řešit. Kronikář Kosmas zmiňuje pohoří, která obklopují Čechy a ochraňují je. Jeho pojetí zaslíbené země, které navazuje na starozákonní předlohu, jen posiluje význam této „podivuhodné hranice", která je dána od Boha. Země byla před příchodem Čechů pustá a prázdná, což zakládá vztah výlučnosti mezi příchozími a jim zaslíbeným místem.

František Palacký na středověkého kronikáře v mnoha ohledech navazuje a potvrzuje charakteristiky hranice, jež po Kosmovi přejali mnozí jeho následovníci. Do popředí vystupuje příroda, jež určila Čechy jako zvláštní celek. Hranice je charakterizována jako přirozená – daná od přírody. Pro jedny mohly být Čechy, obehnané pohraniční hradbou hor, východiskem k nadvládě, jiní je naopak mohli využít naopak k mírumilovné práci a k obraně.

10 PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Praha, B. Kočí 1908, s. 5n.
11 JIRÁSEK, Alois: *Staré pověsti české*. Praha, Ottovo nakladatelství 2008, s. 258.

Alois Jirásek ukazuje na příběhu Chodů dynamický charakter české hranice, která je neustále ohrožována nepřátelskými vpády zvenčí. V textu se objevuje postava těch druhých – Němců, kteří jsou za hranicí a vůči nimž se negativně vymezuje identita ohrožené národní společnosti, jež je nucena se bránit.

Zjištěné informace by měly žáky vést k poznávací nejistotě a k pochybnostem o samozřejmosti symbolických významů, jež si česká kultura s vymezením vlasti spojuje. Představme si to jako otázky typu: Skutečně je česká hranice taková, jak ji Kosmas, Palacký a Jirásek popisují? Tato kognitivní disonance tvoří důležitý předpoklad problémově a badatelsky orientované výuky. Učitel může vhodnou kompozicí pramenů podnítit tento proces, který vede ke kritické reflexi a kladení otázek.

Na začátku této didaktické případové studie byla řeč o mapách, které ilustrovaly proměny hranic českých zemí v průběhu 20. století. Ty můžeme využít (pro posílení poznávací nejistoty) i nyní. Tentokrát ovšem naznačují odlišná pojetí hranice. Můžeme využít mapy, které zachycují proměny národnostního složení českých zemí, sledují jazykové hranice či dynamické proměny států v meziválečném období. Žáci si uvědomují, že mohou existovat i jiné než historicky dané hranice. To u nich může podnítit otázky po legitimitě argumentů, jež v případě menšin stavěly historické právo na hranici proti právu na národní sebeurčení a při vzniku ČSR vedly k odmítnutí nároků sudetských Němců na autonomii.

Mapa nám může posloužit též k modelování perspektivy zvnějšku hranice. Pokud využijeme mapy Čech a Moravy z obrazové publikace *Verfall und Zerstörung der sudetendeutschen Heimatlandschaft seit 1945*[12], kterou roku 1966 zpracoval Sudetoněmecký archiv v Mnichově, pak obohacujeme dosavadní řadu pramenů o výrazně odlišnou perspektivu. Při pohledu do mapy, která zachycuje zničené a zmizelé obce, si žáci uvědomí, že se zde do českých zemí nahlíží odjinud – z perspektivy vysídleného obyvatelstva. Pomocí mapy tak můžeme modelovat multiperspektivní poznávací situaci, kterou lze vizuálně dobře a pro žáky srozumitelně vyjádřit právě prostřednictvím hranice: šipka zvnějšku označuje pohled německý, šipka zvnitřku pohled český. Moderní didaktika dějepisu považuje pluralitu perspektiv za jeden z klíčových principů historického vzdělávání.[13] Povědomí o jiném možném pohledu na historické události posiluje kritické myšlení žáků, schopnost distance od jednoho velkého vyprávění a toleranci k druhým.[14]

Odlišný pohled na hranici můžeme modelovat také prostřednictvím symbolických významů, jež se ustálily u jiných národů. Výrazně jiné pojetí hranice nalezneme

12 *Verfall und Zerstörung der sudetendeutschen Heimatlandschaft seit 1945: Sudetendeutsches Bilder-Weissbuch*. München, Fides Verlagsgesellschaft 1966.

13 SEIXAS, Peter – MORTON, Tom: *The Big Six Historical Thinking Concepts*. Toronto, Nelson Education 2013, s. 136–167.

14 STRADLING, Robert: *Multiperspektivita ve vyučování dějepisu. Příručka pro učitele*. Praha, MŠMT 2004.

kupříkladu v USA. Žákům je můžeme efektivně přiblížit též prostřednictvím jiných ikonických pramenů, než jsou mapy. Jako takový pramen lze využít třeba obrazy, jež mají kanonickou pozici kulturní paměti. Americké pojetí hranice můžeme ilustrovat kupříkladu na obrazu Johna Gasta *Americký pokrok* (1872). Učitel samozřejmě musí výjev zasadit do kontextu, aby žákům usnadnil analýzu. Měl by osvětlit, že ženská postava na obraze představuje americkou Columbii, symbolizující Spojené státy americké. Jedná se o alegorii civilizace a pokroku, kterou s sebou na západ přinášejí kolonisté. Obraz odráží dobové přesvědčení o tom, že Amerika byla ke kolonizaci osudově předurčena (pojem Manifest Destiny).[15] Případně může krátce představit pojetí hranice v americké národně orientované historiografii, konkrétně koncept pohyblivé hranice historika Fredericka Jacksona Turnera (z roku 1893), podle nějž byla americká společnost utvářena právě posouváním západní hranice.[16] Po této kontextualizaci dostanou žáci úkol, aby hledali odlišnosti v pojetí české a americké hranice. Lze předpokládat, že postřehnou přítomnost indiánů na obraze Johna Gasta a též si povšimnou, že je americká hranice v pohybu – posouvá se na západ. Tato zjištění (zejména motiv indiánů) lze využít ke kritice koloniální politiky a nezájmu o práva původních obyvatel považovaných za divochy. Kritickou perspektivu (odjinud či zvnějšku) může učitel návazně přenést na české pojetí hranice. Představme si to jako otázky typu: Vůči komu je negativně vymezeno české pojetí hranic, koho vylučuje?

Nyní drobná rekapitulace a reflexe kroků, které jsme doposud v rámci didaktické případové studie o hranici učinili. Pro oživení jsme téma aktualizovali prostřednictvím krátké filmové ukázky a zasadili je do žákům srozumitelného sociálního kontextu. Ukázali jsme jim historii z blízké perspektivy. Návazně jsme prostřednictvím různých map sledovali historické proměny hranice českých zemí ve 20. století. Vedla nás jasně stanovená badatelská otázka. Prameny žákům ukázaly, že se hranice zásadním způsobem měnily. Podněcovali jsme otázky po příčinách těchto posunů a zasazovali je do historického kontextu. Mapy nám posloužily k zefektivnění udržitelnosti předávaných znalostí a zároveň v přeneseném užití jako myšlenkové mapy. Navázali jsme další badatelskou otázkou, která se zaměřila na vztah hranice a národního prostoru vlasti. Žáci si uvědomili kulturní podmíněnost pojetí hranice, nahlédli českou národní hranici zvnějšku. Snažili jsme se vyvolat poznávací nejistotu a podněcovat otázky, nyní navážeme dalším krokem, který posune problémová tázání a práci s prameny k otázkám zmíněným v úvodu studie.

15 GROSSMAN, James R. (eds): *The frontier in American culture*. London and Los Angeles, California University Press 1994.

16 TURNER, Frederick J.: *The significance of the frontier in American history and other Essays*. New York, Yale University Press 1998.

Jelikož nás zajímá, k čemu historie slouží v běžné sociální praxi, pokusím se při výběru pramenů zohlednit i současné přístupy k historickým tématům, jež souvisejí s toposem národní hranice. V úvodu jsem vyznačil tři klíčová ohniska zájmu o hranici v dnešní historické kultuře (Mnichov 1938, nucené vysídlení a státní socialismus). Při práci s prameny tato živá témata dílem zohledním, opět však zdůrazňuji, že můj výběr je pouze ilustrativní. Navržený postup problémově a badatelsky orientované výuky o hranicích lze na úrovni konkrétní pramenů a metodických postupů variovat. Právě u společensky živých témat mají žáci příležitost si uvědomit, že význam historie není dán předem, ale že se utváří v dynamickém vztahu mezi minulostí, kterou zastupují dobové prameny, a přítomností, ze které do dějin nahlížíme. Z toho důvodu je efektivní sestavit kompozici pramenů tak, aby odrážela toto napětí mezi událostmi a jejich pozdější reflexí.

Představme si tedy modelovou poznávací situaci, kdy žáky na závěr práce s tématem hranice opět rozdělíme do skupin, které pracují s jednoduchou kompozicí vizuálních pramenů. Připravíme tři sady, jednotlivé skupiny však pracují vždy jen s jednou verzí.

První kompozice se zaměřuje na téma pohraničních pevností a nabízí žákům dobový snímek pěchotního srubu K-S 14 u Králík (okres Ústí nad Orlicí) a současnou fotografii opraveného objektu, který slouží jako Muzeum čs. opevnění z let 1935–1938. Druhá kompozice se věnuje způsobu zobrazování pohraniční po nuceném vysídlení československých Němců v roce 1945. První snímek pochází z publikace *Budujeme pohraničí* z roku 1950, která zachycuje dobový optimistický pohled na dosídlení pohraničí a nijak nezpochybňuje odsun Němců.[17] Kompozici doplňuje snímek z knihy *Ztracené dějiny* z roku 1985[18], která vznikla v prostředí československého disentu a je blízká i dnešnímu přístupu k pohraničí, kdy se zdůrazňuje estetika ruin, melancholického zanikání a zároveň se problematizuje legitimita poválečného vysídlení. Poslední kompozice se týká socialistické státní hranice a obsahuje propagační snímek příslušníka Pohraniční stráže s mladíkem v chodském kroji, který pochází z přebalu knihy *Domažlicko* z roku 1978[19], jenž je doplněn současným záběrem na památník železné opony v Čížově v Podyjí. Předkládané prameny je potřeba doplnit základními informacemi, aby žáci znali jejich původ. Opět je potřeba formulovat jasnou badatelskou otázku, která určí, co mají žáci v pramenech hledat. Připomínám znovu variabilitu možných přístupů. Při praktickém využití se nabízí více možností, jak s prameny pracovat (průběh výuky ovlivňují podněty žáků z předchozí práce). Sám bych práci s prameny spojil s otázkou: Jaký vztah má k pohraničnímu opevnění / po

17 FORMAN, Zdeněk – JASNÝ, Vojtěch – KACHYŇA, Karel: *Budujeme pohraničí*. Praha, Orbis 1950.
18 JEDERMANN, František: *Ztracené dějiny*. Praha, ISE 1991.
19 CENEFELS, Jiří: *Domažlicko*. Praha, Merkur 1978.

válce vysídlenému pohraničí / uzavřené státní hranici současná společnost? Případně můžeme zdůraznit paměťový rozměr praktik dokumentovaných fotografiemi a ptát se: Na co a proč na hranici či v pohraničí vzpomínáme?

Jaké výsledky můžeme očekávat? Jakých ideálních cílů chceme v rámci takto koncipované výuky dosáhnout? Je potřeba předeslat, že nejsou žádné předem jasně stanovené výstupy, ve vztahu k nimž bychom mohli posoudit, zda žáci pracovali dobře, či špatně. Cílem je samotný proces analýzy, interpretace pramenů a formulování argumentů. Jde též o to, aby si mladí lidé, kteří mnohdy pochybují o smysluplnosti školního dějepisu, o jeho využitelnosti pro běžný život, uvědomili, k čemu historie ve společnosti slouží. Proto se navržené kompozice dotýkají vzpomínkových praktik: ukazují muzeum v bunkru, fotografování stop minulosti v krajině pohraničí, památník železné opony. Pokud žáci dokážou prameny informačně vytěžit a návazně formulují odpovědi na badatelskou otázku, na co a proč na hranici vzpomínáme, pak se podařilo tyto cíle naplnit.

Pokusil jsem se ukázat, jak žákům zprostředkovat dějiny v dynamickém napětí mezi historickou událostí a její reflexí v současnosti. Cosi se v minulosti odehrálo a my tomu dnes přikládáme určitý význam. Historii ukazuje fotografie srubu K-S 14 z roku 1938, na kterou vážeme dějepisné znalosti žáků o mnichovské krizi a třeba též dramatický příběh četaře Arnošta Hrada, který v objektu sloužil.[20] Druhý snímek zachycuje současnou vzpomínkovou praxi v objektu, který byl dobrovolníky postupně opravován a posléze zpřístupněn jako muzeum. Tento průhled do současnosti brání žákům v tom, aby jednoduše reprodukovali působivé vyprávění o hrdinském odhodlání československých vojáků bránit republiku a o zradě spojenců. V trhlině mezi minulostí a přítomnosti se rodí otázky, na něž hledají žáci odpovědi při práci s prameny.

Vraťme se k epistemologickým otázkám z úvodu. Pokud si žáci při reflexi společenského významu hranice osvojí pojmy paměť a historie, pak to může mít pro výuku dějepisu podstatné epistemologické důsledky. Uvědomí si totiž, že se k dějinám nevztahujeme pouze jako k minulé historické události (K-S 14 v roce 1938), ale že si je též symbolicky připomínáme, že je užíváme k vyjádření vlastní historicky definované identity (opravený K-S 14 může znamenat vzpomínku na mnichovskou zradu, či symbol české vůle k obraně republiky). K epistemologickým důsledkům badatelsky a problémově orientované výuky patří též důraz na perspektivu (dějiny se jeví jinak zvnějšku a jinak zevnitř hranice) a pluralitu možných interpretací při práci s prameny. Žáci zde překonávají předsudky „selského historického rozumu", že dějiny mohou mít jen jeden přesně daný a pevný význam. Uvědomují si naopak,

20 Četař Arnošt Hrad spáchal v roce 1938 sebevraždu na protest proti rozkazu k opuštění pohraničního opevnění, jenž byl vydán po přijetí podmínek mnichovské dohody. Muzeum čs. pohraničního opevnění, které sídlí v opraveném pěchotním srubu K-S 14 „U Cihelny", pečuje o odkaz tohoto muže. Viz webové stránky muzea: http://cihelna.militaryclub.info/ [1. 3. 2017].

že historie má fluidní charakter, že význam událostí spoluurčuje perspektiva a že může koexistovat více adekvátních vysvětlení, samozřejmě pokud vycházejí z korektní práce s prameny.[21]

V úvodu stála otázka, k čemu potřebujeme historii. Pro pedagogickou praxi je důležité, aby žáci měli po ruce odpovědi. Práce s hranicí jako s živým místem paměti ukazuje, že historie hraje důležitou roli při utváření identity a že často slouží jako kontextový rámec, v němž se zdůvodňují rozličná (třeba politická) rozhodnutí. Na závěrečnou kompozici pramenů můžeme ilustrativně navázat otázkami a problémy, jejichž řešení se často odvozuje z historických zkušeností a analogií. Můžeme se kupříkladu ptát: Jaké aktuální politické otázky souvisejí s přítomností historických obrazů hranice ve veřejném prostoru? Občanský aktivismus v případě dobrovolnických muzeí pohraničního opevnění nás může směrovat k otázce, nakolik bychom měli kolektivní identitu definovat v rámci velkého národního vyprávění, které s sebou povětšinou nese negativní obraz těch druhých. Neměla by se identita artikulovat spíše na občanském základě? Vznik muzeí zdola vznáší otázku po financování paměťových institucí z veřejných peněz a míří též k povaze a zaměření státní politiky paměti. Velké téma představuje otevřenost či uzavřenost hranic. Prameny lze využít k reflexi hodnot, které rámují demokratické pojetí otevřené hranice, a k reflexi argumentů, jež mohou zdůvodnit její uzavírání. Živou politickou agendu představují postoje k imigrantům v České republice. Je zřejmé, že kulturní konstrukt historické hranice zde může mít významnou roli. Tolik pro ilustraci možných přesahů živé historie k aktuálním společenským otázkám.

Z výše dotčeného vyplývá, že český školní dějepis skutečně stojí na hranici. Není to přitom nic výlučného, neboť obdobné výzvě k proměně historického vzdělávání čelíme globálně, jak naznačují posuny v dějepisném kurikulu, k nimž v posledních desetiletích docházelo po celém světě.[22] Dějepisná výuka tradičně založená na jednosměrném předávání znalostí, jež jsou určeny k pasivní reprodukci při písemce, či na silném vyprávění, jež mobilizuje žáky k přijetí národní identity (příkladně Igor Hnízdo), je založena na modelu autoritativní historické kultury. Vědění se předává v uzavřené podobě shora dolů. Tento přístup však naráží na proměny euroamerické společnosti, které můžeme ve stručnosti ilustrovat na tom, jak obraz historie proměňují moderní technologie a nová média. Patrný je plošný příklon k historické popkultuře, jež oslabuje roli velkých národních vyprávění. Historie se konzumuje individuálně, s důrazem na autentický prožitek a zábavu.[23] V zahraničí se již po desetiletí

21 CHAPMAN, Arthur: Historical interpretations, in: DAVIES, Ian (ed.): *Debates in history teaching*. London and New York, Routledge 2010, s. 97n.

22 VANSLEDRIGHT, Bruce A.: T*he challenge of rethinking history education: On practices, theories, and policy.*

23 FISCHER, Thomas – WIRTZ, Rainer (Hgs.): *Alles authentisch. Popularisierung der Geschichte im Fernsehen*. Konstanz, UNI Konstanz 2008.

rozvíjejí koncepty „public history“ či „citizens science“, jež připouštějí podíl laiků na utváření historie a oslabují výučné právo historiků na vědění. Historické školní vzdělávání by mělo této výzvě čelit, pokud nechce ztratit vliv na to, jak a k čemu se historie ve společnosti užívá. Koncept problémově a badatelsky orientované výuky představuje pokus o proměnu dějepisného vzdělávání a o jeho přiblížení výzkumné praxi historiků. Dokážeme jako učitelé či historici překročit tuto pomyslnou hranici mezi autoritativní a participativní historickou kulturou a otevřít prostor k tomu, aby se na utváření významu historie podíleli i laici? Zběžný pohled do české historické popkultury ukazuje, že historii ve veřejném prostoru zpřítomňují především nevědecké a mimoškolní projekty. Pokud nechceme uvíznout v opuštěné pohraniční pevnosti, měli bychom změnit přístup. Problémově a badatelsky orientovaná výuka nabízí šanci, jak školní dějepis vrátit do hry.

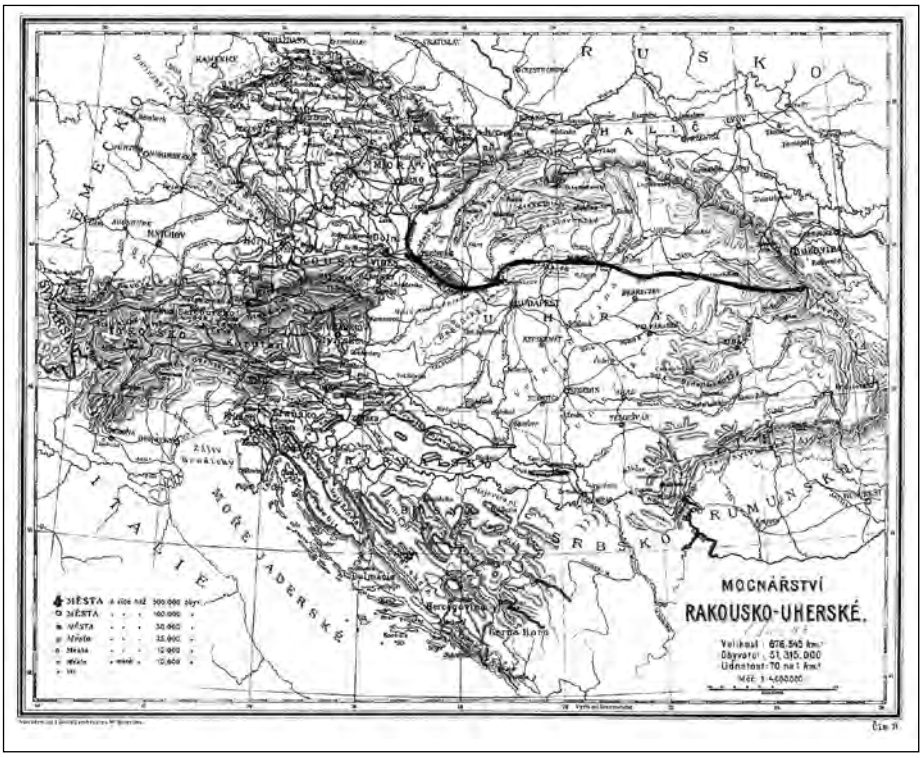

Mapa Rakouska-Uherska z doby před první světovou válkou. *(Osobní archiv autora)*

Reklamní mapa meziválečné Československé republiky od firmy Baťa z konce 30. let.
(Archiv města Ostravy, Sbírka map a plánů, inv. č. 527)

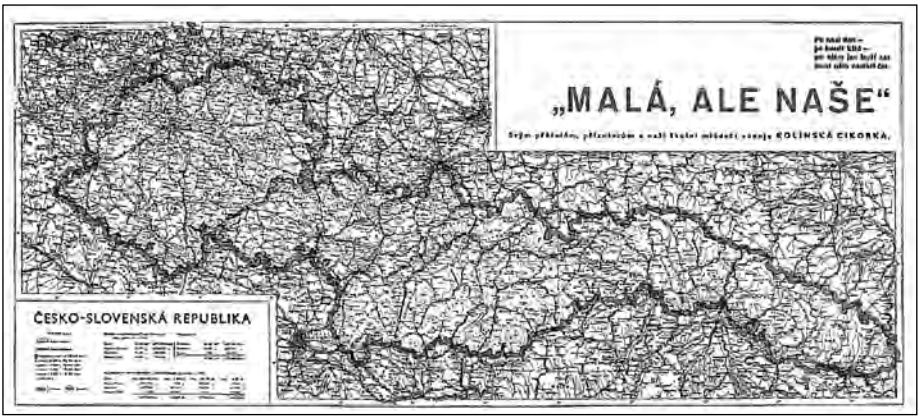

Mapa Česko-Slovenské republiky z roku 1938 zachycující situaci po mnichovské krizi.
(Archiv města Ostravy, Sbírka map a plánů, inv. č. 540)

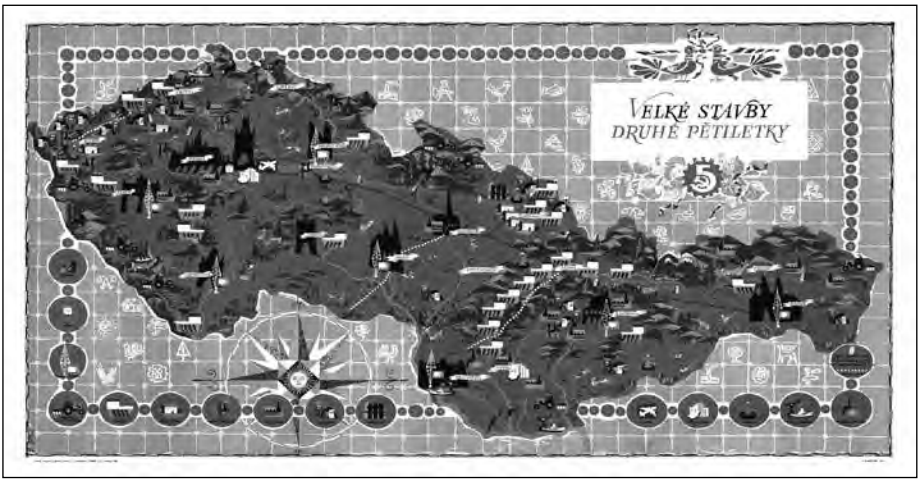

Politický plakát z roku 1939 zobrazuje připojení Sudet k Říši a hranice Protektorátu Čechy a Morava. *(Osobní archiv autora)*

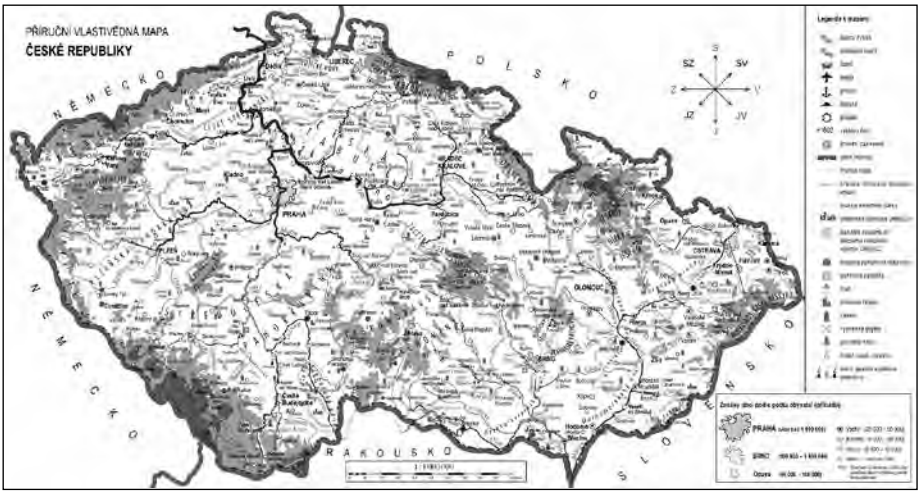

Současná školní vlastivědná mapa České republiky. *(Osobní archiv autora)*

◄ Mapa socialistického Československa z roku 1956 ohlašuje budovatelské cíle druhé pětiletky, které měly být splněny do roku 1960. *(Archiv města Ostravy, Sbírka map a plánů, inv. č. 567)*

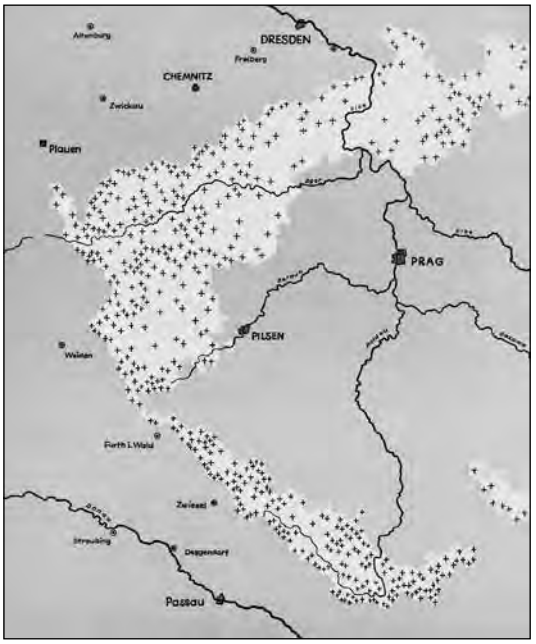

Mapa zničených a zmizelých sídel v Čechách pochází z publikace, která vznikla v prostředí někdejších vysídlenců v Mnichově. Jak mění tato mapa pohled na českou hranici? Jaký význam mohla mít hranice pro Němce, kteří byli po válce nuceně vysídleni? *(Verfall und Zerstörung der sudetendeutschen Heimatlandschaft seit 1945. Sudetendeutsches Bilder-Weissbuch. München, Fides Verlagsgesellschaft 1966, zadní předsádka)*

John Gast: *Americký pokrok*, 1872. Obraz posouvání západní hranice má kanonickou pozici v americké kulturní paměti. Odráží dobové přesvědčení o zemi předurčené ke kolonizaci. V čem se toto pojetí hranice liší od české kulturní paměti? *(https://commons.wikimedia.org/wiki/File:American_progress.JPG)*

Dobový snímek z roku 1938 zachycuje pěchotní bunkr KS-14 „U Cihelny", v němž 3. října četař Arnošt Hrad spáchal sebevraždu na protest proti vyklizení pohraničí. Nápis na objektu odráží tehdejší odhodlání bránit republiku. *(KS-14. Pevnost a člověk v zrcadle dějin. Brno, Společnost přátel československého opevnění 1999)*

Po roce 1989 dobrovolníci bunkr opravili a v roce 2002 zde bylo otevřeno Muzeum čs. opevnění z let 1935–1938. Již v roce 1994 byla na zčásti zrekonstruovaném objektu odhalena pamětní deska připomínající čin Arnošta Hrada. Projev generála Radovana Procházky dokládá, jaký význam dobrovolníci opravě bunkru přičítali: „[…] *pohled na pěchotní srub, před kterým stojíme, kdysi chloubu československého hraničního opevnění, dnes poničenou a jen na povrchu vyspravovanou připomínku zapomenuté slávy, nás nutí k úvaze o svědomí národa a o odpovědnosti vojáka za jeho mravní přežití. Je to proto, že trhliny ve svědomí jsou jako trhliny v železobetonu, zazděné materiálem, který se v prodlení času drobí: obě se zákonitě vracejí ke dni, kdy vznikly. Jedna kapitulace předurčuje kapitulaci příští a ochota kapitulovat s přibývajícími léty sama sebe pasuje na realitu, která determinuje myšlení národa poraženectvím.*" Jaký vztah k hranici se zde odráží? *(KS-14. Pevnost a člověk v zrcadle dějin. Brno, Společnost přátel československého opevnění 1999)*

Snímek pohraničí pochází z fotografické publikace *Budujeme pohraničí*, na jejímž vzniku se podíleli později slavní filmoví režiséři Vojtěch Jasný a Karel Kachyňa. Zachycenou krajinu doplňuje popisek „Opuštěný prastarý kraj Lučanů, Děčanů, Litoměřiců a Pšovanů". Podle knihy se pohraničí po vysídlení Němců výrazně proměnilo, přestalo být prostorem třídního národnostního útlaku, noví osídlenci zde žijí radostně a šťastně, protože budují nový a lepší život. Přesto by dle autorů měli stát bděle na stráži proti všem nepřátelům socialismu. *(FORMAN, Zdeněk – JASNÝ, Vojtěch – KACHYŇA, Karel: Budujeme pohraničí. Praha, Orbis 1950, s. 2)*

Fotografie Josefa Platze z knihy *Ztracené dějiny* (poprvé vyšla v exilu v roce 1985) ukazuje pohraničí jako zpustošenou krajinu zániku a umírání. Komentáře k melancholickým snímkům napsali Eda Kriseová, Petr Pithart a Petr Příhoda, kteří se skryli pod pseudonymem František Jedermann. K prvnímu oficiálnímu českému vydání z roku 1990 připojili autoři předmluvu: „*Kniha by měla přispět k česko-sudetoněmeckému smíření. A k naší úzdravě. Sudetoněmecké téma se totiž chová v české mysli jako komplex. Mezi námi a Němci proto přetrvává neviditelná železná opona, jedna z posledních v Evropě. Brání nám stát se znovu Evropany* ". Co se v přístupu k pohraničí změnilo? *(JEDERMANN, František: Ztracené dějiny. Praha, ISE 1991, s. 6 a 79)*

Fotografie z obálky *Domažlicko* z roku 1978 zachycuje příslušníka Pohraniční stráže a muže v tradičním chodském kroji. Snímek byl v publikaci doplněn popiskou: *„Pohraničník se psem na titulní straně může být překvapením pro ty, kdož si knihu o Domažlicích nedovedou představit jinak než s chodským motivem. Záběr jsme vybrali zcela záměrně. Což pohraničník, ochránce hranic socialismu, není pokračovatelem starých tradic Chodů, strážců západního pomezí českého království? Pes ve službě a znak Chodů na klopě jsou přece víc než výmluvným symbolem.“ (CENEFELS, Jiří: Domažlicko. Praha, Merkur 1978, s. 8)*

Nedaleko pohraniční vesnice Čížov v Podyjí byla po roce 1989 zachována část hraničních zátarasů, které zabezpečovaly státní hranici s Rakouskem. Jediný pozůstatek železné opony v České republice dnes představuje turistickou atrakci. Z původního zařízení zbyla obslužná komunikace, ježkové a jehlanové zátarasy, oplocení z ostnatého drátu a strážní věž. Na co v takovém památníku vzpomínáme? *(Archiv Oddělení vzdělávání ÚSTR, foto Jaroslav Najbert)*

Učitel Igor Hnízdo vykládá svým žákům o pohraničním opevnění. *(Obecná škola, režie Jan Svěrák, 1991)*

Na cestě k historické gramotnosti: jak učit o tzv. železné oponě

Jaroslav Najbert

Sousloví „železná opona“, chápané od Churchillova projevu ve Fultonu jako metafora rozdělení Evropy studenou válkou, nabylo v české společnosti během posledních dvou dekád specifického symbolického významu, který přispívá k utváření a upevňování kolektivní identity české polistopadové společnosti. „Železná opona" se v české kulturní paměti stala místem, kolem kterého krystalizují naše představy o tom, jakou povahu měl předlistopadový politický režim.

Výzvou pro dějepisné a občanské vzdělávání je vytvoření takové vzdělávací strategie, která žáky s kontroverzním tématem, rozdělujícím české vzpomínání na státní socialismus, naučí konstruktivně pracovat. Mediální reprezentace „železné opony“ i živá vzpomínková kultura a emoce, které je doprovázejí, nasvědčují tomu, že ostraha státních hranic Československa před rokem 1989 je konfliktním a rozdělujícím bodem českého vzpomínání.[1] Tento konflikt vyplývá z odlišných interpretací významu ostrahy hranic, které jsou dohledatelné v současné české historické kultuře a které dále rozebírám ve svém příspěvku.

Tzv. železná opona představuje z hlediska výuky dějepisu ideální téma pro rozvíjení historické gramotnosti.[2] Nabízí se jako impulz pro promýšlení cílů vzdělávání a smyslu dějepisné výuky. Dříve než nabídnu modelové příklady badatelsky orientovaných vzdělávacích aktivit, považuji za nutné stručně analyzovat, jakými způsoby tzv. železná opona coby symbolické místo českého vzpomínání krystalizuje v kulturní paměti[3] české společnosti.

Železná opona jako konfliktní místo vzpomínání

Samotné sousloví „železná opona“ není pojem hodnotově neutrální, pro účely popsání reálné situace ostrahy československých hranic před rokem 1989 je jeho užití jako analytického pojmu problematické. České kulturní paměti před rokem 1989

1 K pojetí tzv. železné opony coby konfliktního místa vzpomínání viz ŠMIDRKAL, Václav: „Železná opona“ jako české místo paměti, in: *Střed/Centre*, 2012, roč. 4, č. 1, s. 56–79.

2 Pojem historická gramotnost zahrnuje cíle dějepisného vzdělávání v pojetí anglosaské didaktiky. Detailně ho rozebírám v druhé části příspěvku.

dominoval diskurz narušitelů a hrdinných ochránců hranic, jehož nejvýznamnějším institucionalizovaným nositelem je v současnosti spolek Klub českého pohraničí (KČP), podporovaný Komunistickou stranou Čech a Moravy.

Hranice je z perspektivy sympatizantů KČP konstruována jako prostor permanentního ohrožení české (československé) státnosti a národních zájmů, zejména ze strany Německa. V tomto kontextu můžeme vysledovat dlouhotrvající kontinuitu rétoriky legitimní obrany hranic, při které KČP navazuje nejen na činnost ozbrojených složek Pohraniční stráže a jejich civilních pomocníků, ale svou identitu čerpá i z tradice českých hraničářských organizací a z období zvýšeného ohrožení československých hranic v čase mnichovské krize roku 1938. Ostatně symbolem klubu je hlava chodského psa v podání Mikoláše Alše v heraldickém erbu, která vizualizuje sdílenou představu pohraničníků, že kráčejí ve šlépějích svých předchůdců Chodů, střežících podle tradice zemskou a současně národní hranici v západních Čechách.[4]

Knižní produkce Klubu českého pohraničí usiluje o zprostředkování „objektivních svědectví" o každodenním životě a službě pohraničníků, jejichž služba má být současnými historiky a publicisty „zkreslována a hanobena".[5] Lidé usilující o nelegální přechod hranic jsou zpravidla popisováni jako *„kriminální živly, pachatelé zločinů, odsouzenci a dobrodruzi"*, kteří se dnes *„vydávají za politicky pronásledované a svůj útěk zdůvodňují jako vysvobození se z komunistického útlaku"*.[6] Jako „hrdinské" jsou naopak oceňovány příběhy pohraničníků, kteří při výkonu služby ostrahy hranic nejednou položili své životy.[7]

Odlišný diskurz, který se postupně etabloval po roce 1989, hodnotí Pohraniční stráž jako ozbrojený „mocenský nástroj totalitního režimu", který sloužil k násilnému potlačení svobody pohybu československých občanů.[8] Symbolickou událostí no-

3 V návaznosti na práce Jana a Aleidy Assmannových nepovažuji kulturní paměť v žádném případě za statickou, nýbrž v nejširším slova smyslu ji definuji jako veškerý mediální, politický i odborný (historiografický) diskurz, který odkazuje k uchovávání společné minulosti. Minulost je neustále konstruována a reprezentována v aktuálním společenském kontextu. Viz ERLL, Astrid: Cultural Memory Studies: An Introduction, in: *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook.* Ed. Astrid Erll – Ansgar Nünning. Berlin/New York, De Gruyter 2008, s. 1–11.

4 Ústředním heslem klubu je *„Jen zůstane-li naše pohraničí české, zůstane českou i celá naše vlast"*. Pietně jsou připomínány příběhy nejen padlých pohraničníků, ale i prvorepublikových členů Stráže obrany státu. Názorovou profilaci odrážejí stanovy, články a stanoviska KČP, dostupné na webových stránkách http://www.klub-pohranici.cz/, nebo publikační činnost klubu. Viz GROBELNÝ, Josef: *S emblémem Chodů na klopách*. Ústí nad Orlicí, Oftis 2013; dále KÁBELE, Stanislav: *Orosené vzpomínky, aneb pohraničníci vzpomínají na službu k ochraně státních hranic Československa*. Praha, Klub českého pohraničí a Orego 2011; ADAMEC, M. et al.: *Ve šlépějích Chodů. Fragmenty z historie ochrany státních hranic ČSR – ČSSR očima přímých účastníků. Politicko-historická sonda do dějin ochrany a obrany československých státních hranic 1918–1989*. Praha, Klub českého pohraničí a Orego 2010.

5 ADAMEC, M. et al.: *Ve šlépějích Chodů*, s. 107 a 267.

6 *Tamtéž*, s. 267

7 Vedle zmíněných publikací jsou příběhy zprostředkovány i na webových stránkách KČP, viz kapitola „Příběhy ze státní hranice" a „Teroristé a nebo hrdinové". Dostupné z http://www.klub-pohranici.cz/pribehy-ze-statni-hranice [21. 3. 2017].

8 Narativní rámec např. PEJČOCH, Ivo: *Přechody přes železnou oponu. Příběhy odvážlivců, kteří se rozhodli riskovat a odejít přes důkladně zabezpečené a střežené hraniční pásmo*. Cheb, Svět křídel 2011.

vého diskurzu hranic bylo přestřižení hraničních drátěných zátarasů ministry zahraničních věcí Československa a Německa Jiřím Dientsbierem a Hansem-Dietrichem Genscherem 23. prosince 1989 v místě zvaném Hraničky u Rozvadova. „Návrat" Československa do Evropy provázelo i převzetí interpretace hranic v rámci paradigmatu „železné opony", pojímajícího hranici Československa s Rakouskem a Spolkovou republikou Německo jako hranici *„svobodného a nesvobodného světa, jako místo, kde se zbytečně umíralo po celou studenou válku"*.[9]

Vedle dokumentačního úsilí Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu a Ústavu pro studium totalitních režimů[10] byl významným mezníkem v prosazování paměti odpůrců a obětí „železné opony" hojně diskutovaný zákon č. 262/2011 Sb.,o účastnících odboje a odporu proti komunismu, který mimo jiné umožnil bývalým „agentům-chodcům" a „kurýrům" zažádat o osvědčení účastníka protikomunistického odboje a získat statut válečného veterána a finanční ocenění. Přeobsazení rolí hrdinů a pachatelů trestných činů tím získalo nový právní rozměr poté, co spíše neúspěchem skončily pokusy o stanovení trestně-právní odpovědnosti v případech více než devíti stovek úmrtí souvisejících s výkonem služby u Pohraniční stráže.[11]

Oba soupeřící diskurzy jsou náchylné k ideologizaci tématu a vytvářejí krajní póly, které vymezují prostor pro vzpomínky řadových příslušníků Pohraniční stráže a civilních obyvatel hraničního pásma. O dokumentaci těchto narativů každodennosti usilují první projekty,[12] specifickým pramen pro poznání jsou diskuzní fóra bývalých pohraničníků na sociálních sítích nebo spontánně vznikající „muzea železné opony".[13]

---

9 *Abeceda komunistických zločinů* (televizní pořad 2010, režie Marcel Petrov). Díl 26: Železná opona.

10 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrcených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, ÚDV 2006. Nejnověji MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů a Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. 2015. Dokumentační projekt ÚSTR má své webové stránky dostupné z http://www.ustrcr.cz/cs/dokumentace-usmrcenych--statni-hranice [21. 3. 2017].

11 První ucelený přehled úmrtí na státní hranici nabídli Prokop Tomek a Martin Pulec, největší počet obětí (přibližně 650) tvořila úmrtí samotných pohraničníků, z většiny nezaviněná bojem s „narušitelem". Nejnověji MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu. Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*.

12 KOVAŘÍK, David – KREISSLOVÁ, Sandra: *Česko-rakouská hranice v letech 1945–1989 ve vzpomínkách jejích obyvatel*. Projekt je výstupem spolupráce ÚSD AV ČR, v. v. i., a České zemědělské univerzity v Praze. Dále viz příspěvek Sandry Kreisslové v této publikaci Každodennost v blízkosti „ostnatých drátů" ve vzpomínkách obyvatel česko-rakouského pohraničí.

13 Hlavní platformou vzpomínání na léta služby pro pohraničníky, kteří nejsou nutně sdruženi v KČP, je server Vojensko.cz, na kterém sdílejí kontakty, dobové fotografie a vzpomínky. Fenoménem se v roce 2012 stal blog *Pohraničník bloguje*. Sám autor, sloužící v 80. letech na rotě Pohraniční stráže Trojmezí, nerozlišuje v příspěvcích „nepolitickou každodennost" od politických názorů. Intenci příspěvků a svůj vztah k historickému poznání a současným sporům a hodnocení činnosti Pohraniční stráže shrnuje v jednom ze svých příspěvků následovně: *„Tvořím proto, abych popsal život na pohraničních rotách tak, jak existoval a jak jsem jej sám jakožto bývalý pohraničník poznal. Zdůrazňuji, že píši především pro zábavu, ať už svou nebo čtenářů. V žádném případě si nepřisuzuji jakékoliv zásluhy stran dějepisu a uvádění různých hovadin na správnou míru. To ponechám těm, kteří se podobnými aktivitami profesionálně zabývají, ať už na jedné nebo na druhé straně.*" Dostupné z http://pohranicnik.blogspot.cz/2016/05/ [21. 3. 2017].

Diskurz železné opony se dominantním způsobem etabloval i ve vzdělávacích materiálech zaměřených jak na školní mládež, tak na veřejný prostor. V souladu se současnou proměnou vzdělávacích médií jsou to především občanská sdružení a publicisté, kdo nabízí formou osobních příběhů nebo televizních pořadů vzdělávací materiály školám i turistům.

V produkci České televize vznikl v roce 2006 dokumentární cyklus *„o odvaze a smrti, ale i absurditě zrůdného politického systému“* s názvem *Příběhy železné opony*[14]. Autorem projektu byl (společně s Lenkou Polákovou) publicista Luděk Navara, který se dramatickým a mnohdy tragickým příběhům přechodu státní hranice věnuje i na stránkách denního tisku a který výsledky své práce popularizoval také knižně[15]. Dokumentární cyklus získal Televizní cenu Elsa za nejlepší publicistický pořad roku a výroční cenu Trilobit od Filmového a televizního svazu, sám Navara pak za rok 2007 obdržel prestižní novinářskou cenu Karla Havlíčka Borovského od Nadace Český literární fond za *„odkrývání toho, co nemá být zapomenuto“*.[16]

Důležitými aktéry ovlivňujícími podobu výuky o „železné oponě“ na českých školách jsou bezesporu společnosti Člověk v tísni s projektem *Měsíc filmu na školách – Příběhy bezpráví* a Občanské sdružení PANT, které nabízí sadu materiálů na svém portálu Modernidejiny.cz, vydaných i na vzdělávacím DVD.[17] Oba projekty pracují s Příběhy železné opony, resp. s obdobným cyklem Abeceda komunistických zločinů.[18]

Z nejnovějších projektů směřovaných do veřejného prostoru zmiňme iniciativy Občanského sdružení PAMĚŤ. Příběhy těch, kteří chtěli utéci za železnou oponu, připomíná od roku 2015 projekt *Příběhy železné opony – Cesty ke svobodě* v různých formátech – mobilní průvodci, knihy nebo Stezka svobody v podobě panelů kopírujících linii hraničních zátarasů poblíž Mikulova. Nedaleko byl slavnostně odhalen i pomník obětem „železné opony“ Brána ke svobodě.[19] Bez zajímavosti není, že všechna zmíněná sdružení v jejich vzdělávacích aktivitách podpořila v předcházejících letech Evropská unie ze svého sociálního nebo regionálního fondu.

Na základě analýzy obsahu vzdělávacích materiálů a s přihlédnutím k motivaci zmíněných aktérů můžeme konstatovat, že dominantním vzdělávacím přístupem je prosazování diskurzu „železné opony“ a paměti jejích odpůrců a obětí. Příběhy „ne-

14 *Příběhy železné opony* (TV pořad 2005, režie Jan Novák), Dostupné z http://www.ceskatelevize.cz/porady/10095467107-pribehy-zelezne-opony/406235100221001-draty-ktere-zabijely [21. 3. 2017].

15 NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony.* 1. a 2. díl. Brno, Host 2004 a 2006; týž: *Nové příběhy železné opony.* Brno, Host a Česká televize 2007.

16 Novinářská cena Karla Havlíčka Borovského 2007. Dostupné z http://www.nclf.cz/cz/vyrocni-ceny-za-rok-2007.html [21. 3. 2017].

17 Železná opona – materiály pro učitele. Dostupné z http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/zelezna-opona-materialy-pro-ucitele [21. 3. 2017].

18 Lekce Příběhy železné opony: dráty, které zabíjely Dostupné z https://www.jsns.cz/lekce/15636-pribehy-zelezne-opony-draty-ktere-zabijely [21. 3. 2017].

19 Stezka svobody – informace pro turisty. Dostupné z http://sdruzenipamet.cz/ospamet/index.php/nav-projekt-stezka [21. 3. 2017].

vinných“ občanů, kteří se při cestě za osobní svobodou často tragicky střetávali nejen s byrokratickými překážkami a šikanou, ale i s elektrickým napětím v zátarasech, útočnými psy nebo ozbrojenými bezpečnostními složkami a Státní bezpečností, vykreslují absolutní nárok komunistického režimu na práva a svobody svých občanů, včetně nároku na jejich masové omezování. Omezující režim hraničního pásma, zátarasy a tragická úmrtí mladých lidí „na elektrických drátech“ jsou vizualizací jinak poměrně abstraktního pojmu „komunistická moc“.

Nemáme dostupná data pro zkoumání toho, jakým způsobem se se vzdělávacími materiály reálně pracuje v hodinách. Při přípravě nového vzdělávacího programu Oddělení vzdělávání Ústavu pro studium totalitních režimů, Správy Národního parku Podyjí a Jihomoravského muzea ve Znojmě jsme však došli k názoru, že se potřebujeme vydat jinou cestou, než kterou zvolili autoři zmíněných projektů. Vzdělávací program jsme zamýšleli realizovat v pohraničním regionu Znojemska, kde jsme byli konfrontováni se specifickou rodinnou a regionální pamětí.

Jako hlavní nevýhodu dostupných materiálů jsme vnímali omezenou perspektivu příběhů, reprezentující výlučně totalitněhistorické, resp. antikomunistické vyprávění.[20] Vzdělávací materiály o. s. PANT doporučují vést s žáky diskuse nebo se zamýšlet nad aktuálním významem tématu železné opony. Celkově však vzdělávací programy a pořady jen v omezené míře vybavují žáky analytickými nástroji, které jim umožní se kriticky vypořádat s pluralitou vzpomínek a konfliktním vzpomínáním, až opustí školu. Až na výjimky nestaví autoři publikum do role aktivních spolutvůrců historického poznání, vlastní „bádání“ se zpravidla omezuje na vyplnění pracovních listů. Důležitou roli prostředníka historického poznání hrají samozřejmě učitelé, u kterých je rozhodující zvolená metodika, nikoliv pamětnická perspektiva. Nabízené materiály mohou být tudíž v rukou zkušeného učitele velkým přínosem.[21]

Připravovaný vzdělávací program jsme pojali jako příležitost pro nové promýšlení toho, jak s tématem tzv. železné opony pracovat ve výuce. V letech 2016 a 2017 navázalo na pilotní projekt ověřování vybraných aktivit dalšími třídami ZŠ.

Historická gramotnost: teoretický rámec a praktická aplikace

Historická gramotnost (v angl. originále historical literacy), koncept pocházející z anglosaské didaktiky, je v českém prostředí poměrně nový pojem, který nenajdeme v kurikulárních dokumentech. České dějepisné kurikulum totiž vychází z dlou-

20 K použitým pojmům více KOPEČEK, Michal: Hledání „paměti národa“. Politika dějin, nostalgie a české dějepisectví komunismu, in: *Dějiny – Teorie – Kritika,* 2007, č. 1, s. 7–26, nebo PULLMANN, Michal: Sociální dějiny a totalitněhistorické vyprávění, in: *Soudobé dějiny*, 2008, č. 3–4, s. 703–718.

21 Srov. ŠIMÍČEK, Petr: *Železná opona jako téma ve výuce (výuková prezentace)*. Dostupné z http://www.moderni-dejiny.cz/clanek/zelezna-opona-jako-tema-ve-vyuce [21. 3. 2017].

holeté tradice německé didaktiky, pro kterou byla a je klíčovým konceptem historického vzdělávání kultivace historického vědomí.[22]

V polovině 80. let pojem historické vědomí anglosaské diskuse vůbec nezohledňovaly, vnímaly ho v německé idealisticko-fenomenologické tradici jako pro školní praxi špatně uchopitelný. Až německé překlady do angličtiny a konferenční diskuse umožnily transkontinentální výměnu hledisek, při kterých anglosaští didaktici reagovali na výklad historického vědomí německého historika Jörna Rüsena a společně zahájili multiperspektivní dialog do té doby nezávislých konceptů.[23] Jedním z výsledků je i fakt, že na University of British Columbia dnes působí výzkumné Centrum pro výzkum historického vědomí pod vedením kanadského historika a didaktika Petera Seixase.

Důvodem, proč se ve svém příspěvku přikláním k zavádění pojmu historické gramotnosti, spočívá ve faktu, že „gramotnost" je klíčovým konceptem českého kurikula v řadě jiných předmětů. V posledních dvou dekádách jsme svědky snah o vytvoření mezioborových cílů vzdělávání. Kanadský didaktik Stéphane Lévesque v duchu anglosaského pojetí společenských věd a historie tvrdí, že v informačním věku se gramotnost stala nezbytností: *„Gramotnost je schopnost číst, psát a zamýšlet se kriticky nad řadou médií zahrnujících tištěné texty, obrazy i elektronické texty. Je to poznávací a sociální praxe, nezbytný nástroj osobního růstu a aktivní účasti v demokratické společnosti."*[24]

Mluvíme o čtenářské a informační gramotnosti, o mediální, matematické či přírodovědecké gramotnosti. Porozumění matematice nebo dějepisu představuje samozřejmě radikálně odlišné výzvy pro myšlení, nicméně „gramotnost" se nabízí jako univerzální pojmenování, které je možné dále konkretizovat obsahovou specifikací jednotlivých oborů. Americký historik a didaktik Sam Wineburg vyzdvihuje na historickém myšlení fakt, že nás může o povaze textů učit způsobem, který nenabízí žádný jiný předmět v kurikulu.[25]

Vzdělávací cíle a metody práce, které se s konceptem historické gramotnosti v zahraniční literatuře pojí, nejsou v rozporu s pojetím vzdělávacího oboru dějepis v českých rámcových vzdělávacích programech. Jak vysvětluji dále, mohou zahraniční in-

22 Pod pojmem „kultivace historického vědomí" rozumím nejen osvojování vybraných historických pojmů a souvislostí, ale také osvojení si metod umožňujících poučenou interpretaci minulosti, analýzu současného stavu i utváření budoucích očekávání, které studentům slouží k orientaci ve světě a společnosti. Srov. SCHÖNEMANN, Berndt: Geschichtsdidaktik, Geschichtskultur, Geschichtswissenschaft, in: GÜNTHER-ARNDT, Hilke (Hrsg.): *Geschichtsdidaktik. Praxishandbuch für die Sekundarstufe I und II.* Berlin, Cornelsen Scriptor 2011, s. 11–22. Srovnej dále s aktuálním zněním *Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání,* s. 44n. Viz také *Rámcový vzdělávací program pro gymnázia,* s. 38–39.

23 SEIXAS, Peter (ed.): *Theorizing historical consciousness*. Toronto, University of Toronto Press 2004.

24 LÉVESQUE, Stéphane: On Historical Literacy. Learning to Think Like Historians, in: *Canadian Issues/ Thèmes canadiens*, 2010, Winter issue, s. 42 (přeložil autor).

25 DOWNEY, Matthew T. – LONG, Kelly A.: *Teaching for Historical Literacy: Building Knowledge in History Classroom*. New York a London, Routledge 2016, s. 8.

spirace naopak českým učitelům nabídnout příklady toho, jak s žáky v konkrétních situacích rozvíjet analytické a interpretační dovednosti a morální usuzování.

Jedním z hlavních dosavadních výstupů zmíněného Centra pro výzkum historického vědomí je *Projekt historického myšlení* (v angl. originále *The Historical Thinking Project*), který považuji za inspirativní i pro české učitele dějepisu. Je výsledkem mnohaletého úsilí o reformu výuky dějepisu na kanadských školách a reformulace standardů dějepisného kurikula.[26]

Historická gramotnost obnáší v pojetí autorů projektu hluboké pochopení historických událostí a procesů prostřednictvím aktivní interakce s historickými texty. Občané s rozvinutou historickou gramotností ovládají nástroje, jak se zapojit do historických debat, vědí, jak zkoumat historická svědectví, a jsou si vědomi toho, že každý historický pramen je vždy pouze jedním z mnoha fragmentů minulosti. Rozumí významu poznámky pod čarou a chápou, že film může sice vypadat „realisticky", ale je pouhou interpretací minulosti, nikoliv „historickou pravdou"[27].

Peter Seixas poukazuje na fakt, který potvrzují výzkumy historického vědomí, totiž že studenti přicházejí do školy s „intuitivními" představami o minulosti, mimo školu jsou vystaveni neustálé soutěži různých historických názorů a potřebují si osvojit dovednosti, jak zhodnotit jejich relativní silné a slabé stránky.[28] Jestliže nechceme, aby žáci zůstali jen pasivními přihlížejícími, vyžaduje historická gramotnost jistou míru aktivního zapojení do historie.[29]

Stéphane Lévesque formuluje společně s Peterem Lee požadavek, aby si studenti osvojili procedurální a metahistorické znalosti oboru. Jinými slovy, studenti by se měli učit přemýšlet podobně jako historici. Cílem dějepisného vzdělávání je vysvětlit jim „pravidla hry". Tím, že je budeme učit odpovídat na základní historické otázky, jim pomáháme vytvářet sofistikovanější názory a příběhy, než které by převzali z populární kultury. Studenti, kteří mají rozvinutou historickou gramotnost, jsou lépe vybaveni pro to, aby četli, zpochybňovali (kladli si otázky) a hodnotili neznámé dokumenty a konfliktní názory vztahující se k určitým událostem.[30]

---

26 SEIXAS, Peter, C. – MORTON, Tom. *The Big Six. Historical Thinking Concepts*. Toronto, Nelson Education 2013. Projekt má uživatelsky vstřícnou webovou stránku, dostupnou z http://historicalthinking.ca [21. 3. 2017].

27 Srov. DOWNEY, Matthew T. – LONG, Kelly A.: *Teaching for Historical Literacy*, s. 6–8.

28 Srovnej *Stav výuky soudobých dějin. Výzkumná zpráva.* Praha, ÚSTR 2012, s. 12 a 31. Dostupné z http://www.dejepis21.cz/userfiles/tiny_uploads/vyzkumna-zprava.pdf [21. 3. 2017]. Reprezentativního výzkumu se účastnilo 1 593 respondentů ze všech krajů ČR. Učitelé se shodují se Seixasem v tom, že školní výuka má ve srovnání s televizí, internetem a rodinnou tradicí omezený vliv na formování historického vědomí mládeže. Věcí diskuse už je interpretace deklarovaných cílů dějepisné výuky. Například „porozumění relativitě hodnocení historických událostí" řadí učitelé na předposlední místo, zatímco zdůrazňují potřebu vést žáky k vyhledávání informací a vytváření vlastních názorů.

29 SEIXAS, Peter: Schweigen! Die Kinder! Or Does Postmodern History Have a Place in the Schools? in: *Knowing, Teaching and Learning History. National and International Perspectives.* Ed. Peter Stearns – Peter Seixas – Sam Wineburg. New York, NY University Press 2000, s. 19–38.

30 LÉVESQUE, Stéphane: *On Historical Literacy*, s. 43

Autoři projektu *The Historical Thinking* spojují kompetence historické gramotnosti s historickým myšlením prostřednictvím ovládnutí šesti klíčových konceptů.[31] Ve zbytku svého příspěvku nabízím modelové příklady toho, jak zmíněné koncepty aplikovat při výuce tématu tzv. železné opony. Vycházím z poznatků dvou badatelsky orientovaných vzdělávacích projektů, které koordinoval v roce 2015. Jedná se o projekt *Expedice Podyjí 2015*[32] a *Školství na Slavonicku*[33]. U obou jsem byl od počátku přítomný ve fázích přípravy, realizace a zpracování. Poznatky z terénního výzkumu (metoda zúčastněného pozorování, vedení učitelského deníku, analýza výstupů žákovské činnosti) jsem využil pro tvorbu modelových příkladů, které naznačují, jakým směrem je možné koncepty dále konkretizovat.

Stanovení historického významu

Co z minulosti je hodné připomínání? Kdo a na základě jakých kritérií o tom rozhoduje? Proč žáci tak neradi na svoji otázku „proč se to učíme" slyší odpovědi typu „protože je to v plánu učiva", „protože je to v učebnici"? Možná proto, že taková odpověď neuspokojuje jejich tázání po smyslu dějepisné výuky.

Ta za významné události historiografie označovala ty, které vytvářejí národní příběh v minulosti nebo které ve výsledku zasáhly do života velkého množství lidí – tradičně sem řadíme například dějiny druhé světové války. Učitelé dějepisu v nedávném reprezentativním průzkumu vyjádřili své preference toho, co považují za nejdůležitější témata výuky soudobých dějin, a na předních místech uvedli tradiční symbolická centra české paměti – události let 1968, 1989 a politické procesy 50. let v Československu.[34] Vzdělávací materiály zabývající se pohraničím svým obsahem dokládají, že jejich autoři považují za historicky významné příběhy lidí, kterým

31 *Historical Thinking Concepts*. Dostupné z http://historicalthinking.ca/historical-thinking-concepts [21. 3. 2017]. Zmíněných šest konceptů je v originále historical significance, primary source evidence, continuity and change, cause and consequence, historical perspectives, ethical dimension of historical interpretations.

32 Projekt realizovala znojemská Základní škola a Mateřská škola Pražská pod vedením učitele Mgr. Stanislava Palatky. Žáci devátého ročníku trávili tři dny bádáním na území Národního parku Podyjí (Lokality Havraníky – Devět mlýnů – Podmolí), výsledky zpracované v navazujících dnech prezentovali veřejnosti v budově Jihomoravského muzea ve Znojmě 27. května 2015. Tisková zpráva dostupná z http://www.nppodyji.cz/expedice-podyji-narodni-park-zkousi-nove-formy-vyuky-pro [21. 3. 2017]. Realizace projektu by nebyla možná bez pomoci zaměstnanců Správy Národního parku Podyjí. Poděkování patří zejména jejímu řediteli Tomáši Rothröcklovi a vedoucímu oddělení terénní služby Petru Lazárkovi.

33 Projekt byl součástí výzkumné expedice Gymnázia Přírodní škola, o.p.s. Věkově smíšená skupina osmi žáků (11–18 let) dokumentovala pod mým vedením dva týdny v regionu Slavonic a Českého Rudolce proměnu regionálního školství od roku 1945 do současnosti. Závěry výzkumu byly mj. shrnuty do školní odborné práce *Školství na Slavonicku před rokem 1989* (rukopis). Gymnázium Přírodní škola 2015. Dostupné z archivu školních projektů http://www.archiv.prirodniskola.cz/expedice/javoricka-vrchovina2015/skoly2015.pdf [21. 3. 2017].

34 *Stav výuky soudobých dějin*, s. 17.

tzv. železná opona zasáhla tragicky do života. Můžeme však připsat historický význam i životu běžného obyvatele pohraniční vesnice, který o životu v pohraničí před rokem 1989 prohlašuje, že byl „normální", že nikdy „neměl potřebu nikam utíkat", že existence železné opony mu „nevadila" a že za „čáru" utíkali jen „dobrodruzi"?[35]

Otázka, do jaké míry můžeme upozadit v kulturní paměti dosud dominující příběhy obětí tzv. železné opony, vyvolala konfliktní názorový střet účastníků workshopu libereckého semináře česko-slovenských historiků.[36] Pro historiografickou produkci byly vzpomínky každodennosti prozatím na okraji zájmu, soustředila se na dokumentaci příběhů obětí „železné opony". Význam událostí se však odvíjí od perspektivy a účelu, ke kterému nám slouží. A z hlediska vzdělávacích cílů může být studium každodennosti života v pohraničí relevantním tématem, v jistých ohledech i významnějším než osudy obětí tzv. železné opony.[37]

Smysluplná výuka dějepisu by měla začínat dobrou badatelskou otázkou, která dokáže historickou událost propojit s trendem nebo příběhem, jenž nějakým způsobem ovlivňuje náš současný život a je pro nás tudíž významný.

Žáci, kteří se účastnili projektu *Expedice Podyjí 2015*, vyrůstají v rodinách, které blízkost střežených hranic po řadu let ovlivňovala. Před zahájením práce dostali za úkol zamyslet se, co pro ně znamená „železná opona", a zeptat se doma, jak se na ni v rodinách vzpomíná. Někteří její spojitost se svým životem nevnímali. Jiní se o opaku přesvědčili při rodinné oslavě, na které děda vzpomínal na roky strávené u „péesáků". Dědictví minulosti bylo hmatatelné ve chvíli, kdy nás jeden z rozhovorů vyprovokoval k zamyšlení nad tím, proč „všichni důchodci volí komunisty" (KSČM je ve Znojmě členem vládnoucí koalice). Čtvrtina žáků třídy uvedla, že se o tématu pohraničí doma bavili spontánně už dříve. Někteří si jeho význam uvědomovali až v průběhu projektu, když u nich připravené aktivity vyvolávaly nové otázky.[38] S ohledem na současný průběh uprchlické krize v Evropě by se v případě opakování pro-

35 *Archiv Oddělení vzdělávání ÚSTR*, Projekt Expedice Podyjí 2015, poznámky z reflexe rozhovorů žáků se členy rodiny, které předcházely vlastní badatelské činnosti v terénu národního parku, Havraníky, 11. května 2015.

36 Diskusi mezi přítomnými historiky, učiteli a studenty učitelství inicioval Luděk Navara, bohužel nemáme k dispozici její záznam. Podle mého názoru odrážela nepochopení principů badatelsky orientované a konstruktivisticky pojaté výuky dějepisu. Někteří účastníci diskuse se obávali ztráty hodnotové orientace vztahu k minulosti a měli dojem, že změna perspektivy s sebou automaticky ponese i změnu hodnocení funkce železné opony, což by mohlo vést ke zpochybnění represivního rozměru komunistického režimu. Na zmíněnou obavu reaguji dále v článku.

37 V rodinných rozhovorech žáků Základní školy Pražská jsme nezachytili žádný případ útěku člena rodiny za hranice. I když jsme za účelem zachování principu multiperspektivity program zahájili aktivitou věnovanou příběhu jedné z obětí, Štefana Hroze (1938–1960), který zemřel na následky zásahu elektrickým proudem v úseku roty Pohraniční stráže Vranov nad Dyjí (viz dále), většinu času jsme věnovali tématům, která více odrážela rodinnou zkušenost žáků.

38 *Archiv Oddělení vzdělávání ÚSTR,* Projekt Expedice Podyjí 2015, poznámky z reflexe rozhovorů žáků se členy rodiny, které předcházely vlastní badatelské činnosti v terénu národního parku, Havraníky, 11. května 2015

jektu v dalších letech otázky legitimity ozbrojené ostrahy hranic diskutovaly ve zcela nových souvislostech.

Správa Národního parku Podyjí v současné době připravuje novou vzdělávací expozici v areálu bývalé 7. roty Znojemské brigády Pohraniční stráže v obci Podmolí, která může v budoucnu ovlivňovat, jakým způsobem se na ostrahu hranic bude v regionu veřejně vzpomínat. Někteří zaměstnanci parku mají negativní osobní zkušenost s ostrahou hranic před rokem 1989, kdy pracovali jako zaměstnanci tehdejší CHKO a režim hraničního pásma je omezoval v pracovním i osobním životě. Konflikty s některými z bývalých strážců hranic je provází v nové podobě i dnes.[39] Namísto autoritativního či moralizujícího tónu vzdělávacích panelů, ve kterých mohli prosadit „historickou pravdu o železné oponě", se však rozhodli promýšlet tvorbu expozice s ohledem na regionální kulturu vzpomínání. Tím, že souhlasili se zapojením žáků školy do badatelského výzkumu, přiznali historický význam i zdánlivě banálním příběhům každodennosti.

Historický význam se odvíjí od otázek, kterými se ptáme po smyslu historické události pro naši současnost. Badatelská otázka, kterou jsme zvolili při našem bádání, zněla: Jak železná opona ovlivnila životy lidí a proč lidé na Znojemsku vzpomínají na železnou oponu různě?

Využití důkazů z primárních historických pramenů

Když jsme připravovali expedici do Podyjí, při které jsme chtěli nechat žáky vyzkoušet si role historiků, bylo zřejmé, že učebnice dějepisu ve své současné podobě nám mnoho nepomůžou. Jejich autoři sice popisují dějiny komunistického Československa fundovaně na desítkách stran, formát učebnic však nabízí „hotové" informace a jejich problematičnost spočívá v tom, že text svou syntetickou povahou zakrývá pravou podstatu „dělání" historie. Postrádá náznaky konfliktních interpretací, neumožňuje nahlédnout, jakým způsobem historici formulují své hypotézy a dokládají jejich pravdivost, jak vyvozují své závěry na základě tvůrčí práce s historickými prameny. Současné učebnice neučí žáky klást si otázky jako historici, vedou je zpravidla k rozvíjení nižší dimenze kognitivních procesů.

Historické myšlení – tedy dovednost zkoumat minulost a kriticky o ní přemýšlet – se nejlépe rozvíjí v situacích, kdy jsou žáci nuceni se aktivně zapojit do historického bádání a zkoumání stop minulosti v podobě školních historických pramenů. Badatelsky orientovaná výuka (v anglickém originále inquiry-based learning) je v české

39 Jedním z projevů současné kontroverze je ohlas, který na diskusním fóru Vojensko.cz vyvolalo rozhodnutí Správy NP odstranit nevyhovující budovu bývalé roty v obci Podmolí a nahradit ji novostavbou dřevěného srubu pro účely Lesní správy. Dostupné http://www.vojensko.cz/6-rps-podmoli [21. 3. 2017].

literatuře etablovaným, i když na školách stále nedostatečně rozšířeným vzdělávacím přístupem.[40] Namísto toho, abychom nechali žáky pasivně přejímat autoritativní závěry učebnic a vzdělávacích prezentací, zvyšujeme jejich aktivním zapojením do procesu „dělání historie" pravděpodobnost, že si budou klást smysluplné otázky nad předmětem svého studia.

Co je ještě důležitější, umožňujeme jim podílet se na pátrání, čtení důkazů, zpochybňování a vytváření argumentačně podložených hypotéz, které jsou více otevřené kritickému přepracování než „objektivní" závěry či moralizující poselství. Kompetence, které se při badatelsky orientovaném zkoumání minulosti učí, pak mohou využít v životě po škole.

Historický pramen je otiskem minulosti, je stopou v pátrání, kterou zkoumáme specifickými otázkami. Když čteme učebnici, podobné otázky si neklademe. Abychom proměnili historický pramen v důkaz, musíme mu položit dobré otázky. Dovednost klást „dobré otázky" nepřichází automaticky s věkem, u většiny žáků je třeba ji postupně rozvíjet.[41]

V Českém Rudolci se dochovaly kroniky pionýrské skupiny místní základní školy, obsahující pravidelné zápisy o návštěvách pohraničníků v oddíle např. během Dnů mladých obránců vlasti. Pionýři ilustrovali zápisky obrázky vojáků, společně trávená odpoledne s ukázkami bojové techniky a výcviku psů si oblíbili a neradi se s vojáky loučili.[42]

Učebnice, respektive znalosti učitele v tomto případě pomohou s objasněním kontextu (co byla pionýrská organizace, co se dělo v Československu v letech, kdy byla kronika napsána). Pouze interakce s historickým pramenem však pracovní skupinu stimuluje k promýšlení podtextu a čtení mezi řádky: Proč si pionýři vedli kroniku, komu ji dávali přečíst? Shodli se na tom, co do ní napíšou? Dívali se na vojáky jako na „ochránce socialistické vlasti", nebo děvčatům v osmé třídě více imponovalo, že mohly strávit odpoledne s mladými chlapci v uniformě? Jaký byl rozdíl mezi ideologickou normou fungování a sociální praxí malého pionýrského oddílu v pohraničí? Hledání odpovědí vyžadovalo pátrání po dalších pramenech.

Historický pramen, který je nejsnáze dostupný pro školní prostředí, je svědectví pamětníků. Když zkoumáme s žáky ústní svědectví, měli bychom mít na paměti problém selektivní funkce paměti, tendenci zacházet s minulostí „výběrově". Ne nutně

40 Základní přehled viz LABISCHOVÁ, Denisa: Badatelsky orientovaná výuka – základní paradigma pro tvorbu moderní učebnice dějepisu, in: *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity. Řada společenských věd*. Brno, Masarykova univerzita 2014, roč. 28, č. 2, s. 110–127.

41 Srovnej VAN SLEDRIGHT, Bruce: *The Challenge of Rethinking History Education. On Practices, Theories and Policy*. New York, Routledge 2011, s. 66; LESH, Bruce: *„Why Wont You Just Tell Us the Answer?" Teaching Historical Thinking in Grades 7–12*. Portland, Stenhouse Publishers 2011.

42 *Školství na Slavonicku před rokem 1989*. Gymnázium Přírodní škola 2015.

proto, že si lidé přejí zapomenout nebo oklamat tazatele, ale proto, že si upravili své vzpomínky tak, aby souhlasily s jejich předsudky a chápáním minulých událostí. Významnou úlohu v performaci vzpomínek hraje i dominantní diskurz a mediální obrazy minulosti. Nevěrohodnost či subjektivitu individuálních svědectví však netřeba chápat jako překážku pro kvalitní vyučování dějepisu. Zvlášť pokud se snažíme otevírat žákům cesty do světa historického poznání, jedná se podle zkušeností z projektu *Dějepis v 21. století* spíše o výhodu.[43] Jak naznačuje britský didaktik Robert Stradling, východisko z oborových disputací ohledně vhodnosti vzpomínek je vlastně velmi jednoduché – můžeme žáky učit, jak přistupovat ke vzpomínkám a ústnímu svědectví kriticky, tak jako ke kterémukoli jinému historickému prameni.[44]

I proto jsme se v případě expedice Podyjí vždy snažili kombinovat svědectví alespoň s jedním dalším pramenem. Například jsme předpokládali, že bývalí pomocníci Pohraniční stráže budou svůj podíl na ostraze hraničního pásma reflektovat spíše zdrženlivě. Žáky jsme proto nejdříve nechali pročítat záznamy v obecní kronice. Kromě toho, že jsme se rozborem kroniky učili některé dobové pojmy, vybavili jsme žáky znalostí, že Podmolí bylo v roce 1961 vyhlášeno vzornou pohraniční obcí a oceněno velitelem znojemského útvaru PS jako Vzorná jednotka pomocníků Pohraniční stráže. S vědomím toho, že pomocníci v 80. letech pořádali každoročně ples, účastnili se brigád a drželi v pátek a v sobotu hlídky v rozsahu měsíčního závazku devíti hodin, mohli žáci snadněji srovnávat, v čem byl ve vzpomínkách obraz služby pomocníků Pohraniční stráže specifický.[45]

Určení kontinuity a změny

Školní dějepis si nedokážeme představit bez periodizace. Při pohledu do školních učebnic se přesvědčíme o shodě, která panuje nad periodizací československých dějin 20. století. Kapitoly členěné podle klíčových letopočtů 1918, 1938/39, 1945, 1948, 1968 a 1989 jako by zřetelně naznačovaly, že obyvatelé Československa pro-

43 Blíže k problematice vzpomínek jako historického pramene ve školním dějepise viz HAVLŮJOVÁ, Hana – NAJBERT, Jaroslav a kol.: *Paměť a projektové vyučování v dějepise*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014.

44 Robert Stradling k tomu dodává: „*Paměť prostě není jen pasivním úložištěm fakt. Když lidé poskytují rozhovor o svých životních zkušenostech, nenabízejí pouze očitá svědectví, která mohou být pochopitelně rozporuplná, chybná či neúplná, ale snaží se zároveň porozumět minulosti, dát tvar svému životu. Jinými slovy, pamětníci vytvářejí osobní historiografie, v nichž své zkušenosti uspořádávají, interpretují a sestavují do vyprávění určených tazatelům. Co zařadí a co vynechají, není jen důsledkem přirozené ztráty paměti, ale také aktem volby a záměrného výběru. Proto je důležité, aby si žáci při zkoumání ústních svědectví kladli tytéž otázky, které si kladou i u jiných druhů historických pramenů.*“ Viz STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století*. Praha, MŠMT 2004, s. 147.

45 *Okresní archiv ve Znojmě*, f. Místní národní výbor Podmolí, Kronika obce Podmolí, s. 199–200 a 345–346.

žívali století plné změn. Na Znojemsku se kromě úřední řeči a názvů ulic a náměstí měnili i obyvatelé a součástí identity těch německy i česky mluvících byly pocity spojené s traumatem nedobrovolného odchodu. Zdůrazňování klíčových okamžiků, zpravidla velkých událostí společenských změn v letech „osudových osmiček", mělo vždy významnou funkci v konstruování kolektivní identity. „Pryč od Rakouska!", „Nieder mit den Tschechen!", „Ne ničit, ale budovat!", „Nejsme jako oni" – všechna tato hesla, která zaznívala při manifestacích, zdůrazňovala jasné oddělení současnosti od minulosti.

Jedním z velkých nedostatků dějepisu orientovaného na velké historické události a epochy (např. první republika, komunistické Československo) je přehlížení dokladů o změnách tam, kde bychom je nepředpokládali, a neochota vidět kontinuity v časech velkých změn. Historie však nabývá smyslu právě ve chvíli, kdy jsme schopni na minulost nahlížet jako na komplexní směs změn i souvislostí. Například při analýze činnosti a symboliky Klubu českého pohraničí lze celkem snadno odvodit kontinuitu s ideologií českých hraničářských organizací, které „bránily" české pohraničí již od osmdesátých let 19. století.

Na titulní straně propagační publikace okresu Domažlice z roku 1978 vidíme fotografii pohraničníka se zbraní a psem ve společnosti muže v chodském kroji . Výjev je v publikaci rozveden pro případ, že by přítomnost pohraničníka někoho překvapila: *„Což pohraničník, ochránce hranic socialismu, není pokračovatelem starých tradic Chodů, strážců západního pomezí českého království? Pes ve službě a znak Chodů na klopě jsou přece víc než výmluvným symbolem."*[46]

Porozumění této kontinuitě je důležitým krokem při pátrání po zdrojích legitimity ochrany státních hranic v komunistickém Československu navzdory tomu, že absolutizací nároku na ostrahu hranic státní moc omezila vlastním občanům svobodu volného pohybu. Dobovou atmosféru nejistých poměrů v pohraničí v roce 1938 a po skončení války dobře dokumentují i pro učitele snadno přístupné dobové prameny. Například Kronika obce Hnanice, dostupná online, zachycuje přepadení místní celnice ordnery, zmiňuje se o poválečných přestřelkách, při jedné z nichž byl zastřelen i místní starosta František Berger. Pohraniční hlídky SNB byly vnímány jako garant bezpečnosti.[47] Pocity ohrožení zůstaly stabilní součástí kolektivní

46 CENEFELS, Jiří a kol.: *Domažlicko.* Praha, Merkur 1978, s. 8.

47 Kronikář Josef Oliva píše: *„V roce 1945 se hodně používalo zbraní. Každou chvíli byly slyšet výstřely z pušek nebo ze samopalů, a také občas zahvízdala kulka, letící někde poblíž pracujících na poli.* […] *Ze sklepů byly vyváženy brambory a řepa, s půd a stodol seno a sláma. Ztrácel se z bytů nábytek, šatstvo, kuchyňský inventář. Ztrácelo se též hospodářské nářadí. Na polích se ztrácela zelenina a ve vinohradech hrozny.* […] *V roce 1945 přecházely různé živly přes hranice z obou stran. Odtud utíkali němci před zákonem, pašovaly se valuty a cenné věci. Z rakous zase přicházeli Češi i Poláci, kteří tam za protektorátu byli nasazeni na práci."* Kronika obce Hnanice 1949–1957, doslovný přepis originálu uloženého ve Státním okresním archivu ve Znojmě, s. 16–18. Dostupné z http://www.obechnanice.cz/elektronicka-kronika-obce [21. 3. 2017].

identity i na přelomu 40. a 50. let, zdroje tohoto nebezpečí jsou pouze ideologicky překódovány na „sudetoněmecké revanšisty" či „agenty imperialismu" a postupně převedeny do symbolické roviny.[48]

Pro učitele, kteří jsou skeptičtí ohledně schopnosti svých žáků formulovat vlastní úsudky týkající se historických změn a kontinuit, lze doporučit osvědčenou pomůcku – srovnání dvou na první pohled odlišných faktů ze současnosti a minulosti. Při zpracování příběhu lokality Devíti mlýnů jsme pracovali s historickými fotografiemi z let první republiky a nechali žáky pátrat po dnešní situaci míst na snímcích (viz s. 261). Dokumentaci proměn zachycených na místě mobilními telefony jsme na základně rozšířili o vyhledávání starých mapových podkladů z 50. let a z první poloviny 19. století (viz s. 261).

Aktivitu s dvojicí snímků, kterou před lety ve školním prostředí zpopularizovalo občanské hnutí Antikomplex projektem *Krajina za školou*[49], jsme dále obohatili tvůrčí prací v podobě psaní pohlednic z vyhlášeného letoviska Hotel Gruber, která současně sloužila jako forma kontroly porozumění a hodnocení výkonu žáků, nahrazující tradiční písemné zkoušení.

První pohlednici psali žáci ve znojemském muzeu po zhlédnutí výstavy rytin Giovanniho Marii Monsorna (1769–1836) z počátku 19. století a předválečných fotografií, na kterých je zachycen čilý výletnický ruch i udržovaná kulturní krajina údolí Dyje pod vinicí Šobes. Atmosféru zlatých časů Devíti mlýnů zachytil ve svých vzpomínkách i místní rodák Bruno Kaukal, po válce vysídlený do Rakouska.[50]

Druhou pohlednici psali žáci poté, co v terénu pátrali po pozůstatcích budov zničených následkem vysídlení původních majitelů a zřízení hraničního pásma. Zatímco většina žáků pojala psaní pohlednic jako zábavnou kratochvíli bez potřeby kontextualizovat proměnu lokality, někteří ve svých zápisech explicitně vyjádřili, že historická změna ve 20. století rozhodně neznamenala pouze pokrok k lepšímu.[51]

48 KOPAL, Petr (ed.): *Král Šumavy: komunistický thriller.* Academia – Casablanca, Praha (připravuje se).

49 *Krajina za školou.* Dostupné z http://www.krajinazaskolou.cz [21. 3. 2017].

50 Text Bruno Kaukala, publikovaný původně v Jihomoravské ročence (1997, str. 58–71), je dostupný na webu Správy NP Podyjí http://www.nppodyji.cz/devet-mlynu-vypraveni-bruno-kaukala [21. 3. 2017]. Hotel Gruber byl po válce na čas ozdravovnou, než se stal sídlem roty Pohraniční stráže. V 70. letech se rota přestěhovala do nové budovy a hotel byl stržen. Bruno Kaukal zachytil jeho předválečnou atmosféru: *„Po šťastném převozu na kymácející se pramici se dosáhl pravý břeh a asi po pěti minutách chůze po proudu se dosáhl v létech 1931/33 zřízený hotel Gruber. Hotel byl postaven na místě čtvrtého mlýna v době, kdy přicházelo stále více letních hostů, zejména vídeňských rodin.* […] *Přesto, že hotel měl 57 pokojů, restauraci s terasou s téměř pěti sty místy k sezení, byl tak citlivě usazen do krajiny, že jen málo ubral tomuto říčnímu údolí na krásе. Když si hosté po výstavbě vranovské nádrže stěžovali na vodu, že je příliš chladná ku koupání, přeměnil majitel hotelu v roce 1936 svoji zeleninovou zahradu mezi řekou a náhonem na bazén, a tak se mohli koupat i choulostiví hosté."*

51 *Archiv Oddělení vzdělávání ÚSTR*, dokumentace projektu *Expedice Podyjí 2015*. Text na zadní straně pohlednice: *„Ahoj babi, udělala jsem si výlet do NP Podyjí, právě se nacházím na místě, kde kdysi stával hotel Gruber. Dnes se na jeho místě však nachází ruiny. Bývalý bazén je zarostlý plevelem a vodu bys v něm jen těžko hledala. Dřívější cesty nahradily jiné, plné hadů. Na dříve liduplném místě se dnes zřídka mihne nějaký turista nebo cyklista. Ani by si nepoznala, jak veselé toto místo před pár desítkami let bylo."*

Další formou prezentace bylo krátké dokumentární video sestříhané ze záběrů, které žáci pořídili v terénu.[52]

Cestovní ruch a jeho proměna je průřezové téma, na kterém lze zmíněné principy názorně přiblížit. Téma zdánlivě banální a nepolitické svou blízkostí umožňuje žákům i případným pamětníkům objevovat širší dobové souvislosti života československého pohraničí.

Analýza příčin a následků

Objevení faktu radikální proměny lokality Devíti mlýnů přímo vybízelo k hledání odpovědí na otázky, jaké události, názory a okolnosti tuto proměnu provázely. Žáci už měli vlastní představu o tom, že poblíž jejich rodného města se nacházela linie zátarasů, méně už věděli o existenci zakázaného hraničního pásma s omezenou možností vstupu pro civilní osoby. O německé historii Znojemska měli mnozí jen minimální povědomí. Názorně jsme mohli promýšlet, proč po roce 1945 nebylo možné bezvýhradně navázat na život před válkou.

Právě otázky „jak" a „proč" vystupují v této fázi bádání do popředí a nemusí být výsadou pouze gymnaziálního dějepisu. Na druhém stupni základních škol se u žáků postupně rozvíjí abstraktní a hypotetické učení, projevující se schopností uvažovat o různých alternativách. Myšlení už není vázáno pouze na konkrétní realitu a memorování. Formálně logické operace umožňují nahlížet problém z více hledisek a jsou předpokladem pro pochopení různorodých názorů lidí.

Nový způsob uvažování mění i vztah k časové dimenzi. Hypotetické myšlení směřuje do budoucnosti (žáci promýšlí, co všechno by se mohlo stát) a obdobným způsobem se mění i uvažování o minulosti. Historie se může stát něčím jiným než pouze memorováním. Žáci jsou schopni přemýšlet o tom, proč se stalo právě toto a zda nebylo možné, aby se stalo i něco jiného. Samozřejmě že docházejí k chybným i nesmyslným závěrům, pramenícím z nedostatečné znalosti a porozumění kontextu. Psycholožka Marie Vágnerová však konstatuje, že důležitější než dodržení faktické správnosti je v této fázi vývoje podchytit zájem a cvičit myšlenkové kompetence.[53] Ostatně i historici formulují během své práce hypotézy, které se později – ve světle dalších pramenů – mohou ukázat jako chybné.

Analytické myšlení lze samozřejmě snadněji rozvíjet s využitím konkrétních impulzů, o které při místně ukotveném mezipředmětovém vyučování není nouze. Ve vybraných lokalitách Podyjí sledovali žáci vliv tzv. železné opony na okolní přírodu.

52 *Devět mlýnů – Expedice Podyjí 2015*. Dostupné z https://www.youtube.com/watch?v=uMDkP5ihF4Q [21. 3. 2017].

53 VÁGNEROVÁ, Marie: *Kognitivní a sociální psychologie žáka základní školy*. Praha, Karolinum 2001, s. 61– 64.

V místech, kudy před rokem 1989 procházela signální stěna s kontrolním orným pásem, sledovali proměnu skladby stromů a probíhající sukcesi.

Při zkoumání lokality na Lipinské cestě (viz s. 262) zaujala naši pozornost velikost borovic. Jejich pravidelné rozmístění podél jedné strany cesty indikovalo umělou výsadbu, jejich stáří jsme však odhadli na více než třicet let. S využitím staré fotografie pozorovatelny na Lipinské lávce a současné turistické mapy jsme identifikovali průběh zátarasů a obslužné asfaltové komunikace podél signální stěny, které se však neshodovaly s námi zkoumaným úsekem. Teprve při pohledu na staré letecké snímky z 50. let jsme zřetelně identifikovali průseky protínající Lipinskou cestu a formulovali jsme hypotézu, že ostraha hranic byla posunuta blíže do vnitrozemí, aby se tím usnadnila. Tuto hypotézu nám potvrdili zaměstnanci Správy Národního parku Podyjí, kterým se podařilo všechny změny v posunu vzdálenosti zátarasů od linie státní hranice zdokumentovat na celém území národního parku. Nová linie byla kratší a přístupnější a prodloužila narušitelům cestu ke státní hranici. Pohraničníci měli více času na dopadení.

Posunutí linie zátarasů hlouběji do vnitrozemí současně přiblížilo linii zátarasů obcím v Podyjí (Čížov, Lukov, Podmolí, Hnanice ad.). Na místě byly badatelské otázky hledající nejen zdůvodnění samotného posunu zátarasů, ale tematizující samotný život obyvatel těchto obcí v jejich bezprostřední blízkosti. S připravenou otázkou „jak blízkost tzv. železné opony a přítomnost vojáků ovlivnily život obyvatel obce" jsme se vypravili druhý den do Podmolí.

Příčin historických změn je celá řada a navzájem se překrývají. Zahrnují na jedné straně dlouhotrvající ideologické představy, instituce a okolnosti, na druhé straně krátkodobé osobní motivace a události.

V prostředí školní třídy není možné pojmenovat všechny příčiny. Vzdělávacím cílem by mělo být rozvíjení vědomí o relativní podmíněnosti příčin, které považujeme za důležité. Do jejich seznamu se promítají badatelské přístupy i nereflektovaná zaujatost historiků, pramenící z faktu, že historik je ovlivněn dobou, ve které žije. Použijeme-li slova Mileny Bartlové, je třeba reflektovat, že *„vliv společenských poměrů, včetně všech ideologických a mocenských souvislostí, vstupuje přímo do předmětu vědeckého tázání a zkoumání"*.[54]

54 BARTLOVÁ, Milena: Historie v muzeu. Problémy a perspektivy, in: BRABCOVÁ, Alexandra (ed.): *Brána muzea otevřená. Průvodce na cestě muzea k lidem a lidí do muzea*. Náchod, Juko a Nadace Open Society Fund 2003, s. 54.

Zaujímání historické perspektivy

Relativní podmíněnost významu historických událostí, jejich příčin a následků, závisí především na úhlu pohledu na danou událost. Systematické rozvíjení schopnosti vnímat minulost z různých úhlů pohledu směruje žáky v ideálním případě k poznání, že konkrétní historická událost *„může být popisována a vysvětlována různými způsoby v závislosti na stanovisku historika, politika, novináře, televizního producenta nebo očitého svědka a každý z těchto způsobů může být platný, ačkoliv se může jednat o neúplné nebo částečné svědectví nebo vysvětlení“.*[55]

Slovy britského didaktika Roberta Stradlinga je výše definovaná multiperspektivita náročnou výzvou nejen pro žáky, ale i pro dospělé, kteří nemají dostatečně rozvinutou schopnost historické empatie a jejichž představa o historii je charakterizována vírou v „historickou pravdu“ či „objektivní fakta“.

V určité fázi učebního procesu, kdy jsou žáci konfrontováni se situací, že minulost nemusí být pouze jedna (například ta antikomunistická), se u nich projevují různé strategie. V Podmolí i Českém Rudolci jsem pozoroval postoje, které americký historik a didaktik Bruce van Sledright nazývá naivní realismus či – jako druhou stranu téže mince – naivní relativismus.[56] V procesu rozvíjení kritického historického myšlení jsou postoje ztotožňující historické tvrzení s historickou „pravdou“ přirozenou reakcí žáků, u kterých se dosud dostatečně nerozvinula schopnost vnímat svět multiperspektivně. Konfrontováni s verzí minulosti, která odporuje dominantnímu vyprávění, mají žáci současně tendenci určitá svědectví vyloučit nebo na kritickou historickou interpretaci rezignují.[57]

Jedna ze skupin v Podmolí se v obci setkala s důstojníkem Pohraniční stráže ve výslužbě, který velel místní rotě. Žáci ho pojmenovali pan Velitel. Do té doby slyšeli názory příbuzných, v muzeu se seznámili s osudem Štefana Hroze, který zemřel v roce 1960 poblíž Vranova nad Dyjí při překonávání elektrického plotu. Formulaci otázek pamětníkům si „cvičili“ na zaměstnanci Správy Národního parku Podyjí Petru Lazárkovi, pro kterého bylo odstranění tzv. železné opony dle vlastních slov „velkou úlevou“[58]. Na rozhovoru s panem Velitelem žáky nejvíce překvapilo, že dokáže podat pádné argumenty pro svoje postoje. Jedním ze znaků působivosti narativu pana Velitele byl i fakt, že žáci začali (nereflektovaně) mluvit jeho jazykem, např. používat pro občany prchající z Československa označení „narušitelé“.

---

55 STRADLING, Robert: *Jak učit evropské dějiny 20. století,* s. 95.

56 VAN SLEDRIGHT, Bruce: *The Challenge of Rethinking History Education. On Practices, Theories and Policy*, s. 66.

57 Detailní rozbory dalších situací a související dopady na promýšlení výukových situací viz HAVLŮJOVÁ, Hana – NAJBERT, Jaroslav a kol.: *Paměť a projektové vyučování v dějepise*, s. 37–44, 58–62.

58 Své vzpomínky Petr Lazárek rámoval slovy *„Jsem moc rád, že v té době nemusíte žít.“* Rozhovor se uskutečnil v lokalitě Devět mlýnů 12. května 2015.

Vzhledem k malé zkušenosti s metodou oral history[59] bylo pro žáky obtížné dívat se na svět očima pana Velitele a porozumět jeho vzpomínkové strategii. Pan Velitel přesvědčoval žáky, že smyslem ochrany hranic byla obrana státu proti vniknutí nepřátel do republiky. Dotaz na omezování svobody pohybu ze strany komunistického režimu relativizoval konstatováním, že svoboda sice nebyla, ale že není ani teď.[60]

Při přípravě závěrečné prezentace se žáci s nesnadným úkolem vypořádali v rámci svých schopností – vybrali si příběhy Petra Lazárka a pana Velitele a popsali hlavní rozdíly v jejich vzpomínkách. Samotnou interpretaci ponechali na diskusi návštěvníků prezentace. Neschopnost kvalitativně rozlišovat ve výrocích pamětníků není nic překvapivého. Souvisí totiž s epistemologickým postojem, který se u žáků základních škol a historiků pochopitelně liší. Zkušení badatelé sdílejí přesvědčení, že mezi množstvím výroků je možné s využitím důkazů (evidence) kvalitativně rozlišovat. Ovládají metody historické práce, obhajují svůj názor s využitím citací z pramenů a jsou schopni ho pod tlakem důkazů měnit. Dosáhnout takového epistemologického postoje, který americký didaktik Jeffery Nokes nazývá kriterialistickým postojem, je v silách žáků, vyžaduje však dlouhodobější úsilí.[61]

Americký historik David Lowenthal používá přirovnání, že minulost je mnohdy pro současníky obtížně pochopitelná „cizí země", s odlišným kulturním, sociálním a hodnotovým kontextem, ovlivňujícím lidské jednání.[62] Během své pedagogické praxe jsem s žáky rozebíral desítky rozhovorů s pamětníky. Nejpřínosnější pro další práci byla vždy setkání s pamětníky, jejichž svědectví byla ve veřejném diskurzu marginalizována nebo kteří zpochybnili představy, jež si žáci dosud o tématu vytvořili. Poznávací nejistota, ve které se ocitali tváří v tvář těmto vzpomínkám, byla vítaným impulzem pro rozvíjení historického myšlení.

Na protikladných tvrzeních lze názorně demonstrovat implicitní i explicitní vlivy na povahu historických svědectví (v podobě předsudků, idealizace minulosti, politické ideologie apod.). Klíčové je překonávání dichotomie pravda – lež, ke které mají žáci přirozeně tendenci se upínat. Snaha o historickou empatii má právě zde své limity. Žákovi můžeme při jedné příležitosti předvést, že se může velmi dobře vcítit do konkrétní postavy, ale že neexistuje žádná záruka, že stejný stupeň vcítění se uplatní pro další postavu ve stejné nebo jiné situaci. Dívat se na svět očima pana Velitele bylo pro žáky znojemské školy jednoduše obtížné proto, že líčil složitými abstraktními pojmy situace, které jsou dnešní mládeži příliš vzdálené.

59 V rámci projektu žáci poprvé během své základní školní docházky absolvovali rozhovor s pamětníkem, s následným odborným rozborem jeho průběhu. Každá skupina mluvila se dvěma až třemi náhodně vybranými pamětníky.

60 Rozhovor s panem Velitelem se uskutečnil v Podmolí 13. května 2015.

61 NOKES, Jeffery: *Building Students' Historical Literacies: Learning to Read and Reason with Historical Texts and Evidence.* London, Routledge 2012, s. 55–62.

62 SEIXAS, Peter – PECK, Carla: Teaching historical thinking, in: SEARS, Alan – WRIGHT, Ian (eds): *Challenges and Prospects for Canadian Social Studies.* Vancouver, Pacific Educational Press 2004, s. 110.

Diskurz ostrahy hranic socialismu se u mládeže obtížně prosazuje, protože je příliš ideologicky zatížený a svádí žáky k závěru, že je „lživý". Při listování publikací *Mladí strážci hranic*, která byla v 80. letech určena vrstevníkům žáků, kteří expedici v Podyjí absolvovali, nacházíme následující slovní spojení: tábor socialismu a kapitalismu, nedotknutelné posvátné hranice, socialistická vlast, úklady nepřátel socialismu, bojové a revoluční tradice.[63] Současní žáci tímto cizím jazykem nedokážou komunikovat a uniká jim význam slov i smysl podobných textů. Pro geopolitický pohled pana Velitele na současné vztahy České republiky k Evropské unii a Rusku nedokázali ve svém dosavadním životě najít vhodné analogie. I proto byl pro ně srozumitelnější příběh Štefana Hroze, který útěkem přes hranice řešil vážné problémy v osobních vztazích.[64]

Při interakci s minulostí je často opakovanou chybou nezvládnutá práce s historickou empatií, která může mít různé podoby a není pouze výsadou učitelů. Americký učitel historie a didaktik Bruce Lesh zdůrazňuje, že eticky sporné hraní rolí obětí a pachatelů nemusí mít z hlediska rozvíjení historické gramotnosti žádný efekt. Historická empatie se automaticky nerozvíjí tím, že si budeme hrát s dětmi na aukci otroků nebo protižidovská opatření v nacistickém Německu.[65]

Když Sam Wineburg říká, že historické myšlení je nepřirozeným postojem ke světu,[66] můžeme se ptát, co je tedy „přirozené" z hlediska zaujímání historické perspektivy. Jednoznačně prezentismus, spočívající v tendenci dívat se na historické události našima vlastníma očima. Výsledkem pak zpravidla bývá nekritická identifikace s historickými aktéry, případně nedostatečné porozumění motivacím jejich jednání.[67] Nezvládnutí zásad kritického historického myšlení může vyústit ve vytváření chybných aktualizací a paralel. Jednou z nich je ztotožnění ostrahy hranic Československa se současnými projekty ostrahy hranic např. v podobě americko-mexické „železné opony" v Texasu nebo izraelsko-palestinské zdi.[68] Diskutabilní je i aktualizování tématu tzv. železné opony v propagační kampani Úřadu vysokého komisaře OSN pro uprchlíky pod názvem „Sami jsme byli uprchlíky".[69]

63 MÍKA, Václav – KOLEČKÁŘ, Vladimír: *Mladí strážci hranic*. Praha, Naše vojsko 1982, s. 24–25.

64 Podle dostupných pramenů z vyšetřování případu pocházel Štefan Hroz (nar. 20. 12. 1938 v Trnavě) z rozpadlé rodiny a s matkou neměl příliš dobré vztahy. Miloval svou dívku Janu Malíkovou, ale neměl odvahu se přiznat k tomu, že už má malé dítě z dřívější známosti. Když se dozvěděl, že čeká další dítě s výrazně starší ženou, rozhodl se s největší pravděpodobností zbavit odpovědnosti (a vyhnout se placení výživného) a chtěl utéci za hranice. Viz *ABS*, f. Vyšetřovací spisy, vyšetřovací spis k případu Štefana Hroza, sign. V 2266.

65 LESH, Bruce: *„Why Won't You Just Tell Us the Answer?" Teaching Historical Thinking in Grades 7-12*. Portland, Stenhouse Publishers 2011, s. 154.

66 WINEBURG, Sam: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Charting the Future of Teaching the Past*. Philadelphia, Temple University Press 2001, s. 11.

67 Srov. SEIXAS, Peter, C. – MORTON, Tom: *The Big Six. Historical Thinking Concepts,* s. 136n a 168n.

68 Zdivočelá hranice. Dostupné z http://pohranicnik.blogspot.cz/2013/06/zdivocela-hranice.html [21. 3. 2017].

Vědomi si těchto omezení, měli bychom k práci s historickou empatií přistupovat s tím, že každá historická perspektiva by měla být posuzována v příslušném kontextu. S žáky se nám kupř. podařilo s využitím dobových pramenů zřetelně doložit, že smysl a účel oplocené hranice socialistického Československa byl odlišný od situace na dnešní hranici Spojených států či Izraele.[70] Kultivovat bychom měli také sklon k unáhleným generalizacím, ke kterým svádí kupř. hodnocení činnosti pomocníků Pohraniční stráže či odpovědnosti vojáků a politiků za střelbu na hranicích. Zaujímání historické perspektivy by vždy mělo být podloženo dokumenty, jejichž studium žákům objasní, proč někdo z republiky prchal, proč po něm někdo jiný na hranicích střílel a proč tomu obyvatelé příhraničních obcí s větší či menší aktivitou „přihlíželi". Vynechat bychom neměli v prvé řadě samotná svědectví pohraničníků, kteří tvořili převážnou část obětí tzv. železné opony.[71] Každopádně vidíme, že podobné otázky přirozeně vyvolávají potřebu posouzení jednání historických aktérů. Tím přesouvají tázání po smyslu dějepisné výuky do oblasti závěrečného konceptu historické gramotnosti.

Etický rozměr historické intepretace

V dosavadním textu byly několikrát popsány situace, kdy se aktivním zapojením žáků do historického poznávání ocitáme na nejisté půdě etické výchovy. Výchova k hodnotám, jakkoli se v současném školním prostředí vlivem relativizace etických norem nebo politizace školství v médiích obtížně prosazuje, je ve skutečnosti principem, který prostupuje školní výchovu dětí a mládeže přinejmenším od té doby, kdy byla zavedena. Výchovu a vzdělávání od sebe nelze ani v dějepise oddělit. Rámcové vzdělávací programy hovoří jasně a při popisu cílového zaměření vzdělávací oblasti spojují dějepis s utvářením pozitivního hodnotového systému opřeného o historic-

69 Kampaň „Sami jsme byli uprchlíky" usilovala na počátku roku 2016 o ovlivnění veřejné debaty o migrační krizi v Evropě, využila přitom námět z národní minulosti. Příběh Josefa Hlavatého, který přeletěl se synem hranice na rogalu, vyvolal řadu kritických ohlasů právě s ohledem na odlišný kontext tehdejší a současné migrace.

70 Dobový diskurz ochrany hranic socialismu důsledně zamlčuje fakt, že naprostá většina „narušitelů" (s výjimkou počátků 50. let, které jsou vzhledem k aktivitě tzv. agentů-chodců odlišné) se snažila republiku opustit, nikoliv do ní neoprávněně vniknout. Na vzdělávacím DVD *Česká společnost 1969–1989* rekonstruujeme tento fakt mj. s využitím dobové filmografie i publicistiky. Dominanci diskurzu ochrany socialistické vlasti na veřejnosti, ve škole i v mládežnických organizacích před rokem 1989 dokládají mj. i rozhovory s pamětníky: *„V tý době jsme neměli ani jiný zdroj informací. Až po tý revoluci jsem si uvědomila, že ty dráty jsou tady proto, abychom nemohli utéct."* Hedvika Dvořáková, v roce 1989 žákyně základní školy v Českém Rudolci, rozhovor uskutečněný 3. 6. 2015.

71 Podle společného projektu rakouského Institutu Ludwiga Boltzmanna a českého Ústavu pro studium totalitních režimů zahynulo na hranicích 654 pohraničníků. Na vzdělávacím DVD *Česká společnost 1969–1989* (ÚSTR, Praha 2013) jsme do námětu Pohraniční stráž zařadili svědectví pohraničníka, který prožíval základní vojenskou službu na přelomu let 1989/1990. Jeho osobní reflexe do značné míry zpochybňuje výkladová schémata zastánců i odpůrců tzv. železné opony, dokumentovaná v první části článku.

kou zkušenost. Učitelé jsou tudíž zodpovědní za formování hodnotové orientace žáků ve všech stupních vzdělávání.[72] I proto je třeba etickou dimenzi považovat za nezbytnou (a v jistých ohledech i nejdůležitější) součást historické gramotnosti.

Pokud jde o konkrétní postup, jak hodnotovou výchovu realizovat, můžeme teoreticky rozlišit tři základní přístupy, jež se však v praxi obvykle prolínají. V prvním případě je cílem výchovy, aby si žáci postupně ujasňovali, co je obsahem hodnot, které zastávají nebo zastávat chtějí, a uváděli svá stanoviska ve vzájemný soulad. Druhý přístup vychází z výzkumů psychologa Lawrence Kohlberga, respektive jejich revizí, a zaměřuje se na rozvoj morálního usuzování žáků v souladu s jejich individuálním kognitivním vývojem a kulturním prostředím, v němž žijí. Žáci jsou postupně vedeni k tomu, aby se naučili reflektovat vlastní morální pozice, zaujímat postoje a činit rozumově zdůvodnitelná autonomní rozhodnutí. Ve třetím případě jde o systematickou výchovu charakteru žáků, jejímž cílem je vychovávat aktivní jedince, kteří nejenže reflektují své morální schopnosti, ale v souladu s nimi i jednají.[73]

Britský profesor etické výchovy Andrew Peterson vymezuje v dějepise v zásadě tři obecné oborově didaktické cíle, jež se zároveň promítají do hodnotové výchovy. Žáci se díky dějepisu učí porozumět *„dobovým morálním slovníkům různých historických epoch“,* formulovat *„morální soudy teprve na základě pečlivého zvážení historických důkazů“* a využívat *„aktuální morální slovník pro porozumění různým dobám a diskusi o nich“.*[74]

Jaká by měla být role školního dějepisu při výuce o konfliktním tématu, kterým tzv. železná opona bezesporu je? Máme s žáky odsoudit pohraničníky za použití zbraně ve službě? Je škola místem, kde bychom si měli klást otázky, kdo je odpovědný za úmrtí stovek lidí na střežených „hranicích socialismu“? Jsou pro nás příběhy odpůrců a obětí tzv. železné opony závazkem pro současné jednání a vlastní občanskou aktivitu? Do jaké míry jsou pro nás závazné hodnotové imperativy vycházející z odlišné generační zkušenosti?

Pokud chceme tyto společensky závažné otázky rozebírat, ocitáme se jako učitelé pod tlakem situace, kdy nás může leckdo nařknout z politické manipulace. Nelze než případným kritikům znovu a znovu vysvětlovat, v čem spočívá rozdíl mezi indoktrinací, manipulací a hodnotovou výchovou.[75] Obvykle stačí, pokud kromě

72 Srov. aktuální znění *Rámcových vzdělávacích programů* pro různé stupně vzdělávání. Dále také *Doporučení MŠMT k výuce dějin 20. století*, Praha 2009.

73 Podle PETERSON, Andrew: Moral Learning in History Education, in: DAVIES, Ian (ed.): *Debates in History Teaching*. London, Routledge 2011, s. 168. Dále také FONTANA, David: *Psychologie ve školní praxi. Příručka pro učitele.* Praha, Portál 2010, s. 232–242.

74 Podle PETERSON, Andrew: *Moral Learning in History Education*, s. 162 (překlad autor).

75 Klíčové je konstatování, že smysluplná hodnotová výchova by se neměla odehrávat autoritativně ve formě morálních imperativů minulosti. Hodnoty je třeba si v současné dějepisné třídě osvojovat diskurzivně, v některých ohledech je ve škole nutné i základní hodnoty zpochybňovat a znovu vyjednávat, aby se potvrdila jejich relevance a platnost. Srov. BARTON, Keith – LEVSTIK, Linda: *Teaching History for the Common Good*. Mahwah, New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates 2009.

explicitní roviny morální výchovy zviditelníme i rovinu implicitní, na kterou upozornil již v 90. letech v britském kontextu Paddy Walsh. I v českém případě platí, že celé kurikulum je hodnotově zakotveno *„v naší etické víře v lidská práva a hodnotu demokracie“*.[76] Hodnoty zůstávají hierarchizovány.

Počty stažení vzdělávacích materiálů a zhlédnutí pořadů o „železné oponě“ svědčí o tom, že část učitelů považuje hodnotový rámec občanských sdružení přiblížených v první části příspěvku za přínosný pro svou práci. Zdůvodnění můžeme hledat právě ve faktu, že v souladu se současným kurikulem přispívají k formování aktivních občanských postojů a podporují přijetí demokratických hodnot současné Evropy. Životní příběhy lidí, kteří se rozhodli utéci ze socialistické diktatury do „svobodného“ světa, mohou nabízet hodnotové rámce odpovídající současnému chápání významu lidských práv a svobod, jejichž porušování v budoucnosti bychom neměli dopustit.[77]

Výchozím předpokladem, bez něhož si lze jen stěží představit naplňování navržených cílů, je dbát na pozitivní skupinové klima, zapojovat žáky nenásilným způsobem do debat a diskusí a umožnit jim průběžnou reflexi. Ve hře není nic „menšího“ než velmi citlivý prostor osobní identity. Většina žáků pochází z rodin, které z Československa neutíkaly. Otevírání etických souvislostí života v socialistickém Československu na základní škole by mělo vyplynout z přirozených podnětů žáků, jinak doporučuji ponechat ho až na střední školu. Žáci musejí být schopni téma odosobnit a nalézt v něm i vlastní rodiče a prarodiče, aniž by je soudili. Funkční cestou je nezačínat složitou otázkou posouzení „kolektivní morální odpovědnosti“ – slovy německého filozofa Karla Jasperse[78] –, ale zkoumat individuální trestněprávní odpovědnost v konkrétních případech.

Při diskusi o konkrétní odpovědnosti pohraničníků za úmrtí na hranicích bychom měli nejdříve rekonstruovat, jaké možnosti rozhodování se modelovému vojínovi nabízely v situaci, kdy se při konání strážní služby setkal s „narušitelem“. Využít přitom můžeme jak materiály Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, tak stanoviska Klubu českého pohraničí a svědectví obviněných, které nám pomohou dobový kontext co nejvěrněji zrekonstruovat.[79] Fakt, že služební předpisy

76 WALSH, Paddy: *Education and Meaning: Philosophy in Practice*. London, Cassell 1993, s. 182.
77 Srovnej formulaci *Rámcových vzdělávacích programů pro základní vzdělávání* a *pro gymnázia*.
78 JASPERS, Karl: *Otázka viny. Příspěvek k německé otázce*. Praha, Academia 2006.
79 Trestní stíhání pohraničníků zpravidla naráželo na důkazní nouzi, kterou se částečně snažil svou činností odstranit zmíněný Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu. Obtíže rozhodování soudů v případech zpětného stanovení trestní odpovědnosti pohraničníků dokládají zdůvodnění rozsudků, které se mohly u jednotlivých soudních instancí diametrálně odlišovat. Nejednotnost právních názorů dokládá např. případ Pavla Čady (odsouzen Krajským soudem v Plzni 15. března 2001 na tři roky vězení, zproštěn viny Vrchním soudem při odvolacím řízení 11. října téhož roku). Čada při pronásledování polského emigranta zastřelil v roce 1986 už na území SRN německého občana Johanna Dicka. Martin Pulec, který se dokumentaci případu věnoval, považuje

ukládaly „narušitele“ zastavit i za cenu použití zbraně, však neznamená, že se nenabízela jiná alternativa než dotyčného zastřelit, jak dokládají výpovědi vojáků v případě úmrtí německého občana Johanna Dicka, zastřeleného omylem pohraničníky při pronásledování dvou polských občanů.[80] Historická gramotnost v sobě obsahuje schopnost kriticky nahlédnout výroky o nevyhnutelné kauzalitě událostí a ptát se, zda opravdu strážnému *„nezbývalo nic jiného než použít zbraň, jak mu to vojenské řády ukládají,“* aby se nevystavil vlastnímu trestnímu postihu.[81]

V této fázi se snažíme, aby žáci hodnotili činy dobovým morálním slovníkem a při tomto hodnocení dobové okolnosti (i alternativy) zohledňovali. Výše jsem popsal, že takové usuzování je pro ně obtížné, neboť pro posuzování reality potřebují dostatek zkušeností a informací. S některými odpověďmi by se obtížně potýkala i většina dospělých. Ovšem úkolem školy je rozvíjet schopnost tohoto typu uvažování a samotné nastolení tématu, tedy skutečnost, že se těmito otázkami zabývají, pokládám za přínosné.

Rozbor právní a morální stránky případu pak plynule přechází v debatu o současných právních normách a často nereflektovaných morálních pozicích. U žáků můžeme názorně kultivovat právní vědomí diskusí, proč legální jednání (pohraničník při střelbě jedná v souladu s platnými zákony) nemusí být nutně jednání legitimní. Bránit občanům v opuštění území vlastního státu bylo i tehdy v rozporu s Všeobecnou deklarací lidských práv OSN.[82]

Žáci nikdy nebudou schopni prožívat ty samé emoce jako člověk prchající za hranice, stejně tak se nemohou nikdy přiblížit psychickému rozpoložení vojína základní služby u Pohraniční stráže ve chvíli, kdy pronásledoval „narušitele“ a rozhodoval se, zda ho zastavit služebním samopalem. V řadě případů jsme dnes v situaci důkazní nouze. Můžeme si společně s žáky pokládat buď chytré, nebo hloupé otázky, s ohledem na to, jak moc jsme si vědomi tohoto omezení.

Jestliže nás historická gramotnost k něčemu směruje v životě po škole, je to právě uvědomění si vlastních limitů při práci s minulostí. Jsou věci, které nechceme vidět, nebo ani při největším úsilí vidět (a doložit) nemůžeme.[83] V některých případech se

za odpovědné (avšak právně nepostihnutelné) osoby velitelů Pohraniční stráže a do jisté míry ospravedlňuje vojíny základní služby s poukazem na to, že *„vrcholem jejich dosavadní výchovy a indoktrinace bylo každodenní ohlupování na samotě pohraniční roty spojené s drilem a zastrašováním. Hlavní vina za oběti na hranicích tak padá na velitele PS, kteří systém střežení na hranicích zaváděli a udržovali.“* Viz Portrét usmrceného Johanna Dicka, dostupné z http://www.ustrcr.cz/cs/johann-dick [21. 3. 2017].

80 Z výslechových protokolů vyplývá, že četař Jirásek a vojín Nohýnek nechali pronásledovaného „běžet“, zatímco část družstva svou horlivostí způsobila palbou smrt německého občana Dicka, který se v nesprávnou dobu procházel na nesprávném místě.

81 Zodpovědnost pohraničníků? Dostupné z http://pohranicnik.blogspot.cz/2012/05/zodpovednost-pohranicniku-clanek.html [21. 3. 2017].

82 Informační centrum OSN v Praze, Všeobecná deklarace lidských práv viz http://www.osn.cz/osn/hlavni-temata/lidska/prava/ [21. 3. 2017].

83 WINEBURG, Sam: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts*, s. 11.

musíme smířit s tím, že příběh hledání „historické spravedlnosti" a „vyrovnávání se s minulostí" nemá konec – možná i proto, že potenciální viníci nejsou postižitelní.[84]

Generalizující výroky, které individuální jednání člověka v minulosti schematicky řadí do kategorií kolektivní identity, kolektivních vlastností, kolektivní heroizace, odpovědnosti či viny, nejsou projevem kritického historického myšlení. Historicky gramotný žák by měl vysvětlit, v čem je manipulativní tvrzení, že Československo opouštěli přes „zelenou" hranici „kriminální živly, pachatelé zločinů, odsouzenci, dobrodruzi apod.", protože zbylí občané mohli emigrovat „zcela legálně, při rekreaci, stážích na Západě apod."[85] Stejně tak by měl posoudit, proč samotná služba vojína nebo pomocníka Pohraniční stráže nezakládá trestní spoluodpovědnost za mrtvé na hranicích.[86]

Školní dějepis nemůže mít ambici ukončit konfliktní vzpomínání na ostrahu hranic socialistického Československa. Může však pomoci s kultivací veřejné debaty o ní tím, že pomůže s „vyvažováním" jednotlivých perspektiv a nabídne žákům analytické dovednosti, způsoby myšlení a historické vcítění se, které jsou nezbytné pro používání těchto různých úhlů pohledu za účelem zkoumání historické události, současnosti a lepšího pochopení toho, co se stalo a proč. Ostatně zamýšleným výstupem výuky kontroverzních témat není vytvoření konsenzu, který je nemožný, jako spíše učení se zvládat konflikt demokratickou, nenásilnou formou.[87] Příběhy obětí „železné opony", stejně jako doposud marginalizované vzpomínky běžných občanů pohraničí na každodennost mají tedy důležitou roli na cestě k rozvíjení historické gramotnosti.

Padesátiletá zkušenost českého školství s ideologizací výchovy, a výuky dějepisu zvláště, vytváří pro současnou výuku konfliktních témat jednu významnou souvislost. Jestliže máme jako učitelé pomáhat žákům orientovat se v hodnotách, měli bychom být v první řadě ochotni nahlédnout, a především vyjádřit případné stereotypy, které si k dané době v sobě neseme. Bez toho nebude náš výklad apolitický, jak bychom si možná přáli, ale nečitelný, ne-li skrytě politický.[88] Dostáváme se tím do zvláštního paradoxu, pokud chceme současnou výuku dějepisu označit za „de-

84 ČTK: *Promlčeno. Skončilo vyšetřování zodpovědnosti Štrougala za smrt lidí na železné oponě.* 3. 2. 2016. Viz http://zpravy.aktualne.cz/domaci/promlceno-skoncilo-vysetrovani-zodpovednosti-strougala-za-sm/r~f23d9798ca9811e5aa720025900fea04/ [21. 3. 2017].

85 Více o byrokratických prostředcích (devizový příslib, výjezdní doložka) znemožňujících vycestování pro některé občany viz RYCHLÍK, Jan: *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace.* Praha, ÚSD AV ČR 2012, s. 21

86 Konkrétně v oblasti roty Pohraniční stráže Podmolí nebyl dokumentován žádný smrtelný případ. Pomocníci Pohraniční stráže mohli v individuálních případech plnit svou „službu vlasti" horlivě, nicméně zachycené rozhovory ze školního projektu dokládají, že jejich účast v organizaci měla různé motivace. Muži, kteří v pátek večer u piva z místního hostince pozorují obecní křižovatku, aby splnili předepsaný závazek, jsou současně subjektem vyjednané loajality i objektem ideologizace každodennosti.

87 BARTON, Keith – LEVSTIK, Linda: *Teaching History for the Common Good.*

88 Srov. MOORE, Dana: *Učitelé na vlnách transformace. Kultura školy před rokem 1989 a po něm.* Praha, Karolinum 2013.

mokratické vzdělávání". Společně s německým historikem a didaktikem Volkhartem Kniggem pokládám řečnickou otázku, jak můžeme s žáky demokraticky diskutovat každodenní aspekty života v socialistickém Československu a hodnotit význam „železné opony", když „správná" interpretace je už v předstihu formulována kurikulem či samotnými učiteli?[89]

Závěr

Evropa stojí před velkými výzvami, souvisejícími nejen s masovou migrací uprchlíků z kulturně odlišných oblastí světa s odlišnou pamětí a tradicí. Tím, že žáky vybavíme důležitými kompetencemi historické gramotnosti, zvyšujeme pravděpodobnost, že budou schopni klást si smysluplné otázky a poučeně interpretovat realitu v situacích, které dnes ani nedokážeme předpovědět.

Vzdělávací cíle a metody práce, které se s konceptem historické gramotnosti v zahraniční literatuře pojí, nejsou v rozporu s pojetím vzdělávacího oboru dějepis v českých rámcových vzdělávacích programech. Zahraniční práce naopak mohou českým učitelům nabízet příklady toho, jak s žáky v konkrétních situacích rozvíjet analytické a interpretační dovednosti a morální usuzování. Inspirativní je zejména důraz na interakci s historickými prameny a badatelské směřování vzdělávacích aktivit.

Do jaké míry nabízí historická gramotnost funkční podněty pro české dějepisné prostředí? Tuto otázku je třeba si klást i nadále a konkretizovat ji dalšími výzkumnými záměry. Jak ukázaly oba projekty zaměřené na téma tzv. železné opony, ovládnutí konceptů historického myšlení vyžaduje od učitelů i žáků hlubší interakci s vybranými historickými tématy, pro která máme k dispozici vhodné školní historické (dějepisné) prameny. Tento přístup nutně vyžaduje funkční redukci v českém prostředí dosud převažujícího událostního dějepisu. Vyžadoval by tedy nejen restrukturalizaci obsahové náplně vzdělávacího oboru dějepis, ale v některých situacích (určení historické kontinuity a změny) i oslabení chronologicky orientované výuky. To vše v situaci, kdy nemáme k dispozici vhodnou učebnici nebo metodiku pro učitele, které by nabízely v praxi ověřené postupy a praktická cvičení.[90]

89 KNIGGE, Volkhart: Erinnerung oder Geschichtsbewusstsein? Warum Erinnerung allein in eine Sackgasse für historisch-politische Bildung führen muss, in: *Gedenkstättenrundbrief*, 2013, Jg. 12, Nr. 172, s. 3–15.

90 Takovou metodickou „příručkou", podepřenou dlouholetým výzkumem, je zmiňovaná kniha Petera Seixase a Toma Mortona *The Big Six. Historical Thinking Concepts* nebo taktéž zmiňovaná kniha Bruce Leshe *„Why Won't You Just Tell Us the Answer?" Teaching Historical Thinking in Grades 7-12*.

Zvládání zdánlivě náročných a abstraktních historických konceptů lze v běžné výuce rozdělit do jednoduchých postupů. Osvědčenou pomůckou, při které žáci analyticky rozebírají prameny a formulují vlastní úsudky týkající se historických změn a kontinuit, je srovnání dvou na první pohled odlišných faktů ze současnosti a minulosti. Při zpracování příběhu lokality Devět mlýnů jsme pracovali s historickými fotografiemi z let první republiky a nechali žáky pátrat po dnešní podobě míst. Dokumentaci proměn, zachycených v terénu mobilními telefony, jsme dále rozšířili o vyhledávání starých mapových podkladů z 50. let 20. století a z první poloviny 19. století, pracovali jsme i se vzpomínkovými texty. Výstupem úkolu bylo psaní pohlednic z vyhlášeného letoviska Hotel Gruber.

(Správa NP Podyjí a archiv autora)

Učení ukotvené v konkrétním místě a regionu nabízí řadu impulzů pro rozvoj analytického uvažování. Při zkoumání proměny skladby stromů a probíhající sukcese (obr. 1) na místě bývalé signální stěny na Lipinské cestě (obr. 2, bod 1) naši pozornost zaujala velikost borovic, nasvědčující stáří více než třicet let. S využitím staré fotografie pozorovatelny na Lipinské lávce (obr. 3) a současné turistické mapy jsme identifikovali průběh zátarasů a obslužné asfaltové komunikace podél signální stěny (obr. 2 , bod 2), který se však neshodoval s námi zkoumaným úsekem. Teprve při pohledu na staré letecké snímky z 50. let (obr. 4) jsme zřetelně identifikovali průseky protínající Lipinskou cestu. Žáci následně formulovali hypotézy, proč byla ostraha hranic posouvána blíže do vnitrozemí.

1

(Archiv autora)

2

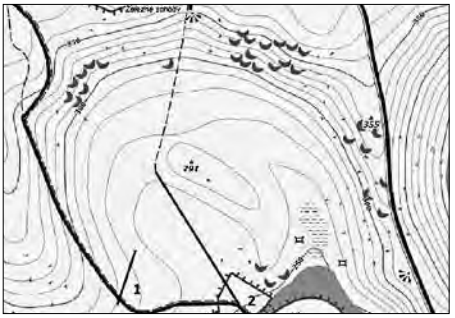

(Mapy.cz)

3

(Správa NP Podyjí)

4

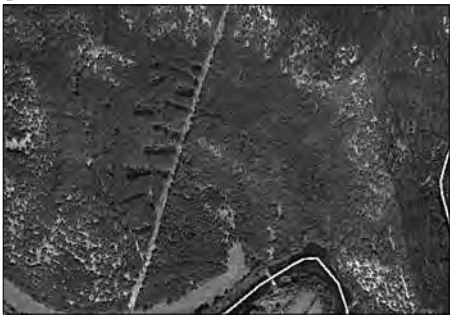

(Kontaminace.cenia.cz)

Téma hranic v československém filmu 50. let. Příspěvek k problematice politické propagandy ve filmu[1]

Kamil Polehla – Iveta Vavřinová – Michaela Weissová

Propaganda ve filmu

Pokud hovoříme o československých hranicích v době komunistického režimu, nemůžeme opomenout složku propagandy. Téma hranice, stejně jako každé důležité téma, se kterým režim pracoval, mělo svůj odraz v kultuře a umění.[2] A jelikož řeč je o padesátých letech[3], máme tím na mysli téměř veškeré státem podporované či tolerované umění. Podle dobové doktríny převzaté od států, které již měly ve své totalitě praxi (v tomto případě především od Sovětského svazu), měla stát kultura výhradně ve službách pracujícího lidu, respektive strany, která si dělala nárok ho reprezentovat. A pokud je kultura ve vleku nějaké ideologie či skupiny lidí, označujeme ji jako propagandu – umění, jež nevzniká pro umění samotné, ale za nějakým politickým účelem, kterému je podřízeno.

Kultura v tomto pojetí tedy slouží především upevňování politického uvědomění obyvatelstva, má propagovat správné postupy myšlení a pomoci lidu uvědomit si, co je skutečně důležité. Týká se to všech oblastí lidského života. Umění padesátých let ukazuje lidem, jak se chovat v nově budovaném státě, jaké chování se cení a jaké nikoliv. Jako příklad zde poslouží filmové ukázky osudů lidí, kteří přistoupili na kolektivistické, socialistické myšlení, a nešťastné konce těch, kteří se drží sobeckého myšlení kapitalistů. Propaganda ukazuje, kdo jsou nepřátelé lidu a kdo naopak jeho přátelé, jasně pomáhá rozlišit, kdo stojí na které straně barikády. Vytváří tak téměř

1 Studie vznikla jako výsledek projektu *Politická propaganda v československém filmu v 50. letech – téma hranice*, který byl řešen na Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakultě Technické univerzity v Liberci v rámci Studentské vědecko-umělecké činnosti 2015.

2 Více k propagandě 50. let KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura. Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004; TÝŽ: *V zajetí moci. Kulturní politika, její systém a aktéři 1948–1956*. Praha, Libri 2006; TÝŽ: *Kdo byl kdo v naší kulturní politice 1948–1953. Biografický slovník stranických a svazových funkcionářů, státní administrativy, divadelních a filmových pracovníků, redaktorů*. Praha, Libri 2002; KOPAL, Petr – FEIGELSON, Kristian (eds): *Film a dějiny 3. Politická kamera – film a stalinismus*. Praha, Casablanca 2012.

3 Více k 50. letům v komunistickém Československu viz mj. KAPLAN, Karel: *Kronika komunistického Československa. Klement Gottwald a Rudolf Slánský.* Brno, Barrister & Principal 2009; TÝŽ: *Kronika komunistického Československa. Doba tání 1953–1956*. Brno, Barrister & Principal 2005; TÝŽ: *Kronika komunistického Československa. Kořeny reformy 1956–1968: společnost a moc*. Brno, Barrister & Principal 2008.

archetypální dělení lidstva na síly temna, které jsou u nás reprezentované téměř jednotnou frontou fašistů, kapitalistů, sudetských Němců, buržoazních politiků, kulaků a duchovních[4], a proti nim stojící síly dobra, které představují dělníci, rolníci, poctivě pracující inteligence, uvědomělí vojáci a samozřejmě jim odpovídající političtí představitelé jak domácí, tak zahraniční.

Kultura ve službách propagandy dále upravuje a reviduje některé události z minulosti a vykládá je podle své ideologie tak, aby masy chápaly jejich „skutečný" význam. V tomto bodě nemusíme chodit ani daleko do minulosti, kde je jedním z nejoblíbenějších témat reinterpretace husitství završena – na svou dobu monumentální – Vávrovou husitskou trilogií.[5] Stačí zůstat ve 20. století, abychom mohli sledovat úpravy historie zcela nedávné, ať už jde o události předcházející válce, jako je mnichovská dohoda,[6] či o válečné události samotné, především ty v závěru války, například Pražské povstání.[7] Může ale jít i o události zcela aktuální, jako například boje s banderovci,[8] které je třeba lidu náležitě „vysvětlit". A opomenout nesmíme ani to, že nové umění přirozeně oslavuje nové hrdiny, mezi něž samozřejmě patří vojáci a pohraničníci, kterým se budeme věnovat níže, ale také obyčejní lidé, a především jejich reprezentanty, tedy politiky Komunistické strany Československa.[9]

Výše nastíněná témata, ale i mnoho dalších, prostupují všemi oblastmi umění. Patrné jsou v literatuře, malířství, sochařství, divadle, hudbě i filmu. A právě poslední kategorie se ukázala jako jedna z nejefektivnějších. Režimu velmi rychle došlo, že film patří k nejlepším způsobům, jak dostávat svoji ideologii mezi lid. Využíval samozřejmě i všech ostatních prostředků. Všudypřítomná hesla, busty politiků a agitační letáky sice vykonají své, ale časem se omrzí a stane se z nich jen nutná výzdoba. Budovatelské masové písně jistě dobře poslouží, ale samotné na převýchovu obyvatel nestačí. Politicky laděnou literaturou může režim sice zaplnit regály, ale z mas dělníků lze jen těžko vytvořit masy náruživých čtenářů. Projevy politiků, ať už živé či rozhlasové, mají svůj účinek a dokážou efektivně působit, ale jejich dosah je omezený a ne všichni obyvatelé se umějí nadchnout pro politické projevy. Každá

4 Nejlépe je tato „jednotná fronta zla" patrná ve filmu *Akce B* (režie Josef Mach, 1951).

5 *Jan Hus, Jan Žižka, Proti všem* (režie Otakar Vávra, 1954, 1955, 1956). K Otakaru Vávrovi více MENZEL, Jiří: *Otakar Vávra – 100 let*. Statenice, Millennium Publishing 2011; VÁVRA, Otakar: *Paměti aneb Moje filmové 100letí*. Praha, BVD 2011; TÝŽ: *Podivný život režiséra. Obrazy vzpomínek*. Praha, Prostor 1996; ŽANTOVSKÝ, Petr: *Století Otakara Vávry*. Praha, Votobia 2001.

6 *Neporažení* (režie Jiří Sequens st., 1956), později *Dny zrady I* (režie Otakar Vávra, 1973), *Dny zrady II* (režie Otakar Vávra, 1973).

7 *Němá barikáda* (režie Otakar Vávra, 1949), pozdější *Sokolovo* (režie Otakar Vávra, 1974) a *Osvobození Prahy* (režie Otakar Vávra, 1975) či seriál *Povstalecká história* (režie Andrej Lettrich, 1984).

8 *Akce B* (režie Josef Mach, 1951).

9 Například *Vstanou noví bojovníci* (režie Jiří Weiss, 1950), *Rudá záře nad Kladnem* (režie Vladimír Vlček, 1955), později například *Vítězný lid* (režie Vojtěch Trapl, 1977), *Dvacátý devátý* (režie Antonín Kachlík, 1974) či seriály *Gottwald* (režie Evžen Sokolovský, 1986) a *Roky prelomu* (režie Andrej Lettrich, 1989).

propagandistická metoda měla své výhody a nevýhody. Ani jednu z nich samozřejmě nemůžeme oddělit od ostatních, koneckonců v tom je efektivita propagandy, že využívá všech prostředků.

Oproti ostatním uvedeným způsobům má filmová propaganda řadu dalších kladů a vlastně kombinuje výhody uvedených propagandistických prostředků. Film podává všechny tyto prvky ve zhuštěné podobě, navíc je dokáže efektivně prezentovat v odpovídajícím kontextu, a když se dílo zdaří, tak i poutavě. Agitační hesla tedy spojí s činy sympatických hrdinů, kteří odpovědně a s nadšením dělají to, co od nich nová společnost očekává. Politická očekávání dostávají lidskou formu a vše je patřičně idealizované. Když se k tomu vztáhnou všeobecně známé výhody jako masovost a intelektuální nenáročnost, máme ideální propagandistický prostředek. Zdařilý film je pak masově navštěvován obyvatelstvem všech vrstev a generací, to se baví a zároveň je mu podprahově vštěpováno správné vidění světa. Jak praví známé heslo: stokrát opakovaná lež se stává pravdou,[10] lidé postupně samovolně přebírají názory, které režim podporuje.

Stejně jako jeho předchůdci v jiných zemích i nově budovaný socialistický režim v ČSR velmi rychle pochopil zásadní roli filmové propagandy při ovlivňování smýšlení obyvatelstva. Inspirovat se samozřejmě mohl v Sovětském svazu, kde už měli s filmovou propagandou řadu zkušeností (vzpomenout můžeme na dodnes umělecky ceněné filmy Sergeje Michajloviče Ejzenštejna[11]), a v menší míře i v nacistickém Německu, které umělo s filmem rovněž mistrně pracovat.

Velmi brzy po únoru 1948 začaly proudit do filmového průmyslu velké finanční prostředky, které byly směrovány především k tomu, aby se film mohl masově rozšířit. Velkou roli v tom sehrálo i ministerstvo informací, které už od roku 1945 vedl vlivný komunista Václav Kopecký.[12] Pod jeho vedením byla nastavena v kulturní politice velkorysá podpora filmového průmyslu bez ohledu na jeho rentabilitu. Zaznamenáváme extrémní nárůst počtu pojízdných i statických kin. V souvislosti s tím stoupala i návštěvnost filmů. Například v roce 1951 fungovalo 77 pojízdných kin, které navštívil celkem milion diváků, v roce 1952 to už bylo 127 pojízdných kin a čtyři miliony diváků. A nárůst pokračoval i v dalších letech. S tím samozřejmě souvisí i podpora tvorby nových filmů. V letech 1949–1959 bylo natočeno 195 dlouhých a 93 krátkých filmů, což jsou v kontextu tehdejší hospodářské situace relativně vysoká čísla.[13]

10 Jako autor tohoto hesla bývá uváděn nacistický ministr propagandy a lidové osvěty Josef Goebbels.

11 Z nejslavnějších můžeme uvést filmy *Křižník Potěmkin* (1925), *Deset dní, které otřásly světem* (režie společně s Grigorijem Alexandrovem, 1928), *Alexandr Něvský* (režie společně s Dmitrijem Vasiljevem, 1938) či dvoudílný epos *Ivan Hrozný* (1945).

12 PÁVOVÁ, Jana: *Demagog ve službách strany. Portrét komunistického politika a ideologa Václava Kopeckého*. Praha, ÚSTR 2008; KAPLAN, Karel – KOSATÍK, Pavel: *Gottwaldovi muži*. Praha, Paseka 2004.

13 LOZOVIUKOVÁ, Kateřina: Politická propaganda a československý film v 50. letech 20. století, in: *Informační boj o Československo / v Československu (1945–1989)*. Ed. Jaroslav Pažout. Praha – Liberec, ÚSTR – Technická univerzita v Liberci 2014, s. 226–227.

S tím, jak se film dostal pod kontrolu státu, se radikálně změnilo jeho zaměření. Zatímco za první republiky dominovaly stříbrnému plátnu kulisy salonů, kaváren a majestátních vil, teď je vystřídaly fabriky, venkovská stavení a politická řečniště. Místo osudů dobře oblečených světáků s vybraným chováním, milovníků, továrníků a boháčů nyní diváci sledovali uvědomělé pracující, rolníky a dělnické funkcionáře. Převahu začala mít sociální témata, historické události či příběhy zohledňující aktuální politiku strany.

Filmy z padesátých let jsou přímo protkány politickou propagandou. Lze říci, že nenajdeme film, který by neměl alespoň nějaký politický přesah. Nejviditelnější je onen politický kontext samozřejmě u filmů, které se politikou zabývají přímo. V nich pak najdeme idealizované obrazy mnohdy v té době ještě žijících komunistických politiků a zcela jasná poselství. Další díla, především snímky s historickou tematikou, si většinou historii jen upravují a v závislosti na tématu idealizují jednu či druhou stranu dané události. Můžeme říct, že bychom v těchto historických filmech jen těžko hledali nějakou snahu o objektivní náhled a nečernobílé vidění světa. Právě naopak, zpravidla jde o téměř pohádkový boj dobra se zlem bez jakýchkoliv odstínů.

Další zajímavou kategorií propagandistických filmů jsou filmové pohádky z této doby, i z toho důvodu, že na rozdíl od většiny filmové tvorby padesátých let je můžeme vídat na obrazovkách dodnes, a to se železnou pravidelností. Samozřejmě že i v nich jsou jasně patrné stopy politických sdělení. Kolektivismus, chvála lidové moudrosti a plebejství, zdravý svět chudých, pracujících a „malých lidí", stojících proti chamtivému a bezcitnému světu boháčů a šlechticů.[14] Svět zobrazovaný v socialistických pohádkách odpovídá vidění světa, které prosazovala vládnoucí strana. V jejích očích by bylo samozřejmě trestuhodné vynechat propagandu mířenou na děti a mladistvé. Naopak, právě ta je, jak známo, nejpotřebnější a nejúčinnější. Tyto snímky jsou u nás vysílány dodnes a dosahují značné oblíbenosti.

Jak moc je politický přesah viditelný, záleží na povaze filmu, daném tématu a také na tvůrcích, na tom, jak obratně si s propagandou pohráli. V některých filmech jsou čitelné prvoplánové ostré výpady proti konkrétním nepřátelům, laciné stereotypy a až návodné zkratky vnucující divákovi, co by si měl myslet.[15] V jiných, většinou těch kvalitnějších snímcích je propaganda obsažena v podtextu, skrytě, což zpravidla bývá mnohem účinnější. Je v nich dávkována tak, aby ji divák vnímal jaksi

14 Například filmy *Pyšná princezna* (režie Bořivoj Zeman, 1952), *Císařův pekař a pekařův císař* (režie Martin Frič, 1951) či *Dařbuján a Pandrhola* (režie Martin Frič, 1959).

15 Za všechny zmíníme opět film *Akce B* (režie Josef Mach, 1951) pojednávající o poválečných bojích s banderovci. Film zcela jasně a poměrně prvoplánově směruje diváka ke ztotožnění vražd ících banderovců, duchovních, kteří jim ve všem pomáhají, a západních kapitalistů, kteří chtějí banderovce využít v další světové válce.

automaticky, neuvědomoval si ji, a zatímco sleduje kvalitní film, nevědomky se ztotožňoval s hodnotovými a politickými hledisky prezentovanými ve filmu jako těmi kladnými. Přebírání hodnotových orientací a vzorců chování prostřednictvím filmu je ostatně dodnes aktuálním tématem a neskončilo s komunistickým režimem.

Hranice ve filmu

Určit přesný počet filmů s tematikou hranic je relativně obtížné.[16] Jelikož drtivá většina z nich má politický přesah, našli bychom téma hranic, nebezpečí z druhé strany hranice či agentů ze zahraničí ve velkém množství děl tehdejší filmové tvorby. Bylo tedy nutné určit kritéria pro výběr zde reflektovaných snímků. Není možné v rámci tohoto příspěvku detailně sledovat veškeré zmínky či odkazy na hranice státu v tehdejších filmech. Proto jsme vybrali jen ty, ve kterých hrají hranice zásadnější roli, nebo ty, které poslouží jako dobrý příklad určité dějové linky, jež se k hranicím vztahuje. Pokud bychom totiž zvolili ta nejpřísnější kritéria a vybírali jen filmy, jejichž hlavní téma se týká Pohraniční stráži, vyšly by nám pouze filmy *Ztracená stopa* (režie Karel Kachyňa, 1955), *Vstup zakázán* (režie František Vláčil a Milan Vošmik, 1959) *a Král Šumavy* (režie Karel Kachyňa, 1959). Zbylé filmy, o kterých budeme mluvit, se hranice týkají jen okrajově.

Téma hranice je podle těchto kritérií výrazněji obsaženo zhruba v jedenácti filmech z padesátých let.[17] Z toho šest filmů se odehrává v tehdejší současnosti a zaměřuje se, alespoň v některých dějových liniích, na nelegální přechody uzavřených hranic. Filmy *Zítra se bude tančit všude*, *Expres z Norimberka*, *Přicházejí ze tmy*, *Ztracená stopa*, *Vstup zakázán* a *Král Šumavy* obvykle zachycují schematické situace, kdy přes hranice potají proniká osoba s nekalými úmysly. Může jít o agenty s jasně stanovenými úkoly západních rozvědek, o navrátivší se emigranty, kteří přicházejí z rozličných osobních či politických důvodů škodit nově budované republice, ale v některých případech jde i o emigranty, kteří škodí ze zahraničí, aniž by se do naší země vrátili. Nepřátelské úmysly těchto záporných elementů pak překazí udatní členové Pohraniční stráže, případně dalších bezpečnostních složek, a samozřejmě i uvědomělí obyvatelé, kteří se státními orgány spolupracují.

To je jedno z hlavních stereotypních schémat filmové propagandy, která se snaží vzbudit obdiv k pohraničníkům či bezpečnostním silám obecně. Pohraničníci jsou

16 Kompletní výčet filmů např. v: *Český hraný film III, 1945–1960*. Praha, Národní filmový archiv 2001.

17 *Uloupená hranice* (režie Jiří Weiss, 1947), *Ves v pohraničí* (režie Jiří Krejčík, 1948), *Nástup* (režie Otakar Vávra, 1952), *Únos* (režie Ján Kadár – Elmar Klos, 1952), *Zítra se bude tančit všude* (režie Vladimír Vlček, 1952), *Expres z Norimberka* (režie Vladimír Čech, 1953), *Přicházejí ze tmy* (režie Václav Gajer, 1953), *Ztracená stopa* (režie Karel Kachyňa, 1955), *Neporažení* (režie Jiří Sequens st., 1956), *Vstup zakázán* (režie František Vláčil – Milan Vošmik, 1959) a *Král Šumavy* (režie Karel Kachyňa, 1959).

v těchto dílech zpravidla líčeni jako sympatičtí a stateční muži, kteří chrání mír ve vlasti s nasazením vlastního života, přestože přitom musejí často překonávat i velké osobní problémy, které jsou s jejich náročnou službou spjaty. Konkrétně se většinou jedná o odloučení od manželek a přítelkyň, u důstojníků pak o časovou náročnost služby a její náhlé změny a neustále narušovaný čas trávený s rodinou.

Některé dějové linie se záměrně dotýkají těchto problémů a postavy tak získávají reálný charakter. Film se pak vzhledem k lidskému rozměru pohraničníků dostává divákům pod kůži. Těchto rysů si můžeme všimnout ve filmech *Vstup zakázán, Ztracená stopa, Expres z Norimberka* nebo *Král Šumavy,* stejné schéma najdeme i ve filmu *Zářijové noci* (režie Vojtěch Jasný, 1957), který sice nepojednává přímo o Pohraniční stráži, ale velmi dobře zapadá do konceptu filmů s vojenskou tematikou řešících rodinné problémy vojáků.

Vedle zlidštění postav plní tyto dějové linie jistě i úkol vysvětlovat a utěšovat ty, kteří jsou tímto problémem reálně zasaženi. Příslušníkům Pohraniční stráže nelze upřít, že byli často nasazeni v oblastech velmi vzdálených od domova, a jak řadoví vojáci, tak i důstojníci odloučení od rodin často museli řešit rozchody s partnerkami či další osobní problémy s tímto odloučením spjaté. Kulturní tvorba s touto tematikou mohla dávat divákům najevo, že s tímto problémem nejsou sami, a snad je před tím i dopředu varovat.

Na druhou stranu tyto filmy zcela opomíjí zápory služby u vojska. Problémy, které zobrazují, mají pouze charakter osobních obětí, maximálně selhání jednotlivců. Nesetkáme se s líčením negativ, které by značily selhání systému jako celku, například šikany, alkoholismu, sebevražd, ideologické vlažnosti či přeběhnutí na Západ, k nimž rovněž docházelo. Na druhou stranu je třeba uznat, že stejně jako tehdy ani dnes většinou nejde filmovým tvůrcům o přesné zachycení reality, ale o její určité idealizované zobrazení. Neměli bychom očekávat, že tvůrce filmu, který má za úkol podat pěkný příběh ze života pohraničníků, bude muset nutně do díla vkládat tragédie jen proto, aby se více přiblížilo skutečnosti.

Dalším výrazným námětem filmové propagandy týkající se hranic je přechod československých občanů do zahraničí. Tito uprchlíci jsou vykreslováni jako zcela negativní postavy, jsou považováni za nepřátele a zrádce vlasti, proto si zaslouží opovržení. Dobová propaganda tak upozorňuje obyvatelstvo, jak bude společnost nahlížet na občany, kteří by emigrovali, a hrozbou společenského vyloučení je chce od přechodu hranic odradit. Tomu odpovídá i případné zobrazování návratu uprchlíků. Podle propagandy se emigranti nevracejí s dobrými úmysly, jejich cílem je pouze škodit, jak to líčí filmy *Král Šumavy, Přicházejí ze tmy* či *Zítra se bude tančit všude*. Nenašli bychom u nich žádný lidský motiv k útěku. Ve filmovém podání jsou to postavy hnané sobeckými zájmy, bez jakýchkoli pozitivních vlastností, které nakonec na svou zlobu a zaprodání se nepřátelské cizině samy doplatí.

K zobrazení hranic se vztahuje ještě jedno tabu, které jsme dosud nezmínili. Filmy, až na jednu výjimku[18], opomíjejí možnost, že by chtěl na Západ odejít obyčejný člověk. Vyvolávají zdání, že pokud se někdo snaží dostat pryč, je to pouze kvůli nějaké nepřátelské činnosti, které se buď již dopustil doma a teď se snaží utéct před odpovědností, anebo směřuje na Západ, aby mohl nepřátelskou činnost vyvíjet tam. Možnost, že by někdo opouštěl republiku a zároveň nebyl zarytým nepřítelem, filmy nepřipouštějí.[19]

V dané filmové tvorbě se pochopitelně objevuje také obraz nepřátelského agenta. Jedná se o zápornou postavu, narušitele klidu. Tímto škůdcem je většinou příslušník poražené třídy, tedy kulak, průmyslník či intelektuál, který chce ztížit budování socialismu. Někdy se navrací z ciziny, jindy jde o jednotlivce či rodiny stýskající si po starých pořádcích, kdy měli peníze, moc a vliv. Postavy jsou to zpravidla asociální, bez svědomí a citů, jdoucí bezohledně za svým sobeckým cílem. Většinou také spoléhají na budoucí zvrat poměrů, konkrétně na další válku, po níž Američané opět nastolí kapitalismus a dřívější majetkové a třídní poměry.

Velmi zajímavým aspektem je, že tito narušitelé většinou nejsou hlavními hybateli děje. Tím skutečným zlem je západní agent, zobrazený jako tajemný muž v pozadí, který ponouká nepřátelské elementy k činu a určuje a organizuje jejich další konání. Tento muž objevující se ve snímcích je ještě bezohlednější než jeho přisluhovači a je ochoten užít násilí a vydírání i vůči nim. Neváhá obětovat ani lidi ze svého okolí, postrádá jakýkoliv cit, často je i vzhledově stylizován do podoby nositele čirého zla. Zajímavé je, že osud těchto úhlavních nepřátel ve filmech většinou není hlouběji rozpracován. Agent se objevuje a záhy zase mizí a jen někdy je nakonec dopaden. Zatímco jeho přisluhovači jsou zpravidla potrestáni, zneškodněni či vydáni spravedlnosti, on sám zůstává jako stále přetrvávající hrozba mezi lidmi. To má být poselstvím pro ideologicky vyspělé diváky, kteří si tak mají uvědomit nutnost být stále ve střehu. S takovými postavami se můžeme setkat zejména ve snímcích *Expres z Norimberka, Přicházejí ze tmy* a *Ztracená stopa*.

Vzhledem k těmto tématům je logické, že filmy zmiňují i konkrétní způsoby práce obou skupin – jak pohraničníků, tak diverzantů. (Diverzant je v dobové hantýrce zločinný narušitel hranic ze Západu provádějící nějaký druh sabotáže.) Jak už jsme několikrát zmínili, jejich zobrazení je opět značně stereotypní. Agenti pracují v utajení pomocí různých spiknutí, scházejí se v noblesních a drahých podnicích, pokout-

18 Jedná se o filmové zpracování románu Jana Otčenáška *Občan Brych*. Snímek zachycuje dilema nekomunistického intelektuála, který po únoru roku 1948 uvažuje, zda má, či nemá ze země odejít. Film Otakara Vávry bezesporu souzněl s požadavky tehdejší kulturní politiky, je tendenční, ale nelze ho označit za prvoplánově schematický. *Občan Brych* (režie Otakar Vávra, 1958).

19 Témata útěků obšírně mapuje např. série knih historika Luďka Navary: NAVARA, Luděk: *Příběhy železné opony*. Brno, Host 2004; TÝŽ: *Příběhy železné opony 2*. Brno, Host 2006; TÝŽ: *Nové příběhy železné opony*. Brno, Host 2007.

ně v lesích, na skrytých místech či přímo v sídlech režimu nepřátelských institucí, například na farách. Tam pak spřádají plány na své akce. Pokud jejich plány někdo naruší, neváhají použít zbraň.

Naproti tomu Pohraniční stráž pracuje organizovaně v perfektní koordinaci svých členů za pomoci moderních prostředků a obvykle je o krok před nepřáteli, které vždy upozorní varovným výstřelem. Právě v otázce použití zbraní se filmy zásadně rozcházejí s realitou. Zatímco snímky se divákovi snaží namluvit, že hlavní nebezpečnost diverzantů spočívá v tom, že neváhají vraždit a provádět sabotáže, ve skutečnosti byla jejich hrozba spíše politického rázu (předávali informace, přenášeli západní propagační letáky či převáděli obyvatele ČSR přes hranice[20]). Práce obou tak kontrastních skupin je nejlépe ukázána ve snímku *Expres z Norimberka*, činnost pohraničníků pak ve filmech *Vstup zakázán* a *Ztracená stopa*. Postupy diverzantů jsou zobrazovány ve všech filmech, kde se jejich postavy vyskytují (viz výše).

Zajímavým a velmi důležitým faktem je, že v žádném z filmů není zachycena ženijně-technická ochrana hranice. Ve skutečnosti byly hranice střeženy ženijně-technickými zátarasy, například ploty z ostnatého a později i elektrifikovaného drátu, nášlapnými světlicemi, minami a pozorovatelnami. Samotné hranice navíc nebyly snadno dostupné. Rozprostíralo se před nimi zakázané pásmo, kam směli kromě pohraničníků vstupovat jen zaměstnanci lesní správy či jiní pracovníci s povolením. Před tímto pásmem se táhlo ještě hraniční pásmo, ve kterém byly některé činnosti, jako například noční vycházení či sporty, omezovány či zakazovány.[21]

Ve filmech se ale hranice jeví jako zcela průchozí místo, kam civilisté chodí na dříví či na borůvky. Ve filmech se vyskytuje pouze cedule s upozorněním na zakázané pásmo.[22] Snímky zdůrazňují krásy okolní opuštěné přírody, ostnatý drát a minová pole bychom v nich ale hledali marně. Tvůrci i pracovníci dohlížejících orgánů si patrně uvědomovali, že by nebylo vhodné příliš zdůrazňovat fakt, že socialistický systém vyznávající mír užívá ke své obraně i takto krutých prostředků. Možná i proto, že by se vědomosti o zabezpečení hranic mohly donést i k nežádoucím osobám, přičemž konkrétní bezpečnostní prvky pochopitelně podléhaly utajení. Dalším důvodem může být i to, že absence zobrazení ženijně-technických prostředků posiluje dojem chrabrosti příslušníků Pohraniční stráže.

Následující čtyři filmy, *Ves v pohraničí* (režie Jiří Krejčík, 1948), *Nástup* (režie Otakar Vávra, 1952), *Uloupená hranice* (režie Jiří Weiss, 1947) a *Neporažení* (režie Jiří Se-

20 PACNER, Karel: *Československo ve zvláštních službách. Pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989. Díl III., 1945–1961*. Praha, Themis 2002; PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Agenti-chodci na popravišti. Kurýři západních zpravodajských služeb, popravení v letech 1949–1958*. Cheb, Svět křídel 2010.

21 PULEC, Martin: Československo za ostnatým drátem, in: *cs-magazín.com*, březen 2007, http://www.cs-magazin.com/index.php?a=a2007032093 [30. 3. 2017].

22 Viz film *Vstup zakázán* (režie František Vláčil – Milan Vošmik, 1959).

quens st., 1956), se zabývají hranicí jen nepřímo, neboť se neodehrávají v současnosti, tedy v padesátých letech. Hlavním cílem těchto filmů je upevnit politicky korektní představu obyvatel o nedávné minulosti. Tématem snímků *Ves v pohraničí* a *Nástup* je znovuosídlení pohraničí po válce a potíže, jež celou akci provázely. Pohraničí je líčeno jako opuštěná a zdevastovaná oblast, kde se pracovití lidé snaží vše znovu vybudovat, ale musí se potýkat s problémy plynoucími z dědictví po Němcích nebo s nimi samotnými, tedy se skrytými příslušníky Gestapa a nacisty. Dotýkají se tak i tématu odsunu Němců z pohraničí, který spolu se soudobou propagandou líčí jako akci nutnou k očištění republiky od zla, jež povede k trvalému míru.

Samozřejmě i tyto filmy jsou značně schematické. Pohraničí osídlují dobří lidé, kteří tím podstupují značné riziko, ale snaží se vytrvat, přestože jejich situace je leckdy těžká. Sem tam se mezi nimi najde i někdo, kdo chce lacino získat bohatství, ale ten zpravidla nevydrží a odchází či se s ním společnost vypořádá, pokud se snaží své zájmy prosazovat na úkor druhých. Německé obyvatelstvo je pak otevřeně nebo pasivně nepřátelské a odsun se jeví jako nutná věc, provedená vždy spořádaně.

Dalším filmem s daným tématem je *Uloupená hranice*, která líčí nucený odchod Čechů z pohraničí v roce 1938. Film posiluje vlastenecké pocity, když zobrazuje jejich snahu ubránit své území a neochotu odejít. Ukazuje bezohlednost Němců, jejich fanatismus a zlo, které jsou ochotni ve jménu nacismu na našem území páchat. České obyvatelstvo je nicméně ochotno své území hájit, dokud mu mnichovská dohoda nevrazí nůž do zad. Na stejnou notu je naladěn i posledně jmenovaný film, *Neporažení*, věnovaný osamělému odporu, který jedna z československých jednotek klade v březnu 1939 německým vojskům.

Jak jsme již zmínili na začátku, jistě by bylo možné vybrat i další filmy, které se dotýkají hranic spíše nepřímo. Zmínit můžeme například film *Únos* (režie Ján Kadár a Elmar Klos, 1952), který pojednává o nedobrovolném odletu skupiny obyvatel Československa přes hranice na území Německa. Film je zajímavý důrazem na vystupování negativních postav, jakými jsou arogantní nepřátelé z řad Němců a Američanů, kteří se ale snaží falešnými sliby a zdáním blahobytu přetáhnout unesené na svoji stranu. Ukazuje rovněž charaktery kladných postav: váhajícího, ale nakonec prohlédnuvšího intelektuála-vědce, uvědomělé pracující, ale i ty, co se nechají zlákat vidinou bohatství a pak za to zaplatí.

Ve filmu *Výstraha* (režie Miroslav Cikán, 1953) zase západní kapitalisté z druhé strany hranice bojují proti zprovoznění válkou poničené továrny na výrobu benzinu a snaží se ji intrikami, sabotážemi a zákulisními dohodami poškodit, aby nemohla konkurovat západní výrobě. Jejich záškodnické činnosti nakonec učiní přítrž únorové události z roku 1948, čímž propaganda opět poukazuje na péči socialistického systému o mír.

Hranice vystupuje i v dobrodružném snímku *Větrná hora* (režie Jiří Sequens st., 1955). Opět zde máme co do činění s diverzanty s vazbami na Německo, kteří ohro-

žují seriózní geologický průzkum. Film je zakončen výmluvným obrazem pokusu o útěk do Německa, který ale opět překazí Pohraniční stráž.

Obyvatelstvo je nutno ideologicky formovat již od útlého věku. Proto když mluvíme o hranicích, nemůžeme nezmínit ani pohádky. Málokdo si nevzpomene na ševce z *Pyšné princezny* (režie Bořivoj Zeman, 1952), který žije v Půlnočním království, kde je zakázáno zpívat a tančit. Jakmile však překročí hranice, může se těmto radovánkám zase vesele oddat. I dětem je tedy naznačeno, co znamená hranice a jaké je štěstí, že my žijeme na té správné straně. Poněkud skrytěji je pak zlo panující za hranicemi představeno v pohádce *Princezna se zlatou hvězdou na čele* (režie Martin Frič, 1959). V postavě cizího, zlého krále Kazisvěta, který dodává své žádosti o ruku krásné Lady na důrazu nejprve přívalem bohatství, přepychu, zástupy otroků, později výhružkami násilí, můžeme snadno vidět záludného západního nepřítele, který se různými metodami snaží svést poctivé lidi na scestí.

Kvalita snímků se samozřejmě velmi různí, a to v závislosti na obsahu, tvůrci a samozřejmě i od toho se odvíjejícího řemeslného zpracování. Některým ze snímků nelze upřít kvalitu. Na předních místech lze jistě uvést například *Krále Šumavy,* který se stal dobovým trhákem. Některé filmy, jako kupříkladu výše zmíněná *Výstraha,* byly naopak zpracovány velmi špatně a brzy po vzniku upadly v zapomnění.

Je možné konstatovat, že všechny tehdejší filmy pracují se stereotypy a poměrně jednoduchými vzorci příběhů. Většina postav je černá nebo bílá, mezi tím je máloco. I samotná schémata jsou velmi jednoduchá. Pokud se ale podrobněji podíváme například na vykreslení negativních postav, zjistíme, že jsou jim připisovány typické archetypální vlastnosti vztahující se ke zlu, a kdybychom si odmysleli deklarování jejich třídní příslušnosti, mohli bychom je snadno zaměnit za jakékoliv negativní postavy v jakémkoli schematicky pojatém filmu. Zamyšlení nad filmovou produkcí padesátých let lze tedy zakončit úvahou, zda stejné vlastnosti, které tehdejší filmy připisují kapitalistům a jejich přisluhovačům, tedy sobectví, přízemní zájmy, chamtivost, bezcharakternost a zlobu, nepřipisují filmy z druhé strany železné opony zase v nich vystupujícím komunistům.[23] Filmy té doby s jejich propagandistickým poje-

23 K tématu západní propagandy viz například ULVR, Michal: „Nejlaskavější, nejštědřejší a nejsoucitnější lidé na celé planetě" aneb počátky amerických informačních, dezinformačních a propagandistických iniciativ studené války, in: *Informační boj o Československo / v Československu (1945–1989).* Red. Jaroslav Pažout. Praha – Liberec, ÚSTR – Technická univerzita v Liberci 2014, s. 74–91; TOMEK, Prokop: Propaganda a Rádio Svobodná Evropa v padesátých letech, in: *tamtéž*, s. 92–109; KRPALA, Karol: Ideologický aparát štátu v období po II. svetovej vojne. Proces vzniku centralizovaného systému politickej informácie na príklade Spojených štátov amerických, in: *tamtéž*, s. 28–73; HORNOVÁ, Karolína: *James Bond – tajný agent propagandy.* Diplomová práce. Praha, Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd 2015; PROKOPOVÁ, Kateřina: *Média jako nástroj propagandy ve studené válce. Propaganda na Rádiu Svobodná Evropa v letech 1951–1956.* Diplomová práce. Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta 2009.

tím pochopitelně nelze s těmi současnými srovnávat, můžeme však říci, že charaktery a vystupování negativních postav se změnily jen málo a i v dnešních filmech se dá vysledovat řada podobností.

Závěr

Závěrem lze shrnout, že líčení hranice ve filmech z 50. let je značně schematické. Na jedné straně v nich vystupují pozitivní hrdinové, kteří jsou věrni republice. Jsou to příslušníci Pohraniční stráže, jejíž činnost je však zobrazena poměrně věrně, samozřejmě s přihlédnutím k určité idealizaci pro potřeby filmu. Zejména jejich výcvik, postupy činnosti a vybavení odpovídá realitě. Co se týká jejich osobního života, filmy nezastírají možné záporné stránky, vyplývající z odloučení a z náročnosti služby. Naprostým tabu jsou ale další možné negativní jevy, které by svědčily o selhání systému, nikoliv jednotlivců. Dalšími kladnými postavami jsou občané věrní režimu, kteří uvědoměle pracují pro blaho společnosti a odolávají zločinným živlům či se je snaží ve spolupráci s organizovanými složkami zneškodnit.

Na druhé straně v dobové filmové produkci vystupují záporné postavy, které překonávají hranice s cílem uškodit svému okolí. Činnost těchto osob, v tehdejší hantýrce diverzantů a agentů-chodců, je zde často zveličena, tak aby vyvolávala zdání nebezpečnosti pro celou společnost. Uvedené snímky často zobrazují hranici jako pásmo, kde akutně hrozí výskyt ozbrojených nepřátelských živlů, které se snaží uškodit občanům Československa a neváhají zabít kohokoliv, kdo se jim postaví do cesty. Filmy možná záměrně neukazují ženijně-technické zabezpečení hranice, takže samotné pásmo většinou tvoří jen kulisu, děj neprobíhá přímo v něm.

Všechny zmíněné snímky lze označit za poplatné době. Nevymykají se tehdejšímu trendu, kdy film kopíruje oficiální politiku strany a na základě toho utváří realitu. Kvalita jednotlivých snímků se velmi různí. Můžeme jen konstatovat, že tehdejší filmová tvorba nám zanechala alespoň jasnou zprávu o tom, jak měly být hranice vnímány podle přání režimu.

Moderně vyhlížející centrum bezpečnostních složek.
(Expres z Norimberka, 1953)

Zatčení nepřátelských agentů.
(Přicházejí ze tmy, 1953)

Panorama pohraničních hor.
(Ztracená stopa, 1955)

Zdání klidných hranic.
(Vstup zakázán, 1959)

Cedule upozorňující na hraniční pásmo.
(http://imgcdn.geocaching.com/cache/03a5ea7b--aba3-483b-8d47-1c03dcce501a.jpg)

Hranice v českém hraném filmu období normalizace

Petr Bednařík

V českém hraném filmu 50. let se velmi výrazně uplatňovala tematika státní hranice, západních agentů, pohraničníků jako strážců hranic.[1] O desetiletí později ustoupila do pozadí. V uvolňující se atmosféře 60. let nebyla pro filmaře zajímavá a ani vedení Československého filmu nezdůrazňovalo, že je nutné natáčet snímky, které by byly oslavou bezpečnostních složek.

Vše ale změnilo období normalizace, které vrátilo do filmu odhalování agentů a ochranu státní hranice jako základní součást fungování bezpečnosti státu. Nastupující normalizační režim potřeboval zdůraznit svoji legitimitu a začal akcentovat návaznost na Vítězný únor a období 50. let, aniž by ale připomínal politické procesy, jejichž obětí se stali i komunisté. V tomto období je i ve filmové tvorbě patrný důraz na zobrazování dějin KSČ a dělnického hnutí a vytváření kultu Klementa Gottwalda. V kinematografii se připomínal komunistický protinacistický odboj za druhé světové války a opět byl zamlčován odboj nekomunistický. Režim se vracel k ideologickému arzenálu 50. let, aby pomocí odkazů na první léta komunistického režimu zdůraznil legitimitu současného vedení KSČ.

Normalizační kinematografie podporovala propagandistický výklad dějin, který zněl: vítězství KSČ v únoru 1948 představovalo jedinou možnou správnou cestu pro vývoj Československa a současné vedení KSČ navazuje na politický odkaz Klementa Gottwalda. Propaganda se snažila lidem vysvětlit, že na konci 60. let došlo ke krátkodobé krizi, kterou ale KSČ s pomocí Sovětského svazu překonala, a nyní je opět v Československu politicky vše tak, jak má být, a není nutné nic měnit. „*Úkol vyložit přítomnost jako logické pokračování boje za původní ideály v praxi znamenal víceméně pozitivně interpretovat padesátá léta, prvotní fázi budování nové společnosti, třebaže ta již od poloviny padesátých let byla vnímána jako období deformace a dogmatismu. Dalším cílem pak bylo dezinterpretovat následné vlny politického uvolňování, které v šedesátých letech vyvrcholily tzv. Pražským jarem, a odsoudit je jako projevy krizového vývoje.*“[2]

1 Autor této studie se věnoval tematice hranice v českém filmu 50. let a za normalizace v textech, které vyšly v *Literárních novinách*, 2013, roč. 24, č. 21, 22, 39, 46 a 49.

2 FIALOVÁ, Alena: Poslední krize majora Zemana. Televizní a knižní podoba případů majora Zemana

V rámci tohoto propagandistického působení věnoval režim velkou pozornost Sboru národní bezpečnosti (SNB) a Československé lidové armádě (ČSLA). Vracel se k historii těchto bezpečnostních složek a zdůrazňoval jejich význam v poválečném období a úlohu při budování socialistického Československa. Zároveň byl kladen důraz i na propagaci současné práce a významu pro bezpečnost lidí v Československu. Podíváme-li se na přehled filmů z období normalizace, každoročně v něm nalezneme filmy o činnosti SNB a ČSLA. Normalizační kinematografie například natáčela hodně kriminálních filmů o práci příslušníků SNB při odhalování pachatelů různých zločinů. Zdůrazňovaly význam týmové práce, kdy je důležitá spolupráce odborníků z různých oblastí kriminalistiky při hledání pachatele.[3] Vznikaly filmy o ČSLA, které vždy akcentovaly pracovitost, smysl pro plnění povinností a čestnost důstojníků, jež se vždy chovají férově k vojákům základní vojenské služby a mají pochopení pro jejich problémy. U vojáků byly ukazovány přátelské vztahy mezi nimi bez ohledu na to, zda jsou to vojáci v prvním nebo druhém roce základní vojenské služby. Pokud se již nějaké problémy objevily, byly za pomoci velitelů vždy vyřešeny a mezi vojáky opět zavládla přátelská atmosféra.

Československá televize (ČST) se na začátku normalizace dostala přes hranici tří milionů televizních koncesionářů, a proto si Komunistická strana Československa uvědomovala její význam při propagandistickém působení na diváka. Na tomto příkladu můžeme vidět, jak bezpečnostním složkám záleželo na prezentaci vlastní činnosti v médiích. V ČST vznikla k 1. lednu 1971 na základě smlouvy mezi televizí a Hlavní politickou správou ČSLA Hlavní redakce armády, brannosti a bezpečnosti. Jako důvod bylo uváděno, že v roce 1968 Československá televize pokládala armádní a brannou problematiku za okrajovou, což se mělo změnit. Nová redakce měla informovat o jednotkách ministerstva vnitra, Československé lidové armádě i dalších armádách zemí Varšavské smlouvy. Vedle šéfredaktora (příslušníka SNB nebo vojáka z povolání) bylo do redakce přiděleno sedm důstojníků ČSLA a pět zaměstnanců ministerstva vnitra. Od roku 1975 se název změnil na Ústřední redakci armády, bezpečnosti a brannosti. Televize v tomto roce podepsala smlouvu s ministerstvy obrany a vnitra o spolupráci při realizaci vojenské, bezpečnostní a branné politiky KSČ. Redakce se zapojovala do přípravy zpravodajských, publicistických a dokumentárních pořadů. Významně se podílela také na vzniku seriálu *Třicet případů majora Zemana*.[4]

---

s tematikou tzv. Pražského jara, in: *James Bond a major Zeman. Ideologizující vzorce vyprávění*. Ed. Petr A. Bílek. Příbram – Litomyšl, Pistorius & Olšanská – Paseka 2007, s. 82.

3 K obrazu příslušníků SNB v normalizační filmové a televizní tvorbě viz BÍLEK, Petr A.: Reprezentace příslušníků SNB v českých filmech a televizních seriálech normalizační éry, in: *Film a dějin 4. Normalizace*. Ed. Petr Kopal. Praha, ÚSTR – Casablanca 2014, s. 273–290; CIEL, Martin: Naši hrdinskí čekisti – filmový policajt v čase normalizácie. Príbeh stratégie reprezentácií príslušníka ZNB v slovenskom hranom filme, in: *tamtéž*, s. 291–306.

4 RUŽIČKA, Daniel: *Major Zeman. Zákulisí vzniku televizního seriálu*. Praha, Práh 2005, s. 24–26.

V této studii se ovšem nebudu věnovat televizní produkci, ale zaměřím se na českou hranou tvorbu. Je ovšem nutné nejprve uvést, jakými změnami prošla kinematografie na počátku normalizace. Vedení ÚV KSČ si bylo vědomo, že filmaři v 60. letech velmi výrazně podporovali politické změny. Československá kinematografie dosáhla řady úspěchů na mezinárodních filmových festivalech, české a slovenské filmy byly prodávány do zahraničí. V tomto období vznikla řada snímků, které velmi kriticky nahlížely na život v současném Československu. Filmaři také přicházeli s novými pohledy na různá údobí československých dějin včetně 50. let.

Nové vedení ÚV KSČ tedy pokládalo za nutné dostat kinematografii rychle pod svoji kontrolu, aby fungovala podle představ normalizačního režimu. Z tohoto důvodu provedlo již na podzim 1969 personální změny na vedoucích postech. Fungování kinematografie zajišťoval podnik Československý film, který zahrnoval od roku 1969 vzhledem k federalizaci organizace Český film a Slovenský film. V jejich rámci existovalo několik organizačních jednotek: Filmové studio Barrandov, Štúdio hraných filmov Koliba, Filmové studio Gottwaldov, Ústřední půjčovna filmů, Krátký film, Štúdio krátkych filmov Bratislava, Československý filmexport, Slovenská požičovňa filmov. Federální vláda odvolala 19. září 1969 z funkce ústředního ředitele Československého filmu Aloise Poledňáka a na jeho místo jmenovala Jiřího Purše z ministerstva kultury. Ten začal po svém nástupu provádět velké změny ve vedoucích funkcích.[5] Noví vedoucí pak uskutečňovali další personální změny mezi zaměstnanci. Část jich musela odejít. Mezi režiséry a scenáristy byli tvůrci, kteří sice mohli v Československém filmu zůstat, ale nedostávali možnost pracovního uplatnění, jejich scénáře byly odmítány, režiséři nemohli točit nové filmy. Jiří Purš řídil kinematografii podle pokynů ÚV KSČ a důkazem spokojenosti s jeho prací je fakt, že ve funkci ústředního ředitele Československého filmu setrval až do roku 1988.

Tématem této studie je český hraný film, jehož produkce byla soustředěna ve Filmovém studiu Barrandov. Několik hraných filmů každoročně vznikalo i ve Filmovém studiu Gottwaldov, které se ale zaměřovalo na tvorbu pro děti a mládež. Počáteční léta normalizace na Barrandově velmi dobře popsal na základě archivních pramenů i rozhovorů s pamětníky Štěpán Hulík ve své publikaci *Kinematografie zapomnění*. Zde také čtenář nalezne bližší informace o profesních kariérách lidí, kteří se na začátku normalizace dostali do vedoucích funkcí. Z hlediska hraného filmu se stal klíčovou osobou Ludvík Toman, který v prosinci 1969 nastoupil do funkce

5 Jiří Hoppe připravil pro časopis *Iluminace* edici dokumentů ÚV KSČ ke změnám v československé kinematografii na počátku normalizace: 1) Zpráva o situaci v československé kinematografii s přílohou dávající přehled o složení tvůrčích skupin a jejich ideově uměleckých rad z 6. ledna 1970, 2) Zpráva o situaci a návrh dalšího postupu konsolidace v československé kinematografii. *Iluminace*, 1997, roč. 9, č. 1, s. 157–201. Jednou z příloh druhého uvedeného dokumentu je přehled personálních změn ve vedoucích funkcích v rámci Československého filmu.

ústředního dramaturga Filmového studia Barrandov; setrval v ní do roku 1982. Byl člověkem s rozhodujícím slovem, které scénáře budou natáčeny, kdo bude režírovat jaký film, jak budou sestaveny tvůrčí štáby a jaké bude herecké obsazení.[6] Pod jeho vedením se opět rozjelo na Barrandově natáčení angažované tvorby v propagandistickém duchu. Vznikaly snímky o dějinách dělnického hnutí a KSČ a rovněž filmy o Sboru národní bezpečnosti a Československé lidové armádě, včetně děl s tématem hranice, jejího strážení i boje s agenty, u nichž lze najít shodné prvky s propagandistickými filmy z 50. let.

Návrat pohraničníků

Popis některých následně zmiňovaných filmů bude možná místy působit poněkud absurdně, ale tyto snímky jsou zároveň příkladem, jak šla na Barrandově dolů úroveň části hrané produkce v porovnání se 60. lety, která jsou dnes označována jako zlaté období československé kinematografie. Když ale řada kvalitních scenáristů a režisérů nemohla pracovat, dostali šanci ti méně kvalitní, což se na umělecké úrovni filmů muselo projevit. Na začátku normalizace se někteří pomocní režiséři posunuli na místa hlavních režisérů, pokud byli ochotni natáčet filmy, které po nich chtělo vedení Barrandova v čele s ředitelem Miloslavem Fáberou a ústředním dramaturgem Ludvíkem Tomanem.

Hned první snímek jasně vystihuje, jakým způsobem se vrátila do hraného filmu tematika pohraničníků. I když jde o snímek ze 70. let, některý divák by mohl získat přesvědčení, že se dívá na film natočený v 50. letech, a to nejen kvůli použití černobílého filmového materiálu. Jedná se o snímek *Černý vlk* (1971), který je jedním z prvních výsledků nové barrandovské dramaturgie v čele s Ludvíkem Tomanem. Štáb snímek natáčel v létě 1971 a premiéru měl v únoru 1972. Okolnosti jeho vzniku popsal Štěpán Hulík ve své knize o začátku normalizace ve Filmovém studiu Barrandov. Režie byla svěřena Stanislavu Černému, který do té doby fungoval na Barrandově jako pomocný režisér. Předlohou snímku byla stejnojmenná reportážní črta Karla Fabiána. Scénář psali Černý a Fabián, Karel Cop se podílel na dialozích.

Karel Fabián bylo umělecké jméno Eduarda Kirchbergera a jeho osudy popsané v Hulíkově knize by mohly být námětem na film. Od roku 1942 do konce války byl vězněn za distribuci ilegálních letáků. Po válce pracoval jako úředník, ale byl propuštěn kvůli protikomunistickým výrokům. Následně odešel do západního Německa, což však souviselo i s novým vyšetřováním v rámci retribuce, jak se choval za války na Gestapu. Nevyšel mu ovšem plán pokračovat do Anglie, v rámci amnestie se

6 HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění. Počátky normalizace ve Filmovém studiu Barrandov (1968–1973)*. Praha, Academia 2011.

vrátil do Československa a začal spolupracovat se Státní bezpečností. Působil jako redaktor v časopisu *Květen*, odkud byl však propuštěn pro senzačnost svých článků. Přestala s ním spolupracovat i StB, protože nezachovával mlčenlivost. V 60. letech pracoval jako horník, slévač, ale i jako dramaturg vysílání pro děti a mládež v Československé televizi. V 70. letech se stal redaktorem časopisu *Květy*, psal literární díla, spolupracoval s televizí, kde se podílel na dílu Studna z *Třiceti případů majora Zemana*. Současně obnovil spolupráci se Státní bezpečností.[7]

Znovuoživení tématu pohraničí mělo být podle dramaturgie příspěvkem k oslavám 20. výročí vzniku jednotek Pohraniční stráže. Stanislav Černý měl s touto tematikou svoji zkušenost, protože jako pomocný režisér pracoval v roce 1959 ve štábu režiséra Karla Kachyni při natáčení snímku *Král Šumavy*, který se odehrával na šumavské hranici právě před vznikem jednotek Pohraniční stráže. Vrátil se i na stejná místa natáčení, které stejně jako u *Krále Šumavy* probíhalo v oblasti Kvildy a Knížecích Plání. Film *Černý vlk* zasadili tvůrci do období počátku 50. let. Dějovou zápletkou je pátrání po záškodníkovi, do nějž scenáristé zakomponovali psí lásku, kterou nerozdělí ani hranice.[8] Pohraničnická fenka Líza uteče do západního Německa za německým psem – Černým vlkem. Po návratu k pohraničnické jednotce se jí narodí štěňata, ale Černý vlk nechce svoji psí rodinu opustit, a proto přeběhne hranici do Československa. Pohraničníci zastřelí neznámou ženu, která se pohybovala v hraničním pásmu. Měla se setkat s lesním dělníkem Fraňkem (František Peterka), který se naoko přátelí s pohraničníky. Černý vlk se dostane k Fraňkovi, který ale psa týrá, takže divákovi má být hned jasné, co je to za člověka. Franěk klade v lese pasti a v jedné zahyne Lízino mládě. Nenávist Černého vlka k Fraňkovi stoupá, když podle pachových stop pozná, že past nastražil on. Napadne Fraňka a dožene ho k pohraničníkům, kteří muže zatknou.[9] Celkově ale film není pro diváka příliš napínavý, protože již v prvních minutách vidí, kdo je záškodníkem. Ovšem pohraničníci stále jen spekulují, za kým mohla neznámá žena jít, i když v oblasti nikdo jiný než Franěk není. Nakonec jim tedy musí pomoci Černý vlk. Ve filmu se objevili někteří herci z *Krále Šumavy*: Radovan Lukavský, Rudolf Jelínek a Jiří Holý (tentokrát ale na straně pohraničníků). Do rolí důstojníků kontrarozvědky obsadil režisér Černý Miloše Williga a Václava Švorce, kteří byli jako angažovaní komunisté obsazováni za normalizace v 70. letech ve filmu a zvláště v televizi často.

7 *Tamtéž*, s. 273–274.

8 U jednotlivých filmů bude uváděn odkaz na publikace Národního filmového archivu *Český hraný film V* a *VI*, které u každého titulu přinášejí popis děje, přehled tvůrců a členů výrobního štábu, herecké obsazení, lokace natáčení, ocenění a bibliografii textů o filmu.

9 *Český hraný film V*. Praha, Národní filmový archiv 2007, s. 71–72.

Černý vlk měl v kinech velmi solidní návštěvnost – 497 195 diváků.[10] U filmů z prostředí armády je sice otázka, kolik diváků film zhlédlo v rámci promítání pro vojenské útvary a pro školy, ale diváci skutečně mohli mít o tento film zájem kvůli psům. Existovalo zde možné srovnání s filmem *Ztracená stopa* (1955) režiséra Karla Kachyni, v němž v roli hlavního hrdiny vystupuje pohraničnický pes Bojar. Díky němu odhalí vojenská jednotka záškodníka pracujícího v pohraničním území (jak je zřejmé, *Černý vlk* nebyl úplně původní ani ve své zápletce). Na snímek přišly po premiéře v roce 1956 tři miliony diváků. Za normalizace se příběhy o odvaze pohraničnických psů objevovaly v časopisech pro děti a mládež (například *Pionýrská stezka*, *Pionýr*, *Sedmička pionýrů*). Pokud školy nebo pionýrské tábory absolvovaly exkurzi k jednotce Pohraniční stráže, byla dětem většinou prezentována ukázka výcviku psů. Prostřednictvím psů mohla propaganda již u dětí dobře probouzet sympatie k pohraničníkům. Tak tomu bylo ve filmu *Indiáni z Větrova*, který natočil v roce 1979 režisér Július Matula podle scénáře Markéty Zinnerové. Dětský domov a jednotka Pohraniční stráže na jižní Moravě mají přátelské vztahy. Děti se chodí dívat na výcvik služebních psů, a když má jeden z nich odsloužena svá léta, přesvědčí vedení domova i velitele jednotky, aby jim dovolili vzít si psa do dětského domova a starat se o něj.

Pes vystupuje i ve filmu *Počkám, až zabiješ* (1973). Stanislav Černý jej natočil podle scénáře Ivo Tomana, který připravil adaptaci povídky Karla Fabiána *Psí komando*. Snímek se odehrává za druhé světové války v německém výcvikovém táboře psů pro strážní službu, z nějž pes Rita pomáhá utéci několika vězňům.[11] Z hlediska našeho tématu je ovšem zajímavější další film Stanislava Černého. Štěpán Hulík ve své knize uvádí, že režisér v roce 1976 natáčel na Barrandově film *Zabijáci*, což byl snímek, který se měl stejně jako *Černý vlk* odehrávat na počátku 50. let, ovšem na druhé straně hranice. Měl zachycovat, jakým způsobem v západním Německu probíhá výcvik amerických agentů pro diverzní akce. Hlavní role hráli Jan Kanyza, Ladislav Županič, Václav Postránecký a Eduard Cupák. Podle Hulíka bylo ovšem natáčení ve třetině přerušeno kvůli režisérově nemoci a po jeho smrti už nebylo obnoveno. Na počátku roku 1979 na Barrandově rozhodli projekt zrušit a je zajímavé, že do té doby natočený materiál byl skartován.[12] Je otázka proč. Nemáme tak možnost se podívat, jak si barrandovští tvůrci představovali výcvik amerických agentů.

10 Všechny údaje o návštěvnosti filmů jsou převzaty z publikace Václava Březiny: *Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930–1996*. Praha, Cinema 1996. Publikace byla vydána také jako CD-ROM.
11 *Český hraný film V*, s. 305–306.
12 HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění,* s. 274.

Scenárista Ivan Gariš

V oblasti normalizační kinematografie působili dva muži, kteří patřili ke špičce bezpečnostních složek na přelomu 40. a 50. let. V září 1969 se stal ředitelem Krátkého filmu Praha Kamil Pixa, který v prvních letech komunistického režimu pracoval jako vysoký důstojník Státní bezpečnosti. Jeho specializací bylo nasazování agentů na zahraniční velvyslanectví v Praze a shromažďování informací o jejich zaměstnancích. Od 50. let fungoval jako poradce pro filmy s bezpečnostní tematikou. V 60. letech začal působit i jako scenárista. Podílel se například na přípravě filmu Jiřího Sequense *Atentát* (1964) o atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha v roce 1942. Za normalizace se pak dostal až do vrcholné funkce v kinematografii.

Hodnocení jeho působení je složitější: v Krátkém filmu vznikl za jeho éry velký počet filmů poplatných době, na druhou stranu tu však zaměstnával některé tvůrce, kteří měli problémy s uplatněním na Barrandově (např. Věra Chytilová, Drahomíra Vihanová, Evald Schorm, Antonín Máša).[13] Pixa měl dlouhodobě napjaté vztahy s vedením Filmového studia Barrandov a zaměstnáváním některých filmařů mohl dávat najevo, že má moc i dobré kontakty a že pro něj není podstatné, co si myslí vedení Barrandova. V Krátkém filmu tak mohli pracovat na Barrandově nechtění tvůrci. Nejčastěji uváděným příkladem je režisérka Věra Chytilová, která mohla natočit v Krátkém filmu populární snímek *Hra o jablko* (1976).

Doba normalizace byla příznivá také pro Antonína Prchala, který začal psát scénáře s bezpečnostní tematikou. Měl pro ni skutečně dobrou kvalifikaci. V poválečném období zažíval strmou kariéru. V květnu 1945 byl velitelem Revoluční gardy v Jihlavě a vstoupil do KSČ. V následujících letech působil jako funkcionář v krajských a okresních orgánech KSČ. Zároveň hned po válce nastoupil k Zemskému odboru bezpečnosti, u nějž utajeně budoval pro KSČ agenturní sítě v nekomunistických politických stranách. Když vystupoval pod cizí identitou, používal i jméno Ivan Gariš, které si pak za normalizace zvolil jako literární pseudonym. Od roku 1948 pracoval u Státní bezpečnosti v útvarech, které se věnovaly sledování. Měl ovšem podíl i na přípravě akce „Kámen", při níž agenti Státní bezpečnosti přiváděli lidi, kteří chtěli odejít do emigrace, k fiktivní státní hranici se Spolkovou republikou Německo, a ti byli posléze zatčeni. Prchal se také osobně podílel na zatýkání špiček KSČ, například Otto Šlinga a Rudolfa Slánského. Jeho kariéra stoupala a v roce 1952 se v pouhých 29 (!) letech stal prvním náměstkem ministra národní bezpečnosti Karola Bacílka a fakticky vedl Státní bezpečnost. Za svůj podíl na přípravě procesu „Slánský a spol."

13 *Tamtéž*, s. 101. Josef Císařovský natočil v roce 2007 pro Českou televizi dokument *Uvnitř vnitra*, v němž Kamil Pixa vzpomínal na svoji kariéru v rámci Státní bezpečnosti i československé kinematografie, viz http://www.ceskatelevize.cz/porady/10164565452-uvnitr-vnitra/ [24. 3. 2017].

obdržel v roce 1953 Řád republiky. Po sporech s ministrem vnitra Rudolfem Barákem ovšem v polovině 50. let jeho kariéra skončila. Odešel do SONP Kladno, kde pracoval jako bezpečnostní referent. V roce 1963 byl dokonce za svoji činnost ve vedení Státní bezpečnosti odsouzen na šest let nepodmíněně, odseděl si ovšem pouze rok a poté pracoval v 60. letech v podniku zahraničního obchodu Škodaexport. Normalizace mu vynesla novou kariéru, když se začal prosazovat jako spisovatel a scenárista se zaměřením na příběhy s tematikou činnosti bezpečnostních složek. Po roce 1989 nebyl za své aktivity ve Státní bezpečnosti souzen, zemřel v roce 1996.[14]

Gariš – Prchal předložil ústřednímu dramaturgovi Ludvíku Tomanovi námět filmu *Člověk není sám*. S Josefem Pickem také napsal scénář, snímek natočil režisér Josef Mach. Zatímco Stanislav Černý byl příkladem režiséra, kterému v barrandovské hierarchii pomohla k této pozici doba normalizace, Josef Mach byl naopak již velmi zkušený režisér. Začínal jako scenárista a asistent režie za protektorátu, od roku 1946 působil jako hlavní režisér a točil jeden snímek za druhým – komedie, kriminálky, psychologická dramata. V Německé demokratické republice natočil v 60. letech western *Synové Velké medvědice* (1965), který se tam stal obrovským hitem a založil tradici východoněmeckých indiánek.

Scénář filmu *Člověk není sám* (1971) tedy dostal zkušený praktik. Snímek kopíroval jedno z dějových schémat 50. let s postavou váhajícího intelektuála, který se rozhoduje, zda se zapojí do budovatelského úsilí. Inženýr Král (Zdeněk Kampf) byl po únoru 1948 přeřazen na práci v archivu. Předsedkyně závodního výboru KSČ Jostová (Jiřina Švorcová) ovšem prosadí, aby jako kvalitní odborník dostat šanci zapojit se do výzkumného úkolu. Film má ovšem špionskou zápletku: u Krále se v roce 1953 objeví jeho bývalý spolužák Weber (Milan Klásek), který se jako agent vrací ze zahraničí, aby od Krále získal jeho vynález. Vše se pochopitelně díky Státní bezpečnosti vyřeší a skupina agentů je zlikvidována, Král pochopí, kde je jeho místo, a dokončí ve výzkumném ústavu práci na svém vynálezu. Zdá se, že jeho vztah s Jostovou nebude nadále jen pracovní.[15]

Snímek byl po dlouhé době hereckou příležitostí pro Jiřinu Švorcovou. Zatímco v letech 1950–1962 natočila herečka celkem dvanáct celovečerních hraných filmů, v letech 1963–1970 se neobjevila ani v jednom. Začátek normalizace a její politická angažovanost jí přinesly nové herecké možnosti. Můžeme zde vidět i analogii s dobou vzniku snímku. Jostová zdůrazňuje, že by každý odborník měl dostat možnost využít své schopnosti ve prospěch společnosti, pokud dá jasně najevo, že ví, na kterou stranu se má postavit, což v době 70. letech znamenalo i to, že když někdo provede sebekriti-

14 KALOUS, Jan a kol.: *Biografický slovník představitelů ministerstva vnitra v letech 1948–1989*. Praha, ÚSTR 2009, s. 151–153.

15 *Český hraný film V*, s. 74–75.

ku za svoje aktivity v 60. letech, může se uvažovat o jeho dalším pracovním působení. Propagandistický záměr snímku je zvláště patrný v tom, jak se snaží vzbudit v divákovi sympatie k činnosti pracovníků Státní bezpečnosti. Majora StB ztělesnil Jiří Sovák, jeden z nejpopulárnějších herců, kterého diváci znali hlavně z komických rolí. Zahrál majora jako velkého sympaťáka, takže každé Královo setkání s ním je spíše jen přátelským rozhovorem, z něhož vůbec není patrné, že by Královi něco hrozilo.

Snímek vznikal v dramaturgické skupině Vojtěcha Trapla, který je rovněž příkladem člověka, jemuž normalizace pomohla ke kariéře. V 50. a 60. letech byl režisérem krátkých a osvětových filmů, nejprve ve Filmovém studiu Gottwaldov, posléze na ministerstvu zemědělství, kde vedl i odbor pro film a televizi. Na začátku normalizace se jako člen KSČ podporující Husákovo vedení dostal na Barrandov a od roku 1970 tu vedl vlastní dramaturgickou skupinu, i když s hraným filmem neměl zkušenosti. Jeho filmová kariéra na Barrandově dosáhla vrcholu v roce 1977, kdy natočil velkolepou rekonstrukci událostí února 1948 s názvem *Vítězný lid*.[16]

Zpět ovšem ke snímku *Člověk není sám* a Traplovu vyjádření v dramaturgické explikaci snímku: „*Film chce přispět k rehabilitaci postupů složek naší bezpečnosti v padesátých letech, které se v krizových létech před a po lednu 1968 jednostranně líčily jako nepřípustné. Jednotlivé negativní případy se předkládaly veřejnosti tak, jako by právě ony byly charakteristické pro činnost bezpečnosti a jako by používání nezákonných metod bylo nejen běžnou praxí, ale principem uloženým direktivou politických orgánů. Na příběhu Ing. Krále, vynálezce tryskového stavu, ukazujeme, že skutečnost byla jiná.* […] *Příběh se současně dotýká stále živého problému – rezervovaného postoje části vědecké inteligence k našemu politickému zřízení.*“[17] Vedení Barrandova prezentovalo snímek jako ukázku angažované tvorby a příklad dobré práce dramaturgie v čele s Ludvíkem Tomanem. Snímek měl stejně jako *Černý vlk* premiéru v únoru 1972. Pokud ovšem na psí dobrodružství přišlo skoro půl milionu diváků, návštěvnost Machova snímku dosáhla pouze 167 tisíc, což představovalo velmi slabý výsledek. Ukazovalo se tedy, že dosáhnout většího ohlasu propagandistických snímků u diváků bude značně komplikované.

Bez ohledu na návštěvnost ovšem Gariš pokračoval v psaní scénářů, protože barrandovská dramaturgie měla o angažovanou tvorbu zájem. Podíváme-li se na barrandovskou tvorbu jako celek, vidíme, že vlastně vždy šlo o kombinaci snímků s jasným propagandistickým záměrem, které neměly vysokou návštěvnost, s komediemi a dětskými filmy, které byly u diváků úspěšné a často je bylo možné i prodat do zahraničí, takže přinášely zisk, zatímco angažovaná tvorba byla ztrátová. Komedie a filmy pro děti tak musely vydělávat na angažovanou tvorbu, kterou zajišťoval i Ivan Gariš.[18]

16 HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění*, s. 148.
17 *Tamtéž*, s. 264.
18 Můžeme uvést příklady nejnavštěvovanějších filmů s premiérou v letech 1971–1973: *Dívka na koštěti* 2 146 588 diváků, *Tři oříšky pro Popelku* 2 849 651, *Noc na Karlštejně* 1 396 206, *Šest medvědů s Cibulkou* 901 636.

Ten napsal román *Cesty mužů*, který s Josefem Pickem a režisérem Ivo Tomanem převedl do podoby stejnojmenného filmu s premiérou v říjnu 1972. Opět zde mohl zúročit své zkušenosti z působení u Státní bezpečnosti. Děj se odehrává na jižní Moravě v roce 1951, kdy vyšetřovatelé StB pátrají po záškodnické skupině, která zastřelila funkcionáře JZD. Podaří se zatknout západního agenta, který se měl ke skupině připojit a úkolovat ji. StB se rozhodne pro riskantní akci: do skupiny infiltruje poručíka Laňku (Karel Hlušička) s agentovou identitou. Laňkovi se podaří získat ke spolupráci mladíka Vaška (Jan Kanyza), který se do skupiny zapojil po návratu z cizinecké legie. Poručíkovi StB pomůže celou teroristickou skupinu zlikvidovat. Stejně jako u filmu *Člověk není sám* vše končí idylicky. Vašek, ač bývalý příslušník cizinecké legie a člen záškodnické skupiny, je rychle propuštěn. V závěrečné scéně si s úsměvem připije s Laňkou na nový začátek svého života.[19] Zase tu tedy máme sympatického důstojníka Státní bezpečnosti, který má pochopení pro člověka hledajícího vlastní životní cestu. Snímek dokládá úpadek profesionality v rámci barrandovské produkce, scény přestřelek a honiček působí spíše úsměvně, ač v nich bylo vystříleno hodně nábojů a barrandovští kaskadéři se jistě snažili. Film byl ale dostatečně angažovaný, takže získal 1. cenu na Festivalu československého filmu 1973 v Plzni. Do kin na něj přišlo 296 166 diváků.

Gariš v přípravě scénářů pokračoval, takže v roce 1974 mohl Zbyněk Brynych natočit film *Noc oranžových ohňů*, který ale nespadá do tématu hranice. Jde o příběh vedoucího nákupu Strojexportu ing. Ryneše (Svatopluk Matyáš), nositele vyznamenání Za vynikající práci, který způsobí dopravní nehodu a je odsouzen na šestnáct měsíců nepodmíněně. Ve vězení se setkává se šikanou ze strany vězňů, ale na jeho postoji přesvědčeného komunisty se nic nezmění. Po propuštění si nejprve najde práci na stavbě, aby v závěru filmu bylo naznačeno, že opět dostane šanci ve své původní profesi.[20]

Pro tematiku hranice je důležitý spíše následující film. Ivan Gariš připravil se Zbyňkem Brynychem a Vladimírem Čechem (režisérem snímku) v roce 1975 scénář podle svého románu *Akce v Istanbulu*. Jde v něm o souboj americké a československé tajné služby. Celý děj byl dosti komplikovaný a pro diváka i značně nepřehledný. Američané mají firmu Tanass v Západním Berlíně, kde působí i Petr Halva (Radovan Lukavský), český emigrant, který je však ve skutečnosti příslušníkem československé rozvědky. Snímek obsahuje určité prvky připomínající filmy s Jamesem Bondem. Vystupuje v něm půvabná rozvědčice Gitta (Ida Rapaičová), která od Halvy přebírá zprávy. Halvu miluje, ale je prozrazena, a proto utíká do Prahy. Američtí agenti CIA chtějí v Istanbulu unést českého vědce, ovšem Halva jejich akci překazí, vědce za-

19 *Český hraný film V*, s. 57–59.
20 *Tamtéž*, s. 260–262.

chrání a ještě prostřednictvím nastrčených drog zajistí, aby turecká policie americké agenty zatkla. Halva se vrací do Prahy, kde se na letišti setkává s Gittou.[21] Film je zaplněn velkým množstvím postav různých západních agentů, takže je dost složité se ve všech vztazích orientovat. V rolích agentů mohli diváci (přišlo jich 214 159) vidět herce Martina Růžka, Eduarda Cupáka, Raoula Schránila, Josefa Langmilera, Wilhelma Kocha-Hoogeho. Režisér Vladimír Čech měl s tematikou agentů zkušenosti již z roku 1953, kdy natočil špionážní film *Expres z Norimberka* o příjezdu amerického agenta do Československa.

Gariš byl i nadále aktivním autorem. Zbyněk Brynych natočil podle jeho scénáře kriminální film *Kdo přichází před půlnocí* (1979) o pátrání po skupině, která při přepadení vozu s výplatami ukradla milion korun. Juraj Herz připravil snímek *Buldoci a třešně* (1981), což byla značně nepovedená parodie na snímky o italské mafii, v níž se dokonce Gariš objevil v epizodní roli. Více ale Gariš psal pro Československou televizi, která podle jeho scénáře natočila v roce 1978 seriál *Ve znamení Merkura* (režie František Filip) o práci celníků při střežení státní hranice. Pro televizi připravoval scénáře kriminálních inscenací i komedií, což se mu propojilo v sérii kriminálních komedií *Šéfe…!* s Petrem Nárožným, Karlem Heřmánkem a Naďou Konvalinkovou v hlavních rolích, které režíroval Hynek Bočan. Ještě na sklonku normalizačního režimu, který byl pro Gariše tak příhodný, připravil pro televizi dva kriminální seriály, které byly natočeny v roce 1989: *Případy podporučíka Haniky* (režie Dušan Klein) a *Případ pro zvláštní skupinu* (režie Jaroslav Dudek). Po listopadu 1989 se ovšem novému vedení Československé televize nechtělo uvádět v premiéře seriály scenáristy, který se podílel na represích komunistického režimu. První tak uvedla až v létě 1992, druhý si musel počkat na premiéru až do roku 2003, kdy na něj od České televize koupila vysílací práva televize Prima.[22]

Nové filmy podle Rudolfa Kalčíka

Návrat tematiky pohraničníků znamenal také novou příležitost pro Rudolfa Kalčíka, který na sebe upozornil jako spoluscenárista filmu Karla Kachyni *Král Šumavy*. Scénář poté upravil do podoby knížky, která pak byla opakovaně vydávána. Od roku 1955 pracoval v redakci časopisu *Československý voják*. V 60. letech se jeho jméno mezi barrandovskými autory námětů a scenáristy neobjevovalo, což ale souviselo se zmiňovaným faktem, že kinematografie 60. let se nezabývala tematikou strážců státní hranice, které se Kalčík věnoval již od počátku 50. let. Toto téma ovšem dostalo nový prostor na začátku normalizace, což znamenalo i Kalčíkův kariérní vzestup.

21 *Tamtéž*, s. 32–34.
22 MOC, Jiří: *Seriály od A do Z. Lexikon českých seriálů*. Praha, Česká televize 2009, s. 186–188.

Stál u zrodu nového Svazu českých spisovatelů, vykonával funkci tajemníka literárního odboru a měl na starosti práci s mladými autory. Stal se předsedou Českého literárního fondu, krátce redigoval *Literární měsíčník*, publikoval romány a povídky. Jako funkcionář hodně cestoval do zahraničí a za svoji činnost byl v roce 1978 jmenován zasloužilým umělcem. Zemřel v roce 1980.[23]

Barrandovská dramaturgie vypisovala v 70. letech pro scenáristy soutěže k různým výročím, do nichž měli přihlašovat scénáře s politickou tematikou. Scenáristu pak mohla čekat dvojí finanční odměna, jedna za cenu v soutěži a druhá za realizaci scénáře. Rudolf Kalčík a Vladimír Čech dostali v roce 1973 za scénář *Sedmého dne večer* druhou cenu v soutěži k 25. výročí Vítězného února. Natáčení snímku proběhlo o rok později. I když by se podle názvu soutěže dalo očekávat, že scénář se bude týkat roku 1948, ve skutečnosti nemá s Vítězným únorem vůbec nic společného. Děj se odvíjí od příchodu bývalého leteckého mechanika Václava Martana (Eduard Cupák), který se kdysi pokusil o únos letadla, do pohraničí. Strávil pět let v uranových dolech a nyní chce žít v místě, kde nikdo nezná jeho minulost. V lese jsou však zastřeleni dva muži. Kriminalisté a pohraničníci hledají pachatele a Martan je hlavním podezřelým. Ovšem postupně vyjde najevo, že vrahem je jeden z místních obyvatel, jehož bratr utekl na Západ. Jako jiné již zmiňované filmy končil i tento velmi idylicky. Martan při pátrání po pachateli spolupracuje se Sborem národní bezpečnosti a pohraničníky, uvědomí si, kde je jeho místo, a proto dostává novou šanci zařadit se do společnosti.[24] Ve filmu opět vystupuje postava otcovského představitele SNB (tentokrát jej hrál Karel Höger), který Martanovi věří, že se již napravil a neměl by být dále za svoji chybu trestán. V porovnání s jinými filmy se snímek netěšil velkému zájmu (135 893 diváků), ovšem vzhledem k atraktivnímu hereckému obsazení ho v současnosti často reprizují komerční televizní stanice.

Filmové studio Barrandov natáčelo v období normalizace povídkové filmy, složené ze tří až čtyř povídek, které představovaly příležitost pro mladé režiséry. Pokud se osvědčili, mohli začít připravovat svůj první celovečerní film. V roce 1976 vznikl na Barrandově povídkový film *Boty plné vody,* při jehož natáčení byl uplatněn model kombinace jednoho zkušeného (Ivo Toman) a dvou začínajících (Karel Kovář, Jaroslav Soukup) režisérů. Barrandovská dramaturgie si vybrala tři Kalčíkovy povídky, které zobrazovaly život strážců hranic v letech 1945, 1948 a 1951. I když se odehrávaly ve stejném prostředí, natočené povídky se svým zpracováním dost odlišovaly. První, *Zelenáči 1945* (scénář Miroslav Vaic, režie Ivo Toman), spíše úsměvně líčila příhody dvou nováčků (Jiří Lábus, Tomáš Sedláček), z nichž se jejich velitelé (Jiří Krampol a Karel Hlušička) snaží udělat dobré příslušníky pohraničního útvaru SNB. Povíd-

23 BLAHYNKA, Milan a kol.: *Čeští spisovatelé 20. století*. Praha, Československý spisovatel 1985, s. 251–253.
24 *Český hraný film V*, s. 367–368.

ka *Silvestr 1948* (scénář Jaroslav Soukup, režie Karel Kovář) měla charakter spíše komorního psychologického dramatu (příslušníci útvaru chtějí jet na konci roku ke svým rodinám, kvůli nahlášené inspekci jsou však dovolené zrušeny, kontrola ovšem nepřijede a strážci hranic stráví silvestra na posádce). Třetí povídka *Zimní vítr 1951* (scénář a režie Jaroslav Soukup) byla natočena jako napínavé drama jednoho dne. Soukup si vybral povídku Pronásledování z Kalčíkovy sbírky *Oheň v srdci*, kterou ale již v roce 1959 natočil režisér František Vláčil v rámci povídkového snímku *Vstup zakázán*. Jednoho z pohraničníků hrál tehdy budoucí filmový režisér Jan Němec. V Soukupově povídce stíhají dva pohraničníci (Jiří Zahajský a Jiří Ornest) ve sněhové bouři dva narušitele – agenty (Jaroslav Mareš a Vladimír Ptáček) a jeden z pohraničníků při tom zahyne.[25] Dobová kritika oceňovala, že se Soukupovi podařilo dát příběhu dramatičnost a zachytit atmosféru zimní krajiny. Režisér dostal v následujícím roce za tuto povídku čestné uznání na V. festivalu československého filmu v Bratislavě. Povídkový film měl premiéru v prosinci 1976 a návštěvnost byla ještě nižší než u předchozích snímků (112 tisíc diváků).

Jaroslav Soukup si zvolil tematiku poválečného strážení hranic i pro svůj celovečerní debut *Drsná Planina,* jehož byl scenáristou i režisérem. Film byl adaptací románu Rudolfa Kalčíka a Václava Janečka *V ruce samopal* z roku 1976, který je jakousi kronikou pohraničního útvaru Sboru národní bezpečnosti. Částečně se tak prolíná s *Králem Šumavy,* který se odehrává v roce 1948. V létě 1946 nastupují do pohraniční vesnice Planina tři příslušníci Pohotovostního pluku SNB, Vršecký, Morávek a Vejvoda (Jiří Bartoška, Ivan Vyskočil, Ladislav Potměšil). Postupně vybudují jednotku, která střeží státní hranici a bojuje s narušiteli. Morávek je zastřelen, Vejvoda odchází do vnitrozemí, protože jeho manželka nechce v Planině žít, a Vršecký se stává v roce 1948 velitelem. V závěru filmu (rok 1949) se mu podaří zastřelit agenta (Karel Hlušička), který zabil jeho kamaráda Morávka.[26] Soukup natáčel v autentickém prostředí Tachovska. Snímek drží diváka v napětí, akční scény nepůsobí komicky, netradiční je také hudba Zdeňka Bartáka. Režisér se snaží oživit děj i komickými scénami, jejichž ústřední postavou je kuchař Karlíček (Jiří Lábus). Příslušníci jednotky nejsou spokojeni s jeho jídlem a opakovaně ho házejí do potoka. Film dosáhl ve srovnání s jinými již uvedenými snímky solidní návštěvnosti 393 tisíc diváků a také dobová filmová kritika ho přijímala spíše pozitivně. Pro doplnění uveďme, že Kalčík byl v 70. letech spoluautorem dílů Bestie (o převaděčích přes šumavské slati, kteří zabíjejí a olupují lidi, jimž slíbili, že je převedou do západního Německa) a Strach (inspirovaného případem bratří Mašínů) ze seriálu *Třicet případů majora Zemana*.

25 *Tamtéž*, s. 48–50.
26 *Tamtéž*, s. 93–95.

Na konci světa

Žánrově zvláštní mix představuje snímek *Na konci světa*. Scénář napsal Drahoslav Makovička, v roce 1975 podle něj natočil film režisér Ivo Novák. Děj se odehrává u pohraniční jednotky v letech 1950–1951, tedy v čase vzniku útvarů Pohraniční stráže, které byly součástí Československé lidové armády. Normalizační propaganda kladla velký důraz na vytváření pozitivního obrazu současných pohraničníků, a tak byla opakovaně připomínána historie strážení státní hranice, při němž současní pohraničníci navazují na své předchůdce z poválečného období a počátku 50. let. Do malé pohraniční jednotky nastupuje svobodník Maryška (Oldřich Vízner), v civilu latinář a řečtinář. Záškodníkem je hostinský (Jiří Zahajský), který převádí lidi přes hranici. Jelikož je Maryška filozof, pozná při zmínce jednoho ze zatčených členů diverzantské skupiny o jakémsi filozofovi, že oním filozofem je Diogenes. Díky Maryškovi je tak odhaleno, že hostinský převáží lidi do pohraničního pásma v sudu. Při sledování filmu si divák může říkat, zda si tvůrci nedělali z tematického zadání legraci. Nechce se věřit, že by vše mohli myslet vážně. Vojín Ťoupal (Vladislav Beneš) sloužící u Pohraniční stráže uvažuje, že uteče za bratrem do Kanady, ale nechtěně z leknutí (!) zastřelí narušitele hranic, je odměněn a rozhodne se neemigrovat. Katolička Tereza (Andrea Čunderlíková) rychle skončí v posteli s vojínem Puchmertlem (Petr Svojtka) a opustí katolickou víru. Jednotka má vojenskou kapelu, v níž hraje a zpívá Jiří Korn. V závěru filmu právě Korn zpívá píseň dvojice Petr Hapka – Zdeněk Rytíř. I její název *Chtěl bych dětské oči mít* je vzhledem k pohraničnické tematice dost absurdní.[27]

Vysoká modrá zeď

Silné propagandistické zaměření měl film *Vysoká modrá zeď* z roku 1973 podle novely Václava Podzimka *Osm a půl sestřelu* (autor ji později předělal do knihy *Vysoká modrá zeď*). Scénář připravil Podzimek společně s Milanem Růžičkou, Miloslavem Vydrou a Vladimírem Čechem, kterému také byla svěřena režie. Pro Vladimíra Čecha platí stejná charakteristika jako pro Josefa Macha. U filmu začínal již za protektorátu, svůj první celovečerní film *Divá Bára* natočil v roce 1949. Od té doby točil kontinuálně snímky z různých žánrů a značně rozdílné také z hlediska kvality. V 70. letech se stal režisérem několika velmi angažovaných děl. Jako první normalizační snímek se v jeho filmografii uvádí *Klíč* z roku 1971, který byl dobově poplatným zobrazením komunistického odboje za druhé světové války, zde zastoupeného postavou Jana Ziky (František Vicena).[28] Již byly zmíněny filmy *Akce v Istanbulu* a *Sedmého dne večer.*

27 *Tamtéž*, s. 239–240. Film *Na konci světa* dosáhl návštěvnosti 156 598 diváků.
28 HULÍK, Štěpán: *Kinematografie zapomnění*, s. 275–286.

Vysoká modrá zeď začíná několikaminutovým prologem – záběry na současné vojenské letectvo, aby se divák hned na počátku snímku seznámil s jeho technickou vyspělostí. Po tomto prologu, zajímavém hlavně pro letecké fanoušky, se rozvíjí samotný děj, zasazený do roku 1951. Normalizační režim prezentoval 50. léta jako období vývoje Československé lidové armády, na nějž současná armáda navazuje. Snímek je koncipován jako vzpomínka kapitána Luboše Jelínka (Jiří Bednář) na nástup k leteckému útvaru u západní československé hranice právě v roce 1951. Útvar řídí pevnou rukou generál Dvořák (Martin Růžek). Zásadní problém ovšem představují zastaralá letadla, s nimiž letci nejsou schopni pronásledovat americké letouny, které přilétají ze západního Německa. Proto všichni piloti dychtivě očekávají dodávku sovětských letadel Mig-15. Zvláštní je v kontextu filmu postava pilota Pilaře (Vladimír Brabec), který ve svém volném čase opravuje kapličky a boží muka. Tvůrci zakomponovali do děje i srážku balonu Rádia Svobodná Evropa s civilním letadlem. Tato událost se ve skutečnosti odehrála až o několik let později a letadlo pravděpodobně spadlo z povětrnostních a technických důvodů, přičemž Státní bezpečnost přinesla následně na místo tragédie balon s letáky Svobodné Evropy, aby i v zahraničí mohla vyvolat kampaň proti této rozhlasové stanici, protože její balony ohrožují civilní letecký provoz.[29] Tvůrci filmu také nechávají celé velení jednotky projevit lítost, když generál vydá příkaz sestřelit letadlo s chlapcem, který chce uletět na Západ. Snímek tak ukazuje, že letci nechtějí na nikoho střílet, ovšem nedopustí, aby kdokoliv narušil vzdušnou hranici státu. Útvar se dočká nových sovětských letadel Mig-15, přičemž ve scéně jejich příletu je zdůrazněno přátelství se sovětskými letci. Film končí scénou, v níž piloti díky novým letounům donutí amerického pilota k přistání. Tím je potvrzeno, že přes nově vybudovanou vysokou modrou zeď nikdo neproletí, což platí i pro 70. léta, jak se mohl divák přesvědčit v prologu.[30]

Snímek vznikl za podpory ČSLA, která poskytla letadla Mig-15. Letečtí fanoušci dnes na internetu projevují k filmu výhrady kvůli zobrazení amerických letadel, která tvůrci neměli k dispozici. Místo nich posloužily československé stroje L-29 Delfín, na které namalovali americké znaky, přičemž opodstatněně předpokládali, že většina diváků (přišlo jich 317 324) nebude leteckými odborníky a záměnu nepozná.

Jiří Bednář hrál v roce 1968 českého palubního střelce britského bombardéru ve vynikajícím filmu Jindřicha Poláka *Nebeští jezdci*, který byl oceněním hrdinství našich západních pilotů. O pět let později mohli diváci vidět Bednáře jako politruka v propagandistickém snímku oslavujícím naši armádu 50. let, což dosvědčuje změnu poměrů v československé kinematografii. Filmové studio Barrandov natáčelo snímek moderní filmovou technologií 70 mm, která zaručovala kvalitní širokoúhlý

29 Viz TOMEK, Prokop: *Balony svobody.* Praha, Svět křídel 2014.
30 *Český hraný film V*, s. 473–475.

obraz a dobrý zvuk. I to je důkazem, že Barrandov věnoval vzniku tohoto propagandistického snímku značnou pozornost.

Odhalení agentů

V období normalizace vzniklo několik snímků ukazujících, že západní zpravodajské centrály sice mají v Československu své agenty, které jsou ovšem schopny bezpečnostní orgány odhalit a zabránit realizaci jejich nepřátelských plánů. Dušan Klein natočil v roce 1974 snímek *Případ mrtvého muže*, který byl inspirován skutečným případem nalezeného muže se ztrátou paměti, u nějž se nedařilo zjistit totožnost. Ve filmu ovšem scenáristé Jindřich Kühnel, Václav Šašek a Karel Cop realitu upravili. V roce 1955 je do Československa poslán agent Neumann (Július Vašek), který dělá vše pro to, aby nebyl prozrazen. Vystupuje proto jako hluchoněmý se ztrátou paměti. Jeho identita je ale prozrazena a on se zastřelí.[31]

Kriminální snímek *Čas pracuje pro vraha* natočil režisér Jiří Hanibal v roce 1979 podle románu Václava Erbena *Efektivně mrtvá žena*. Skupina kriminalistů v něm řeší případ zavražděné ženy a podezřelí jsou mezi zaměstnanci tiskové agentury. Nakonec je jako pachatel odhalen redaktor, který organizoval emigraci československých vědců na Západ.[32]

Snaha získat československé vědce byla námětem také pro snímek *Druhý tah pěšcem*, který v roce 1984 režíroval Vít Olmer podle scénáře Jaroslava Dietla. Důstojník československé kontrarozvědky Prokop (Karel Heřmánek) pátrá po amerických agentech na našem území. Se svým týmem odhalí, že Američané chtějí donutit k emigraci a práci pro zbrojařskou firmu mladého vědce, odborníka na elektroniku Jonáše (Karel Smyczek). Prokop ale americké agenty odhalí a jejich plány překazí.[33]

Kriminálníci neprojdou

V letech normalizace natočilo Filmové studio Barrandov několik snímků se stejnou dějovou zápletkou útěku uprchlých vězňů na Západ, i za použití násilí. Divákovi mělo být jasné, že je nutné pečlivě hlídat státní hranici, aby se zločinci nemohli beztrestně dostat do zahraničí.

V roce 1978 na Barrandově vznikl povídkový snímek *Silnější než strach* o komunistech, kteří se hrdinsky zachovali v krizových situacích – v době protektorátu na Gestapu, při zakládání JZD v 50. letech a při únosu sanitky v současnosti. Scénáře

31 *Tamtéž V*, s. 340–341. Snímek dosáhl návštěvnosti 153 898 diváků.
32 *Tamtéž*, s. 68–69. Na snímek přišlo do kin 144 620 diváků.
33 *Český hraný film VI*. Praha, Národní filmový archiv 2010, s. 98–99. Návštěvnost filmu byla 107 490 diváků.

napsali Vladimír Körner, Miroslav Vaic a Petr Markov, režie byla svěřena spolehlivému Vladimíru Čechovi. Třetí povídku pojmenoval Petr Markov *Kandidát*, protože lékař záchranné služby Láznička (Oldřich Vízner) je kandidátem členství v KSČ. Sanitku unesou dva uprchlí vězni (Luděk Munzar a Petr Pospíchal), kteří zastřelí jejího řidiče (Svatopluk Skopal). Láznička se ovšem jejich výhrůžek nezalekne, dojede se sanitkou do centra města, kde přemůže strach, vystoupí z ní a jde na stanici Veřejné bezpečnosti, která následně zločince zlikviduje.[34] Na tento snímek ovšem přišlo jen 61 tisíc diváků.

Režisér Jan Schmidt natočil v roce 1980 podle scénáře Václava Duška a Jiřího Švejdy snímek *Koncert*, snažící se využít popularity zpěvačky Petry Janů, která v něm zazpívala několik rockových písní skladatele Oty Petřiny a textaře Zdeňka Rytíře. Dva zločinci (Ivan Pokorný a Jaroslav Tomsa) utečou z vězení a chtějí se dostat do ciziny. Proniknou na stadion, kde probíhá koncert zpěvačky Petry a skupiny Bumerang. Zločinci vezmou Petru jako rukojmí a žádají o odvoz na letiště. Ovšem speciální jednotka je zneškodní a zpěvačku zachrání.[35]

Film *Zátah* (1984, režie Stanislav Strnad, který je s Davidem Janem Novotným současně autorem scénáře) vznikl v koprodukci Barrandova s polským studiem PRF Zespoly Filmowe. Proto také zloděj Kunz (Tomáš Vacek) a uprchlý recidivista Volf (Ladislav Potměšil) volí hodně komplikovanou cestu do západní Evropy, když z Československa utíkají do Polska, aby se dostali do Gdaňska a odtud na člunu do Švédska. Při jejich stíhání spolupracují polská milice a Sbor národní bezpečnosti. Kunze a Volfa u moře dostihnou, ale ti si vezmou rukojmí (plavovlasou blondýnku v červených bikinách, i když jinak jsou uprchlíci i příslušníci oblečeni v kabátech a bundách), ale Kunz ukáže, že není tak špatný, zachrání rukojmí a Volf je zastřelen.[36]

Děti a mír

Normalizační propaganda v první polovině 80. let hojně zdůrazňovala, že americká administrativa v čele s prezidentem Reaganem chce vyvolat novou světovou válku, která ovšem tentokrát bude válkou jadernou. Podle této propagandy chtěl západní svět válku a země východního bloku mír, a pokud zbrojily, pak jen proto, že američtí imperialisté měli útočné plány a východní země musely být připravené se bránit. Sovětský svaz byl prezentován jako záštita míru. Již děti na základní škole byly přesvědčovány, že Spojené státy jsou válečným štváčem, a proto je nutné být připraven na jaderný útok. Příslušníci generace Husákových dětí si pamatují na absurdní branná

34 *Český hraný film V*, s. 371–372.
35 *Tamtéž*, s. 185–186. Film vidělo v kinech 230 987 diváků.
36 *Český hraný film VI*, s. 534–535. Na film *Zátah* přišlo do kin 103 498 diváků.

cvičení, kdy učitelky říkaly žákům, že v případě jaderného výbuchu bude stačit vzít si plynovou masku, pláštěnku, holínky a igelitové pytlíky. Pak si děti jen navzájem košťátkem smetou z pláštěnek jaderný prach a budou zachráněni.

Této atmosféře odpovídala závěrečná povídka filmu *Zelená léta* (1985, scénář Josef Šilhavý a Vladimír Tichý, režie Milan Muchna). Důstojník Balco (Pavol Višňovský) působí v jednotce Pohraniční stráže na Šumavě, kam za ním přijede manželka (Tatiana Kulíšková) s malou dcerkou. Nelíbí se jí, že na ně manžel kvůli vojenským povinnostem nemá čas, a uvažuje o rozvodu. Pětileté děvčátko (Monika Haasová) má o rodiče strach, rozhodne se proto jít do západního Německa, aby tam poprosila o odstranění raket a tatínek tak měl na maminku a na ni více času. Vojáci děvče včas najdou a manželé se usmíří.[37]

Závěr

Normalizační režim věnoval značnou pozornost vytváření pozitivního obrazu Sboru národní bezpečnosti a Československé lidové armády. V tom mu byla nápomocná i filmová produkce, která se vracela do historie a zdůrazňovala význam SNB a ČSLA v poválečném období a jejich úlohu při budování komunistického Československa na přelomu 40. a 50. let. Je zřejmé, že v oblasti hraného filmu tato tendence převažovala v 70. letech. Normalizační bezpečnostní složky navazovaly z hlediska propagandy na tradice 40. a hlavně 50. let. Zároveň byla prezentována jejich nynější práce a význam pro bezpečnost občanů Československa. Vzhledem k rozsahu se studie omezila na celovečerní hrané filmy z produkce Filmového studia Barrandov. Sledovat by samozřejmě bylo možné i výsledky slovenské kinematografie, osvětové hrané snímky, které natočil Československý armádní film, stejně jako hranou produkci Československé televize.

37 *Tamtéž*, s. 537–538. Film *Zelená léta* dosáhl návštěvnosti 140 860 diváků.

Snímek *Černý vlk* (1971) líčil osudy psa, který přeběhne ze západního Německa do Československa a pomáhá pohraničníkům odhalit pomocníka západních agentů.

Kapitán pohraničníků Hájek (Radovan Lukavský) při výslechu dřevorubce Fraňka (František Peterka) ve filmu *Černý vlk*.

Major Sýkora (Jiří Sovák) a plukovník Malát (Vladimír Šmeral) měli ve filmu *Člověk není sám* (1971) působit na diváky jako sympatičtí příslušníci Sboru národní bezpečnosti.

Zdeněk Kampf ve filmu *Člověk není sám* jako váhající intelektuál, který ale dostane novou šanci zapojit se do budovatelského úsilí.

Ve filmu *Boty plné vody* (1976) hrál Jiří Krampol v první povídce o strážcích hranic v roce 1945 strážmistra Matourka.

Film *Drsná Planina* (1979) zachycoval činnost bezpečnostních složek v pohraničí v letech 1945–1949.

Jiří Bartoška ztvárnil ve filmu *Drsná Planina* četaře Ladislava Vršeckého, příslušníka Pohotovostního pluku SNB.

Slovenský herec Bronislav Križan zpodobnil ve filmu *Na konci světa* (1975) velitele pohraniční jednotky Koudelu.

Tvůrci filmu *Vysoká modrá zeď* (1973) zakomponovali do děje srážku dopravního letadla a balonu shazujícího letáky Svobodné Evropy. Film se držel jednoznačného výkladu z doby komunistického režimu, že leteckou katastrofu způsobil právě balon této rozhlasové stanice.

Summaries

Foreword

The author contemplates the significance of the border as one of the attributes of the modern statehood. He learned to contemplate it in this manner already as a young boy living in the Protectorate of Bohemia and Moravia. He crossed the protectorate border near Sychrov soon after the end of the war and experienced very odd feelings. State border is in fact a fabricated line which divides inland and offshore state territory from territory of another state or states. This division may work even if separating a state territory from a territory under no sovereign rule. The border leading on land, water surface and even in the air distinguishes boundaries of one sovereign rule from the other ones. The border has been a cause and a place of numerous bloody conflicts. In his opinion it is important to appreciate and analyse where borders are and where borders were supposed to be as well. The author contemplates the creation of the border of the newly established Czechoslovakia, tracks related negotiations of the Czechoslovak delegation during Paris peace conference. He wishes borders ceased to be places of war and dispute, but contributed to understanding the fact that we are in fact one family.

• Robert Kvaček

Post-war Liberec – the border town

This study contemplates the course of events in Liberec during the first years after WWII. This period is in Czechoslovakia characterized by swift political development partly as a result of the effort to create a national uniform state mainly through the expulsion of the German speaking inhabitants. An extensive restructuralisation of the structure of the society and the political and local administration became an integral aspect of the post-war period. This state-wide development of course influenced the life in Liberec, which was thanks to its location near the border affected by two tightly related operations – expatriation of the German speaking inhabitants and re-settlement of the town with Slavic people. These two continual processes were led by same departments and offices. So at the same time one train transport left for occupation zones in Germany, new inhabitants arrived (randomly or through so called recruitment campaign). Liberec lived through liberation and return of the Czech rule without serious crashes. Events of the following weeks and months proved to be more complicated – a stable administration establishment was quite challenging. Previously a German town became quite fast a town with Czech

majority. At the same time Liberec was described as a good example of building up" the liberated borderland. The transfer of power to the Communist party was (as well in the rest of Czechoslovakia) completed in February 1948.

• Kateřina Lozoviuková

The border between Austria and Czechoslovakia and its surroundings in the first years of the Cold War

This study focuses on the border between Austria and Czechoslovakia and its surroundings since the end of WWII till the end of the fifties. The area underwent a dramatic and turbulent changes (especially in the Czechoslovak part of the border), which changed not only lives of borderland inhabitants, but the cultural landscape as well. During the first post-war years a radical changeover of locals was carried out along the border and even during the following years the borderland was a place of frequent displacement operations and migration. After 1945 the Czechoslovak authorities made steps to restrict contact between the inhabitants of both states and to guard and secure (gradually more and more resolutely) the border. This was of course motivated by different directions of Czechoslovakia and Austria in foreign policy after WWII culminating after 1948, when both states were divided not only by a simple border but an iron curtain" as well. During the overall build-up" period of the communist system in Czechoslovakia also the border lived through a massive build-up of various sapper/engineering fabrications and creation of the military organized Frontier guard. Cold war also influenced the daily lives of the civilians living along the border in a special regime of the so called border zone" which included more than 200 villages of the South Bohemian and South Moravian borderland. Considerably harder was the fate of 60 villages in the close vicinity of the Austrian border included in the so-called forbidden zone", that were evacuated" and subsequently demolished.

• David Kovařík

Living with "the barbed wire" – daily life in the memories of the Czech-Austrian borderland inhabitants

The topic of this study is the subject of recollection of the so called iron curtain as one of the segments of the Communism memory in the former Czechoslovakia. The study is focused regionally to the Czech-Austrian borderland, especially to the area of Novobystřicko and Slavonicko, which were since the 1950s a part of the border zone special regime. Vicinity of the state border influenced the life of the locals, whose memories are uncovered in this study through the method of the oral history.

In the life stories of the denizen families and families from non-communist environment the so called "wires" are described mainly as a symbol of oppression and supervision, but the narrators who came to the area after 1945 perceived the socialist daily life" less critically. They consider the pre-1989 times in many respects as better, also thanks to the presence of Border guard members, who made them feel safe and provided rich social and cultural life. The text offers quite different memory images of the daily life near the iron curtain". Their diversity came from the plurality of political and social identities and related difference of life priorities and values of the individual narrators.

• Sandra Kreisslová

Slovak-Austrian relations since 1945 till 1968. View of the border region of the so called Iron curtain

The Communist takeover in Czechoslovakia decreased the contact between Czechoslovakia and Austria and added the ideological confrontation to the nationalistic one. Noticeable is also the decline of cross-border exchange at the beginning of the ideological confrontation in terms for example of tourism or cultural affairs. Nevertheless, an astonishing big part of these contacts stayed alive. Many of them mediated through the Austrian General Consulate – since 1951 the sole representation of a western country in Slovakia's capital – and intensifying in times of political thaw, despite great reserve by the Viennese Ballhausplatz. The common border was one of the borders between the blocks of the global Cold War with the respective border regime. But documents show that there were differences even within the border regime of a single state. The Austrian-Slovak border shows a less rigid regime than the Austrian-Czech border. It's also interesting to see how the Slovak politicians responded to the riddle of their monopoly of information by the Austrian broadcasting service or that during the observation period the "iron curtain" along the "green border" between Austria and Slovakia was completely closed for five years only. The liberalization of the early sixties boosted the cultural and personal cross-border contacts and thus led to a modified image of Austria. The confrontation formative for the years after the war was replaced by the example Austria now became in terms of politics and economy just before the military end of the "Prague Spring" marked the renewed downfall of the iron curtain for a long time.

• David Schriffl

Northern border of Bohemia and border traffic with Saxony, Prussia or Poland

Movement across the Czech-Saxon and Czech-Prussian border was free and people were not required to carry a passport when crossing. After Austria-Hungary joined the Great War the passport duty was imposed on people travelling abroad, but people living in the specified border zone were exempted and allowed to cross the border only with a special permit. Similar situation stood in the small border traffic on the Czech-German border during the interwar period. Small border traffic was partly renewed after 1945 where Czechoslovakia lined with Poland, since 1962 short-term tourist permits were issued also to visitors of the Polish side of the Giant Mountains. In 1967 travelling between Czechoslovakia and the DDR was completely opened to people with passports or identity books with an attachment and after ten years (1977) the same arrangement was introduced on the Czechoslovak-Polish border. In December 1981 Czechoslovakia decided to cancel the free traffic with Poland. It was renewed just after 1991. The study analyses criminal penalty for crossing the border illegally with two above mentioned states according to valid regulations in the course of history.

• Jan Rychlík

On a special mission. Individuals with intelligence assignments crossing the border

Various forms of sanctioning the citizens were introduced during the existence of the Communist regime in Czechoslovakia. The Communist party began their application even before February 1948 and extended them vigorously after that. Most of the sanctions were USSR inspired, only a small part of them can be described as self-made". We can distinguish five forms of sanctions, depending on the criteria used to make them out. Possibilities are judicial and extrajudicial sanctions, sanctions targeting individuals, families, smaller communities, large groups or social classes, political or economic sanctions and many more. Sanctions were primarily created on the base of the dogmatic world view of the communist ideology, which apprehended some groups of people categorical as hostile and claimed absolute loyalty without tolerance to differentiating opinions. This prime base was often extended by other, secondary bases – initiative of functionary or other individual – but conducted in the borders of the ideology – or just personally motivated for example by vengeance. In the same time purges can be comprehended (especially in the first years of the regime) as a natural process following (and at the same time reinforcing) the takeover of the state by a group or a movement with authoritarian or totali-

tarian tendencies. Individual categories are usually not divided by a thick line from each other.

• Matej Medvecký

Iron curtain and responsibility of highly placed KSČ individuals for its existence

This study describes the establishment of the military organized system of watching the Czechoslovak border with the West by the Border guard and characterize the system on the base of legal laws established after 1948. After 1948 February events and especially the Cold war the state border itself became the border with an enemy. Border traffic was limited to minimum and in some periods de facto impossible. A very important part of this study attempts to operational directives and secret subordinate norms so important for adopting and implementation of the drastic measures like mining wide areas around the border and introducing high current to the wire barriers etc. Killing civilians who tried to cross the border illegally and emigrate 1948-1989 from Czechoslovakia (a state neglecting basic human rights) to the states with democratic form of government. Members of the highest political authority of the presidium of the Central Committee of the Czechoslovak Communist Party bear ultimate responsibility for maintaining the Iron curtain and killing civilians on the Iron curtain during normalisation.

• Ľubomír Morbacher

The Border guard deserters 1985–1989

This study contemplates the phenomenon of Border guard members' desertion. This topic is wide and unexplored. For this reason the author focused himself on cases that happened in the last years before the Velvet revolution, since 1985 till 1989. For the same reason the study comprehends only soldiers and officers of the Border guard; deserters from ČSLA and other security forces were put aside. The goal of the study is to show how and especially why the members of the Border guard chose to escape the elite unit just before the end of the communist era and the response of people on higher positions who tried to stop them from running.

All of the Border guard desertions can be marked as a special form of desertion – the criminal offence of desertion to a foreign country. This phenomenon accompanied the Border guard since its establishment till the end. During the 38 years of Border guard existence since 1951 till 1989, 384 guardsmen fled to Austria or Western Germany.

This phenomenon was vigorously fought upon from the beginning through many repressive and preventive steps as well. Historical sources indicate that Border guard and Federal ministry of home affairs took a special attention to this problem during the second half of the 1980s. In spite of a great effort to put the phenomenon under control, they never achieved it and deserters remained to be one of the Border guard problems till the fall of the communist regime in 1989.

• Libor Svoboda

Crossing the state border as a political tort. Cases of not authorized emigration handled by Liberec regional court 1953–1956

This study contemplates criminal sanctions for the illegal crossings of the border handled by Liberec regional court since 1953 till 1956. After 1953 regional courts took de facto over the jurisdiction of the state court, which ceased its activities by the end of 1952. In the first part of the text the operation of Liberec court is described and cases handled by the court are statistically characterized.

The main goal was to analyse political processes with people who illegally crossed the border or failed to report this criminal offense. The topic is documented in detail thanks to the chosen case of a German woman Elvíra Tandler. She was left alone in Liberec after her family was moved to Germany. She wanted to see her family again and attempted to illegally cross the border. The court assessed this action as an act of espionage and sentenced Tandler to sixteen years in prison.

• Veronika Doubová

Incidents on the Czechoslovakia-Austrian border during the Cold War. Possibilities for analysing the Austrian archival documents

This study contemplates the so called Iron Curtain between Austria and Czechoslovakia in the 1950s and 1960s, the place of numerous unsuccessful attempts to flee, tragic deaths and at the same time seemingly impenetrable, but still often used eye of the needle" for smugglers, human runners and even co-operators of intelligence services. The author uses especially Austrian sources, rarely used by the researchers till this day.

The border region was not watched only by the Czechoslovak people. Austrian state police observed it also very vigorously and collected information of all kind for the Ministry of interior. Except the above mentioned escapees, smugglers and intelligence operators there were also dozens of people who crossed the border by mistake. These were usually Austrian citizens who had no clue about where the bor-

der was exactly. It is clear even from the first analyses of the relevant Austrian documents that even in spite of the closure of the border and rumours about the wall of death" many individuals were spending time close to the border or even crossed the iron curtain during the 1950s and 1960s although their lives were in danger. On both sides these movements and the whole area were under observation by the border guard authorities and intelligence services. Till this day researches ignored the fact that Austrian state police very accurately monitored the activities of Czechoslovak intelligence services. It is important to contemplate the vigorous observation of the quite narrow demarcation line between neutral Austria and socialist Czechoslovakia in the context of the long-term Czechoslovak – Austrian and other political events in the Central Europe. The evolution of the Iron curtain can serve as an indicator – a seismograph of the political and military quakes of the Cold war.

• Sabine Nachbaur

History on the border

Didactic case study reflects the border as a place of the Czech cultural memory. It makes use of the memory studies methodology (especially Jan Assmann). The main goal of this text relates more to the teaching of history. The author attempts to project the memory potential of the border in the Czech historical culture on the context of the didactics of history. It follows the concepts of the Anglo-American pedagogical theory and history didactics focused on problem based learning and inquiry based learning. The author was inspired especially by the approach of the Canadian expert – Peter Seixas.

The border is a very lively place in Czech cultural memory creating a bond between today's society and several topics of history (Munich crisis in 1938, post-war forced expatriation of German speaking people and closed socialist state border). The author briefly documents how much these topics are incorporated to social practice (reminiscing in terms of borderland tourism, border fortification museum, re-enactments). At the same time he suggests a model approach how to use the topic of the border to improve history knowledge.

Pedagogical case study contains methodical guidelines how to work with the border topic when teaching history. Samples of historical documents and hints how to work with them are also included. This methodical guideline is a suggestion; the author expects its alternation. The study is focused on general epistemological questions determining the purpose of teaching of history more than on specific methodical procedures. The author attempts to reflect these problems through the case study. Education based on the concept of history knowledge presumes active participation of the students during lessons. It is not a one way transfer of facts set

to passive memorizing, but a creative activity with documents. Students adopt foundations of critical thinking so important for the historian's line of work. The author contemplates this transition as the transition from the traditional (authoritative) and modern (participative) historical culture. Making its way to the other culture, the author thinks, is an important challenge for the education of history.

• Kamil Činátl

On the way to historical literacy: how to teach about the so called iron curtain

The article contemplates the topic of the Iron curtain from the perspective of the didactics of history and offers model examples how to develop historical literacy when teaching about it. In the first part the author analyses dominant discourses of the Czechoslovak border guarding present in Czech cultural memory. He states that the Iron curtain is a symbolic place of conflict which divides the Czech memory of socialism. The dormant conflict of interpretations of history seems to be an ideal impulse for contemplating the goals of the education and purpose of the history teaching in Czech schools.

The second part offers model examples of using Anglo-Saxon didactic concepts of historical literacy and historical thinking when contemplating the so called Iron curtain. The author utilizes his experiences from research oriented education programmes coordinated by him in person as a high-school teacher and member of the Department for education of the Institute for the Study of Totalitarian Regimes. He reached the conclusion that the foreign concept of historical literacy can be beneficial when combined with contemporary curicural approach to history teaching. Admirable is especially the focus placed on the interacting with the historical documents and research oriented teaching activities.

• Jaroslav Najbert

The border theme in Czechoslovak films from 1950s. Contribution to the research of the political propaganda on film

This study contemplates the portrayal of the border, border zone, Border Guard members and related subjects in the film propaganda products from the 1950s. In the first part of the text, propaganda and movies are analysed in the context of the time period, after that it focuses on movies employing the theme of the Czechoslovak state border and analyses the main common themes present in the movies.

Basic propaganda stereotypes utilized in the border theme are mentioned. The stereotype of the Border guard member and characteristics of his duty are also ana-

lysed as well as the behaviour of the enemy agent or border violator, the portrayal of the border security measures, actions of friendly and unfriendly groups or nature of emigrants. The study mentions also secondary themes related to the border more loosely, such as the expulsion of the Germans or the historical events taking place on the border.

The authors introduce series of patterns typical for the movies, interpret them in the context of time and explain the reasons for their utilisation. The authors reach the conclusion that the analysed works are a straightforward product of time and politics of the period they were created in, but they also frequently use principles with universal significance not restricted only by the researched period.

• Kamil Polehla – Iveta Vavřinová – Michaela Weissová

The border in Czech feature films during normalisation

During the normalisation the Czechoslovak Communist party created a medial image of the National Security Corps (SNB) and Czechoslovak People's Army (ČSLA), which could be documented on the examples of Czech feature movies from this period. The normalisation regime looked back at the history and emphasized the importance of the SNB and ČSLA during the post-war period and their contribution to building Czechoslovakia on the break of the 1940s and 1950s. From the propaganda point of view the security forces during normalisation were just following this tradition. Barrandov film studio shot movies with plots reminiscing the first years of the communist regime. The movies depicted the protection of the border by the Border guard, air force and exposing Western agents (for example movies Černý vlk, Člověk není sám, Boty plné vody, Drsná Planina, Na konci světa, Cesty mužů), whereas the security forces always won. Besides the movies reminiscing history there were also normalisation movies presenting contemporary activities of the SNB and ČSLA and their importance for the security of the people living in socialist Czechoslovakia (such as Zelená léta, Zátah, Koncert). The scenic motive of runaway convicts trying to flee to Western Europe using violence returned again and again, but the security forces always stopped them from running away. The army and the SNB were presented as well functioning elements of the state system performing pre-eminently their tasks.

• Petr Bednařík

Přehled autorů

PhDr. Petr Bednařík, PhD. – Institut komunikačních studií a žurnalistiky Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Kamil Činátl, PhD. – Ústav pro studium totalitních režimů, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Mgr. Veronika Doubová – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

PhDr. David Kovařík, PhD. – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, v.v.i.

PhDr. Sandra Kreisslová, PhD. – Katedra psychologie Provozně ekonomické fakulty České zemědělské univerzity v Praze

prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

Mgr. Kateřina Lozoviuková, PhD. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

Mgr. Matej Medvecký, PhD. – Vojenský historický ústav Bratislava

Mgr. Ľubomír Morbacher, PhD. – Platforma evropské paměti a svědomí, Praha

Mag. phil. Sabine Nachbaur – Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung, Graz – Wien – Raabs an der Thaya

PhDr. Jaroslav Najbert – Ústav pro studium totalitních režimů

doc. PhDr. Jaroslav Pažout, PhD. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci, Ústav pro studium totalitních režimů

Mgr. Kamil Polehla – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci, Ústav českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Dr. David Schriffl – Institut für Neuzeit- und Zeitgeschichtsforschung der Österreichischen Akademie der Wissenschaften

Mgr. Libor Svoboda, PhD. – Ústav pro studium totalitních režimů

Mgr. Iveta Vavřinová – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

Mgr. Michaela Weissová – Katedra historie Přírodovědně-humanitní a pedagogické fakulty Technické univerzity v Liberci

Seznam zkratek

ABS – Archiv bezpečnostních složek
ANK – Archiv Národní knihovny
AV ČR – Akademie věd České republiky
CQP – Centrum queer paměti
č. – číslo
ČSAV – Československá akademie věd
ČSPK – Československá presídľovacia komisia
ČSR – Československá republika
ČSSR – Československá socialistická republika
ČÚTI – Český úřad pro tisk a informace
DAMU – Divadelní akademie múzických umění
DNZ – Dočasné národné zhromaždenie
dr. – doktor
DS – Demokratická strana
ed. – editor
f. – fond
fol. – folio
FAMU – Filmová akademie múzických umění
FF MU – Filozofická fakulta Masarykovy univerzity
FFP – Filmový festival pracujících
FF UK – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
FNO – Fond národnej obnovy, Fond národní obnovy
FP TUL – Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogické Technické univerzity v Liberci
FS – filmové studium
FÚTI – Federální úřad pro tisk a informace
ha – hektar
hl. – hlavní
inv. č. – inventární číslo
JD – Jáchymovské doly
JZD – jednotné zemědělské družstvo
kart. – karton
Kč – Koruna československá
Kčs – Koruna československá
KNV – krajský národní výbor
KSČ – Komunistická strana Československa
KSS – Komunistická strana Slovenska

KSSZ – *Komunistická strana Sovietskeho zväzu*
KVP – Košický vládny program
LGBT – lesbian, gay, bisexual, and transgendered
MNB – ministerstvo národní bezpečnosti
MNV – místní národní výbor
MŠK – ministerstvo školství a kultury
MŠO – ministerstvo školství a osvěty
MUK – Moravská universitní knihovna
MV – ministerstvo vnitra
MZA – Moravský zemský archiv v Brně
MZK – Moravská zemská knihovna
NA – Národní archív
NDR – Německá demokratická republika
NKK – Národní kulturní komise
NPT – nápravně pracovní tábor
NS – nationalsozialistisch
NSDAP – Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei
NSSZ Solidarność – Niezależny Samorządny Związek Zawodowy Solidarność
NUK – Národní a universitní knihovna
OD – oddělení dokumentace
odd. – oddělení
odst. – odstavec
ONV – okresní národní výbor
O StB – oddělení Státní bezpečnosti
OUN – Organizace ukrajinských nacionalistů
prof. – profesor
PTP – pomocný technický prapor
PV – povereníctvo vnútra
red. – redaktor
RK – Reslovakizačná komisia
roč. – ročník
ROH – Revoluční odborové hnutí
s. – strana
SAV – Slovenská akadémia vied
Sb. – Sbírka
SCR – Svaz Cikánů-Romů
SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands
sign. – signatura
Sl. z. – *Slovenský zákoník*

SNA – Slovenský národný archív
SNB – Sbor národní bezpečnosti
SNP – Slovenské národné povstanie
SNR – Slovenská národná rada
SPS – Státní památková správa
SRN – Spolková republika Německo
SSM – Socialistický svaz mládeže
SSSR – Svaz sovětských socialistických republik
StB – Státní bezpečnost
SVS – Sbor vězeňské stráže
ŠtB – Štátna bezpečnosť
TNP – tábor nucené práce
ÚDU AV ČR – Ústav dějin umění Akademie věd České republiky
UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
UNICEF – United Nations International Children's Emergency Fund
ÚNZ – Ústavodárné národní shromáždění
UPA – Ukrajinské povstalecké armády
USA – *United States* of America
USC – University of Southern California
ÚSD AV ČR – Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky
úst. – ústavní
úst. zák. – ústavní zákon
ÚV KSČ – ústřední výbor Komunistické strany Československa
ÚV KSS – ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska
VHA – Visual *History Archive*
VK BV ÚNS – vyšetřovací komise bezpečnostního výboru Ústavodárného národního shromáždění
vl. nař., vlád. nař. – vládní nařízení
vyhl. – vyhláška
zák. – zákon
Zb. – Zbierka
Zb. nar. – Zbierka nariadení
ZCR – Zväz Cigánov-Romov
ZNV – zemský národní výbor
ZSSR – Zväz sovietskych socialistických republík
ZÚ – zemský úřad

Osobní rejstřík

A
Adenauer Konrád 117
Aleš Mikoláš 237
Arburg Adrian von
viz Portmann Adrian
Assmann Jan 11, 214, 237, 304
Assmannová Aleida 237
Axamit Václav 182

B
Bacílek Karol 282
Bachmannová Ingeborg 79
Baluch Jacek 102
Barák Rudolf 283
Bärová Anna Maria 78
Barták Zdeněk 288
Bártík J. (plukovník) 21
Bartoš Jan 149, 152, 161, 170
Bartoška Jiří 288, 295
Bašišta Slavomír 150, 155
Bednář Jiří 290
Behon Šimon 151, 166
Bělohorec Václav 185
Bencsik Peter 86
Beneš Edvard 14, 15, 36
Beneš Vladislav 289
Bernát Stanislav 143
Berger František 248
Bernhard Thomas 56, 79
Blaive Muriel 66
Bobek Josef ml. 184
Bobek Josef st. 184
Both Tibor 148, 151
Brabec Vladimír 290
Brixi Jindřich 184
Brukner Pavel 216
Brynych Zbyněk 285, 286
Bryxová Miloslava 184
Bryxová Vlasta 184
Bugno Antonín 182
Bukáček Miroslav 182
Bulíř Jaroslav 19
Bureš Stanislav 148, 150
Buzalka Michal 78

C
Cabejšek Alois 185
Cettl Jaroslav 185
Cibuľa Tomáš 143
Cikán Miroslav 272
Coloseus Eugen 117
Colotka Peter 128
Cop Karel 279, 291
Cupák Eduard 281, 286, 287

Č
Čabrada Kamil 149, 153, 165
Čada Pavel 257
Čajka Jaroslav 148, 155
Čambalík Štefan 117
Čáp František 13
Čapek Josef 22, 23
Čech Vladimír 268, 285, 286, 287,
289, 292
Čepek Milan 125
Černák Matuš 119
Černý Stanislav 279–281, 283
Číhal Zdeněk 182
Čunderlíková Andrea 289

D
Daněk Stanislav 148, 155, 167
D'Annunzio Gabriele 13
Degner Zdeněk 185
Dick Johann 257, 258
Dientsbier Jiří 238
Dietl Jaroslav 291
Dolanský Jaromír 35
Doležal František 186
Drázský Josef 23
Dubček Alexander 79
Dudek Jaroslav 286
Dufek Bohumír 185
Dufek Karel 206
Dušek Václav 292

E
Ejzenštejn Sergej Michajlovič 266
Erben Václav 291
Eser Albin 128

F
Fabián Karel viz Kirchberger Eduard
Falta Ota 23
Feledi Ján 147
Filip František 286
Fischer Ivan 148, 151, 152, 154
Fisherová Jana 187
Frič Martin 267, 273
Fuchshuber Josef 118

G
Gajda Radola (vlastním jménem Geidl Rudolf) 117
Gajdůšek Lubomír 152
Gajer Václav 268
Gallistl Jiří 188
Gariš Ivan viz Prchal Antonín
Gast John 223, 230
Genscher Hans-Dietrich 238
German Milan 148, 150, 169
Goebbels Josef 266
Gojdič Pavol 78
Goryl Robert 144
Guman Erik 145

H
Haasová Monika 293
Handke Peter 79
Hanibal Jiří 291
Hapka Petr 289
Harach Miroslav 150
Harus Jan 23–26
Havlíček Borovský Karel 239
Havlík František 24
Havlík Josef 184
Havrlantová Jindřiška 192
Hellwagnerová Olga 206
Henlein Konrád 18, 28, 29, 35, 26
Hertlová Anna 186
Herz Juraj 286
Herzig Karel 188
Heřmánek Karel 286, 291
Hilsch Albin 29
Hitler Adolf 15
Hlavatý Josef 255
Hložek Pavel 19–21
Hlušička Karel 285, 287, 288
Hodák Miroslav 151
Hodža Milan 13
Höger Karel 287
Holý Jiří 280
Honecker Erich 101
Honsejk Stanislav 184
Hošt Jan 184, 185
Hoštová Libuše 184, 185
Hrad Arnošt 225, 231
Hromádka 114

Hroz Štefan 24, 252, 254
Hruša František 182
Huber Alois 125
Hübner Richard 187
Hulík Štěpán 278, 278, 281
Hünigen Edmund 29
Hus Jan 217, 265
Husák Gustáv 284, 292
Husák František 185
Husáková Berta 185, 186

CH
Churchill Winston 124, 236
Chytilová Věra 282

J
Jakeš Miloš 128
Janáček František 45
Janáček Josef 19
Janeček Miloslav 188
Janeček Václav 288
Janů Petra 292
Jaroš Josef 184
Jasný Vojtěch 232, 269
Jaspers Karl 257
Jautz Walter 29
Jelínek Rudolf 280
Ježek František 13
Jirásek Alois 35, 219, 221, 222
Jirásek (četař) 258
Jírovec František 184, 185
Jiroušek Štěpán 23

K
Kadár Ján 268, 272
Kachlík Antonín 265
Kachyňa Karel 232, 268, 280, 281, 286
Kalčík Rudolf 286–288
Kampf Zdeněk 283, 294
Kanyza Jan 281, 285
Karmasin Franz 118, 119
Kasík Ján 118
Kaukal Bruno 249
Kirchberger Eduard (umělecké jméno Fabián Karel) 279, 281
Klamert Rudolf 187
Klásek Milan 283
Klaus Václav 102
Kleandrová Anastázie 182
Klein Dušan 286, 291
Klos Elmar 268, 272
Klouda Oldřich 151
Knigge Volkhart 260
Kögler Jan 23, 24
Kohlberg Lawrence 256
Köhler Rudolf 185
Kohout 114
Koch-Hooge Wilhelm 286
Kolařík Otta 185
Koleník Emerich 185
Komárek Milan 144
Konečný Karel 148, 150, 168
Konvalinková Naďa 286
Kopecký Václav 35, 266
Kopřiva Ladislav 127
Korn Jiří 289
Körner Vladimír 292
Kosík Antonín 182
Kosmas 220–222
Kovář Karel 287, 288
Kovařík Jaroslav 151
Kovařík Otto 182
Krajina Vladimír 192
Krampol Jiří 287, 295
Kratochvíl Vladimír 151, 153
Krejčík Jiří 268, 271
Krenz Egon 101
Kreysa Miroslav 36, 37

Krsková-Dvořáková Hana 192
Kubíček Josef 185
Kučerová Anežka 185
Kudrna Richard 143
Kühnel Jindřich 291
Kulhánek Josef 185
Kulíšková Tatiana 293
Kuruc Jaroslav 148, 149, 178

L
Lábus Jiří 287, 288
Lang Karel 188
Lang (kapitán) 19
Langmiler Josef 286
Lazárek Petr 243, 252, 253
Ledvina 190, 191
Lee Peter 242
Lesh Bruce 254, 260
Lemfeld Josef 185
Lettrich Andrej 265
Lévesque Stéphane 241, 242
Liebieg Franz 27
Liebieg Heinrich 27
Liebieg Johann Wolfgang 28
Lowenthal David 253
Lukavský Radovan 280, 285, 294
Lykov (plukovník) 18, 19, 21

M
Macoun Josef 184
Mach Josef 265, 267, 283, 284, 289
Machačný František 184
Machačný Vlastislav 184
Makovička Drahoslav 289
Malíková Jana 254
Malota Zdeněk 186
Mareš Jaroslav 288
Mareš Václav 24
Markov Petr 292
Masaryk Tomáš Garrigue 34
Máša Antonín 282
Mašín Ctirad 288
Mašín Josef 288
Matula Július 281
Matyáš Svatopluk 285
May Josef 23
Mayerová Françoise 67
Metzner Franz 27
Meyer Frank 128
Michalec Jozef 148, 152, 179
Mišeje František 115
Mls František 182
Molden Berthold 66
Monsorn Giovanni Maria 249
Morávek Adolf 186
Mrňák Oldřich 35
Muchna Milan 293
Müller Otto 188
Munzar Luděk 292
Munzar Vladimír 185
Musil Josef 185
Mussolini Benito 13

N
Najman Bohuslav 185
Nárožný Petr 286
Navara Luděk 7, 239, 244
Němec Jan 288
Nepomucký Václav 182
Neuburg Hermann 28
Nohavel Břetislav 182
Nohýnek (vojín) 258
Nokes Jeffery 253
Nosek Václav 32
Novák Ivo 289
Novák Jan 239
Novák Milan 150
Novotný Antonín 189

Novotný David Jan 292
Novotný Jaroslav 35
Nový Jaroslav 182

O
Oliva Josef 248
Olmer Vít 291
Ornest Jiří 288
Ottillingerová Margarethe 205

P
Pagáčik Stanislav 150, 163, 177
Palacký František 219–222
Palatka Stanislav 243
Pantoflíček 113, 114
Paulík Ján 150,
Pekelský Vladimír 114
Péli Štefan 143
Peterka František 280, 294
Peterson Andrew 256
Petr Alois 35
Petrov Marcel 238
Petrová Blažena 185
Petřina Ota 292
Pick Josef 283, 285
Pixa Kamil 282
Podmikálek Vilém 185
Podzimek Václav 289
Pokorný B. 21
Pokorný Ivan 292
Poláková Lenka 239
Poledňák Alois 278
Polívka Josef 22
Portmann Adrian
(Arburg Adrian von) 21, 48
Pospíchal Petr 292
Pospíšil Adolf 182
Postránecký Václav 281
Potměšil Ladislav 288, 292
Prchal Antonín (pseudonym
Gariš Ivan) 282–286
Prepelica František 118
Prepelica Kurt 116–123
Procházka Alois 186
Procházka Bohumil 182
Procházka Radovan 231
Prokeš Jan 189
Průšek Jiří 148, 155
Ptáček Vladimír 288
Pulec Martin 7, 139, 145, 238, 257
Purš Jiří 278

R
Rajnoch Karl 74
Rapaičová Ida 285
Rapant Milan 143
Reagan Ronald 292
Remeník Ivan 148, 149, 178
Rohn Eduard 18
Rokos Rudolf 19–21
Rothröckl Tomáš 243
Rotter Rudolf 21
Rumjancev Ivan Michajlovič 19
Rüsen Jörn 241
Růžek Martin 286, 290
Růžička Milan 289
Rytíř Zdeněk 289, 292
Ryvola Emil 185

Ř
Říha Josef 185, 186

S
Scruton Roger 125
Sedláček Tomáš 287
Sedlák Mirko 45
Seixas Peter 241, 242, 260, 304
Sequens Jiří st. 265, 268, 272, 282

Schlenz Richard 125
Schmidt Jan 292
Schneider Bernhard 56
Schorm Evald 282
Schránil Raoul 286
Sikora Martin 152
Síla Zdeněk 143
Skopal Svatopluk 292
Slánský Rudolf 181, 282
Sledright Bruce van 252
Smrkovský Josef 36
Smyczek Karel 291
Sokolovský Evžen 265
Soukup Jaroslav 287, 288
Sovák Jiří 284, 294
Spousta Miroslav 144
Staněk Tomáš 21
Stiepel Heinrich Tugenhold 24
Stiepel Julius Robert 24
Stradling Robert 247, 252
Strnad Stanislav 292
Svatý Josef 185
Svěrák Jan 216, 235
Svěrák Zdeněk 216
Svoboda František 22
Svoboda Ludvík 23
Svojtka Petr 289

Š
Šareš Václav 184
Šašek Václav 291
Ševčík Jozef 151
Šilhavý Josef 293
Šimon Robert 152
Šimonek Jozef 150, 154
Šinkovský Josef 186
Široký Viliam 181
Šling Otto 282
Šmídová Olga 67
Šrámek Fráňa 15
Šroba Ľuboslav 144
Štosek Vilém 186
Štědroň Jiří 61
Štola Stanislav 33
Šťovíček Eduard 22
Štrougal Lubomír 128, 259
Švec Marián 152
Švorc Václav 280
Švorcová Jiřina 283

T
Tandlerová Elvíra 11, 180, 187, 189–194,196
Technik Svatopluk 36
Tichý Vladimír 293
Tiso Marián 118
Tišer Hynek 32
Toman Ivo 281, 285, 287
Toman Ludvík 278, 279, 283, 284
Tomsa Jaroslav 292
Trapl Vojtěch 265, 284
Trapp Jan 149
Trojan Ondřej 217
Tříska Jan 216
Turner Frederick Jackson 223
Tyrychtr Jaroslav 184

U
Ullmann Paul 202
Ullmann Richard 185
Urban Antonín 24

V
Vacek Tomáš 292
Vacek Václav 36
Vágnerová Marie 250
Vaic Miroslav 287, 292
Valeš Oskar 113

Vaníček Ladislav 188, 189
Vanko Petr 185
Vasiljev Dmitrij 266
Vašek Július 291
Vávra Otakar 265, 268, 270, 271
Veverka Josef 23–26
Vicena František 289
Vihanová Drahomíra 282
Višňovský Pavol 293
Vítek Jaroslav 185
Vítů Helmuth 125
Vítů Josef 125
Vízner Oldřich 289, 292
Vláčil František 268, 271, 288
Vlček Vladimír 265, 268
Vogeler Friedrich 18
Vojtaššák Ján 78
Vondrášek Pavel 148, 155, 167
Vorel Bohumil 185
Vorlíček Bedřich 148, 150
Vošmik Milan 268, 271
Votruba Karel 182
Vydra Miloslav 289
Vyskočil Ivan 288

W
Wagner Karl 206
Walsh Paddy 257
Wavreczková Anastazie 185
Weber Rudolf 30
Weiland Emil 24–26
Weiss Jiří 265, 268, 271
Willig Miloš 280
Wineburg Sam 241, 254

Z
Zahajský Jiří 288, 289
Zajíc Jan 185
Zápotocký Antonín 26, 181
Zástěra Rostislav 182
Zejdl František 34
Zelenka Josef 19
Zeman Bořivoj 267, 273
Zenkl Petr 35, 192,
Zika Jan 289
Zinnerová Markéta 281
Zmrhal Antonín 35

Ž
Županič Ladislav 281

ŽIVOT NA ČESKOSLOVENSKÝCH HRANICÍCH

a jejich překračování v letech 1945–1989

EDITOŘI: Kateřina Lozoviuková – Jaroslav Pažout

AUTOŘI PŘÍSPĚVKŮ:
Petr Bednařík, Kamil Činátl, Veronika Doubová, David Kovařík, Sandra Kreisslová, Kateřina Lozoviuková, Matej Medvecký, Ľubomír Morbacher, Sabine Nachbaur, Jaroslav Najbert, Kamil Polehla, Jan Rychlík, David Schriffl, Libor Svoboda, Iveta Vavřinová, Michaela Weissová

ODBORNÍ RECENZENTI: PhDr. Zdeněk Doskočil, Ph.D., Mgr. Norbert Kmeť, CSs.

ODPOVĚDNÁ REDAKTORKA: Jana Kudělková
JAZYKOVÁ REDAKCE SLOVENSKÝCH PŘÍSPĚVKŮ: Mária Smoláriková
PŘEKLAD RESUMÉ: Michal Ulvr
GRAFICKÁ ÚPRAVA, SAZBA: Jaroslav Ježek

Vydal Ústav pro studium totalitních režimů, Siwiecova 2, 130 00 Praha 3 (www.ustrcr.cz) a Technická univerzita v Liberci, Studentská 2, 461 17 Liberec 1 (www.tul.cz)

Tisk: Unipress, spol. s r. o., Turnov

Vydání první
Praha 2017

ISBN 978-80-87912-68-3 (Ústav pro studium totalitních režimů)
ISBN 978-80-7494-328-7 (Technická univerzita v Liberci)
(číslo publikace 55-004-17)